

תולדות
הדפוס העברי באיטליה

U

ח. ד. פרידברג

תולדות הדפוס העברי באיטליה

אספמיה-פורטוגליה ותוגרמה שמלפנים

Ch. B. FRIEDBERG

**HISTORY OF HEBREW TYPOGRAPHY IN ITALY,
SPAIN-PORTUGAL AND THE TURKEY**

946

**HISTORY
OF
HEBREW TYPOGRAPHY
IN
ITALY, SPAIN-PORTUGAL and the TURKEY**

From its beginning and formation about the year 1470.
Biographies of the first Printers, their assistants and
successors. With Bibliography of all existing Hebrew
Incunabula, and fifty Facsimiles.

Derived from manuscripts and printed sources.

A Contribution to the History of the Jews.

by

Ch. B. FRIEDBERG

supported by

BARUCH FRIEDBERG

Second Edition, Enlarged, improved
and revised from the sources

1956

Published by M. A. Bar-Juda, Tel-Aviv

תולדות

הדפוס העברי

במדינות

איטליה, אספמיה-פורטוגליה ותוגרמה שמלפנים
מראשית התהוותו והתפתחותו בערך שנת ר"ל
דברי ימי חיי מיסדיו ובניו, קורות עוזריהם והמדפיסים
הבאים אחריהם, בצרוף רשימה מפורטת מכל הספרים
הראשונים (אינקונאבלן) שנדפסו עד שנת ר"ס ובלוית חמשים
תמונות מהם. מעובד עפ"י מקורות נדפסים וכ"י.
פרקים לדברי ימי ישראל.

מאת

חיים דב פרידברג

יצא לאור בסיוע

ברוך פרידברג

הוצאה שניה מושלמת ומתוקנת

הוצאת בריוודא / תלאביב / תשט"ז

R. 1177

כל הזכויות שמורות למחבר
Copyright by Ch. B. Friedberg, Tel-Aviv
נדפס בישראל
Printed in Israel

דפוס „גוטנברג” — צבי כספ ובניו בע"מ, תל-אביב

פתח דבר

לפני למעלה מן מאה שנים, ירה החוקר ה"ר משה שטיינשניידר את אבן-הפנה, לעבודה רבת-הערך, על תולדות הדפוס העברי בכל ארצות אירופה, לכל ענפיה, אשר אדניה הטבעו ומושתות על בסיס מדעי. יסדה ותכננה על מקורות ביבליוגרפיים-היסטוריים, שהיו גלויים וידועים בימים ההם¹. מני אז ועד היום נתעשרה ידיעתנו מאד על רקע זה, הודות להתגלות ספרים שלמים, וכמו כן קטעים שונים נכבדי הערך, מן הדפוסים הראשונים, שהופיעו בשלש עשיריות שנים הראשונות מן המאה השלישית, — ערך ר"ל — ר"ס, — פנינים שהנן יחידות בתבל ארצה, ולפנים טרם שזפתן עין רואה. על ידי תגליתן, עינינו חזות התהוות הדפוס העברי והתפתחותו בארצות איטליה, אספמיה-פורטוגליה ובארצות הקדם, מי היו מיסדיו ועובדיו ופרי תנובתם, אשר העשירו בהם את ספרותנו במדה מלאה וגדושה². במשך הזמן כבר פרסמו הביבליוגרפים ונבוני דבר בעתם, על אודות הספרים האלה, מאמרי חקר המלאים ענין רב, בשפות: איטלקית, אנגלית, גרמנית, ספרדית וצרפתית, וכל השואף לדעתם, עליו לחפש חפש מחופש, במאספים ועתונים שונים, אשר בהם הנם מפוררים ומפורדים³. פרי המחקרים האלה אספתי וקבצתי על יד כעמיר גורנה, בררתי את הבר מתוך התבן, בחנתיהם בכור מצרף, והוספתי עליהם הרבה ענינים חדשים, פרי מחקרותי אשר לא שערום החלוצים שקדמוני, וצלחה בידי לפענח צפונות במקצוע זה, במקומות שהניחו והשאירו עוללות בכלל, ובפרט בנוגע לחייהם הפרטיים של המדפיסים הראשונים, והראיתי לדעת, כי המדפיסים הראשונים לא למען בוצע בוצע מלאו תפקידם, רק אדיר כל ישעם וחפצם להעלות רמת הדפוס, להגדיל תורה ולהאדיר בכל שכבות העם הישראלי, ותהיינה ידיהם אמונות, להאציל ההוד והתפארת שבספרי הקדמונים על הרקנות שבדורותם, ולהטעים לכל דורש ומבקש מפרי עץ החיים, אשר בראש האמיר, אמרת ה' צרופה, ודברי החונים נביאי האמת והצדק, בפרסומם את המבארים והפרשנים הקדמונים, שהציגו אותם בשורה הראשונה, כמו: באור התורה לרש"י (תשע מהדורות), באור התורה לר' בחיי ב"ר נתן (שתי מהדורות), פירוש התורה להרמב"ן (שלש פעמים), פירוש הרד"ק לנביאים הראשונים (שלש מהדורות), ופירושו לתהלים (פעמים), כמו כן לא העלימו עיניהם מספרי למוד השפה: השרשים (שלש הוצאות), מקרא דרדקי, וספרי הפוסקים השמושיים: טורים (ד"ח בשלש מהדורות וגם הרבה חלקים בודדים), משנה התורה להרמב"ם (חמש פעמים), וזולתם העשירו את שוק הספרים במספר רב, במסכתות בודדות מן התלמוד בבלי, שהיו נועדים בעד המון העם, חלקי התנ"ך וספרי התפלות (במספר רב מאד, ורובם

(1) המאמר הזה הופיע בעתו בהאנציקלופדיה של ערש וגרובר, מחלקה שניה חלק כ"ח.

(2) להוכיח בדיוק ובמספר שמות כל הספרים, שעזבו בתקופה הראשונה את מכבשי הדפוסים, אשר באספמיה-פורטוגליה, הוא דבר נמנע ובלתי אפשרי, ורבה העוובה בפנה זו, יען בלתי ספק נעלמים מאתנו, עוד הרבה חבורים שונים, אך עלינו אין לשכוח, כי הכנסיה הקטולית, ששררה בימים ההם שלטת בלי מצרים, העלתה על המוקד זולת ההמון הרב מעמינו. גם את פרי רוחם התרבותי ויעשו אתם כלה, למען העבירים מן העולם לבצח נצחים, וחבל על דאבדין. למרות כל זאת, נתגלו במשך ארבעים שנים האחרונות, קטעים וכן ספרים כמעט שלמים, מן הספרים של תקופה הראשונה — ר"ל — ר"ס, — ונודעים לנו היום בערך מאה ושמונים ספרים.

(3) החוקר המנוח אלכסנדר מארכס, סופר ומונה במאמרו שנדפס בשנה הראשונה מן שונצינו-בלאטר, עמוד

159 והלאה, שמות הספרים והמאמרים השונים על נושא זה.

נאבדו). בידעם, כי בני עם-הספר משולבים יחדו עם הספר העברי⁴, לכן תמכו בכל כוחם ואונם להתפשטותו של הספר העברי, והפצתו בחוגי לומדי התורה, למען יוכלו על נקלה להשיג מאוים ולדון ולהורות על פי חוקי התורה.

בספרי זה הנני סופר ומונה, כל הספרים הנודעים לנו מן תקופת הדפוס הראשונה, לפי מקומות הדפוס ובסדר כרונולוגי בדיוק האפשרי, בלויית העתקות הקולופוניים-הם החרוזים של המדפיסים ועוזריהם המגיהים והפועלים, ככתבם וכלשונם, בלי שום שנוי, מפני שערכם הספרותי, ההיסטורי והפולקלורי רב הוא.

דומני שהגעתי למטרת, להסיר המסכה הנסוכה, להאיר ולגלות פני הלוט, מן חיי המדפיסים ועוזריהם, ולספר לדור אחרון, אשר פעלו ועשו האנשים האלה, ובתוכם רמי המעלה, במקצועם, ולהעשיר בתרומתי זאת את ספר דברי ימינו בתקופת הרת אסון ואחריה. כמו כן בטוח הנני, כי כל הדורש בפרקי עבודתי זו, ימצא מענה נכון על כל שאלותיו במקצוע הביבליוגרפיה, ופתרון לכל הנעלם ממנו במקצוע זה, יען הודות להתעמקותי בספרי המחברים מתקופת המצאת הדפוס, זכיתי לתגליות יוצאות מן הכלל ובלתי נודעות עד כה.

היות והמלאכה הזאת נועדה מקודם, להיותה ספר שמושי ומורה דרך, בהתפתחותו של הדפוס העברי ובספרי הוצאותיו, לכן צרפתי אליה בקצה, דוגמאות וצלומים מכל הדפוסים הראשונים, אשר מנקודת מבט אסטתי, רובם מצוינים ביפיים, כן נפלה בחירתי על האותיות המצוירות והמקושטות, מקלעות ומסגרות נחמדות מלאכת מחשבת ומעשה חשב, ומתאורן אפשר לעשות לנו תמונה, גם מן המצב האמנותי-מלאכותי בתקופה זו⁵, ולזהות על ידיהן הדפוסים השונים.

המדפיסים הראשונים ברובם, כבר הבינו להסב ענג ונחת רוח לחובבי הספרים (ביבליופיליים) שבימיהם, ולמען השביע רעבונם ורגשותיהם האסטטיים, נטלו עליהם העבודה רבת הערך, ליפות ספרי הוצאותיהם גם בחיצוניותיהם, ולשפורם כיד אַמנותם הטובה עליהם, ולהרגיע בזה נפשות בעלי רגש היופי, ולתכלית זאת, נדפסו ספרים במספר לא מעט, על גויל נחמד למראה⁶, שהנם עד היום הזה תאווה לעינים ותפארת לעושיהם, ובוזה הגישו לפני המפונקים תפוחי זהב במשכיות כסף, שהם נצרום כבבת עינם, ורבים מהם הנם כהיום הזה עטרת תפארת לבתי עקד הספרים הגדולים בתבל.

ביבליוגרפים אחדים⁷ הראו אותנו לדעת, כי המדפיסים הראשונים, עשו לרוב, במשך זמן הדפסת הספרים שנויים, ופעמים אף תקונים, ובגלל הדבר הזה, אין הטפסים מקבילים ורובם שונים זה מן זה.

הנני משוכנע, כי ספרי זה, יורה לשואליו את הדרך הישרה שילכו בה, וימלא תפקידו באופן היותר מועיל, והיה זה שכרי.

תל אביב בירח סיון תשט"ו.

4 על אודות ההוקרה של הספר העברי וחביבתו, אשר רכש לו בכל הזמנים והעתים כמעט בכל שדרות העם הישראלי, הנני מראה את הקורא על המאמר המלא-ענין, "עם הספר והספר" מאת הרב ש. מ. ח. א. ס. ה. שנדפס בקבץ רשמות חלק ראשון (מן עמוד 292 והלאה).

5 בדבר האותיות המצוירות, וכמו כן על אודות מסגרות השערים המלאים חן ויופי, אשר אנחנו מוצאים בדפוסים הראשונים, וגם במאוחרים אשר באיטליה, יש להשוות במאמרו של הר"י זנה (ברבעון קרית ספר, שנה ששית עמ' 249 והלאה), בחוברות שונות מחברת שונצינו, בס' דגלי המדפיסים מאת א. יערי, וגם בספרו של מ. מ. קאפלן (נויירק 1942).

6 כמו: מורה נבוכים, תורה (דפוס רומא), יוסיפון (מנטובה), טורים (פייבי די שקו), תורה (בולוניה), מסכת ברכות, מחזור מנהג רומא, טורים, תפלת יחיד (כולם מדפוס שונצינו), השרשים, תורה (נאפולי), תורה (אשבונה), תורה (איסאר), תורה (פארא), משנה תורה (הוצאת ה"ר שם טוב — בבלנציה). כל אלה נודעים כעת, ונקוה שיתגלו עוד אחרים מהם.

7 דוגמאות שונות נתן לפנינו י. ריבקינד ברבעון קרית ספר (שנה שניה ורביעית).

מפתחות הדפוסים

בסדר כרונולוגי

איטליה

- רומא, עובדיה ב"ר משה, מנשה ובנימין
בני ה"ר אלחנן מרומא ושותפיהם, 9-12.
יקובו מצוקייו, - יקומו פאגוט, - אנטוניו
בלאדאו, - פראנציסקו זאניטי עמ' 12-14.
מנטובה, אברהם זכות, 15-17. - שמואל
לטיף, 17. וינטורין רופינילי (יוסף שליט
ויעקב הכהן) ובניו, 18-19. האחים
פיליפוני, 18 אליעזר מאיטליה, 14. שמואל
יהודה ובנו יהושע מפרוגיא, 19. האחים
משה ושמואל די מדינה, 20. יצחק ירא
ויעקב חבר טוב, 20-21. בניו של רפאל
יצחק חיים מאיטליה, 21-22. אלברטו
פאצצונו, 21. אליעזר שלמה מאיטליה, 21.
אלל אפאללא, 22.
פייבי די שקו, משולם קוזי ובניו, 22-25.
ריניו די קלבריה, אברהם ב"ר יצחק בן
גרטון, 25-26.
פירארה, אברהם ב"ר חיים מן הצבועים,
26-27. שמואל ן' אשכרה, אברהם אושקי,
27-28. פילוני, 28.
בולוניה, נריה חיים מרדכי וחזקיה מונטרו,
28. אברהם מן הצבועים, 29. השותפים
שונצינו, יהושע שלמה, משה ומשפחותיהם,
30-40.
נאפולי, יוסף גונצנהוזר ובנו עזריאל, 40-47.
יהושע שלמה שונצינו, 47-50.
בריישה, גרשם שונצינו, 50-51.
ברק, גרשם שונצינו, 52.
פאנו, גרשם שונצינו, 52-53.
- פיזרו, גרשם שונצינו, 53-57.
אורטונה, הנ"ל, 56.
רימיני, הנ"ל, 57-59.
ויניציאה, דניאל בומברג, 60-64. פראנץ
ברוצילו, 66. גיאואני די פארי ואחיו, 67.
מארקו אנטוניאו יושטיניאן, 67-69. קארלו
קוויריני, 69. אלויזי בראגאדין, 69-72.
יואן די גארא, 72-73. יואן גריפו, 73.
זורני די קבאלי, 73-74. די זאניטי, 74.
וינדראמינא, 74-76.
טריין, (מונפיראטו), יעקב ב"ר אביגדור הלוי,
76.
סביוניטה, טוביה פואה ובניו, 76-80. ויצניצו
קונטי, 80.
קרימונה, ויצניצו קונטי, 80-82.
ריוא די טרינטו, כריסטוף מארדוצי, 82-83.
פאדובה, לוריצו פשקוואטו ושותפיו, 83.
וירונה, דילי דוני, 84. פרנציסקו די רוסטי,
84. מיינהארד, 85.
קיררי, יוסף ב"ר גרשון קונציו, 85.
ליורנו, ידידיה גבאי ועוד ט"ז דפוסים,
86-87.
פירנצי, פרנציסקו מווקי, יצחק די פאס, 88.
טורינו, אלעזר בססבי, דפוס הממשלה, 88.
פיסא, גד פואה, שמואל מולכו, 88-89.
ריניון, חנניה אלחנן חי הכהן, 89.
טריאסטי מאריניגהא, יונה כהן, 90.
גוריציאה, י. ב. זייטץ, 90.

אספמיה ופורטוגליה

- ואדי אלחנ'ארה, שלמה אלקאבץ, 91-94.
מונטלבאן-טולידו, יואן די לוסינה, 95-96.
סאמורה, שמואל בן-מוסה, 96-97.
אישאר, אליעזר בן אלאנתאנסי, 97-100.
פארא, שמואל פורטיירה, 101.
- אשכונה, אליעזר טולידאנו, 102-104.
לייריאה, שמואל דורטאש, 104-106.
בלינסיה, שם טוב ן' חלאז, 108-107.
דפוסים בלתי נודעים, 108-109.

תוגרמה

שמלפנים

- קושטנטינא דוד ושמואל ן' נחמיאש וצאצ־
 איהם, 110—120. גרשם ובנו אליעזר שו־
 נצינו, 120—122. משה פרנס, 122—123.
 שלמה ויוסף יעבץ, יוסף ן' חכם ושלמה
 אושקי, 123—125. שלמה ובנו אברהם
 פראנקו, 125—127. אברהם רוזאניס, 127.
 יונה אשכנזי ובניו, 127—129. דפוסים
 שונים, 129.
- שאלוניקי, יהודה גדליה, 130—132. משה
 שונצינו, 132—133. גרשם שונצינו, 134—
 133. שלמה ויוסף יעבץ, 134—135. דוד
 אזוביב, 136. אברהם ואברהם יוסף בת־
 שבע, 136—137. האחים שלמה שמעון
 ומשה, 138. אברהם גר צדק, 183. אברהם
 גבאי, 139—140. רפאל יהודה קלעי ומרדכי
 נחמן, 140—141. האחים סעדיה ובצלאל
 הלוי, 141—142. האחים יוסף ושואל מולכו,
 142.
- פאם, שמואל נדיבות ובנו יצחק, עמרם חואן,
 143—144.
- אדריןאפולי, האחים שלמה ויוסף יעבץ, 144.
 מצרים, אליעזר שונצינו. אברהם יתום, 145.
 צפת, אליעזר אשכנזי ודפוסים שונים,
 145—146.
- ביליודיר, ריינה אלמנת יוסף נשיא, 146.
 קורו ג'ישמי, הנ"ל (המנהל יוסף אשקלוני),
 147.
- דמשק, אברהם בת־שבע, 147—148.
 אזמיר, אברהם גבאי. יונה אשכנזי ודוד חזן.
 יעקב באלאנסי, אוסטא מארגוש, ועוד,
 148—150.
- תונים, ישועה טנוגי. דפוסים חדשים, 150.
 והראן, אליהו קרסינטי, ועוד, 150.
 אלג'יר, יעקב שולאל. שלום בקאחי ועוד,
 150—151.
- ג'רבה, דפוסים שונים, 151.
 מרראכים, אפרים לכסלאני, 152.

תקוני טעויות

עמוד 88	שורה 1	יש לתקן פירינצי.
121	" 24	" " יריעות.
150	" 8	" להוסיף: בשם זרע יצחק.

איטליה

א. רומא (Roma)

בספרי דברי ימי העמים וקוראי הדורות¹ יסופר, כי אחרי שנלכדה העיר מגנצא, בגרמניה, בשנת רכ"ב (1462) על ידי הארכיהגמון גוסטב אדולף מנסאו, נהרסו אז בתוכה, בסבה זאת, מספר רב מן בתי המגורים אשר בעיר, וכיניהם גם ביתו של בן-האצילים יוהן גוטנברג, ממציא האותיות הנעות-ונדודות-ומטולטלות, שאפשר לסדר עמהן כהלכתן, ולהדפיס עמהן ספרים באמצעות מכש שיצרה במיוחד לתועלת זו.

חברי גוטנברג שהיו ברובם גם יועציו, עוזריו ופועליו הראשונים, ואשר להם נגולו מצפוני תגליתו הדגולה ומסתריה, בשגם הם שחדו מכחם ואונם להתהוותה, השתלמותה, השתכללותה והתפתחותה, נפוצו ונפזרו בימים האלה, עקב המאורע המעציב הזה, לכל פנה ועבר, וראו את עצמם בעתיד נקיים וחפשים משבועתם, אשר נשבעו בעתו אמונים לאלופם ומוריהם, לבלתי גלות אוזן זולתם תעלומות חכמת המצאתו ומסתריה. אחדים מהם עזבו אז ארצות מולדתם, ויצאו להשתקע ארצה איטליה, למען יביאו פה, במדינה הקלסית הזאת, את ההמצאה החדשה באופן מועיל לידי פעולה ממשית, ולמצוא מעבודתם לחם חוקם, ושנים מהם נאחזו אז במטרופולין העולמית רומא: בתוך העיר הזאת תקעו יתד במקום נאמן, בשנת רכ"ה, בבית מקלט הנזירים, שעמד בפרבר העיר הנצחית.

אחרי חלוף זמן-מה, עזבו הספרים הראשונים את מכבשי הדפוסים, והפתיעו ביפים בחוגי המלומדים, שהיו עד אז נאלצים להעתיק הספרים בידיהם החרוצות, וינעו בשנת רכ"ז² את המדפיסים, להעביר את החמר הטיפוגרפי בכללו עירה הבירה פנימה. פה הרחיבו את המלאכה ועבדו במרץ בקנה-מדה גדול, לפי כחם ואונם אז, והמצב הטכני בימים ההם, וספרים מספרים שונים יצאו זה אחר זה לאורה, שהפיקו רצון רואיהם באופן מפליא והסכו למו עונג רב במלאם משאלות לבם.

גם מן היהודים, עם-הספר, הגרים אז בסביבת העיר, מן הקהלה הישראלית היותר עתיקה שבגולה, שבקרוה מזמן לזמן לרגלי עסקיהם, לא נעלמה דבר המצאת הדפוס, שפעלה עליהם במדה מלאה וגדושה, בהוכחם לדעת, כי צפוי לה עתיד מזהיר, ושתהיה גולת הכותרת לדורי-דורות, ותהיה גם לעזרה ותמיכה להתקדמות תרבות האנושית בכללה ולהתפתחותה. על כן גברה בחובם תשוקת-הדעת, להתחקות על עקבותיה. לתכלית זאת ולתועלתה התעוררו החברים ה"ך עובדיה ב"ר (משה), האחים ה"ר מנשה וה"ר בנימין³ [בני ה"ר אלחנן], כולם בני רומא, התאחדו לאגודה אחת, ונטלו על שכמיהם ללמוד אותה על בוריה, למען הרבות עשות ספרים עבריים, ולרוות עמהם צמאון אחיהם המשתוקקים וכמהים לדעת דברי התורה והחכמה, להרימם על גס ולעשותם לקנין הלאום כולו. בלב ונפש חפצה מלאו הגרמנים רצונם, ויחנכו במסתריהם, וערך שנת ר"ל (1470), כבר היה לאל ידיהם לצקת אותיות מרובעות עבריות משני מינים, גדולות וממוצעות, בתאורן-האופי גוטיית, סגנון הנאצל עליהם ממוריהם הגרמנים, שהיה חביב עליהם, ובזאת נהיו החברים הנזכרים האלה לחלוצים הראשונים בפנה זאת, אשר ירו אבן-פנה

1 השה שלוסר, ועלטגעשיכטע, חלק שמיני עמוד 452 והלאה.

2 ראה חוולזון, ראשית מעשה הדפוס בישראל, — בתרגום ה"ר משה אלעזר אייזנשטט, — עמ' 8.

3 בנו ה"ר אלחנן קנה ברומא, בשנת רמ"ט, מיד ה"ר טודרוס אשטרוק, ספר בכ"י הנמצא היום

בספריה הבודלינית שבאוכספורד (פוגלשטיין—ריגר, דברי ימי ישראל ברומא, בשפה הגרמנית, חלק שני עמ' 136).

ליסודות הדפוס העברי על אדמת אירופא. הם חוללוהו בעיר העולמית ופלו לו משם נתיב ודרך להתפשטות במהירות הבזק גם במקומות אחרים.

מן בחירת הספרים, אשר החברים נטלו על שכמם סדורם, הדפסתם והפצתם, נכרת מגמתם וטוב טעמם, ואדיר ישעם וחפצם, להעשיר אהלי שם ומשכנות יעקב, בכל הגלילות הקרובים והרחוקים שבמדינות, ולזכות כל שכבות אחיהם בספרים מועילים, ולתת לכל איש ואיש היכולת והאפשרות לרכשם, ולהשתלם על ידיהם, כל אחד במקצועו, טעמו ורוחו המיוחד. היות והיה אז דבר נמנע, שיהודי יקבל זכיון או רשיון להחזיק בית-דפוס ולהנהלתו בעיר הנצחית, לכן היה דפוסם, — נעלה מעל כל ספק, — נתון ונשען אל בית דפוסם של הגרמנים, ועבדו בו תחת חסותם.

למרות הדבר, שלא פורש בפרוטרוט באחד הספרים העבריים האלה, שיצאו מתחת מכבשי דפוסייהם, בתקופה זו, שנדפסו בעיר רומא, וכן טרם נמצא בתוכם איזה תאריך, ובכל זאת הוא נעלה מעל כל ספק, כי מוצאם מעיר רומא. ההנחה הזאת מתאמת על ידי מופתים חותכים, וראיות ודאיות וברורות שאין לפקפק באמתתן.⁴

שנות פעולת חברת השותפים וקיום בית דפוסם, יש לקצוב בלי הפרזה על ערך ארבע עשרה שנה, אם נביא בחשבון שהדפיסו עשרה ספרים, ובכללם גדולים בכמותם, ואולם זמן פעולתם יש לחלק לשלש תקופות. הקבוצה הראשונה הנזכרה היתה הפוריה ביותר, והיא העשירה ספרותנו בששה ספרים תורניים, אשר סדרום באותיות הנזכרות, ובראשם צועד הספר העממי היותר חביב על הקהל העברי:

(א) פירוש התורה לרבנו שלמה ב"ר יצחק, מכיל 212 דף בתבנית פוליו קטנה, 30 שורות על העמוד. טפסים ספורים הדפיסו על גויל נחמד.

(ב) פירוש דניאל לרבנו לוי ב"ר גרשם, יכיל 41 דף בגודל קוארטו, 28 שורות על העמוד.
(ג) הערוך לרבנו נתן ב"ר יחיאל מרומא, לבאר המלים הזרות בתלמודים ומדרשים, 308 דף, פוליו גדול, 45 שורות על העמוד.

ההוצאה הזאת נדפסה על פי כתב-יד עתיק יומין, המכילה מקצה כל אות ואות שיר מאת המחבר. השירים האלה השמיטו מכל ההוצאות המאוחרות, ורק ה"ר אלכסנדר קוהוט שנה והדפיסם עוד הפעם ב"ערוך השלם" שהוציא.

(ד) פירוש התורה לרבנו משה ב"ר נחמן גירונדי, כולל 242 דף בגודל פוליו גדול, ועל העמוד ישנן 45 שורות.

מקץ ספר שמות (דף קכ"א ע"ב) אנחנו מוצאים נדפס: „וברוך ה' החפץ שלום עבדו, אשר עד הנה עזרו לבו, המחדש נעוריו בשיבו, המשביע בתורתו רעבו, ויניקו דבש וחלב, כי הכין כל לבבו, ולשמו יברך בקרו וערבו, ברוך שאכלנו משלו וחיינו בטובו, בריך דיהב חילא לעבדיה בר אמתיה, ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה. נעתק ע"י עובדיה ומנשה ובנימין מרומא“.

ועל עמוד האחרון כתוב: „ונשלמו חמשה הספרים האלה, אשר קצרה בהם חכמת אגור

4 אין זה רק מקרה, כי שלשת החברים, כולם מוצאם מתושבי העיר הנצחית רומא. ואעידה על זה עדות נאמנה שמצא ה"ר דוד סימוןסן, בס' הצעה על אדות הגט (ויניציאה שכ"ו) כתוב (דף ט"ז ע"ד): „כפי מה שסדר הרשב"א ז"ל, כמו שנמצא כתוב בתשובותיו הנדפסות ברומי“. ואין להרהר אחרי הדברים האלה. השוה גם ראשית מעשה הדפוס הנזכר עמ' 9 ועמ' 31, ואף במאמרו של הר"א מרכס, בשונצינו-בלטר שנה הראשונה עמ' 102.

כן הוא לגלוג הגורל. מושליה העריצים של אותה עיר-העולמית, שהחריבו ארצינו ומקדשנו, והובילו עמם הנה, בתור שבויים, מאצילי בית יהודה וישראל, שהושיבום בין חומותיה. העיר הזאת זיכתה אותנו ראשונה במדרגה, בהתפתחותו של הדפוס העברי, ולהאיר בו במחשכים בכל מושבות בני ישראל בתבל ארצה, ולהסתעפותו.

ואיתיאל, ואלפי ברכות והודאות לאל, אשר גמלני ברחמיו וברוב חסדיו, ויבא אשר לבני שואל, והוא למען שמו יואל, ובא לציון גואל, ובמהרה בימינו יעמד מיכאל, לבנות הבית והאריאל". בזמן הזה עשו המחקקים שפורים באותיות שונות, ובתוכן גם באות ט שהיתה עד כה זנבית באמצע, ואחרי כן הוסיפו והמשיכו להדפיס עמהן.

ה) השרשים לה"ר דוד קמחי. מכיל 183 דף בפוליו גדול, 43 שורות על כל עמוד. בסוף הספר העתיקו על פי כ"י הישן שממנו נדפסה ההעתקה: "ברוך ה' אלהי אבותינו אשר נתן בזאת בלב המלך לפאר את בית ה' אשר בירושלים יזכנו האל לראות בבניין ההראל חברים עם כל ישראל, בעגלא ובזמן קריב אמן ואמן".

ו) תשובות שאלות לרבנו שלמה בן אדרת. 160 דף בתבנית קוארטו והעמוד מכיל 24 שורות.

בסוף הס' נדפס: "ברוך רחמנא דסייען, ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה. נשלמו אלו תש' לרשב"א".

גם בפעם הזאת נסו המדפיסים את כחם בשפורו של החמר הטיפוגרפי, ויציקו אותיות מרובעות חדשות משני מינים, גדולות וממוצעות, העולות ביפין ובטוב טעמן על הראשונות הישנות, ועמהן הדפיסו:

ז) מורה נבוכים לרבנו משה ב"ר מימוני, יכיל 154 דף בגודל פוליו קטן, 36 שורות על העמוד. גם מן הספר הזה הוציאו מספר טפסים על גויל יקר.

ח) ספר מצות גדול לרבנו משה מקוצי, 274 דף פוליו גדול, ועל העמוד נמצאות 53 שורות.

בעת הזאת הוחלה תקופה חדשה בהתפתחותו של הדפוס העברי באיטליה. במשך העת צצו אז חדשים לבקרים מחוקקים ומדפיסים בערים שונות, והמדפיסים הרומאים מצאו את מצבם רעוע נגדם, ולמען תהיה להם האפשרות להחזיק מעמד, לא מצאו דרך אחרת, רק בתקונים ושפורים פנימיים. ה"ר עובדיה ב"ר משה, שהיה, כנראה כח הדוחף ורוח החיה במוסד, שיתף אז את ה"ר שלמה ב"ר יהודה, ושניהם יצקו אותיות חדשות מרובעות, בתאור האופי הספרדי שהדפיסו עמהן את:

ט) משנה תורה לרבנו משה ב"ר מימוני, בגודל פוליו, יכיל 177, 7, 163 דף. שתי מחלקות על העמוד, וכל מחלקה מחזקת 63 שורות. באמצע נדפס:

"אמר המעתיק המימוני הזה כמתנצל. אלו האחד ועשרים פרקים אשר מתחלת ספר טהרה עד כאן, לא היה לנו כי אם העתק אחד, ולכן ראוי למעיין להשתדל להגיהם, אבל הספר הזה בכללו, מתחלתו ועד סופו, היה לנו ד' או ג' העתקות זולת אלו האחד ועשרים פרקים". ובסוף הספר:

"ותכל מלאכת עבודת הקדש השבעה ספרים הראשונים על ידי המחקקים שלמה ב"ר יהודה ועובדיה ב"ר משה ה' יזכינו להתחיל ולהשלים החצי האחרון וספרי' אחריו לחיים ולשלום". על המדפיסים היה להלחם משחק-חרות גם לעתיד, ולכן התעשתו וימסרו את החמר הטיפוגרפי לחברה חדשה, אשר התעדה לעבודה ענקית לעת כזאת, והיא הוצאת חמשה חומשי התורה עם תרגום אונקלוס, ויחקקו לתועלתה אותיות נאות מרובעות עם נקודות בתאור האופי הספרדי. ואלה שמות המסדרים, מרכיבי האותיות והתבות. האחים ה"ר ישעיה וה"ר יהודה בני ה"ר שמואל רפאל הרופא, האחים ה"ר בנימין וה"ר יוסף בני ה"ר אלחנן, ה"ר חנניה ב"ר אליעזר וה"ר שלמה ב"ר שלמה הפועלים: ה"ר יצחק בה"ר אהרן דאישטי וה"ר משה בה"ר אליעזר רפאל. וה"ר יהושע בה"ר יקותיאל הופקד להשגיח ולהגיה הגליונות לפני הדפסתם, ואחרי זמן מה הופיעה:

י) תורה עם תרגום אונקלוס, חמש מגלות ההפטרות וברכותיהן כמנהג איטליה. 184 דף פוליו גדול, באותיות מרובעות ממוצעות וקטנות. וישנם אף טפסים על גויל: "ותשלם כל המלאכה התהלה אליו יתעלה: ונכתב ונחתם על יד ר' יצחק ב"ר אהרן דאישטי

זר' משה בן מהר"ר אליעזר רפאל על ידי מרכיבי התיבות והשטות והעמודים ר' ישעיה ור' יהודה ב"ר שמואל רפאל הרופא ור' בנימין ור' יוסף אחיו בני מר אלחנן מכ"ע⁵ אחיו ור' חנניה ב"ר אליעזר ור' שלמה ב"ר שלמה, ואני יהושע ב"ר יקותיאל עמדתי עליהם, להוציא האמת לאמתו, ישתבח בעל הרצון, אשר לא תושג אמתתו... היה לי העתק ספר תורה אחד, אשר ידעתי בודאי שראוי שיקרא ס"ת באמת, ממה שראיתי בו זמן מה היותו מוגה: גם בניקוד ובטעמים סמכתי על ספר אחר, אשר קבלתי שהיה נקוד על יד מדקדק אחד, נודע ומפורסם היותו מדקדק, ועל פי שנים עדים אלו נשענתי ולא הנחתי בו בכוונה שום טעות כאשר זכרתי".

ואחרי כן יספר המגיה, כי נפל למשכב לימים אחדים, וגם „כשנכתבו פרשת והיה כי תבא ופרשת נצבים הכרחתי ללכת לחוץ לעיר⁶, לחופת בתי, ועמדתי בעסק ההוא שמנה ימים, וגם כן נפלו [טעויות] בעמודים אשר נעשו בימים ההם, מלאים וחסרים ראיתי גם כן לזכרם". ויהי מקץ ארבע עשרה שנים, ויוכחו המדפיסים לדעת, כי אין להם שום תקוה ויכולת להחזיק מעמד, נגד התחרות המחוקקים הרבים בארץ בכלל, ובני משפחת שונצינו בפרט, אשר שמעם כבר זרחה בזמן הזה במלא יפעתה והדרתה, ולכן החליטו לסגור סוף כל סוף מוסדם. הנה כי כן, וזרח השמש ובא השמש.

* *
*

בערך שנת רס"ח, אנוחנו מוציאים את המאשטרו יקובו מצוקייו פה שהנהו מוציא: סדר תפלות של פסח, סדר ההגדה, ברכות המזון, פרקי אבות ועוד. בתבנית 162 (מכיל 59 דף). „נחקק ברומא על ידי מאשטרו יקובו מצוקייו", וזולת זה לא נשמע קולו עוד⁷.

* *
*

בהשתדלות ראשי הכנסיה הקטולית ברומא, שהקשיבו לקח בדקדוק השפה העברית מפי המדקדק הנודע ה"ר אליהו בחור הלוי, נערכה מחלקה עברית מיוחדת בבית דפוסו של המחוקק זואן י'קומו פאגוט דמונטיקיי (Giov. Facciotto) אשר בשוק מונטאנארי בשנת רע"ח, ובה נדפס:

ספר ההרכבה שנגמר בדפוס יום ג' ט"ז אב רע"ח⁸, במצות האחים ה"ר יצחק, ה"ר יום טוב וה"ר יעקב, בניו של ה"ר אביגדור הלוי הקצב; ולפי הנראה, החליטו אז להוציא אף יתר ספרי המחבר, „זה אחר זה אשר חברם המחבר הנזכר, יהא נדפסים ברשותו ובכח גזרת חרמו, כמבואר בכתב חותמו הנתן על ככה הנקרא גרצייה ופריבילייו בלע"ז, גם היה בדעתם לעשות תקונים בחמר הטיפוגרפי, אך „לא הספיק לנו הזמן לתקן צורות האותיות והנקודות כרצוננו".

בסוף הספר נמצא שיר מאת המחבר (יתד ושתי תנועות) ככתבו וכלשונו:

„אברך לבותן	ישועת המונים	וכח ליעף	וקומה יקושה
אשר אמצנו	וחזק זרועי	להשלם בדקדוק	מלאכה חדשה
וספר בביאור	דבר כל לשון זר	ומורכב ומלה	משנה וקשה
יסדתיו כתבתיו	ומסיג צרפתיו	לחוקקו נתתיו	לאחים שלשה
ליצחק ויום טוב	ויעקב לויים	אביהם אביגדור	ואמם ירשה

5 ראשי-התיבות: מנוחתו כבוד עם.

6 ה"ר שלמה צבי הירש העיר בהקדמת ספרו קורות ישראל ואמונתו, כי בימים הקדמונים כנו את העיר רומא בשם העיר בלבד. מטעם זה חשב המגיה ה"ר יהושע, בלתי ספק, כי למותר הוא לפרוש בשמה של העיר הנצחית רומא בפרוטרוט, יען ידוע לכל שהוא שוכן בתוכה. — בנו ה"ר יקותיאל נזכר בכתבי הארכיב ברומא, שהעיד שם בשנת רמ"ט (פוגלשטיין—ריגר, דברי ימי ישראל ברומא ח"ב עמ' 136).

7 השוה בספר היובל אמת ליעקב בחלק הגרמני עמ' 56.

8 מכיל 38 דף בגודל אוקטבו.

וגופם וחקקו	וזקקו מלאכתם	בלי שום נפישה
ונעשה ברמי	מדינה עדינה	באיי אלישה
לחדש שמו אב	ונגמר בימים	עשרה ושה
שמנה ושבעים	ומאות שנים	ואלף חמישה
יצו הוד וחסדו	עשות עוד ספרים	בסוד דת קדושה".

אחרי כן נדפס פה ס' הבחור לה"ר אליהו הנ"ל (הוחלה ההדפסה א' אב רע"ח וכלתה בחדש תשרי רע"ט. מכיל 58 דף בגודל אוקטבו). בהסכמת הרבנים מרומא, ה"ר ישראל בה"ר יחיאל אשכנזי⁹, ה"ר שבתי בה"ר מרדכי, וה"ר יוסף בה"ר אברהם הגר, ובעת ובעונה אחת נשלמה בחדש תשרי רע"ט גם הדפסת לוח הבנינים מהר"א.

בשנת רפ"ד עברה המחלקה העברית הנזכרת לרשותו של המדפיס אנטוניו בלאדאו (Antonio Bladao). ומן הספרים שעזבו מכבשי דפוסו נודעים לנו: שיר השירים עם תרגום ובאור בשפת רומית (רשימה הבודלינית להרמש"ש עמ' 3075), ואחרי חלוף תשע"ע שנה, בשנת ש"ה, השתתפו עמו שנים מרבני העיר רומא, ה"ר יצחק ב"ר עמנואל דלאטאש מפרובינצא¹⁰ וה"ר בנימין ב"ר יוסף מרניינו¹¹. ברשות האפיפיור פאול השלישי שכללו את המחלקה העברית באותיות חדשות ונאות, ויפקידו את ה"ר שלמה ב"ר יצחק מאשבונו להיות "המשתדל במלאכה". ואלה שמות הספרים שהופיעו מתחת מכבשי דפוסם:

- (א) דקדוק (מהלך שבילי הדעת) מה"ר משה קמחי (ש"ה, בגודל קוארטו).
 (ב) שאלות ותשובות לרבנו נסים גירונדי, ע"ז סמנים (הוחלה ההדפסה ג' י' אלול ש"ה ונשלמה המלאכה ד' י' שבט ש"ו. 174 עמודים בגודל קוארטו). בסוף הספר אומר המדפיס הר"י דלאטאש: "רוח הש' נסי נוססה בי אשר ראיתי תשובות הגאון רבנו נסים משיבות נפש השואל מחכימות פתי, מתנוססות מן העפר אשר הושלכו שם, מתנשאות עד שמי מרומים במעשי הדפוס הזה, להרים בכח קולי להשמיע לעם כמה גדולים מעשי נסים אשר מרומים ישכון... אמרתי אשירה נא שירת דודים להעיר לב הבאים לקנות לזכות למדפיסים אשר נדבה רוחם להוציא לאור תעלומות חכמה יחדו מחוקקים בעט ברזל ועופרת ועפרות זהב הוציאו להגיה ולשום העקוב למישור, יישר כחם שהגדילו והאדירו התורה, השם יזכם כאשר זכו הרבים לעשות ספרים הרבה אין קץ..."

הכהו הש' בגלות על השל	לא נח ולא של	„נאם הגבר מביתו נשל
יצחק דלאטאש הפרווינשל	התש והנחשל	ולמשל משל כמו כשל

ועל המחוקה המיושר נשא משלו ושר
(ארבע תנועות)

עורו רועים	שועו שועים	על כי יודעים	מנו פסים
משפט ופלא	לעם יגלה	מי העולה	עליו חוסים
אין עוד נביא	יולא נביא	אנשיו ריבי	מדין נסים
לולי כי מן	האל רחמן	מאכיל מן	עושה נסים

9 הוא נזכר בפסק החרם שהוציא הר"ש וינר עמוד 6. — היה שנים אחדות מגיה בבית הדפוס של העיר פיזרו, ובסוף ימיו חי בארץ הצבי, ומשם הריץ מכתב לתלמידו ה"ר אליהו קפסלי (גרץ, דברי ימי היהודים בגרמנית ח"י עמ' 445).

10 הר"י דלאטאש היה מזה בן מזה, והרביץ תורה בקהלות רבות באיטליה, ובשו"ת הר"ג שהדפיס אז הוסיף מדעתו תשובה על השאלה השניה, מפני שחסרה בכ"י שממנו נדפס. — קובץ מתשובותיו הופיע בשנת תר"ך בוינה, עם הגהות ה"ר מרדכי צבי פרידלנדר (השוה מורטרה, מזכרת חכמי איטליה עמ' 22, ברשימת הבודלינית מהרמש"ש עמ' 2909, די"י ברומא הנ"ל ח"ב עמ' 104).

11 ה"ר יוסף מרניינו היה שולחני עשיר ברומא, ערך שנת רצ"ו, כמבואר בכתבי-עודה (די"י ברומא הנ"ל ח"ב עמ' 417).

לנו ספר	אמרי שפר	אותות מפר	בטיט בוסים
על כן לקנות	שלחו מנות	אם גרנות	תהיו שוסים
מה שהורה	השיב אורה	הגאון ר	בנו נסים
יצחק לאט"ש	השיר לטש	כי לא נטש	המדפיסים".

(ג) **אגרת הקדש** לרבנו משה ב"ר נחמן גירונדי (15 דף קוארטו. נדפס ש"ו).
 (ד) **פסק מן ה"ר יצחק ליאון** ו' צור ב"ר אליעזר ספרדי אבד"ק אנקונה, ה"ר יעקב ישראל פינצי ב"ר רפאל אבד"ק ריקאנטי, רבני העיר רומא ה"ר יצחק דלאטאש, ה"ר יהודה ב"ר שבת¹², ה"ר אברהם ב"ר יצחק צרפתי¹³, ה"ר מיכאל ב"ר שבת, ה"ר שלמה ב"ר שמריה טריקן, ה"ר ברוך חזק¹⁴ ב"ר יהודה הרופא, ה"ר אברהם ב"ר אהרן, וה"ר בנימין ב"ר יוסף מרנינו¹⁵, על אדות הריב בין ה"ר אשר ב"ר שלמה מעיר מונטו דלולו וה"ר יעקב קאטאלאנו (ש"ז, בגודל קוארטו, יכיל 12 דף)¹⁶.

(ה) **י"ד שערים** בחכמת התכונה ועבור השנים (ש"ז בתבנית 12°, ומכיל 31 דף).

(ו) **דקדוק מה"ר דוד ב"ר יוסף ו' יחייא** (חש"ד, 20 דף בגודל קוארטו).

(ז) **מליצת עפר ודינה** (ש"ח, בתבנית אוקטב).

הספרים המסמנים באותיות א.ב.ה.ו. נדפסו על הוצאות "העמוס התלאות", ה"ר שמואל צרפתי ב"ר יוסף, אישיות דגולה ורופא האפיפיור.

* *

*

המדפיס פראנצ'סקו זאניטי (Francesco Zanetti) הדפיס במחלקה העברית שהיתה בדפוסו הספרים העברים האלה: א) ספר בראשית (בשנת של"ח, מכיל 115 עמ' גודל אוקטב). — ב) חמש המגלות (ש"ס. 168 עמ' בתבנית קטנטנה 16°). — ג) ספר תהלים (שמ"א, יכיל 318 עמ' קטנטנים, 24°). אלה הספרים הגיה בן ממר ליולדתו ויטוריו אליאנו, בן בתו של המדקדק הנודע ה"ר אליהו בחור הנ"ל, עת היותו כבר בא בימים.

גם בשנות תכ"ח—תנ"ג הוציאה חברת המסיתים ברומא, בשפות רומית ועברית: אבני הגליונים (תכ"ח), קרית ספר מאת ברטולוקי בשלשה חלקים (תל"ה—ה, תנ"ג), דרך אמונה (תמ"ג), מגן חרב ומלחמתה (תנ"ג)¹⁷, וכן בשנת תקל"ג הופיעה פה הוצאה יקרה מספר תהלים ע"ת לאיטלקית מאת המלומד קרוטי (Ceruti).

12 היה ממשפחת "הענוים" ויהי רופא וגם סופר מתא (אנציקלופדיה יודאיקא ח"ב עמ' 795).

13 לפי הנראה היה הר"י בנו של הרופא המפורסם ה"ר שמואל צרפתי, איש דגול מרבבה בדברי ימי ישראל.

14 כנראה הוא ה"ר ברוך עוזיאל חזק שנדפסה ממנו שאלה בשו"ת מהר"ם מפדואה (סמן ט') וראה על אדותיו ברשימת הרמש"ש הנזכרה עמ' 2750.

15 הוא הנזכר מלמעלה הערה 11.

16 השוה די"י ברומא הנ"ל ח"ב עמ' 98 והלאה.

17 השוה בעתון הביבליוגרפי צייטשריפט שנה שלישיית עמ' 86.

ב. מנטובה (Mantova)

בעת ובעונה אחת אשר מלאכת הדפוס מצאה לה גואל בעיר רומא, החל גם אחד מבונייה ומיסדיה, לסול לה דרך ונתיב בעיר מנטובה. האיש הזה הוא איש האשכולות הרופא ה"ר אברהם כונת יליד העיר הזאת. המלומד הזה היה בעל בעמיו, אהוב וחביב לא לבד מבעלי בני בריתו, — כמו אצל רב עדתו ה"ר יהודה ב"ר יחיאל המכונה מסיר ליאון, שגם הוא היה אף רופא חולים, — והר"א כונת הוציא בבית דפוסו את ספרו נפת צופים, — כי גם בעיני חכמי העמים מצא חן וחסד, ויהי קשור עמהם, והם הרימוהו על נס, והוקירו חין ערכו בתור מלומד ומורם מעם¹.

ה"ר אברהם כונת למד מלאכת ההמצאה החדשה, חקיקת האותיות, הסדור וההדפסה והכל הקשור עמה, בעיר מגורו, במכוננו של המלומד פיטרו אדאם די מיכלי, הנוסד שם בשנת רל"א², ואחרי שלמדה על בריתה, התמחה בה וידעה בשלמותה, ערך בבית דפוס מלמדו להועיל, מחלקה המיוחדת ומיועדת רק להדפסת ספרים עבריים, והשגל הנצבת לימינו, רעיתו מ' אשטלינא, גם היא עזרה בימינו, ותושע לו זרועה, ותעש בחפץ כפיה מלאכת סדור הספרים, ויתמכם ה"ר יעקב לוי מטרשקון.

ואלה שמות הספרים שנדפסו על ידיהם אז, — בין שנות רל"ג—ו':

(א) **אגרת חברה החכם הגדול המשורר אנבונט אברם הנקראת בחינת העולם, כוללת עשרים דף בגודל קוארטו, 23 שורות על העמוד, ומקץ נדפס:**

„אנכי אשטלינא אשת אדוני אישי הנכבד כמ"ר אברהם כונת יזי"א, כתבתי זאת האגרת בחינת עולם עם עזר הצעיר יעקב לוי מארץ פרובנצה מטרשקון יחי' אמן“.

(ב) **אלרד הדני על הלכות טרפות (מכיל 14 דף בתבנית אוקטב, וישנן 22 שורות על העמוד).**

(ג) **בן גוריון הוא ספר יוסיפון, נדפס על פי כ"י אשר תכנו משונה מן ההוצאות המאוחרות³, ויכיל 136 דף בתבנית קוארטו גדולה (ובכל עמוד שנחלק לשנים נמצאות 30 שורות), ובסופו, — נדפסו ממנו גם טפסים על גויל, — נדפס:**

„ראיתי לכתוב זה הספר הנכבד אשר חברו איש אלהים גבור חיל משוח מלחמה, כהן לאל עליון הנקרא יוסף בן גוריון, מלבד הספרים ספרי החכמות אשר חבר, כי הוא היה ראש למחברים אחר שלמה המלך ע"ה...“

נתן לי אברהם עזרה

ברוך אל עליון נורא

יום תשעה וארבעים לספירה“.

לכתוב השלמת הספר

האמת נתנה להאמר, כי למרות חריצותו של הר"א כונת, ועזרת רעיתו ועוזרם, אי-אפשר להעמיד פרי עמלו בשורה אחת עם הספרים, ולהשוותם אפילו עם אלה שנדפסו בתקופה זאת ברומא, יען הוא בחר לחקוק אותיות רש"י מקוריות, בתוארן הקדמוני, אשר לא תאר ולא הדר להן. אולם תחלת המאמרים סדר כבר באותיות מרובעות גדולות שהן די יפות.

(ד) **לוחות מה"ר מרדכי פינצי על ארך הימים, (מכיל שמנה דף בתבנית אוקטב, 21 שורות על העמוד). וזה התחלת הספר:**

„אמר בעל ספר נתיב חכמה אשר ממנו נמצא ספר החקירה, בימי נערוטי בעלותי בסלם החכמה חכמת התכונה בחלק העיוני אשר היא חכמת עם השם ובינתו לעיני העמים, ומצוה לחשב בה כמאמר חכמים ז"ל...“

1 השוה, עמרם, המדפיסים העבריים הראשונים באיטליה (בשפת אנגלית).

2 שם.

3 הבארון ה"ר דוד גינצבורג הוציא הספר הזה במהדורה חדשה (ברדיטשוב תרנ"ו—ע"ג) עם הערותיו והארות ה"ר אברהם כהנא, לפי המערכת הזאת.

(ה) „ספר נפת צופים, הדור חפץ שפתי דעת
הטיבו נגן הרבו שיר
חבר ספר אמרי שפר
על מה נרפים אתם נרפים
כי בא מגיד נפת צופים
כשמו כן הוא נפת צופים”.

הספור הזה יכיל 176 דף בגודל קוארטו (ובכלל עמוד 23 שורות), ובסוף הספר אומר המדפיס:

„...אל גנת אגוז השלמות ירדתי, וראיתי ספר מגיד אמרי שפר, מספר ספורים כספירים מפנינים יקרים, נחלק לד' שערי' כוללים כללים גדולים בשפה ברורה, לא יערכם זהב וזכוכית ואבן יקרה, וכמהו לא נמצא בינינו בחכמת ההלצה אשר מישר למדבר דבורו, ויפק רצון האנשים במאמרו, ומי לא יחפוץ ביקרו, וגדלת התפארת הנותן בפשטי התורה והנבואה בכללה, ועטרת גדולה בדברי הקבלה, כאשר תראה בשער הראשון פרק י"ג פרק הזכירה, אחר אשר למד אותנו איכות הזכירה המלאכותית ומהותה ועשיית המקומות והצורות, גם בשער הד' בפרק ל"ג פרק ההמשכה ובשאר המקומות פשטים נפלאים אין להם ערך בטובם, על כן אחזתיו אף חבקותיו והבאתיו אל חדרי משכתי ושלחתי ידי בקלמוסי וכתבתיו לזכות בו את הרבים, והיה ביאת זה הספר בבית הקונה אותו לתוספת ברכה והצלחה, וחיי' לו ולבניו אחריו לתכלית הנמשך ממנו שיגדיל תורה ויאדיר, וישא משלי עליו ויאמר: אחרי רואי ספר מכריז נפת צופים אשביעך, אחזתי בו חבקותיו כי בו אמרי יושר אורך, כשמו ריטוריקא כן הוא, ולך אל עולם אורך, כי המצאת זאת ליהודה מיסר ליאון ואברכך”.

(ו) פירוש על התורה לרבנו לוי ב"ר גרשם. (יכיל 408 דף בגודל פוליו גדול), על כל צד ישנן שתי מערכות אשר כל אחת כוללת 42 שורות. בסוף הספר כתוב:

„...ישתבח בעל הרצון אשר זכני להתחיל ולהשלים זה הספר אשר השתדלתי במעשהו למעלתו ותועלתו ויקר תפארת גדולתו בביאור דברי התורה האלהים עם הנכבד ומיוחס למשפחתיו חרד בפנים מאירים, להגדיל ספרי יקרים מספירים הלא הו' כמ"ר אברהם ידידיה האורחי יצ"ו מקולוניא⁴ אשר אלי פיו קרא להשתתף עמו לעשו' זאת המלאכה מלאכת הקודש כיד הש' הטובה עלי, השם למען רחמיו הגדולים יזכנו להשלים כוונתנו ויקיים עלינו קרא דכתיב יתן לך כלב[ב]ך, וכל עצתך ימלא, וכן יהי רצון”.

(ז) פור אורח חיים לרבנו יעקב ב"ר אשר, (יכיל 129 דף בתבנית פוליו גדולה), על כל עמוד נמצאות שתי מחלקות בתי 50 שורות. מקץ הספר אומר המדפיס:

„אמר אברהם קטן המשפיעים ותלמיד הרופאים הנסמך זעירא מן חבריא בכמ"ר שלמה כונת' זלה"ה הכותב בכמה קולמוסים בלא מעשה נסי', אשר יגע ומצא להרביץ תורה בישראל, והשיג זאת המלאכה, לכתוב כהלכה, מערכת ערוכה לקראת מערכה, אלף עמודים בכל יום פעמים באהבה ובלב נדיבה, ארבע עמו' בפעם אחד אשר בצד אחד, מן הדף בנייר הגדול וכן הארבעה אשר בצד השני עד שימצא היות כתוב הדף אשר לו ב' דלתות וד' פנים בב' פעמים, וזה מלאכתו כל הימים, אשר שם לכתוב זה הספר הנק' אורח חיים, אשר כתוב בו אמרי' להטיבו לרבים, כי הוא הספר אשר יצטרך לכל בית ישראל כאשר יתפרסם לך בהקדמה בחלקיו וסדריו וסימני כל ענין וענין עד לכו ונלכה אל בית אלקי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו, כי מציון תצא תורה וכו' וברוך אל חי עליון ונורא, כי נתן לעבדו עזרה, לכתו' השלמת הספר הזה בחמישי בי"ד לחדש סיון שנ' חמשת אלפים ורל"ו ליצירה, למנין שאנו מונין פה מנטואה. השם למען רחמיו יזכנו להגות בו ויצליחנו בענינו ויקיים בנו מקרא שכתו' לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית בו יומם ולילה למען תשמר ככל הכתו' בו, כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל

4 גם בעיר ויניציאה היה בתקופה זו קיים בית דפוס של האדון יוחן מקולונייה ואולי היתה ביניהם איזו התקרבות.

הלא צויתך, חזק ואמץ אל תערץ ואל תחת, כי עמך יי אלקיך בכל אשר תלך, וכן יהי רצון אמן".

(ח) טור יורה דעה, מהנ"ל, בדמותו ובצלמו כמו חלק אורח חיים הנזכר. מן הספר הזה הדפיס הר"א כונת רק שלשים ואחד דף, ואחרי כן מסרם בלוית החמר הטיפוגרפי לידי הר"ר אברהם ב"ר חיים מן הצבועים, שהשלים הדפסת החלק הזה בעיר פירארא, כאשר נביא הלאה.

*

הרב מ' שמואל ב"ר מאיר לטיף, איש מלא תורה וחכמה⁵ יסד בשנת רע"ד בית דפוס במנטובה, ועם אותיות מרובעות קטנות ונחמדות למראה, הדפיס הספרים האלה: (א) מנהג אבות ספר התניא (בחדש ניסן ורחמ"ך יכיל 100 דף). — (ב) שלחן של ארבע לרבנו בחיי (מכיל 14 דף). — (ג) סדר עולם זוטא, מגלת תענית וספר הקבלה להראב"ד (19 דף). שלשתם בתבנית קוארטו.

אחרי תם הדפסת הספרים האלה נאסף המדפיס אל עמיו ובית הדפוס נסגר.

*

ה"ר יוסף שליט, בנו של הקדוש ה"ר יעקב מפאדובה, ושותפו ה"ר יעקב ב"ר נפתלי הכהן מגוואלה, — שהוציאו שניהם לפנים על הוצאותיהם ספרים חשובים בדפוס שבעיר סביוניטה, — הם הניעו את המדפיס וינטורין רופינילי במנטובה לערוך, בשנת שט"ו, בדפוסו מחלקה עברית, ומאז והלאה הדפיסו פה כל אחד בלבדו ספרים שונים. ה"ר יוסף שליט הוציא את הספרים: התחיה והפדות (אייר), הפדות והפורקן (שט"ו), אגרת בעלי חיים (נגמר א' אייר שי"ז), בן המלך והנזיר, עם מ"מ והקדמת הר"י שליט „ומוגה... ע"י ובשם ר' יוסף ב"ר יעקב" (שי"ז), סדור התפלות מכל השנה (נשלם בחדש טבת שי"ח וטפסים רבים נדפסו על גויל), משלי שועלים (נגמר ו' כ"ג מרחשון שי"ט) עם מפתח מהר"י שליט, שנתמנה אז להיות מורה ומלמד להועיל לניער, המקשיב לקח בבית הספר מיסודו של העדה, ואחרי כן נתעלה מן העדה האשכנזית בעיר מושבו, להורות דת ודין בין הרבנים, אשר בחברתם חתם בעת הזאת תחת פסק על אדות הגט שנדפס בספר אלה הדברים⁶.

גם המוציא לאור השני, ה"ר יעקב ב"ר נפתלי מגוואלה, אף הוא הדפיס פה בשנת שט"ז את הספר בחינת עולם (נגמר ערב שבת נחמו, ומוגה ע"י ה"ר משה פרובינצאלו). אחרי כן שיתף את ה"ר מאיר הסופר ב"ר אפרים⁷ ויחדו הדפיסו על הוצאותיהם: ס' הבחור (נשלם ג' כ"ג מרחשון שי"ז), הגדה כמנהג בני רומא (י"א סיון), לוית חן (נגמר א' אלול שי"ז). כמו כן החלו בימים ההם בסדור מחזור כמנהג רומא, שנשלם בל"ג לעומר שי"ח, עקב מכשולים שונים שעמדו לשטן להם, וס' מערכת אלהות (שנגמר א' אדר שני שי"ח). מגיה הספרים היה ה"ר עמנואל ב"ר יקותיאל ביניונטו מחבר הס' לוית חן הנ"ל, השב בשנת שי"ז מנסיעתו בארצות תוגרמה, והביא עמו העתקות שונות מן ספר הזהר עם עשר העתקות מן תקוני הזהר שערכן לדפוס. את תקוני הזהר השלימו פה בהדפסה י"ז כסלו שי"ח, ובתחלתו הציגו ארבעה פסקים מן חכמי הדור, ה"ה ה"ר משה באסולה⁸, ה"ר משה פרובינצאלו הנ"ל, ה"ר ישראל ב"ר מנחם

5 הוא היה אחד גדולי הדור שערכו לדפוס בשונצינו, בשנת רמ"ח, מסכת גטין וכתובות, ואחרי כן, הגיה בשנת ר"ן בנאפולי את ההוצאה השניה מס' השרשים והוסיף לה מ"מ ותקונים. כמו כן נדפס במחזור כמנהג רומא (מנטובה שי"ז—י"ט): „תפלה לכל יום העתקנוה מסדור הצדיק החסיד ר' שמואל לטיף זצ"ל".

6 הוה צונץ, צור געשיכטע, עמ' 252.

7 תולדותיו כתובות ע"י ה"ר דוד קויפמן ברבעון האנגלי J.Q.R. שנה י"א עמ' 266 והלאה.

8 הוה כתבי ריא"ס עמ' 30 הערה הראשונה וגם במבוא הגרמני עמ' 60.

מרויגו וה"ר משה ב"ר יוסף ביבי, המתירים להדפיס ס' הזהר והתקונים נגד דעות מתנגדיהם. בעת ההיא הגיעה לאזני המדפיסים השמועה מאחורי הפרגוד, כי גם המדפיסים בקרימונה כבר החלו בהדפסת ספר הזהר, וכאשר ראה הקשר אמיץ, כי ראשי האנשים אשר היו בעכריו החזיקו ידי אחרים לעבוד עבודתו, אשר אמר לעשות, למען לא יחרך רמיה צידו, אזר כגבר חלציו ואמר כי לא נופל הוא מהם, והעתקותיו מהעתקותיהם... וצרכו להחיות נפשות בניו ובנותיו מצרכיהם, ויעש גם הוא מטעמים ותעלומה יוציא לאור" (לשון המו"ל בהקדמה).

מן חלקי הזהר נדפסו כסדרם: בראשית (נגמר כ' אב שי"ח), שמות (נשלם י"ט אלול שי"ט) והחלק האחרון נגמר (כ"ב אדר ראשון ש"ך), והוגהו על ידי ה"ר עמנואל ביניונטו הנזכר, — שנפטר בטרם נגמרה ההדפסה, — וה"ר עמנואל ב"ר גבריאל מקורופלי ממשפחת הגאליקי וה"ר אברהם ב"ר משולם ממודינא, חתנו של ה"ר יצחק דלאטאש, ובינתים הדפיסו גם הספרים האלה: סדור מכל השנה מנהג אשכנז (נשלם ט"ו סיון שי"ח), תולדות יצחק (כלתה ההדפסה ד' א' מרחשון שי"ט), חובות הלבבות (נשלם כ"ה טבת שי"ט ובתחלתו נדפס שיר מאת המגיה ה"ר אברהם ב"ר דוד פרובינצאלו), מקור חיים (נשלם א' אדר שי"ט, מוגה ע"י ה"ר שמואל ב"ר משה קזיס), וספר יחוס הצדיקים שנגמר ב' ח"י סיון שכ"א על הוצאות ה"ר יעקב ב"ר נפתלי הכהן והוגה ע"י ה"ר יהודה ליב ב"ר יצחק אייזק קולפא מפפא"מ, מי שהיה בשכבר הימים מגיה בדפוס שבויניציאה ובעל נסיון במקצועו.

בשנת שכ"א מת המדפיס וינטורין רופינילי ובית דפוסו עבר לידי בנו גיאקומו, שאף הוא לא היה פנים חדשות בסדור ספרים עבריים והדפסתם, בשגם עוד בחיי אביו כבר היה עסוק במקצוע זה בעד השותפים הנזכרים, והדפיס מחזור כמנהג רומא, — וממנו מסכת אבות עפירש"י והרמב"ם בתור הוצאה מיוחדת שנגמרה בפורים שנת ש"ך, — בדיקות (נגמר ח"י סיון), המוסר (נשלם ה' כ' שבט), המצנפת (נגמר בירח אדר), שערי אורה (נשלם כ' תמוז), מרפא לנפש עם סאה סלת (ט"ו אלול שכ"א), תפלות וולגאר (א' אייר), כן החל לסדר מן המשנה סדר נשים (ט"ו באב), נזיקין (י"ט מרחשון שכ"ב), קדשים (ג' סיון שכ"ב), וסדר טהרות (ה' באב שכ"ב). כל החלקים האלה הדפיס ה"ר יעקב ב"ר נפתלי בלבדו, למען השלים עמהם סדר המשנה כולה שהדפיס ממנה שני חלקים בסביוניטה בשכבר הימים, וידפיסם פה בדפוס פרנציסקו פיליפונה. כמו כן הוציא אז לאור את ספר היצירה (נשלמה ההדפסה ו' כ"ד שבט שכ"ב).

גם ה"ר מאיר, הוציא אז אף הוא בלבדו בשנת שכ"ג בדפוס רופינילי, מדרש תנחומא עם מפתחות מה"ר עזרא ב"ר יצחק פאנו (נשלם ו' ז' אייר), וספר מהלך שנשלמה ההדפסה בשושן פורים, ומוגהים ע"י ה"ר יצחק ב"ר יוסף סלם. נדפס במגדל השעות פה מנטובה בדפוס האחים פיליטרסי וקלידאנו פיליפוני.

מלבד הספרים הנזכרים הוציאו השותפים ה"ר אפרים ב"ר יצחק, ה"ר מאיר ב"ר משה היילפרון וה"ר מאיר ב"ר אפרים (אצל רופינילי) ס' מנורת המאור (נגמר א' ט"ו אדר שכ"ה) וספר המדע מן הרמב"ם (שנגמר א' מרחשון שכ"ו).

גם ה"ר יוסף שליט הנ"ל הדפיס אז הגדה נחמדה — באותיות מצוירות וציורים ע"י ה"ר שמואל באסן, — (שכ"א), ובשנה המאוחרת הוציא בהשתתפות ה"ר שלום ב"ר אברהם⁹ את ס' תהלים עם פירוש קב ונקי בשפת יהודית-אשכנזית מה"ר אליהו בחור, סדור התפלות עתי"א, וכמו כן ס' שופטים בשפת יהודית-אשכנזית. הספרים האלה הופיעו מתחת מכבש דפוסו של המדפיס פיליפוני בשנת שכ"ד, ולפי הנראה נדפסו גם אז בבית המדפיס הזה: אילן, פירוש מגלת רות (ל"ג בעומר שכ"ה), אלה הדברים, באור זה יצא ראשונה, דברי שמואל הקטן, כולם על אדות סדור הגט מפאריס (בשנת שכ"ו), ובשנת שכ"ח הפתיעו את הקהל הישראלי בהוציאם הגדה עם פירוש נמוקי יוסף וציורים נפלאים ונחמדים מאד. מעשי ידי המחקק ה"ר מנחם בנו של ה"ר עזריה מן האדומים.

9 השוה על אדותו הדפוס העברי בפולניה (הוצאת שניה) עמ' 8.

ה"ר מאיר ב"ר אפרים הדפיס אז גם הוא בבית דפוסו של רופינילי: בדיקות מהרי"ו (ח' אייר ש"ל), סדור התפלות מכל השנה מנהג איטליה, וס' תהלים (של"א), ובשנות של"ד—ה נגמרה פה הדפסת הספר מאור עינים מה"ר עזריה מן האדומים, אשר מחברו היה נאלץ להדפיס ממנו מחדש קונטרסים שונים, בגלל ערעור הרבנים.

על הקהלה הישראלית שבמנטובה עברו אז ימים אימים, בגלל הגזרות הרעות מבית שלטון גונציגא בשנת של"ז, והדבר הזה גרם להפסקת הדפסת הספרים העבריים לעשר שנים, פרט לס' הפעוט מהלך שנדפס בתור יוצא מן הכלל בשנת של"ח.

בר"ח מרחשון משנת שמ"ח נתחדשה המלאכה בדפוס רופינילי, והופיעו: פרקי אבות עם תרגום לאיטלקית ע"י ה"ר יצחק סלם, ובשנה המאוחרת הדפיס ה"ר אפרים ב"ר דוד בדפוס הנזכר, עם האותיות שנפלו בירושתו, מן דודו וחותנו המנוח ה"ר מאיר ב"ר אפרים, את חמשה חומשי התורה בלויית חמש המגלות וההפטרות ועם תרגום ליהודית-אשכנזית ופירש"י שנשלמו ג' כ"ה אייר ש"ן, בתמיכת ה"ר אברהם ב"ר יצחק קרא מקאליש¹⁰ וה"ר שמואל ב"ר יצחק נורצי גיסו של ה"ר אפרים. המסדר היה ה"ר משה ב"ר כתריאל וייסואסר מעיר פראג, הנודע לשם ולתפארת, ומלאכת ההגהה הושמה בידיו של ה"ר משולם ב"ר יצחק סלם.

בשנת ש"ן נדפס עוד על הוצאות השותפים פסק מה"ר משה בה"ר אברהם פרובינצאלו, על אדות תענית הבכורים בערב פסח שחל בשבת (נגמר ערב ר"ה שנ"א), ספר המדע להרמב"ם וכמו כן הופיע בעת ההיא ספר משלי חכמים ע"ת לאיטלקית.

ה"ר אפרים ב"ר דוד נאסף אז אל עמיו, והחמר הטיפוגרפי נכנס לרשות האחים ה"ר יצחק וה"ר שלמה, בניו של ה"ר שמואל נורצי. גם המדפיס גיאקומו רופינילי מת בימים ההם ובית דפוסו עבר לידי בנו טומש רופינילי, ואצלו הביא ה"ר משה אלישמע בנו של ה"ר ישראל הזפרוני לדפוס, את הספר הליכות עולם (נגמר ה' כ"ז שבט שנ"ג), ואחרי כן ס' שארית יוסף (ו' כ"ט אדר שני שנ"ג), וששה סדרי המשנה.

בשנת שנ"ז נדפסו שאלות ותשובות הגאונים בבית ה"ר שלמה נורצי, ומוגהות ע"י ה"ר משה ב"ר שמואל קזיס הנזכר, ולפי הנראה לא יכול עמוד נגד התחרות המדפיסים בויניציאה. התורני ה"ר אליעזר מאיטליה נסה כחו ביסודו דפוס חדש אשר ממנו יצאו: אילת השחר, ישיר משה, — על הוצאות ה"ר דוד מאצה ב"ר אהרן, — וגם הספר החשוב שלטי הגבורים (שע"ב). עקב העברת היהודים בשנה הזאת למושב הגיטו, כלתה המלאכה בבית הדפוס, והחמר הטיפוגרפי עבר בשנת ש"פ לרשותו של ה"ר יהודה שמואל מפרוגיא (פרושה). הוא ערך הכל בסדר ובמשטר חדש, ויפקד את בנו ה"ר יהושע למפקח על העבודה ובכל עניני בית הדפוס עיניו פקחות. המסדרים היו ה"ר יוסף בנו של ה"ר יהודה שמואל, וה"ר חנניה מארון ב"ר מרדכי, המכנה את עצמו כ"צעיר המחוקקים" בשירו שנדפס בסוף הס' אשמורת הבקר.

אלה שמות הספרים שעזבו אז את מכבשי הדפוס: סדר הגיטו (ש"פ), תקוני בקשות מן חברת אנשי מעמד (שפ"א), בן שמואל, מסורת הברית (שפ"ב), דברים שבקדושה, סדר קרבן תודה, עסיס רמונים, תמר דבורה, תפוחי זהב (שפ"ג), סדר אשמורת הבקר (נגמר ד' ט"ו אלול), ימין משה (שפ"ד).

בשנת שפ"ה כבד הדוכס גונצאגא את העיר מנטובה בבקורו, וקבל בסבר פנים יפות מלאכות קרואי העדה הישראלית ואנשי השם אשר בתוכה, ולמרות כל זאת התנפל המון העם עוד ביום ההוא על שכונת היהודים, ויבוזו רכושם ואת בתיהם החרימו¹¹. בגלל המאורע הזה וגם בסבת מלחמות שלשים שנה, הוכרחו רבים מן התושבים היהודים לקחת בידם מקל נודד ולעזוב את העיר. גם הנשארים בתוך הגיטו התרוששו, ובית הדפוס אשר בתוכו לא יכול להתקיים, ובכלל נדפסו בימים המאוחרים רק: דרך ישרה (א' י"א תשרי) וס' מעבר יבק (שפ"ו). ובהיות

10 עליו הושה הלאה בפרק שאלוניקי.

11 הושה צונץ, צור געשיכטע, עמ' 260.

העיר במצור ובמצוק בשנת ש"ץ נדפסו פה בקשות מן חכמי הישיבה, ואחרי כן עזבו גם הם את העיר, והחמר הטיפוגרפי נשאר כמו אבן שאין לה הופכין.

אחרי חלוף שנים מספר, שבו רבים מתושבי היהודים העירה, ובשנת ת"ח רכשו האחים ה"ר משה וה"ר שמואל בניו של ה"ר שמעיה די מדינה, — אחד חכמי הקהלה בויניציאה, — את החמר הטיפוגרפי מן הדפוס האחרון שבעיר, ויפקידו את ה"ר יוסף ב"ר יהודה שמואל הנ"ל למנהל העסק, ותחת השגחתו הופיעו בין הספרים השונים: מקיץ רדומים (ת"ח), סדור מבורכה כמנהג איטליה (תי"ג), על ידי "צעירי המחוקקים" ה"ר יהודה שמואל ב"ר יהושע מפרוגיא וה"ר נח קאמירינו.

בשנת תט"ו נכנסו כל כלי בית הדפוס והחמר הטיפוגרפי עוד הפעם לרשותם של ה"ר יהושע מפרוגיא ובנו ה"ר יהודה שמואל, ומאז והלאה הדפיסו: תקון ליל הושענא רבא (תט"ו), מגן חיים (תי"ז), מזמור שיר ידידות ובנות השיר (תי"ט), אשרי הגוי, פרקי שירה עפ"י שפתי רננות (תכ"א), סדור תפלות כמנהג איטליה, סדר ערב ראש חדש (תכ"ב), וגם שירים שונים שנדפסו להזדמנויות שונות מן האחים ה"ר יעקב וה"ר עמנואל פראנשים¹², סדר נכון, תקון מדות הנפש (נגמר ט"ו כסלו תכ"ז). בשנה הזאת כבר עבר הדפוס לרשותם של האחים בניו של ה"ר יהושע מפרוגיא, תחת השגחת המגיה ה"ר יהודה ב"ר אליעזר בריאל¹³, ואחרי כן הופיעו פה: סדר תחנונים (תכ"ט), סדור מבורכה (ת"ל), סליחות לער"ה, ותקון שובבים (תל"ב), על הוצאות ה"ר עובדיה מארון וה"ר יחיאל מאיטליה הממונים מחברת מעירי שחר), סדר תחנון (תל"ג, במצות ה"ר משלם ב"ר משה יינטיליו), אגרת מספרת, דברים שבקדושה, חכמת המשכן, סדור תפלות (תל"ו) — ע"י המגיה ה"ר אברהם חבר טוב¹⁴, — קול שמחה (ת"ס), שתי קינות, התקונים בבית הכנסת (תמ"ה), תקון חצות (תמ"ו), תקון שובבים (תנ"ב), תפלת הרעש (תנ"ג), הגדה ש"פ עפ"י חבל בני יהודה (רק התחלתה), תקון שובבים (תנ"ה), סדר משפטי חברת בקור חולים (תמוז תנ"ו), משלי ואיוב (עם שער מצויר, ת"ס), תפלה מה"ר יוסף ראוינה (תס"א)¹⁵.

אחרי הפסקה של שנים אחדות הופיע: מחזור מכל השנה כמנהג רומא (תע"ב), ואחרי כן תקין חצות (תע"ג, במצות ה"ר יוסף ב"ר אברהם חיים די פאנו, ה"ר יהודה אריה משה משלם הלוי וה"ר ישראל חי ב"ר מרדכי חיים קולורני, וע"י ה"ר מהלאל ב"ר מנחם יצחק הלוי). בשנת תע"ז יסד ה"ר יצחק ירא, בהשתתפותו של ה"ר יעקב חבר טוב דפוס חדש במנטובה. המסדר ה"ר יהושע ב"ר מיכאל מסיצי סדר את הספרים האלה: מחזור מכל השנה כמנהג רומא, מפרש חטאים (תע"ח), סדור תפלות, משלי ואיוב, סדר הקינות, מחזור (ת"פ), ד"ח הש"ע מהר"י קארי עפ"י גור אריה¹⁶ (תפ"א—ג), אור לוסטרו, בקשה (תפ"ג) ועוד ספרי תפלות, אך מצב הדפוס היה רעוע, ובראות הרופא ה"ר רפאל יצחק חיים מאיטליה¹⁷, כי עמודי הבית רופפים ונוטים לנפול, ויעמוד בפרץ ברכשו את החמר הטיפוגרפי כלו, ונטל עליו "למען החזיר עטרת הדפוס לקדמותו", כמו לפנים בתקופת ימי זקנו ה"ר אליעזר הנזכר למעלה, ואחרי הפסקה קצרה

12 ראה ברשימת רמ"ש"ש עמ' 1211 ובמבוא לדיואן שהו"ל הר"ש ברנשטיין (תל-אביב תרצ"ב).

13 הוא כהן פאר בתור רב במנטובה שנים רבות, ויחבר ס' כללי הדקדוק (מנטובה תפ"ד), נפטר

בשנת תפ"ב, והרב יחכ"ם חבר קינה במותו והיא נדפסה בח"ג מאוצר נחמד (עמ' 148). על הערכת אישיותו השוה פסק החרם הנספח לס' דעת קדושים עמ' 61 והלאה.

14 נדפס על הוצאות האחים ה"ר אפרים וה"ר שמשון בני ה"ר מרדכי טילי (רשימת הרמ"ש"ש

עמ' 2818).

15 השוה על אדותו מורטרה, מזכרת חכמי איטליה עמ' 53.

16 והוגה ע"י ה"ר אביעד שר שלום ואחיו ה"ר אברהם ידידיה באזיליאה.

17 בימי חרפו היה שומע חכמות הרפואה והפילוסופיה באוניברסיטה שבפאדובה והוכתר בכתרן.

ספרו פירוש תא שמע הוציא בנו בשנת תקל"ז, על פי כ"י שנמצא בריגיו בבית ה"ר ישראל בנימין באסן ובנו המדפיס הנציח זכר אביו בהציבו לו בזה יד ושם בספרו שהדפיס.

הוחלה העבודה בעזרת המסדרים ה"ר יהושע הנ"ל, — שעבד פה יותר משלשים שנה, — וה"ר בנימין ב"ר אהרן פולאקו. ואלה שמות הספרים שהופיעו: אילת השחר, כללי הדקדוק, סדר הושענות, סדר והנהגה של חברת גמילות חסדים (תפ"ד), ספור המעשים, קול מוסר (תפ"ה), סדר מנחת ערב, סדר תחנונים (תפ"ו), ליל שמורים, לשון למודים, סדר קינות (תפ"ז), לוח היומי (תפ"ח).

כשנתים ימים עבד בינתיים המדפיס אלברטו פאצוני בבית מ. בענעדיטטו והנהו הוציא ס' אמונת חכמים, בקשות ותפלות (ת"ץ, ע"י ה"ר מאיר לינדינארה), אולם בשנת ת"ץ אנחנו מוצאים את המדפיס ה"ר רפאל יצחק חיים על כנו, ועובד עבודתו כבתחלה, ויפיעו: שו"ת הר"י קארו על ש"ע אה"ע (ת"ץ), מעיל צדקה (תצ"א), תקון לשובבים (תצ"ב), ליל שמורים, סליחה יפה (תצ"ז), זרע אברהם, סדר תחנונים, תפלת ישרים (תצ"ט), קול אומרים הודו, תורת העשור (ת"ק), תנ"ך עפ"י מנחת שי (תק"ב—ד), הוגה ע"י ה"ר רפאל חיים ב"ר אביעד שר שלום באזיליאה), סוד ה', פני יצחק (תק"ג), ספר תהלים (תק"ד), תקון חצות (תק"ו), תפלה (תק"ז), ועבודת ההגה נעשתה ע"י ה"ר יעקב חיים קאסטל-פראנקו.

המדפיס המשיך במלאכתו ויוסיף להדפיס: אם למסורת, ראשי הבכאים, שירה וזמרה (תק"ח), אור תורה (תק"י), הצעת המעשה, משמרת החדש (תקי"ב), עת הזמיר (תקי"ג), סדר תחנונים, תודה וקול זמרה (תקט"ז), שירה וזמרה (תקי"ז), סדר תחנונים (תקי"ח), תפלת ישרים (תקי"ח), כללי הדקדוק (תקכ"ט), הן קול חדש (תקל"ב), ובלתי ספק הדפיס בינתיים עוד ספרים אחרים.

בתקופה זאת נאסף המדפיס אל עמיו, והחמר הטיפוגרפי עבר לרשות בניו ובשנת תקל"ד הופיע פה: סדר ההערכה תחת האפירמא „האחים בניו של ה"ר רפאל יצחק חיים מאיטליה“, אולם השתתפות האחים נגוזה ועברה במהירות הבזק, ולעומת שבאה כן חלפה בין לילה, ואז נכנס הכל לרשותו של „הבחור תמים דעים נחמד ונעים הרופא המובהק כמה"ר אליעזר שלמה" בנו של ה"ר רפאל יצחק חיים מאיטליה, בלבדו, ובטרם גשתו אל המלאכה הכין הכל הדרוש לעבודתו, ובעזרת סוכן ביתו ה"ר עזריאל יצחק ב"ר משה חיים הלוי¹⁸, שנתמנה להגיה הספרים, הדפיסו דף אחד לדוגמה מן המחזור כמנהג רומא עפ"י קמחא דאבישונא, ועל העבר השני הנם פונים אל הקהל הישראלי שבאיטליה האומר: „בראשית ממלכת מלאכת עבודת הקדש לעשות רצון אלהי חפצתי להדפיס המחזור ללועזים עם פירוש קמחא דאבישונא... אשר נדפס בבולוניה פעם אחת ולא נשנה... ועד מעלת המגיה באו דברי, כי אמת יהגה חכו בהגהות רבות, יען טעויות הדפוס במחזור רבו מספור, ועוד יוסיף לפרש לא מעט אשר השמיט הרב המפרש... כאשר עיניכם תחזינה מישרים בדף זה, הן בניר הן בדונג הן באותיות... ארכו ורחבו... את שמכם אדרוש לבוא על החותמת והפרק חלק ראשון אשר יצא ואשר יבוא לכם תפרעו חמשה וארבעים ליטרים מטבע מנטובה, וכך יעשה לחלק השני, והשלישי יצא חנם אין כסף ועתה אל תאחרו...“¹⁹.

בראות המדפיס, כי תוחלתו, להשיג מספר גדול מן החותמים על הדפסת המחזור הנ"ל, נכזבה ונשארה מעל, ויפן אל העבודה בקנה-הגדול וידפיס: קינת סופדים²⁰, ראש דוד, תהלים עם בקשות (תקל"ו), אלה הדברים... בעניני המסים והצדקות, סדר ההערכה (בשתי הוצאות), סדר הוידוי לבני חברת מרפא לנפש, המשנה עם נקודות, סליחות בבית הכנסת ליואנטיני בפיררה, סדר עבודה רבא וזוטא, פירוש תחנת תא שמע מאת אבי המדפיס, סדר ברכות, סדר הפראגמטיקה, סדר תחנונים מחברת מלבוש ערומים במודינא, סדר תחנונים מנהג רומא, סדר תענית צבור במנטובה י"ג סיון תקל"ז, סדר תפלה מנהג איטליה, ועוד כמנהג אשכנז (תקל"ז), זרע שמשון, המשנה (נשלמה אז), קול ששון, סדר תחנונים מנהג איטליה,

18 שירו תודה וקול זמרה הופיע פה בשנת תקמ"ט.

19 השוה קרית ספר שנה י"ד עמ' 123.

20 א. יערי רושם שם בטעות שם הספר הזה קינת סופרים, בריש.

שיר ידידות, תפלה במנטובה בעלות המנחה ע"י הצלחת מלחמת הקיסרית (תקל"ח), משנה תורה (מדע אהבה), משפטי חברת בעלי ברית אברהם, סדר פרשיות למנחת שבת ענו"ט, משלי ואיוב מוגהים מתנ"ך עם מנחת שי, תקוני שבת (תקל"ט), סדר הושענות מנהג איטליה, משנה תורה (זמנים), סדר דאליהו, קול שמחה בליל ש"ת במודינא, סדר תפלה מנהג איטליה (תק"ם), הסכמות וסדרים בחברת מנחם אבלים, מסילת ישרים, קול שמחה מהר"ש פאנו, קינה במות הקיסרית מריה טהרזיה, שכיות החמדה, שירים מבני במנטובה להכתרת הקיסר יוסף, תהלים, תקין שובבים (תקמ"א), סדר הוידוי, תקון שובבים (תקמ"ב), סדר ההערכה, סדר הוידוי, חסד לאברהם, סדר הפראגמאטיקה, סדר שמחת חתני התורה מ"ס במודינה, סדר תחנונים מנהג אשכנז בוירונה, סדר תחנונים מנהג איטלקי, תקון ליל שבועות (תקמ"ג), סדר חברת מזל בתולה, תורה עת"א, סדר תחנונים מ"א בוירונה, וכמנהג איטליה, תקון ליל הו"ר, תפלה עת החל הנגף באישפאלטו, תקון ליל הו"ר (תקמ"ד), בגדי קדש, סדר התרת נדרים, סדר ליל הו"ר, סדר קריאת שמע, קרובות לש"ת, תורה ענו"ט (תקמ"ה), סדר ההערכה, תורה עת"א ופירש"י בגודל פוליו (תקמ"ו), קצור מעבר יבק, תורה (הנ"ל נשלם תקמ"ז), סדר התרת נדרים, ושמתיך בנקרת איסור, משפטי חברת בעלי ברית, תפלה במנטובה על הצלחת חיל הקיסר יוסף (תקמ"ח), סדר ההערכה, לאלהי מעוזים, סדר הפראגמאטיקה, תודה וקול זמרה (שלשה שירים נפרדים), תפלה על השמועה כי הקיסר חולה (תקמ"ט), קול מצהלות (תק"ן), אלה דברי חברת בעלי ברית, דבר סדר חצות, לאדוני האדונים, סדר ליל הו"ר (תקנ"א), סדר ההערכה, סדר הוידוי, סדר הפראגמאטיקה, משפטי חברת בקור חולים (תקנ"ב), סדר ההערכה, תפלה (תקנ"ג), סדר תחנונים (תקנ"ד), סדר ההערכה, סדר הפראגמאטיקה (תקנ"ה), מעיל צדקה, תורה עת"א ופירש"י, תפלה (תקנ"ז), תפלה על הצלחת חיל הקיסר (תקנ"ט) ²¹ ולוח שנתי.

ואלה שמות הפועלים העובדים בדפוס: ה"ר אבטליון ב"ר יצחק אבוהב (תקל"ז—מ"ב), ה"ר מתתיהו ב"ר יהודה שמואל חי הלוי (תקל"ו—נ"ד), ה"ר יקותיאל ב"ר יצחק קוצ'ר (תקל"ז—נ"ה), ה"ר שלמה חיים ב"ר יהודה ארייאגי (תקל"ז—מ"ח), וה"ר דוד שמואל ב"ר יהודה חיים אבולאפיה (תקמ"ג והלאה).

אחרי שנות עבודה של עשרים שנה עבר הדפוס ליד המדפיס גיאוזפפס אפאללא שהדפיס איזה חוברות קטנות, ומידו עבר בית הדפוס וכליו לידי חברת המדפיסים שהוציאו סדר אלה הדברים על עצירות הגשמים (תקס"ו) וס' זמיר עריצים (תקס"ז) תחת השם אלל אפאללא, ובלי ספק יצאו מתחת מכבשי דפוסם עוד ספרים שונים.

ג. פייבי די שקו (Pieve di Sacco)

בראשית עשירית הרביעית מן המאה השלישית, ערך רל"ב, באותו זמן שהוחלה המצאת הדפוס להתנער מחתוליה, ולהתפתח בקנה-המדה ובאופן מקביל להדפוסים שבעיר הנצחית — רומא ומנטובה, להביא בכורים מפרי תנובתם. בעת ובעונה אחת התעתד גם איש מורם מעם, נגיד באחיו „המופלא והמעולה בשם טוב האלוף ה"ר משולם המכונה קוזי" ¹ [בנו של ה"ר משה יעקב] ², ושם על שכמו המעמסה, לכוונן בית דפוס עברי בעיריה פייבי די שקו, ולהעשיר על ידו

21 א. יערי רושם בקרית ספר (שנה י"ד עמ' 124) כארבעים ספרים ושירים להודמנויות שונות שנדפסו בדפוס ה"ר אליעזר שלמה מאיטליה, ואומר: „אפשר היה אולי להוסיף... משהו על פי רשימות שונות". הנני סופר ומונה פה יותר מפי שנים שרשם הנ"ל, ובכל זאת אדע על בטה, שיש עוד הרבה להוסיף.

1 שו"ת מהר"ם מינץ סמן צ"ז.

2 הווה מורטארה, מזכרת חכמי איטליה עמ' 18 הערה 3.

אהלי שם ומשכנות יעקב, בכל הגלילות הקרובים והרחוקים, בספרים תורניים מועילים שיהיו לברכה לטובת ישראל בכלל, ובפרט לתועלת מוקירי התורה ומשחריה, לשם ולתהלה בכל הארצות אשר שבטי ישראל נחתים בתוכן.

כאמור למעלה, היה מחולל הדפוס הזה, בעתו בעל בעמיו, פרנס ומנהיגה של העדה המהוללה פאדובה³, אישיות דגולה מרבבה, עתיר נכסין היודע גם פרק בספרות התלמודית, והשתעשע בעתו בענינים תורניים עם לא־קלה־הערך כה"ר יהודה מינץ⁴, אחד הרבנים היותר מפורסמים.

ה"ר משולם קוזי ותר על אהלו אפדנו וכל משרותיו הכבודות ויקר וגדולה המחבורות עמהן, נטש את העיר פאדובה המלאה תשואות והמון רב, ויבכר נגדה את העיר הצנועה פייבי די שקן, אשר בחבל ארץ טריענט, והעביר משכנו לתוכה, באמרו בצדק, כי בעיר השקטה והשלוחה הזאת, תהיה לאל ידו להתמסר בכל לבבו, נפשו ומאדו, לפעולתו המעשית בעלת הערך ומשאת נפשו אשר אליה שואף, ולעבוד בה בשובה ובנחת עבודת הקדש ובאין מפריע ימלא יעודו. מגמת לבו של הנדיב הזה היתה פי שנים ברוחה, לזכות את אחיו בספרים שמושיים בחוצים בלבד ושיהיו גם נחמדים במראיהם החיצוניים, ובחין ערכם יעלו על כל הספרים העברים אשר ראו אור עד הזמן ההוא, וכל רואיהם יתאוו להם תאוה. למען יוכל לבצע את שאיפתו, חקק, — או נתן לחקק בעדו, — אותיות מרובעות נחמדות למראה, משלשה מינים, גדולות, ממוצעות וקטנות, בתאורן־האופי המקבילות לכתיבה־תמה של סופרי סת"ם⁵, הנהוגות בארצות איטליה, גרמניה ופולניה, שהן לאמתו של דבר, מנקודת־מבט הצד־האיסטתי, עד היום הזה תפארת לעושיהן.

ראשית נסיונו היתה הדפסת:

(א) **סדר סליחות** כמנהגי הקהלות שבמדינות איטליה, גרמניה ופולניה, באותיות מרובעות גדולות בלתי מנוקדות. (מכיל 181 דף בתבנית פוליו קטנה, 22 שורות על העמוד). הדפסת הספר הראשון הזה מלאה את תפקידה, והפיקה רצון כל רואיה, יען בצעה בתכלית השלמות, ובראות המדפיס, כי נסיונו זה, הנעשה ערך שנת רל"ג, לא החטיא מטרתו, והפתיע עיני כל רוכשיו, החליט להמשיך בעבודתו במרץ ובשקידה רבה. בתחלת שנת רל"ד כבר הוחלה עבודת סדור ארבעת־חלקי הטורים לרבנו יעקב ב"ר אשר. המלאכה צעדה קדימה, ועוד מעט קט בשלם החלק הראשון במלואו, והנה עלה הכורת ולקח את המדפיס ה"ר משולם קוזי, אל על במיטב שנותיו. למרות האסון הריב, גמרה אלמנתו הגברת דבורה אומרה והחליטה להמשיך העבודה ברוח בעלה הנעדר ובמחשבתו, בשגם שני בניה אשר חנן אותה השם בשמותם ה"ר שלמה⁶ וה"ר משה⁷, עמדו לישע אמם, החרו החזיקו באומנת אביהם ויאמצו ידיה והתאוששה

3 שו"ת מהר"ם מינץ בסמן הנזכר.

4 השה שונצינו־בלטר שנה הראשונה עמ' 50. — וזה לשון ה"ר יהודה מינץ בתשובתו (סמן ט'): "ידידי ידיד ה' האלוף הר"ר מנחם רפאל כ"ץ יצ"ו. על אדות בנך היניק וחכים היקר החר"ש משולם קוזי־רפא כ"ץ יצ"ו. אתה אהובי הזכרתני ותדע גם כ"ת הרי הוא כמו ארבעים שנה שאלני אביך זקניך מהר"ר משולם קוזי ז"ל דרך חידה...".

5 אחרי ארבעים שנה חקקו בבולוניה אותיות כאלו, וגם המדפיסים שבערים פראג, אויגשבורג וקראקא יצרו אף הם אותיות מקבילות, בגלל יפין. בימינו הדפיסה חברת שונצינו־בברלין חמשה חומשי תורה בתוארן והפיקו רצון כל רואיהם.

6 הוא היה ארוס עם מ' טריינדלה בתו של הפרנס ה"ר זוסמן בשנת רכ"ז (שו"ת מהר"ם מינץ מן סמן צ"ז עד צ"ט).

7 גם הוא היה בעל בעמיו מדברנא דאומתיה (שם סמן ק'). בתו של הר"מ קוזי היתה נשואה לה"ר יקותיאל כ"ץ רפא (שם סמן ט') הנזכר גם בשו"ת מהר"י קולון (ח"א סמן ע"ג) בשם: "הגביר והותיק ידידי נפשי", ובנו "הגביר יעקב" נזכר אף הוא שם סמן צ"ז.

על ידיהם, למען תחזיק מעמד בהמשכת המלאכה ולהתקדם בעבודה, להקים בזה זכרון עולם לא יכרת ויד־שם לאביהם. המלאכה נמשכה לתפארת עושיה, וכבר היו נגמרים בדפוס שלשה חלקים מן הטורים, ובראשית שנת רל"ה בערך, ועוד מעט והנה התקרבה המלאכה לקצה, והנה בלהה, כי בינתים לבשו שמי העיר פייבי די שקו במהירות הבזק קדרות, על שני בני בעלת הדפוס, אצילי הרוח המנצחים על מפעל הוריהם, שערגה נפשם לכלות העבודה, והנה לקחום חנם, על לא חמס בכפם, שבי. והימים ההם ימי עלילות־הדם בכל חבל הארץ טריענט⁸. הכנסיה הקטולית לא ידעה שלו בנפשה והשקט לא יוכלה על היחסים הטובים, האחדות־והרעות, השוררות בין היהודים ושכניהם הנוצרים, ובשאת נפש עוקבת על כל צעד ושעל, לחתור אחריהם בתוקף ועוז ככל האפשר, ולמען תוכל לשים קץ למצב העדין הזה, מצאה תואנה בעלילת־דם שיצרה, ולתכליתה נתנה עיניה הפקוחות, לדכא את היהדות והיהודים ומצאה תואנות לקחת מהם את המנהיגים רבי ההשפעה והמעש ותשימם בכלא, למען תשארנה הקהלות כצאן בלא רועה⁹, ואז תהיה בידיה האפשרות להכחידן במשך הימים ולכלותן מעל פני האדמה. זאת היתה שאיפתה ומטרת הצגת מחזה־התוגה של עלילת־דם, לקחת מהן טפסרי העדות והנהלתן, ונפל הגורל אף על שני בניהם של הר"מ קוזי הנזכרים.

האם השכולה היודעת מצפונם הטהור של שני בניה, הנאחזים בסבך על לא חמס בכפיהם, לא אמרה נואש, ונהפוך קותה נפשה, כי סוף־סוף יבקע כשחר אורם, וארוכתם במהרה תצמח, ויקרא להם דרור, ועקב רגש הצדק, התאזרה חיל ואון לכלות העבודה שהחל בעלה, ואשר בניה המשיכוה, עד תומה, ואמנם הופיעו בשלמותם:

(ב) **ארבעה טורים** מרבנו יעקב ב"ר אשר (נגמרו ב' כ"ח תמוז רל"ה. התוכן מסודר באותיות מרובעות קטנות והתחלות הפרקים באותיות גדולות, 34 שורות על העמוד, ויכיל בכללו 164, 65, 106, 143 דף בגודל פוליו, וטפסים אחדים נדפסו על גויל נחמד). מקץ ארבע חיים נדפס.

„נשלם הטור האחד, שבח לאל המיוחד, חזק ונתחזק.

מי האיש החפץ לראות מוסר תוכחות אורח חיים, ישים פעמיו עלי דרכי בל יטה לסור אחורים. בי תעסוק ואל תפסוק ערב בוקר את צהריים, הלא אם תעזבני יום אעזבך גם יומים. הידעתם את מי יעץ חקוק ארבע הטורים, הנה הרב מהר"ר קוזי נדיב גם איש הבינים. אך לא היה עם סיומי זאת אקונן בכפלים, אותי עזב עלי ארץ הוא הלך ארץ החיים. אז בניו קמו בפרץ המה גררו השירים, שכרם תהא מרובה מאת היושב בשמים. יזכו היות לשנה הבאה עלות ירושלים.

בסוף חלק אבן העזר נדפסה קינת הגברת מ' דבורה:

„אשרינו ומה טוב חלקי	על מה נפל גורל חלשי.
סדר נשים הוחק חוקי	בהיותי הטור השלישי.
מה"ר קוזי הרב בקי	הוא התחיל, בי הרים ראשי.
והנה יום עמדי על פרקי	אותי עזב וינטשי.
ויתהלך למרום שחקי	לקח אותו אלהי קדושי.

8 רוח החיה באשמות־שוא ועלילות דברים האלה, היה בעתו הכומר ברנרדינו דא פלאטע, ידיו היו במעל לפרסם ולהפיץ ספריה שלמה על אדות פשע־שוא, בקרית פועלי און עקבה מדם, אשר בעטיה נדונו הרבה נפשות חפות כל אשמה ופשע למות מות קדושים. כמסופר בדברי ימי ישראל מאת גרץ (בשפה הגרמנית) ח"ח מעמ' 259 והלאה, דובנוב, דברי ימי עם עולם (בגרמנית) חלק חמישי עמ' 430 והלאה, ובס' עמק הבכא מר"י הכהן.

9 לפי הנראה היה אז גם הרופא והמנהל את הישיבה בפאדובה, ה"ר ישעיה מילדולה, קרבן המהומה והמשטמה הזאת (השוה יידישס לקסיקון חלק רביעי עמ' 69), ואחד המנהיגים בשם שמואל (דובנוב, די"ל, ח"ה עמ' 432, והשוה גרץ, דברי ימי ישראל (בגרמנית) חלק שמיני עמ' 258).

גם בגדי אלמנות אלבשי.	אז אמרתי אחגור שקי
עד סוף ספרי בל אבושי.	אזי בניו מלאו ספקי
כן יזכו לצאת לחפשי ¹⁰ .	כאשר זכו חזק בדקי
עם בניין קריית משושי.	לחזות נועם מאור צדקי
ביום שיני עשרים ושמונה לחדש	ותכל מלאכת עבודת הקודש
חמשת אלפים ורל"ה למספר קבועי	תמוז הוא החדש הרביעי
משלם המכונה קוזי יבורך מעתה ועד עולם	בפייביא די שקו בבית מה"ר
אני נסתר לכל סוד מסוגרת	אני חכמה לכל חכמה עטרת.
באין סופר חוברתי במחברת	בלי קולמוס ורישומי ניכרת
בלי שירטוט כתיבה מיושרת	בבת אחת דיו עלי עוברת
בשבט סופרים היא משושרת (משוררת?)	תמיה על דבורה הגברת
עלי ראשה הושמתי לכותרת".	לו אותי ראתה במחתרת

תקות האם השכולה, כי שני בניה יזכו לצאת לחפשי מידי מעניהם, לא נתמלאה לדאבונה ונשארה מפח נפש, והיתה אנוסה לסגור דלתות בית הדפוס, עקב המאורע הטרגי הזה.

ד. ריגיו בקלבריא (Reggio di Calabria)

רק סקירה קלה בספרי דברי הימים תספיק להראות אותנו לדעת, את אשר סבלו אחינו במאה השלישית מאלף הנכחי במדינות ספרד, והתלאות אשר השתרגו עלו אז על צואריהם על ידי כמורת הכנסיה הקאטולית הקנאית עקובת-דם, בהשתתפות ממשלת זדון הרשעה. ובכל זאת, תשוקת-הדעת שקננה בתוכם לא ידעה מעצור והשקט לא יכלה, ויהיו שואפים בכל עת במרץ ובלי-לאות, להתחקות אחרי התקדמות המדעות וההמצאות החדישות בכל ענפיהן ולמקצועותיהן.

כאשר חדרה למדינות ספרד השמועה מן אמצאת מלאכת הדפוס, החלץ והחיש אחד מאחינו בשם ה"ר אברהם ב"ר יצחק בן-גרסון, לשים פעמיו ארצה איטליה, ערש יצירת הספר העברי, לתהות על קנקנה וללמוד אותה על בוריה, במטרתו להורות לאחיו במולדת מצפוניה, ולתרום על ידי זה חלקו לרקע פרסומת התורה והתעודה בתוך אחיו.

בעירה ריגיו שבקלבריא¹, מצא החלוץ העובר לפני אחיו, מורה ומלמד להועיל, אשר גלה לפניו רוני ההמצאה החדשה בכלליה ובפרטיה. ה"ר א"א עשה חיל במלאכתו, ואחרי חלוף זמן-מה זמם לצקת אותיות עבריות, למען הדפיס עמהן ספרים עבריים, המיועדים בעד אחיו המפוזרים בארצות ספרד ופורטוגליה, ולהפיצם ביניהם.

ה"ר אברהם הביא אחרי זמן-מה זממו לפעולה, ובחירתו נפלה, כמובן מאליו, על תאורי האופי של כתב-משיטא (קורזיב), שמשתמשים בה אחינו הספרדיים, — כאז כן עתה, — הגרים על אדמות חצי האי האיברי, ואחרי השתלמו בכל ענפי עבודת הדפוס, לקח לו למופת את

10 השוה בהערה הקודמת. אין צל של ספק, כי גם הם היו אז בין המנהיגים הקדושים הנהרגים פה בשנות רל"ה-ו (השוה דובנוב, דברי ימי ישראל הוצאה הגרמנית, חלק חמשי עמ' 434). בהצופה לחכמת ישראל (שנה שניה עמ' 19) נדפסה על פי כ"י קינה על הרוגי טרינט מה"ר שלמה ובה נזכרים גם הקדושים ה"ר טוביה, ה"ר מאיר וה"ר אביגדור וה"ר אשר אנשיל הנהרגים בט"ז וי"ז בתמוז משנת רל"ה. 1 היא שעמדה בימים ההם תחת חסות ממלכת ספרד.

המדפיסים העבריים הראשונים, ונפלה גם בחירתו על הספר העממי החביב ביותר בין שדרות הקהל הרחב, ובכך הופיע:

פירוש התורה לרבנו שלמה ב"ר יצחק. נדפס באותיות רש"י, 37 שורות על העמוד, מכיל 116 דף בגודל פוליו קטן, נגמר ביום הששי עשרה ימים לחדש אדר שנת רל"ה. בסוף הספר נדפסו חרוזים אלה (בני שש תנועות):

„נשלם פי' תורה	שרש"י ביארה	ובו היתה אורה	לכל בני אברהם.
אשיר בשיר לאל	צור פודה וגואל	אשר נתן כאל	בלב אברהם.
אני בדת חשקתי	בלב אותה חמדתי	דרשתי וחקרתי	כיד אברהם.
אך הניאני הזמן	בקשתי מעשה אמן	בעזר אשר נתן	אלהים לאברהם.
במקום למידתי	ספרים כתבתי	והנם השלמתי	לזרע אברהם.
באמצעותם אולי	אשתה מנהר אולי	הלואי ואולי	יהי כן לאברהם.
רואה קרא ואל	תשים ספרי לאל	כי מה שבם נגאל ²	לא מצד אברהם.
הלא מצד חברה	אשר החשיך אורה	זעם גם עברה	הביא על אברהם.
בעזר ישלח יהו'	מחזה אל תיראו	באותם יבאו	מצד אברהם.
להר בית רהטון,	יקו לב ועשתון	אני בן גרטון	בן יצחק אברהם.
בריגו המדינה	דעל ימא מותבא	בסוף קלבריאה	שם גר אברהם.
ליצירת ה' אלפים	ומאתים וה' ושלשים	בי' באדר סוף חדשים	לחשבון אברהם".

ככלותו את מלאכתו, ארז שלש מאות הטפסים שעשה, ושם לדרך פעמיו, ואברהם שב למקומו, ארצה ספרד, להפיץ הטפסים שהדפיס בתוך אחיו במולדתו, — אספמיה ופורטוגליה, — ולהורותם את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, כאמור הלאה בפרק ואדי אלחיגארה, ואולם לפי הנראה חטפו המות, כי נאלם דומיה ונסתם ממנו דבר כל חזון, ולא נשמע ממנו עוד שמץ דבר.

ה. פירארה (Ferrara)

כאמור למעלה, בפרק מנטובה, נכנס החמר הטיפוגרפי של ה"ר אברהם כונת, בתחלת שנת רל"ז, לרשותו של האומן המדפיס המהולל ה"ר אברהם ב"ר חיים מן הצבועים מפיוזרה, שעשה בו שפורים, ויצק אותיות חדשות המשונות מעט־מזעיר מאלה שהדפיס עמהן קדמו, כן לקח לעזרו את ה"ר נתן מסלו, למען יגיה את אשר סדר ויסיר הטעויות. בכלל הדפיס פה:

(א) **פירוש הרלב"ג** על ספר איוב, יכיל 124 דף בגודל קוארטו, באותיות רש"י, ועל העמוד ישנן 23 שורות. בסוף הספר נדפס:

„ותכל מלאכת הקדש על יד אברהם יזיי"א בכ"ר חיי" לה"ה מפיזארו סופר
מהיר דפוס והשלמתו היה יום ו' ד' לחדש סיון רל"ז לאלף הששי וברוך
הנותן ליעף כח ולאיין אונים עצמה ירבה. לכל תחלה ראיתי קץ. כבודך יי.
נודה לחסין יה צור ישועות
תקיף אדיר ונורא למושעות
נועמו נתן לאברהם עבדו עזרה
מסיר מכשול להשלים ועיני כל מאירה
ספון בגללו יצא מדרך מאפליה
לאור בדלינו מים מלוי אביר התושיה והפילוסופיא

2 כינתו היתה להצטדק על הטעויות הרבות הנשארות בספר שהדפיס.

והצור אשר להשלימו זכני
חזור וחזור להגות בו יכריחני ויטני
זיקוק חקירת הספר וביאורה
קרה השלמתו בתשעה וארבעים לספירה.

(ב) טור יורה דעה מרבנו יעקב ב"ר אשר, נשלם יום ו' ט"ו אב רל"ז, מכיל 92 דף, באיתיות רש"י, בגודל פוליו, כל צד נחלק לשני עמודים, ועל העמוד ישנן 50 שורות. מקץ הספר נדפס:

אך ותכל מלאכת עבודת הקדש	יורה דעה ומשמיע ישועה
באב בחמשה עשר לחדש	וביום ו' נגמרה המלאכה המודיעה
רום ושבח לנערץ בשרפי קדש	נורא עלילה ותמים דעה
הוא יתמך ביד ימיני	שאר כתבי הקדש להתוות
ממצדיקי הרבים יחשבני	האדיר רוכב בערבות

ותשלם כל המלאכה מזה היורה דעה אשר נכתב על ידי הצעיר מאומני הדפוס אברהם הקושר יזי"א בכמ"ר חיים זלה"ה מתושבי עיר פיזארו ופה פירארה נכתב ונחתם ערב נחמו יי ינחמנו בנחמת ציון וירושלם ובבנין אריאל, ובא לציון גואל ויגל יעקב ישמח ישראל אכי"ר. לכל תחלה ראיתי קץ. כבודך יי.

כבר העירותי בפרק מנטובה, כי ל"א דף הראשונים נדפסו ע"י הר"א כונת במנטובה. המדפיס עזב אז את העיר פירארה והתישב בעיר בולוניה.

* * *

בשנת שי"א נוסד פה בית דפוס חדש ע"י ה"ר שמואל ו' אשכרה הצרפתי ב"ר אברהם¹ מפוזרו, אשר ממנו הופיעו: (א) מעיני הישועה להר"י אברבנאל (נשלם שי"א). (ב) בחינת עולם מה"ר ידעיה הפניני, עפ"י ה"ר משה ב"ר שם טוב ו' חביב (נגמר כסלו שי"ב). (ג) פתרון חלומות מה"ר שלמה אלמולי, ע"ס רפואות הגויה. (ד) הלכות שחיטה ובדיקה בקצור (שי"ב). אחרי הדפסת הספרים האלה עבר הדפוס בשנה המאוחרת, שי"ג, לרשותו של ה"ר אברהם אושקי, שהוא היה בעל בית דפוס לספרים לועזים שבעיר הזאת, אשר הוציאם בהשתתפותו של ה"ר יום טוב עטיאש². המפקח על המחלקה העברית היה בנו של המדפיס ה"ר שלמה אושקי³, שעמד לימין המגיה ה"ר בנימין שאול די רובייס בהסירו מן הספרים טעויות המסדרים, ונדפסו אז: סדר הושענות, הלכות שחיטה ובדיקה (שי"ג), אור החיים, — ע"י ה"ר יצחק ב"ר שמואל אלחכים⁴, — יסוד אמונה, מאה ברכות, מאמר האחדות, צדה לדרך (שי"ד), תורה עם ח"מ והפטורות — בלי נקודות, נגמר ו' א' כסלו שט"ו בשם העתק פירארה, — איסור והיתר, הזכרון, שלטי הגבורים, עם קינה על הקדושים מעיר אנקונא מה"ר יעקב ב"ר יואב אליהו די פאנו, שער הגמול (שט"ו), אור יי, דבר בעתו מה טוב, כבוד אלהים, לקוטי שכחה ופאה, מסעות רבי בנימין, נפתלי אלדים (שט"ז), האמונות, חבור יפה מהישועה (שי"ז), מאה ברכות, מערכת האלהות (שי"ח), ואף מליצת עפר ודינה בחסרון שנת ההדפסה.

הספרים נדפסו כולם על ניר טוב ויפה ובאותיות נאות, ואלה האחרונים הוגהו ע"י ה"ר בנימין שאול מן האדומים, בנו של החוקר והתורני ה"ר עזריה המחבר ס' מאור עינים.

1 השוה על אדות אביו הלאה בפרק פיזרו.

2 השוה בספרו של הח' די רוסי על הדפוסים העבריים שנדפסו בפירארה עמ' 28 ועמ' 68. מ. ד. גאין, יהודי המזרח עמ' 26.

3 הר"ש אושקי התישב בזמן מאוחר בעיר קושט' ובערך שנת שכ"א הביא שם לדפוס את הספר אור עולם, כמבואר הלאה.

4 הוא גר אשתקד בעיר קושט' והוציא שם הוצאה חדשה מן הספר שערי דורא, ועם הוספותיו.

בימים ההם הלשינו לפני הקארדינל מיכל ניסליערי, — מי שהיה אחרי כן האפיפיור פיוס החמישי, — על הר"י די פאנו הנזכר והמדפיס, בדבר הקינה שחבר על הקדושים והדפיסוה, בחרפם שניהם את מערכות הכנסיה. אי לזאת צוה הקארדינל את הדוכס אירקולי מפירארה לענוש קשה את מחברה של הקינה, ולסגור את בית הדפוס מהר"א אושקי, וכן נעשה.⁵

* *

בדפוסו של המדפיס פילוני בפירארה נדפס ספר סדור מברכה (מכיל 182 דף) בשנת תנ"ג על הוצאותם של השותפים ה"ר יוסף ניסי וה"ר אברהם חיים מפאנו.

ו. בולוניה (Bologna)

בעיר הזאת הועמד על כנו הדפוס העברי בשנת רל"ו, על ידי השותפים עושי-המלאכה ה"ר יוסף, — שהיה כנראה רופא, — ה"ר נריה חיים מרדכי, וה"ר חזקיה מונטרו. מן דפוסם יצאו הספרים האלה:

(א) ספר תהלים עם פירוש רבנו דוד קמחי בגודל פוליו קטן, באותיות מרובעות ורש"י, מכיל, 153 דף, ומספר השורות שונות אחת מאחותה. בסוף הספר נדפס:

„בעת תושלמת מלאכת הספרים	אשר בדפוס האותיות נבקעו לסדרים
באותה מלאכה ימצאו שלש מאות ספרים	המהדרים מן המהדרים
תהלים עם פירוש הקמחי	לעיני רואיהם יבהיקו יאירו כספירים
על כן לנאזר בגבורה נפארנו ברננה	וקול זמרה ובשיר כל משוררים
כי יזכנו להגות בהם אנחנו וכל בני	עמינו לעדי עד ולדור דורים
ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים	את כל הכתוב בהם יזכינו יוצר כל יצורי
ויהי גועם יי אלהי, ומעשה ידינו כוננה עלינו, אלהי יחנינו ויברכינו, יאר פניו	
אתנו במלאכת ידינו, כי יצליחנו בכל משלח ידינו, מראשיתנו ועד אחריתנו,	
בעשרים יום בחדש אלול בשנת רל"ז נגמרה פעולתנו, צור מעוזינו יחיש גואלינו	
במהרה בימינו, המעתירים ככה, בהם עושי המלאכה, מיישטר יוסף ונריה חיים	
מרדכי וחזקיה מונטרו.	

ככלותם הדפסת ספר תהלים, שפרו את אות א' ויצקוה מתוקנת מחדש, וידפיסו עוד:

(ב) ספר תהלים, באותיות רש"י. תחלת כל פרשה באותיות מרובעות קטנות, בתבנית 12° (63 דף, עמוד אחד מכיל 19 והשני 20 שורות).

מן ההוצאה הזאת נמצא טופס שלם בספריית המדינה שבעיר קארלסרוא בבדן¹, ואף הוצאה שניה הדפיסו בהוספת סדר ברכת המזון².

* *

*

המדפיס והמסדר הנודע ה"ר אברהם ב"ר חיים מן הצבועים מעיר פיזרו הנזכר, תקע אהלו בבולוניה ערך שנת רמ"א, ויסדר פה את חמשה חומשי התורה עם אותיות רש"י אשר

5 השוה בספרו של די רוסי הנ"ל עמ' 44, דברי ימי ישראל מאת גרץ בגרמנית ח"ט עמ' 341.

1 נדפס על אדותה מאמר בעתון צנטרלבלט פיר ביבליוטהקסועזען משנת 1924. — בשנת תרס"ה

בקרתי בספריה זו וחזיתי את הטופס הזה.

2 השוה ברשימת הבודלינית מהרמש"ש עמ' 161.

רכש מן המדפיסים הנזכרים, ויצק לתועלתו זאת אותיות מרובעות גדולות עם נקודות, ואחרי כן הוציא:

(ג) המושה חומשי התורה, עם נקודות וטעמים, פירש"י ותרגום אונקלוס. חמש המגילות עפירש"י, ופירוש הר"א אבן עזרא על אסתר. נשלמה המלאכה ו' אד"ר רמ"ב, בגודל פוליו קטן (219, 28 דף).

במצות ה"ר יוסף קרוויטה נדפסו הטפטים על גויל נחמד.

את ההוצאה הזאת הגיה ה"ר יוסף חיים ב"ר אהרן משרשבורק³ אחיו של המגיה הנודע ה"ר גבריאל, והנהו אומר: „אני יוסף חיים בה"ר אהרן זלה"ה שטרשבורק צרפתי, ראיתי המלאכה הנכבדת אשר החלו לעשות חומש ותרגום ופירוש רש"י בכרך אחד, ובחנתי כי מאת ה' היתה זאת נפלאה היא, ונתתי את לבי להגיה הפירוש מרש"י ולהחזיר העטרה לישנה כפי האפשר, וזאת היתה משמרת, ידעתי ימצאו בו התלמידים מרגוע לנפשותם שמה ינחו יגיעי כח, כי הדברים אשר היו חשוכים בהבנתם מרוב הטעויות יהיו להם לאורה וימתקו להם בפיהם כדבש למתוק, ומאד העירותי לב המשתדלים במלאכה לעשות אותה, ובהיותם תלויים ועומדים אם לעשות אם לאו, שנסתי מתניהם אמרתי להם חזקו ואמצו, כי מלאכת שמים היא, ותשלם כל המלאכה מלאכת עבודת הקדש חומש ותרגום ופירוש רש"י בכרך אחד מדוקדקים במאד בכל הצריך להם, והעיר ה' את רוח המפואר משכיל ונבון האלוף כמ"ר יוסף קרוויטה יצ"ו בכמ"ר אברהם זלה"ה להכין את כל העבודה לעשות אותה בכספו וזהבו, הכין כל כליה והשכיר אומנים ופועלים הבקאים וזריזים במלאכת הדפוס, חכם חרש יבקש לו וגם יודעי ספר להגיה החומש גם במלא וחסר וקריין ולא כתיבן וכתיבן ולא קריין בנקודו וטעמיו, והתרגום כהלכתו, וגם פירוש רש"י להעמידו על מכונו ותלו. ויבחר לו איש בקי במלאכה אומן יקרא אין כמוהו בכל הארצות במלאכת הדפוס בכתב אשורי ובלשון עבר שמו נודע בשערים, מישטרה אברם יצ"ו בכמ"ר חיים זלה"ה מן הצבועים מארץ פיסרו, ונשלמה המלאכה התמימה ביום ששי בחמשה ימים לירח אדר הראשון שנת חמשת אלפים ומאתים וארבעים ושתים לבריאת עולם פה בולוניה, וכל הקונה מאלו הספרים טוב טוב יאמר הקונה וההוגה בהם יראה זרע יאריך ימים וחפץ ה' בידו יצלח וחיים ושלום על ישראל אמן“.

* *
*

בשנת רצ"ו השתתפו לאגודה אחת שלשה חברים, ה"ר מנחם ב"ר אברהם ממודינא, ה"ר יחאל ב"ר שלמה מוירונה וה"ר אריה ב"ר שלמה חיים ממונציליצי, ויסדו פה דפוס עברי. והם „בעלי ברית השותפים יצ"ו גם יחד עושים מלאכת המשי“, ויפקדו את ה"ר רפאל תלמי ב"ר עמנואל לחקק האותיות המרובעות ורש"י ממינים שונים. ואלה שמות הספרים היוצאים מבית דפוסם:

- (א) אור עמים, עניני הנשמה על פי ספרי הפילוסופיה מה"ר עובדיה ספורנו: נדפס בשנת רצ"ז (64 דף בתבנית קוארטו).
- (ב) סדור תפלות, מכל השנה כמנהג רומא (נשלם יום ג' ה' סיון רצ"ז) בגודל 12°.
- (ג) פירוש על הכתובים, מה"ר יוסף ן' יחיא: נדפס רצ"ח (121 עם 41 דף בגודל פוליו).
- (ד) פסקי הלכות, לה"ר מנחם מריקאנטי: נדפס רצ"ח (62 דף בתבנית קוארטו).
- (ה) ספר חסידים, מיוחס לה"ר יהודה ב"ר שמואל החסיד: נגמר רצ"ח (62 דף בגודל

3 המדפיס הנודע ה"ר גרשם שונצינו אומר, בהקדמת פירש"י שעל התורה שהדפיס ברימיני [רע"ה-1]: „כי כל הנדפסים — מפירש"י שעה"ת, — וגם הכתובים ביד אינם מכוונים... כי לא ראי זה כראי זה... אכן הנדפס בבולוניה טוב מכולם, כי הגיה הטופס האלהי ר' יוסף (חיים) שטרשבורק ז"ל“.

קוארטו). הכתביד מספר הזה נמסר לידי המדפיסים ע"י ה"ר אברהם ב"ר משה הכהן¹, מי שהיה אז רב העיר בולוניה.

- (ו) תפלות לטיני: נגמר רצ"ח (בתבנית אוקטב ויכיל 183 דף).
(ז) תורה אור, על האושר האחרון מה"ר יוסף ן' יחיא: נשלם בדפוס רצ"ח (36 דף בגודל קוארטו).
(ח) שו"ת הרשב"א, אלף ורנ"ה סמנים: נגמר רצ"ט (מכיל 236 דף בגודל פוליו).
(ט) מחזור מכל השנה כמנהג רומא עם פירוש קמחא דאבישונא מה"ר יוחנן טריויש: נדפס בשנות ש—ש"א (יכיל 197 עם 189 דף בגודל קוארטו).
טפסים רבים נדפסו גם על גויל נחמד.

ז. שונצינו (Soncino)

„ה"ר שמואל בן ה"ר משה ז"ל, והוא נלחם בעיר פירט נגד הרשע פר"ה יואן די קאפיטראנו¹, וגרש אותו עם כל חילו משם, והוא היה דור חמישי לה"ר משה משפירא הנזכר בתוספות מטוך². הר"ש עזב בראשית המאה השלישית עיר מולדתו אשר במדינת גרמניה, וילך לגור ולהשתקע עירה שונצינו, שהיא במחוז קרימונה שבאיטליה העליונה, ונתנה לו אגרת זכיון והרשיון, מאת הדוכס שבמחוז מילאנו, להאחז בה בלויית כל בני משפחתו³.

ה"ר שמואל זכה לבן מצוין בשם ה"ר ישראל נתן⁴. הוא היה מחונן בכשרונות בעלים ומוכתר בכתרה של תורה וחכמה, — מדעית הרפואה, — איש החרד על דבר ה', ולו לב ער ורגש לכל הקדוש לצור מחצבתו, ובהיותו עתיר נכסין, זמם ברעיונו איך יוכל להרים קרן התורה ולהיטיב המצב התרבותי בין אחיו, וסוף כל סוף בא לידי ההכרה, כי החיאת תאות הדעת בתוכם, תביא לתכלית הנרצה, בעזרת הפצת ספרים מועילים, ולמען השיג מטרתו זאת נטל עליו התיסדות בית דפוס עברי.

לתועלת זו חנך את שני בניו, את ה"ר יהושע שלמה וה"ר משה והכשירם למלאכת עבודת הקדש, היא מעשה הדפוס, ובינתים שלח ה"ר משה את בנו ה"ר גרשם למרחקים, לתור ולחקור אחרי כתבייד עתיקי יומין, כי „מימי עלומי מחיל אל חיל הוליכני, יגעתי ומצאתי ספרים היו סתומים וחתומים מאז והוצאתים לעין השמש הזאת, יזהירו כזהר הרקיע, כמו התוספות מטוך של ר"י ורבינו תם, הלכתי עד צרפת וקמברי וזיניברה אל חדרי הורתם, למען זכות בהם את

- 1 הושה על אדותו פסק החרם (הוצאת ה"ר שמואל וינר) עמ' 41.
1 על אדות תעלולי האיש צר ואויב והרע הזה, הושה גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל חלק ששי עמ' 210.
2 בתחלת ס' מכלול הוצאת קושטא רצ"ב—ד.
3 הושה בספרו של Saechi, וכמו כן בספרו של מאנצוני (שניהם בשפת איטלקית), על מפעלי בני המשפחה הנעלה הזאת, וגם בחוברת המדפיסים בני שונצינו מהרא"מ האברמן.
4 באמת היה הוא איש היזמה והפעיל בכל עניני הדפוס, והכל נעשה בעצתו. הוא הכין לדפוס את ס' העקרים, — כמבואר בהקדמה מן הוצאת רימיני, — וגם הוא ערך לדפוס את מחזור מנהג רומא, כאמור בהקדמה להוצאה השלישית (שנדפסה כנראה בפאנו ערך רס"ד). — בין כתבי היד שבספריית פאז"מה נמצא ממנו סמנים לקאנון הגדול (ברשימת די רוסי עמ' 103 מספר 1216).

הרבים, כי בספרד ובאיטליה ובכל הארצות לא שמענו רק משאנץ של רבי פרץ ורבי שמשון וחבריהם⁵.

אחרי כי צלחה בידי בני משפחת שונצינו לאסוף במלא חפנים ספרים יקרי הערך, והודות לכשרונותיהם הנעלים וחריצות ידיהם, עשו חיל והתאמנו בכל מקצועות מלאכת הדפוס, ויבואו, ערך שנת רמ"ב, בברית עם האומנים היותר מפורסמים, כמו פרנציסקו דה בולוניה, שהם תמכו אותם, ויחדו חקקו ויצרו אותיות נחמדות, רש"י ומרובעות מסוגים שונים, וכמו כן אותיות מצוירות גדולות לשפור הספרים, והחמר הטיפוגרפי הנחוץ במלא הקיפו.

במשך זמן יציקת האותיות והכנת הכלים הנחוצים לעבודה, אספו המדפיסים לביתם את איש חי ורב הפעלים, ה"ר גבריאל ב"ר אהרן שטרשבורק⁶. הוא היה אלוף בתורה ובכל ביתה נאמן, כי ידיו רב לו בכל ענפי הספרות התורנית ובמקצועות שבתחומי גבולה, והעמיס על שכמו בתחלה את תפקיד הכבוד והכבוד לצרוף, לברר וללבן בעינו הבוחנת את כתבי-היד מן טעויות הסופרים, ואחרי זמן-מה הוסיף לקחת עליו גם משרת המגיה, לנקות עלי הדפוס נפה מן הנפה, למען יצאו מתחת מכבשי הדפוס כסולת נקיה. כן טכסו עצה מדי פעם בפעם עם האיש המורם מעם הזה, ויהי להם לעינים ולמורה דרך בחלוקת הדפים והעמודים למסכתות התלמוד, שהניחו אז היסוד ואבן הפנה לתבניתן, תאורן וצביונן. התכנית הזאת עלתה והצליחה בידם באופן היתר נעלה, וחותמם שהטביעו בעתו נשאר כחותם קדש, ולמרות המהדורות הרבות, לא הרהיב איש עוז בנפשו לשנותה אף כמלא נימה ותהי לנכס-צאן-ברזל עד היום.

החוקים, המשפטים והמצות אשר יעשה אותם האדם הישראלי וחי בהם, הכלולים בתלמוד וצוררים בתוכו, נגעו בלבם של המדפיסים בעקר-הדבר, ועל ידי זה היה פרסומו משאת-נפשם והנהו צועד בראשית עבודתם.

בראות המדפיסים, כי לא החטיאו את המטרה, וספרי הוצאותיהם מצאו חן בעיני הקהל, הרחיבו את חוג מפעליהם גם על ענפי הספרות השונים, ויוסיפו להביא אל ביתם גם את המלומדים ה"ר שלמה ב"ר פרץ בונפוי הצרפתי⁷, ה"ר שמואל ב"ר מאיר לטיף, ה"ר דוד ב"ר אלעזר הלוי פיצ'גטון⁸ וה"ר מרדכי צרפתי ב"ר ראובן מבאזלא וה"ר אליעזר ב"ר שמואל. המלומדים האלה המחוננים בחכמה בינה ודעת, הפעילו במנגנון הדפוס, איש איש לפי מיטב יכולתו, שחד מכחו במקצועו המיוחד לו ושהתמחה בו, וכה התמסרו לעבודת הקדש.

בתחלה עשו ה"ר יהושע שלמה וה"ר משה את העבודה בלבדם, ואחרי כן תמכו בימינם שני בניו של ה"ר משה, הלא המה ה"ר גרשם וה"ר שלמה, וברבות הימים נעזרו גם על ידי ה"ר משה בנו של ה"ר שלמה, וגדול האומנים ה"ר אברהם ב"ר חיים מן הצבועים מבולוניה הנזכר, שלקחו חלק במלאכה, וכלם עבדו בלי הרף ובחרף נפש, והרחיבו חוג פעולתם על כל ענפי ספרותינו, במגמתם להעשירם בספרים מועילים.

מקץ שנת רמ"ה בערך, נפרדו ה"ר גרשם ואחיו ה"ר שלמה מן החבורה, וכל אחד יסד דפוס לעצמו, ובשנת ר"ן עזב גם דודם ה"ר יהושע שלמה את העיר שונצינו ויתקע אהלו בעיר נאפולי, שהיתה בינתים לעיר המרכזית מתוצרת הספרים העברים.

ואלה הספרים אשר יצרו ועבדו בני משפחת שונצינו:

(א) **מפכת ברכות עם פירוש רש"י**, תוספות ופסקי תוספות, מרדכי הגדול ופירוש

5 בתחלת הוצאת ס' מכלול הנזכר.

6 הוא ואחיו ה"ר יוסף חיים הנ"ל (בפרק בולוניה), היו שני צנתרין דדהבא, גדולי התורה.

7 הוא חי אחרי כן בשאלוניקי, השוה רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה חלק ראשון (הוצאה

השניה) עמ' 87.

8 בספר הזכרון לכבוד הרצ"פ חיות (עמ' 6 הערה 28) הודיע הר"א מרכס כל מה שנודע על אדותו.

והשוה גם פסק החרם, הוצאת הר"ש וינר, עמ' 58.

המשניות להרמב"ם: נגמרה כ' טבת⁹ רמ"ד, תכיל 118 דף בגודל פוליה, ונדפסו טפסים על גויל נחמד. בקצה אומר המדפיס: „אברך ה' אשר יעצני חזקני ואמצני לקרבה אל מלאכת עבדת הקדש הזאת ולהתחיל ולגמור מסכת ברכות זו עם פירוש רש"י ותוספות ופסקיהן והמשניות עם באור הרמב"ם ז"ל והמרדכי גדול, עם השתדלות והשגחה בכל הפרטים הצריכים לשלמות מלאכה זאת וראיתי לשתף אלו החבורי הנחמדי יחד להיות חבורם נאה ומתקבל לכל יודעי דת ודין כי לא יצטרכו לזולתו מן הספרים בזאת המסכתא באשר חלקיו בכללם יקיפו בכל עיונים גדולים חקרי לב ההכרחיים להוציא לאורה מעניני המסכת' משפט צדק וסיימתיה פה עיר שונציין היום עשרים לחדש טבת שנת גמרא לפ"ק, ומי שזכני להשלמת ספר זה יזכני ברחמי לחקוק עוד מן התלמוד מסכתות אחרות בסדר ושלמות זה, אשר ימעט מציאות דוגמתם בגלותנו כאשר עם לבבי ועם לבב אהבי תורתנו למען יחזקו בתורת ה' משיבת נפשנו, לבית קדשנו, ושם יגיה חשכנו, יאיר עיני שכלנו, במצפוניה וסתריה יגלה לנו ולבנינו, וכל הנלוים אלינו, כנפש המדבר שמחת במנת חלקו להגדיל תורה חשקו דרש טוב לעמו, יהושע שלמה בן הח"ר ישראל נתן יצ"ו איש שונצינו [יתד וג"ת, יתד וג"ת, יתד ופ"ת (פעמים)].

ידידי אל	בישראל	זמירה	אשר אביא	לצור אבי	תשורה
זלא שמעו	וגם תדעו	ברורה	מאד הפליא	חסדיו לי	לעזרה
והורני	אזרני	גבורה	לראש פנה	חקוק משנה	גמרא
שלמה עם	צפר דעים	בארה	ותוספות	משותפות	פתורה
עבור גבר	פסק גובר	זכירה	בסימנים	לשון דינים	קצרה
שארית כי	במרדכי	סדורה	להמריצו	מצוא חפצו	מהרה
להביני	למימוני	אמירה	במשניות	לגליות	בחורה
משכתייה	סמכתייה	ספרה	למען בה	תהי חבה	יתרה
החלותי	וכליתי	לנורא	תהלה עד	בבית ועד	תדירה
ברכות ראש	לאיש ידרוש	עתירה	פני רחום	צפות תנחום	בצרה
ועוד הכן	ספרים כן	בצורה	כזאת שברי	עלי יוצרי	גמירה
בעיר שונציין	גבול קצין	למשרה	מבקש דת	קנות חמדות	סחורה
בעת באו	בכסף או	תמורה	תשוקתו	בחזקתו	מסורה
ונאמן הוא	מזכהו	לתורה	כמפעלו	לשלם לו	שכרה
וכל חוסה	ברועה שה	פזורה	לבית מקדש	בשיר חדש	ואורה
יביאנו	ויראנו	עטרה	ליושנה בו	חזור יום בא	פארה

ואלה דברי המגיה: „בהיות ישראל שה פזורה בעמים נפוצים בארצות זעיר שם זעיר שם ורבים מעמי הארץ יושבים ארץ לא נושבת לא עבר בה איש משכיל ולא ישב אדם ביקר שם לב חכם יבין את אלה יסתכל באספקלריאת תבונתו כי לא יוכל הנער המנוער מן החכמה לשבת מושב אלהים עולים ולעמוד בהיכלי ענג זיו כבודם ואך זה חלי מבלתי תעלה וארוכה זולת לאשר לבו נכון לו להבין בספרים בעשות לו ספרים הרבה יקום לקול הצפור יתבודד בהם יבינהו רזי עולם וסתרי עליון ילמדוהו, הן כל אלה ראתה עין החכם השלם איש אלהים הח"ר ישראל נתן יצ"ו ב"ר שמואל ז"ל וכי רבים ישוטטו לבקש דבר ה' ולא ימצאו מאשר מטה ידם ואין משגת לקנות ספרים די מחסור אשר יחסר לנכנס בפתח אולם החכמה. לזאת לב החכם הנ"ל נשאו ויאמר איכה אשב בבית ארוזים וארון הברית יושב ומונח בקרן זוית אין איש דורש משפטיו ויקרא לבנו איש אשר רוח אלהים בקרבו הח"ר יהושע שלמה יצ"ו היושב בעיר שונציין אשר במדינת לונברדיאה ויצו אותו לאמר, אתה תבנה בנינו של עולם, תרומם את קרנות החכמה

9 ככלות הדפסתה הוכחו המדפיסים לדעת שנשארו בה טעויות רבות. וימסרוה עוד הפעם לה"ר גבריאל למען יגיהה ויסיר מתוכה הקמשונים, וכן עשה, וידפיסוה מחדש בפעם שנית ונגמרה בחדש אדר א' רמ"ד.

ועשית ספרים בדפוס להיות בהם שתי תועליות מפורסמות, האחת כי יעשה מהר הרבה מהם עד תתמלא הארץ דעה, השנית כי לא יעלה ערכם לערך הנכתבים בקנה או בעט ברזל ועופרת, ואשר לא מצאה ידו די קנינים יקרים יקנה מהם בזול תחת הזהב יביא כסף, ונודרו הבן למצות האב ויבא הביתה לעשות מלאכתו מלאכת שמים וכי מדת חסידות עלתה בו אם כי ברכת ה' היא תעשירי, פתח במסכת ברכות תחלה ועשה ממנה דפוס של גמרא ופי' ותוספות ופסקיהן ומרדכי ופי' המשניות מהרמב"ם ז"ל הכל בחבור אחד ואחרי נגמרה מלאכת החבור ההוא הביאוהו לפני וששתי כעל כל הון לראותי תפארת החבור הלז ומעלתו חקוק בספרי גדולים חקקי לב שרי וטפסרי התורה הנקובים בשמות אשר ממימיהם ישקו את העדרים עד אם כלו לשתות וכל צמא הולך למים לא יצטרך לזולתם, ולמען דעת חמדת החבור והדרו על השלמות קראתיו מראשו לסופו ומצאתיו נקי מכל מום ושלם הדקדוק בתכלית, ואם כי מן הנמנע שלא תמצא בכל ספר מהספרים איזו הטעאה קטנה, הלא בספר החבור הזה מצער היא מאד תבטל במעוטה דמעוטה¹⁰, כי הספר הנ"ל רובו דרובו שהוא ככולו שלם הדקדוק בתכלית השלמות, ככל העולה אין להטיל מום בקדשי שמים חנם, כי הספר הקדוש הזה יפה אף נעים אם בדקדוק אמתי אם בהדרת הכתיבה והסדור הנכבד אם בקובץ המפואר הנעשה שם מן הספרים הנ"ל אשר הם שרש מסורת החכמה אצל כל חכמי לב, יתבונן בכל אלה כל איש אשר חשקה נפשו בתורה וכי ילמוד בספר זה ידע בידיעה ברורה כי ממנו תצא תורת אמת וכל דבריו דברי צדיקים. ושלום כנפש הכותב יום ששי לחדש אדר ראשון שנת רמ"ד לפ"ק, הקטן גבריאל בן הר"ר אהרן זלה"ה שטרשבורק"¹¹.

(ב) **מסכת ביצה עם פירוש רש"י**, תוספות וכו': נגמרה ו' אדר שנת רמ"ד, כוללת 70 דף בגודל פוליו קטן באותיות מרובעות ורש"י.

בסוף פירוש המשניות להרמב"ם אומר המגיה הנ"ל: "כי בצל החכמה הנחה למדינות וזאת המרגעה אל כל החוסים בה, הניח ה' אל העוסקים במלאכתה מלאכת שמים מכל אויבי ההשכל מסביב, וימלא אותם רוח חכמה ודעת, לחשוב מחשבות להכין אותה במשפט, ולבנותה בקו ומשקולת עשויים באמת וישר, וכי כבדה העבודה על האנשים העוסקים בה, באשר משרשה מסתבכים סבכי אבות מלאכות ותולדותיהן עצמו מאד. לא מלאם לבם להגות להם ספר לעשות ממנו ההעתקה, להיותם עמוסים במלאכות רבות זולתה, ולצרף מחשבתם למעשה קראוני, ויבקשוני לשקוד על דלתי המדרש, וליכנס בפרדס החכמים, לדעת ולהבין אמרי בינה במסכת יום טוב, ולעשות ממנה טופס מן הגמרא והפי' והתוספו' והמרדכי בדקדוק עצום ונפלא, בדרך ירוץ בהם הקורא בלתי אבן נגף וצור מכשול, ואני הצעיר החתום מטה נדרשתי לאשר שאלוני, והגהתי להם גמ' פי' ותוס' ומרדכי¹² מן המס' הנ' בדקדוק ובעיון רב, אם מחסרות ויתרות אם מהטעאות המטעות פשטי הסוגיות וההלכות, גם רמותי שם את השיטות המתחלפות לפי הגרסות ודעות המפרשים, ועל כלם דקדקתי במאד והגהתי אותם בספר ההעתקה, על האמת והיושר המוחלט כפי השגתי והיא מצער. ואחרי אשר בעלי המלאכה העתיקו מן הטופס ההוא את הגמרא והפי' והתוס' והמרדכי הנ"ל, וחקקום על ספר עשוי בדפוס עם פסקי התוס' ופי' המשניות אשר העתיקו מעצמם, הביאו את ספר הדפוס שלם לפני וששתי כעל כל הון לראותי תפארת החבור הלז...¹³. יום ששי לחדש אדר הראשון רמ"ד לפ"ק הקטן גבריאל בן הר"ר אהרן זלה"ה שטרשבורק".

(ג) **מבחר הפנינים במליצת החכמים הקדמונים ומשלים פילוסופים הראשונים ומוסרים**

10 הר"ר רפאל נטע רבינוביץ הוכיח במאמר על הדפסת התלמוד (עמ' 9), כי המגיה הפריז על המדה, מפני שהניח עוד כמה שגיאות גסות.

11 השוה על אדותו בספר הנ"ל עמ' 10 בהערה (וגם למעלה הערה 9).

12 השוה שם עמ' 11 בהערה.

13 המגיה שנה פה מלה במלה מה שכבר כתב בקצה מסכת ברכות, ולכן השמטתיהן.

עם פירוש באותיות ממוצעות מרובעות והבאור באותיות רש"י. מכיל 60 דף בגודל קוארטו. נגמר י"ז שבט רמ"ד.

בסוף הספר אומר המגיה: „זה ספר תלדות מדות החמודות... בלשון ישמעאל וחכמי תורתנו העתיקהו וחזקהו בדברי רז"ל פרשוהו דרשוהו ויחפשוהו ממטמונים. וישמע יהושע שר וקצין בן כמ"ר ישראל נתן איש שונצי"ן את קול ערבות מאמריו ונעימתו, טוב תכונתו ושלמותו על כל חבורים נאים וכל העם רואים רעבים גם צמאים לשתות בצמא את דבריו ומוסריו, ויצו את נעריו לאמר, באו שעריו בתודה לה' נסי, וכתבוהו בדפוסי למען רבות ממנו ההשפעה ומלאה הארץ דעה, ואותי צוה לדקדק טופסיו והעתקותיו, חסרותיו בתהל"ה, וכל דופי אשר בהעתקה ישרה, מקלקל הוא אצל חבורה, להגיה ולהשיבה תמה וסדורה, באופן לא יכשלו המעתיקים ולא יפילו דבר מאשר גבלו ראשונים. והנני הח"מ אף כי מטה ידי וקצרה השגתי, עשיתי כאשר צויתי, ואבינה בספרים המועתקים ושבעתים מזקקים, השבתים צרפתיים ובחנתים, ונאצל מהם ספר הישר זה מדויק מפואר ומתאר ביופי וכל שלמות מעלה לשם ולתהלה חקוק בעט ברזל ועפרת ונחשת, לא יבריחנו בן קס"ת, אם ילוה אליו ויחדו יובאו יתראו פנים. לכן יראוהו אנשים אנשי מעשים המתקדשים והמטהרים, ואלים השרים, קולי ארים, שמעו נא המורי"ם, צדק משפט ומישרים, לכו נא הגברים, פתחו שערים, וקחו מוסרו כי טוב סחרו מסחר כסף ומבחר פנינים. ומאלהי צורי, אורי וישעי, רועי מעודי, מגן בעדי, נורא ואיום אשאלה כהיום הז"ה בשב"ט פיו שנת רד"ם יקיץ יעיר און לשמע בלמודים נגידי, ולו אעתיר יתיר אסירי בור גלותנו וישיב שביתנו, יטיב מראשית אחרית שארית פלטתנו, יזכר ברית ראשונים, וחסדי דוד הנאמנים כנפשכם ונפש עבדכם נער בער יושב משמים מאין אונים, צעיר בחכמה ולימים ושנים, הורק מכלים אל כלים שונים, וישטמהו ורבו היות הזמן ותהפוכותיו אשר מצרי"ם לחצים, אצים בעלי חצים שנונים, שלמה בן מהר"ר פרץ בנפוי צרפתי יצ"ו.

ד) אגרת חברה החכם הגדול המשורר הברדשי אנבוניט אברם הנקראת בחינת העולם. (באותיות מרובעות ממוצעות והבאור באותיות רש"י. יכיל 20 דף בגודל קוארטו). מקץ הספר נדפס:

„ובכאן השלים דבריו המסולאים מפז עליון המשוררי הזה תפוחי זהב במשכיות כסף אין ערוך להם. בריך רחמנא דסייען פה שונצינו כ"ד כסליו רמ"ה.“
ה) פרקי אבות עם פירוש הרמב"ם, נדפסו אז (באותיות הנזכרות למעלה), 48 דף בתבנית קוארטו.

ו) מסכת מגילה עם פירש"י ותוספות. נדפסו בתקופה זאת, בגודל פוליו.
ז) נביאים ראשונים עם פירוש ה"ר דוד קמחי, באותיות הנזכרות, ו' מרחשון רמ"ו, 168 דף בפוליו.

בסופו: „אמר המחוקק כתב יושר ודברי חפץ אשר בשונצינו. בהיות ארבע נביאים ראשונים אלה יהושע, שפטים, שמואל, מלכים, דבקים ונמשכים אחר תורת משה רבינו ע"ה, וכמשנה תורה להשלמה שבם בספור אמתי המשך ענין אומתנו מאז ע"י נביאי ה' יתבר', עם שגם במ לימוד ביאור חלק גדול ממצות התורה הנקראת תורה שבעל פה, כי הם הם שקבלוה ממשה רבינו ע"ה ובית דינו ועל ידם נמסרה מנביא לנביא עד עזרא ועד אנשי כנסת הגדולה, ולזה אחר לימוד תורת משה רבינו ע"ה, הם אלה הנביאים הכרחיים ובפרט לנערים, ומהתורה שללמוד הם וזולתם אנו צריכים, ולזה נראה לנו לחקקם עם המפרש המופלג הזה רבינו דוד קמחי ז"ל ראש המדקדקים אב המפרשים, ואולם בהיות לא יכון עדות המעיד כי אם על הנעלים בהיות ענין הספר הזה מוחש גם מובן ומושכל בנקלה לא נעיד בדברינו אלה על היותו מדויק עם שלא נעצור בדברינו אלה מלהשמיע באמת ובתמים לאשר באולי לא יהיה להם פנאי לעיין בו השיעור המספיק להבנת זה, שאולם הוגה ודויק על ידי יודעי ספר ומביני מדע, ולא נשער שימצא בו שגיאה או טעות, ובפרט הן בכוונה הן במלות, אכן מה שאפשר שימצא בו מהשגיאה הוא התחלפות אות באות כגון הי"א בחי"ת בי"ת בכ"ף וכיוצא בזה, אשר לפעמים להיות כוונת

המדייק ודעתו טרודה בדיוק הכוונה והמלות, העבירה עינו מלהשגיה בפרטי האותיות האלה הנזכרות, הדומות בצורה וכיוצא בהם, וכן לפעמים דלג אות אחת במלה, ואף גם אלה לא ימצאו בו רק על המעט, להיות נעשה ענין הספר הזה בהשגחה יתירה, למען ישלם ענינו בשלם שבפנים, כפי האפשר במלאכה הזאת, ואשר כוננו בשמות הקודש בשם יוד הא ויו הא ששמנו תחת ה' ראשונה דלת וקוף תחת הא לשם אלקות, כוונתנו היתה לכבוד ולתפארת לשם ה' בעבור היות לפעמים קצת מהם נדחים ואובדים ואין בס צורך כלל, וממה שאין ספק אצלנו הוא שלא ימצא בכיוצא בהם מאשר נכתבו בקולמוס טובי הדיוק כאלה, כי אולם עם היות היו אצלנו העתקות רבות מדויקות וטובות, ואשר נלמד בס ימים ושנים וע"י מבינים, עם כל זה לא נמלטו גם הם מהטעויות והשגיאות כי אולם מציאות ספר בלי שגיאה או טעות הוא בפלא, ואולם היתה השלמתו בשנת חמשת אלפים ששה וארבעים לבריאת עולם ביום ששה לחדש מרחשון פה שונצ'ינו במדינת לומברדיא¹⁴ אשר היא תחת ממשלת האדון האביר דוכוס מילאנ'ו יחיהו ה' ית' ויאמצהו. ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה יתרומם שמו על כל ברכה ותהילה".

(ח) **נביאים אחרונים עם פירוש הרד"ק**, כמו הנ"ל: [רמ"ו] בתבנית פוליו, 294 דף.
 (ט) **מחזור מכל השנה כמנהג רומא**, בשני חלקים, באותיות מרובעות מנוקדות, גדולות וקטנות, החלו בסדורו בשונצ'ינו בחדש תשרי ונגמר בחדש אלול רמ"ו בקאזאלי מיורי, בגודל קוארטו.

בסוף חלק הראשון נדפסו החרוזים האלה:

„חלק ראשון נשלם	תהלה לאל עולם	אשר יבנה אולם	ישיב שבות ישראל.
ישלח לנו גואל	יבנה בית אריאל	עת ישענו יואל	נבא יחד ברוך.
נתחיל ספר אחרון	בהסר מנו חרון	וכל פה אתו ירון	מעתה ועד עולם".

ומקץ חלק השני כתוב: „עלינו לשבח לאדון הכל, אשר נתן לנו כח ואמץ את ידינו לזכות את הרבים ולהשלים הספר המקודש הזה, נתקבצו בו השיעור הנמצא בו המדברים הטובים והתפלות תחינות ובקשות הטובות נעשו על ידי גדולי עמינו נתקרב בס לבוראינו יתברך, להיות מושגחים מעזרו וחסדו לעת הצורך, והיא ההבטחה הקדומה ועזרת אבותינו שלא שבה ריקם מלבד הדינים והפסקים הרבים ושאר דברי חפץ היקרים שנכתבו בו, שאין ראוי לבית כשר מבני עמינו להיות זולתם, עם היותו כולל כל צרכי הבית ושיזדמן צרכו וידיעתו מראש השנה ועד סופה בסדר נמרץ, ואולם כל מה שנעשה בו ונסדר על ידי יודעי ספר ומביני מדע¹⁴ ודיוק ואשר ידעו הסדר הנאות וראוי בספר הזה, באופן היותר שלם שאפשר בכיוצא בו, עם השגחה פרטית בכל צדדיו עד לא נעזב דבר מה מהראוי בו, כפי המנהג הכשר, אך אולם נתוסף עליו קצת כדי להשלימו ביותר שלם שבפנים כפי הנהוג לקהל הקדוש המקודש קהל קדוש רומ"ה והנטפלים אליהם מבני עמינו, ומהראוי לכל אחד מבני עמינו אף שלא יהיה מאנשי הקהל הנזכר ומהנטפלים אליהם, להמציא לידו ולהיות אצלו ובביתו כלי נכבד ומקודש כזה אשר הוא סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמים לעלות בו ולשחר ולחנן בוראינו יתברך להשיב חסדו בעתים הראוים והצורך ולתת לו תודה. גם ללמוד וללמד דבר תורה ודברי חפץ אשר בו הכוללים לכלל אומתינו, ואולם היתה התחלת בנין הספר הזה על ידינו בני שונצ'ין בעיר שונצ'ין בחדש תשרי שנת רמ"ו לאלף הששי והשלמנוהו פה קאזאלי מיורי בשני בשבת בעשרים יום לחדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים וששה וארבעים לבריאת עולם, דהיינו שנה תמימה בקרוב פעלנו ועשינו בחזקת היד בבנינו, יתברך ויתרומם יוצר בראשית אשר עזרנו להתחיל ולהשלים על כל ברכה ותהילה אמן סלה".

14 הוא אביהם של המדפיסים, ומפני ענותנותו הרבה הסתיר את שמו, ואולם בהוצאה השלישית [רימיני רפ"ב], הודיעו, כי „אלה דברי הישיש ה"ר ישראל נתן ז"ל אבוהון דכולהון בני שונצ'ינו אשר דבר בפיו ובידו מלא". כמו כן כתב את ההקדמה לספר העקרים, כאמור בהקדמת הס' הזה מהוצאת רימיני.

(י) ספר העקרים לה"ר יוסף אלבו, באותיות רש"י, 46—47 שורות על העמוד, מכיל 108 דף בגודל פוליו. הוחלה המלאכה יום ב' כ"ב מרחשון ונגמרה כ"א טבת רמ"ו.

בתחלתו אומר אבי המדפיס: „אמר המחוקק בהיות המאמר הנכבד הזה הנקרא ספר העקרים לחכם הגדול רבינו יוסף אלבו ז"ל ספרדי מעיר סוריא¹⁵ אשר בספרד, גדול התועלת והפרי לבני אומתינו עד מאד. להיות יגיע לנו ממנו מבחר פרי התורה והחכמה והסכמתם באופן נפלא מהשלמות ובלשון מבואר תקל הבנתו למתחילים בעיון ולאשר יאהבו הקריאה בחלק גדול ממנו. מצורף לזה בהיות לא נתפשט ענינו למרחקי הגולה בבני עמינו, להיותו פחות משבעים שנה שנעדר החכם הנזכר ז"ל שחבר הספר הזה. בכן אולם למען יתפשט תועלתו הרב והעצום באומתינו בנפוצות הגולה לזכות בו את הרבים להאיר בו עיניהם ולבם ולכבוד בני עמנו ראינו לחקקו באופן שלם מוגה וטוב, ומאשר אין לנו ספק בו שלמאד ישמח בו כל מי שחננו ה' ית' אהבת מדע וקריאה עם שיתן לפעולתנו זאת תודה, כי בו יתבאר מעלת תורתנו ודתנו ואמתה ומעלת אומתנו לתורה הזאת ואשר נשיב לבעלי ריבינו בזה משאר הדתות ולאפיקורוס וסיעתו ולהראות העמים והשרים מעלת אומתנו ותורתנו כי טובת מראה וטעם היא, עם שישמש בלבנו עקרי הדת באופן יותר שלם מאשר קדם לחכמי תורתנו ואומתנו הקודמים שהם פרי מבחר התורה והחכמה, כי מעלת האיש הזה בתורה ובחכמה גדלה עד מאד כאשר יתבאר למעיינים בזה הספר, ולאשר לא יספיק להם הזמן לעיין בו עיון מה יראו סימני מאמרי הספר הזה וסימני פרקיו ויעודיו במ יראה יקרת המחקרים המסולאים ההם אשר מה מאד תחשק ותכסוף נפש כל אוהב מדע או השכל אל קריאת פנת יקרתם ובפרט לדברי המחבר השלם הזה שהפליג במ המאמר על כל אשר קדמו לפניו מבני אומתנו ובשפה ברורה תובן לרבים, ואולם לא אעצור בקולמוסי לסבה מהסבות מלאמר זאת, להיות האמת עושה דרכו ולמען זכות את הרבים שאמנם כל אחד מבני עמנו שחננו ה' יתבר' אהבת הקריאה והמדע כפי כחו ראוי לו ומיטל עליו להמציא לידו ולהיות אצלו הספר הנכבד הזה, להיותו באולי מהמאמרים היות אלקיים ותוריים המישרי' אל הצלחת נפשותינו ובכלל רבי התועלת לאומתנו שחוברו מזמן חתימת התלמוד עד זמננו זה כאשר יתבאר למעיינים בו, וזה שיעור מה שרצונו בו בזה המקום. היום יום ב' כ"ב מרחשון רמ"ו לאלף הששי פה העיר שונציץ“.

ועל עמוד האחרון כתוב: „ובכאן נשלמה חקיקת המאמר הנכבד הזה המקודש אשר בו שמנו השגחה יתירה אל שיהיה שלם בכל פרטי מלאכתו, עם שהוגה ודויק על ידי יודעי ספר ומביני מדע דיוק נפלא עד שירוחק בזולתו דיוק כיוצא בו. והיתה השלמתו פה שונציץ אשר במדינת לומברדיא“ תחת ממשלת האדון האביר דוכוס מילאנ'ו יחיהו ה' ית' ויאמצהו, בעשרים ואחד יום לחדש טבת שנת חמשת אלפים ומאתים וששה וארבעים לבריאת עולם, יתברך העוזר ויתרומם על כל ברכה ותהלה אמן סלה ועד.

ואני התלמיד המשרת אשר עשה במלאכת הספר היקר הזה שהוא מהמאמרים אשר עליהם יאמר המסולאים מפז ומתוקים מדבש ונופת צופים אחרי ראותי התעוררו' אלקי אשר בנפש מורי ורבותי אשר בזה המקום להרביץ תורה בישראל במה שחקקו בדברי תורתנו בשכבר כתב יושר ודברי חפץ ומצורף להם המאמר הזה הנכבד אמרתי על דרך מליצת השיר כי מציון תצא תורה ודבר ה' משונציץ“.

י"א) מסכת שבת עפירש"י. תוספות כנ"ל: 182 דף בגודל פוליו: [רמ"ו].

י"ב) מסכת בבא מציעא, כנ"ל: נדפסה אז: [רמ"ו]. תבנית פוליו.

י"ג) מסכת בבא קמא, כנ"ל, מכילה 147 דף: [רמ"ו]. פוליו.

בסופה נדפס: „מסכתות אלו שהם בבא קמא ובבא מציעא היגהתים ודקדקתים באופן שידעתי שהם מדוייקות מאד לבד מבמקומות מועטות שנסתפק לי ועשיתים כאשר היה בספרים שלפני, ובהיות הקונים ממני מסכתות אלו נשתעבדתי להם בשבועה וקנסות לגמרם קודם הפסח

15 יש לתקן: שוריא.

ובסיבת מאורעות רעות התמהמהתי בסינמם עד אור לארבעה עשר עם יגון ועמל גדול, לא היה לי פנאי להודיע המקומות נסתפקתי בהם כאשר עשיתי במסכתות עשיתי בשכבר אמנם תדעון שטובות הן מאד מאד ולא תמצאו בהם חסרון אם לא ב' בחילוף כ' וכיוצא בו. נאום דוד בן מהר"ר אלטור הלוי ס"ל ז"ל."

י"ד) הגדה של פסח, באותיות מרובעות ממוצעות מנוקדות. 32 דף בתבנית אוקטב קטנה. נדפסה, לפי הנראה אז [רמ"ו].

ט"ו) מסכת קדושין, עפירש"י, תוספות וכו' נדפסה בתקופה זו: [רמ"ו]. גודל פוליו.

ט"ז) תפילת יחיד כמנהג רומא, באותיות הנ"ל, ב' אייר רמ"ו. 18 שורות בכל עמוד.

108 דף באוקטב קטן.

בסוף הספר נדפס: „ובכאן נשלמה מלאכת הקודש תפילת יחיד הנהוגה לבני עמינו קהל קדוש רומה כפי הסדר וכאשר נהגו לכתוב בחיבור הנקרא ללועזות סידוריליו ואולם הם נסדרו התפלות האלה על ידי רגיל ויודע הסדר הניאות והראוי בהם, גם נעשו בהשגחה ראויה מבלי מחסור מכל הראוי בהם. והיתה השלמת חקיקתם פה שונצין שני ימים לחדש אייר שנת מאתים וששה וארבעים לאלף הששי יתברך ויתרומם אשר עזרנו על כל ברכה ותהילה."

י"ז) סדר התחנונים לחדש אלול אשר נהגו בני רומא: כ"ג אייר רמ"ו. באותיות הנ"ל.

20 שורות בכל עמוד. 31 דף בתבנית קוארטו קטנה.

מקץ הספר נדפס: „והיתה השלמתו ביום ד' כ"ג אייר שנת רמ"ז פה שונצינו יקוים בנו

מקרא דכתיב לשמוע אל הרנה ואל התחנה ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברינה אא"ס."

י"ח) פירוש התורה לרבנו שלמה בר' יצחקי: ט"ו סיון רמ"ז. באותיות רש"י. 46

שורות בכל עמוד. ומכיל 86 דף בגודל פוליו.

בסוף הס' כתוב: „סליק ספרא דאלה הדברים וסליקו להו חמשה חומשי תורה בסייעתא

דשמיא ט"ו לירח סיון רמ"ז לפ"ק. ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה."

י"ט) מסכת כתובות עפירש"י, תוספות וכו': כ' כסלו רמ"ח, גודל פוליו. 96 דף.

בסופה כתוב: „הדרן עלך שני דיני גזירות וסליקו מסכת כתובות ת"ל בעשרים יום לירח

כסלו שנת ה' אלפים ורמ"ח לבריאת עולם פה שונצינו.

לדוד¹⁶ ברוך ה' צורו המלמד ידיו לקרבה אל מלאכת ה' תמימה להגות בה יומם ולילה

הוא מרומים ישכון הולך ואור עד נכון, כי מלא רוח חכמה ותבונה ויאמץ בזרוע עוזו להגיה

גמ' פי' ותוספו' מסכת כתובות הלזו כיד ה' הטובה, לא נפל דבר אחד אשר לא שוטטה עליו

עינו, להסיר מכשול מדרך עמו לשום מחשך לפנייהם לאור ומעקשים למישור ושמואל בקוראי

שמו אני הוא סר למשמעתו קרבתי למענו הלום. אזרתי חלצי ואבוא מרום קנו יער כרמלו

להתענג בפרי עדניו, באתי לגנו גן עדן מקדם ואוכל מכל, ממנו ראיתי וכן עשיתי ואמצתי

זרועותי להלוך בתום כפי אשר השיגה ידי, לבלתי אסוג אחר מאשר נכתב ונחתם בטבעת בינתו

אשר עליו אין להשיב, ואני והנלוים עמי כלנו תמים תמימים יחדו, לחקור ולתור על כל דבר

פשע, לכפר בעד למען ה' אלקינו ולקדש ישראל ולתפארתו עד יצא כנוג' צדק הגהת הספר הלז

יותר מאשר ימצא כמוהו הן בכתב הן בתכונת המלאכה הזאת, האמור בית יעקב לכו ונלכה

באור ה' הא לכם לקח טוב, אמת קנו בכסף ומחיר להיות לכם אחוזת עולם, אמרו כי טוב סהרה

מסחר כסף, קדש היא לכם ואכלתם את תבואתה והתנחלתם אותה לבניכם לרשת נחלה ופרי

מעלליכם תאכלו לאורך ימים עולם שכלו ארוך, ערוך מאתמול להולכים באורה, טוב טוב יאמר

הקונה, גם יהיה ברוך כנפשכם ונפש הפורש שלום כנחל שוטף, בתכריך בוז מתעטף, הצעיר

שמואל בכמ"ר מאיר לטיף יצ"ו.

כ) מסכת גיטיין, עפירש"י ותוספו' כנ"ל: ו' אדר רמ"ח; 124 דף בגודל פוליו.

16 הכונה על ה"ר דוד פיצ'גטון הנזכר.

המגיה אומר בסופה: „הדרן עלך המגרש וסליקו מסכת גיטין ת"ל בששה ימים לירח אדר שנת ה' אלפים ורמ"ח לבריאת עולם פה שונצינו.
היתה עלי חזקת יד הגביר מה"ר דוד ס"ל יצ"ו ויביאני אל היכל קדשו ואל משכנותיו להתאמץ בכח ולא ללמלאות אחריו את אשר כבר עשה והצליח בזרוע עזו בהגהת מסכת גיטין גמ' ופי' ותוספו' הלזו כאשר עיניכם הרואות, ואצא אחריו בעקבות הליכות פעמיו לעשות כאותות מופתיו וכטוב וכישר בעיניו, לא אצלתי דבר כפי אשר השיגה ידי הצעירה מבלי בטות ימין ושמאל, ועם היות כי מציאות ספר בלתי טעות ושגיאת סופר איפשרי רחוק, הנה זאת חקרנוה כן היא, שמעו שמוע וראו ראו כי אולם עמדנו עליה בהשגחה יתירה ועיון נמרץ לבלתי הלכד בפח המוקש הלז כיד ה' הטובה עלינו עד התאמת אצל כל יודעי דת ודין בחזותם חזות המלאכה הזאת היותר מדוייקת ומוגהת יותר מאשר היתה לפנינו בישראל, על התורה ועל התעודה לקיים כל דבר בעתו מה טוב ומה נעים ומה יקר ואז יתהלל המתהלל בקניין אמת אמתה של תורה הנורא' הזאת כשולחן הערוך ומוכן לפניו לדשן בשמן ראשו ומנת כוסו רוייה, הוי כל צמא למי התורה עוצו ובואו שברו בכסף ובמחיר לאכול לשבעה ולמכסה עתיק, אזי תתענגו על דברי שלום ואמת והיתה לכם למשמרת, אכלוה היום כי ביום השבת תמצאו שכרה ותאכלו פריה, והתענגתם מזיו כבודה ברב טוב הצפון לאורך ימים. עולם ועד אמן. נאם הצעיר שמואל בכמ"ר מאיר לט"ף יצ"ו.

כ"א) תורה נביאים וכתובים עם נקודות וטעמים; י"א אייר רמ"ח. באותיות מרובעות גדולות, 30 שורות על העמוד שנחלק לשנים. 384 דף בפוליו.

„ותשלם מלאכת עבודת הקדש העשרים ארבע בשלמות, אשר החכים להרביץ תורה בישראל המפואר כמ"ר יהושע שלמה יזיי"א בכמ"ר החכם הכולל ישראל נתן ישר"ו. היום יום שלישי באחד עשר לחדש אייר שנת רמ"ח לפרט קטן על ידי הצעיר ממשפחתו האומן המחוקק אברהם יזיי"א בכמ"ר חיים ז"ל מן הצבועים מארץ פיסירו הדר בבולונייה. נחקק בסונצינו“.

כ"ב) בקשת הממון, מן תתקע"ה מלים מתחילות באות מ' מה"ר ידעיה פניני ב"ר אברהם בדרשי (דף א—ז), עם מהלך מה"ר משה קמחי (דף ת—ל"ג), דרכי לשון הקדש, מהנ"ל (דף ל"ד—ל"ה), קערת כסף, שיר מה"ר יוסף אזובי (דף ל"ו—מ"ה), משלי חמשים תלמידים (דף מ"ו—ן): י"ג אב רמ"ח, באותיות מרובעות ממוצעות מנוקדות, בתבנית קטנטנה 12°.

הדברים האלה כתובים בסוף הספר: „בהיות זה הקיצור מדקדוק רב התועלת לנערים והיותר נבחר מכלל שארי הקיצורים הנעשים בו מצורף לזה היות מחברו אב למדקדקים ראינו לעשותו במלאכתנו מלאכת הדפוס מדויק פה סונצין י"ג אב רמ"ח לאלף הששי“.

כ"ג) ספר מצות גדול לרבנו משה מקוצי. באותיות מרובעות קטנות. כל צד נחלק לשני עמודים, והעמוד מכיל 48 שורות. 280 דף בתבנית פוליו גדולה. בסוף נדפס:

„ותשלם המלאכה ערוכה ויפה צרופה מזוקקת מדוייקת כאשר גרסה נפשי ועלה במחשבת ונשלם בשנת רמ"ט לאלף הששי בחמשה עשר בטבת שבה לאל אומר ועושה אשר נתן אלי חנו נאם גרשם בן הח"ר משה זרע ישראל איש שונצינו“.

כ"ד) מסכת חולין עפירש"י, תוספות וכו': ט"ו תמוז רמ"ט. 184 דף בגודל פוליו. אלה דברי המגיה: „אחרי נתיאשתי מלהסתפח עוד בנחלת ה' לאמר לך עבוד עבודות אחרות בסיבת מאורעות רעות מצאוני יצאוני הוני, עוד היה אלקים עמדי והאלקים אנה לידי ראשית כחי וראשית אוני ואותי השיב על כני, והנני מתחיל בע"ה במס' חולין, יען היות בה דיני איסור והיתר אשר היא עיקר גדול מתורתנו וכבר הודעתך בהתחלת כתובות ענין מלאכה זו ואותו כתבתי למען הודיעך כי הטעיות המועטי' תמצא בהן שלא בסבתי נשאר, והנה עתה שבא אצלינו ר' מרדכי בכמ"ר ראובן יצ"ו באז"א הגיה הדפוס, ידעתי שאף תבה אחת לא נעדרה ואף באותיות לא תמצא חסר או יתיר אחת מני אלף, ואם באולי תמצא מקומות יראה

בעיניך טעות מבואר כגון בדבור ואידך כהנה כו' ¹⁷, והנה הודעתך את כל זאת שאם באולי מקוצר דעתי טעיתי כטוב בעיניך עשה ותתקן. נאם דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ז"ל".
כ"ה) **מסכת נדה** עפירש"י, תוספות וכו': כ"ה אב רמ"ט. 96 דף בגודל פוליו. טרם התחלת המסכת נדפס:

„אחרי הגמרי מסכת חולין אשר יחידה היא מאותם שאנו לומדים מסדר קדשים אמרתי לחבר עמה מסכת נדה, אשר גם אותה לבד אנו לומדים מסדר טהרות ואותה דקדקתי אחרי חולין ומצאתי בה מקומות אשר נראה היות טעות בכל הספרים אשר היו לפני דהיינו... נאם דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ז"ל".

הקולפון בסופה: „אודה ה' בכל לבי וחסדיו לעולם אשירה ואזמרה לאלהי בעודי כל ימי חלדי אשר לא עזב חסדו מעמדי ובדרך אמת נהני, ויאזרני חיל והרבה עצמה לאין אונים וזיכני להגיה אלו הב' מסכתות יקרות מפנינים, אשר כל רואיהן להן יתאב, ותשלם המלאכה היום כ"ה לחדש אב שנת גומ"ר לפ"ק. השם הגומר אומר לדור ודור יאיר נרנו, ויגיה חשכנו, בשנת נ"ר מצוה ותורה אור הבאה עלינו, וישלח לנו בן דוד משיחנו, יכנס נדחי ישראל ויבנה בנין אריאל ויוליכנו לקריה נאמנה, כאמור ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה.

היתה עלי יד ה' במלאכת שמים, יפה צרופה מזוקקת שבעתים, יעלת חן תמימה וברה, מדוייקת בגמרא, פירוש ותוספות, ולא מכח ידי הרפות, כגברא דנקטיה תונביה, רק מכח גברא דכולא ביה, מטה עז מקל תפארה, טובינא דחכימי בוצינא דנהורא, רבא דעמיה באומתיה מדברנא, מרנא ורבנא אוצר כל כלי חמדה, החתום שמו בתחלת מסכת נדה ובריש מסכת חולין ¹⁸, לו שם בגדולים אשר בארץ המה, לא יבצר ממנו כל מזימה, והנה הוא הגיה הטופס ועשהו זך ובר, כחזקה לחבר, שלא יצא דבר, שאינו מתוקן מתחת ידו ואף כי אין צורך לסעדו בהיותו מוכתר בנימוסים, אני הקטן באתי אחריו להגיה הדפוסים, ולעשותם ישרים ותמימים, וקראתי תמיד כל עמוד שלש(ה) פעמים ובכל פעם הגהתי הטעויות ורמזתי, כנראה לעניות דעתי, ואחרי כן מסרתיו לאחר לתקנו על הדפוס כהוגן, עד כי בודאי הוא מוגה ומדויק בתכלית הדיוק, ואם באולי ימצא טעויות מאותיות, אל תשיתו עלי חטאת, כי על לא פשע ועל לא חמס בכפי היתה זאת, כאשר גלוי לכל יודעי טב[ע]ה של מלאכה זו ולמבין די בהערה קטנה, אמנם ידעתי נאמנה, כי לא ימצא בה טעויות רק מעט מזער, וכל הקונה ומשהה אותם בתוך ביתו לא יהיה עובר משום אל תשכן באהלך עולה, רק ריוח והצלחה יעמד לו ולבניו ולבני בניו עד עולם. נאם הנאלם נער ננער מן החכמה נמשל כבהמות נדמה הצעיר ממשפחתי לבי כלב האבן. מרדכי צרפתי בן כמ"ר ראובן איש באזלא".

כ"ו) **משנה תורה** לרבנו משה ב"ר מימוני: ר"ח ניסן שנת ר"ן. באותיות מרובעות קטנות, שתי מחלקות על כל עמוד המכיל 54 שורות, 380 דף (שנים מהם חלקים).
על עמוד האחרון הדפיס ה"ר גרשם החרוזים האלה (יתד וארבע תנועות, יתד ושתי תנועות (פעמים):

לְקוֹל קוֹרָא וְצוֹרָח בְּגֵרוֹן	אֲזוּר גְּבֵר הַלְצִיךְ וְקוֹמָה.
חֲקוֹק סֵפֶר אֲשֶׁר הוֹנָה בְּאֲרוֹן	חֲזוֹר נֹזֵר וְכֹתֵר לְמִקוֹמָה
בְּתוֹךְ גְּלוֹת וְזַעַם עַת וְחֲרוֹן	בְּתוֹלַת יִשְׂרָאֵל מִי מִקִּימָה
הֲלֹא הִגוֹת בְּתוֹרַת אֵל וְזִכְרוֹן	שְׁמִירַתָּה תְּבַטֵּל אֶף וְחִימָה
לְאוֹרָה נִרְאָה יֵשַׁע וְנִרְוֹן	מִהֲרָה חוֹשׁ וְכֹל קִדְּם וְיִמָּה
תְּמַלֵּא בְּסִפְרִיךְ וְיִתְרוֹן	פַּעֲלִיךְ בְּמִיעוֹט הַתְּנוּמָה
הַכִּינּוֹתִי כְּתוֹב סֵפֶר וְכִשְׁרוֹן	מִלֵּאכְתִּי רִצְּהָ גוֹתָן נִשְׁמָה
גִּשְׁנוּ נָא רְאוֹת יֵשַׁע יִשׁוּרוֹן	שֶׁלַח לָנוּ מִשִּׁיחֵנוּ בְּרִמָּה.

17 פה יציין ומונה המגיה את המקומות השונים.

18 כונתו על ה"ר דוד פיצ'גטון הנזכר, צמרת מנגנון המגיהים המתכננים את כתביהיד לדפוס.

אמר צעיר המחוקקים בכתב אמת משפטים צדיקים גרשם בן הח"ר משה זלה"ה איש שונצינו, נדרשתי לאשר שאלוני, ונמצאתי לאשר בקשוני, הגדולים אשר בארץ, שופטי ארץ וגודרי פרץ, רועי עדר ה' צבאות וצאן מרעיתו לוחמים מלחמת ה' ותורתו, לילה ויום עומדים על משמרתו, ויאמרו לכה אתנו ניעצך והיטבנו לנפשך גלבישך מגן וצינה וכובע ישועה בראשך מכל פגע ותמורת הזמן להצילך ועשית לך שם גדול משם המחוקקים היו לפניך עת לעשות לה' הפרו תורתך, ואתה תאזור מתניך, וקמת וחקקת בעט המהיר ספר הרב הגדול מרנא ורבנא הגאון האלקי רבי משה ב"ר מיימון משנה תורה עטרת צבי וצפירת תפארה, לבוש מכלול נימוסי משנה וגמרא, תלמוד בבלי וירושלמי ספרי וספרא, לכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה משמרת למשמרת סייג לתורה אשר נזר הסדר המעולה על ראשו וכתב הלשון הבהירה, בה ירוץ כל קורא בספריו וכל עין מאירה, ומלאת כל הגולה על ימינה ועל שמאלה, מהספר היקר הזה אשר לא יסולה, בזהב אופיר וחוליה, יען זה ממה שלא יעלם היות מן המחוייב לכל ירא ה' וחרד על דברו, צופה לחזות בנועמו, ולאור באורו להיות הספר הזה בביתו, ולהגות בו יומם ולילה עם הלמוד בשאר ספרי הקדש משיבי טעם מפיקי מאמרים, כזוהר הרקיע מזהירים, על כן אמרתי אקומה נא ואסובבה בבתי נכאת הספרים המדוייקים ואקח לי משם העתק ספר הרב הגדול ז"ל ובעט מחוקק מהיר חנני ה' אחקקנו, ועל ראשי עטרות אענדנו, וביד המשכילים ומבינים מדע אגיהנו, וקורא לו ספר מדוייק אשר פי ה' יקבנו, והוא יתב' בחמלתו ורחמיו חדשים לבקרים יעזרני להשלים הספר הנכבד הזה עם שאר ספרי הקדש מעולפים ספירים אשר באורם נראה אור ובם נחיה לדור דורים וזכות מאור הגולה הרב הגדול ז"ל מגלה נסתרים, אשר ספרו אחקוק וארביצנו בכל פינות ועברים, יעמוד לי למחסה ולמסתור מכל צרים וצירים, ותפילתו תעמוד לנו עת נריד בשיחנו ונהים תפלה למשה איש האלהים. ותשלם כל המלאכה מלאכת ה' היא הי"ד החזקה אשר עשה משה לעיני ישראל ותהי השלמתה ביום ר"ח ניסן שנת נ"ר מצוה ותורה פה שונצינו אשר במדינת לומברדיא"ה תחת ממשלת האדון דוכס מילאנו"ר יר"ה שבח והודיה לאל נאם הצעיר המגיה אליעזר ברבי שמואל זצ"ל".

כ"ז) ארבעה טורים לרבנו יעקב ב"ר אשר. באותיות מרובעות קטנות. כל עמוד נחלק לשני חלקים, בני 46 שורות. ויכיל 94, 80, 50, 126 דף בפוליו גדול. נדפסו גם על גויל. באמצע הספר: „אני שלמה בן החבר משה שונצין ז"ל".

כ"ח) טור ארבע חיים, להנ"ל, באותיות הנזכרות. 35 שורות על כל צד שנחלק לשנים, ויכיל 174 דף בגודל קוארטו. נדפס לתועלת התלמידים ובאמצע נמצאה תמונת הרב השונה לתלמידיו.

שנות הדפסתם של שני הספרים האחרונים חסרות.

ח. נאפולי (Neapolis)

ה"ר יוסף ב"ר יעקב אשכנזי המכונה גונצנהוזר, — על שם עיר מולדתו אשר במדינת באבריה שבאשכנז, — אדם מסוגל ובעל כשרון המעשה, למד, לפי הנראה, את אמנות מלאכת הדפוס בעיר רומא, בבית דפוס החברים שם, שהיה הראשון בתבל ארצה בנוגע להדפסת הספר העברי, והיה קים ועומד שם על תלו כחמש-עשרה שנה, כאמור למעלה בפרק הראשון.

ה"ר יוסף התמסר למקצועו במשך עת למודו, בכל לבבו ובכל נפשו, ואחרי ככלות עבודת חברת המדפיסים בעיר הנצחית, שהתפוררה בגלל קשיים שונים, וטרם יכולה עמוד, והר"י ראה וידע את עצמו, הודות לחריצותו, כבר מבוסס היטב בכל ענפי „עבודת הקדש" ובכל ביתה נאמן.

פנה ערפו לעיר רומא, והתישב, ערך שנת רמ"ו, בעיר נאפולי שעל חוף ים-התיכון, במטרתו להשתקע בה, וליסד בתוכה בית דפוס עברי לכל משפטיו וחקותיו. הוא בפר את העיר הזאת ונתן לה היתרון נגד כל עיר אחרת, בהוכחו לדעת, כי הקהלה הישראלית שבתוכה נתרחבה ונתמלאה בזמן האחרון מיום ליום, לא מן זרם הפליטים מחרבנות העדות באיים סיציליה וסרדיניה בלבד, כי הדה חדר גם לאמהות-הקהלות ומשכנות יעקב אשר בחצי האי-האיברי, ספרד, וגם משם נוהרים הנה כנחל שוטף המון אנוסים מן אחינו הספרדיים, בתקותם למצוא פה מנוח לכף רגלם, מפני שהמושל, המלך פרדיננד הראשון, קבלם באהדה רבה ובזרועות פתוחות¹, בחשבו בצדק, שהאנשים האלה יתרמו ממיטב יכולתם להתפתחות המסחר והתעשייה בחוג ממשלתו ומחוזותיו, ואמנם תקותו לא נשארה מעל, ולא שגה בחשבונו, כי באמת חלה, מאז והלאה, התקדמות מרובה בכל ענפי המסחר והתעשייה, ולכל סוגיו אשר בחבל ארץ ממלכתו. במסבות כאלו, ראה גם המדפיס ה"ר יוסף בעינו הבוחנת, עתיד מזהיר למקצועו, במחוז זה, ושתהיה לו האפשרות לעבוד בו כחפצו ואות נפשו, באין מפריע מצד הכנסיה הקאטולית, לכן הוכן החומר הטיפוגרפי וכל הכלים והמכשירים הנחוצים לעבודתו במהירות, ובינתים הכשר ה"ר יוסף את בנו ה"ר עזריאל וכמו כן את בתו, — שהיתה אשת ה"ר משה ב"ר יצחק, "חרש חכם וחושב בחרשת עץ לעשות בכל מלאכת הדפוס פלא יועץ". — להבין, להשכיל ולדעת את כל ענפי העבודה, ויטע בלבם אהבה למקצועם, ויעשו חיל והשתלמו בהם בזמן קצר ובאופן היותר נעלה.

את אותיות המרובעות ורש"י חקק מקבילות לתאורן האופי של בני שונצינו, אולם אחרי כן חקק אותיות רש"י מעט גדולות מן הראשונות, וישנה את מראיהן בטוב טעם, ובציווריו ובמסגרות שהדפיס עמהן, כבר נכרת רמת ההתקדמות, שטרם הגיע אליה שום מדפיס לפניו באותה תקופה, וכל זאת בהשפעת אביהם.

זולת יוצאי חלציו, אסף הר"י לביתו את חברו מלפנים, ה"ר שמואל ב"ר אבי שמואל מעיר רומא, וה"ר חיים ב"ר יצחק הלוי אשכנזי, לעסוק במלאכת סדור הספרים והדפסתם, ואת הגהתם שם על כתפות גדולי התורה, ה"ר יעקב ברוך בה"ר יהודה לנדו, המחבר ספר האגור, ה"ר משה ב"ר שם טוב בן חביב מאשכנז והאחים ה"ר יוסף טוב וה"ר שלמה צרפתי, בני ה"ר פרץ בונפוי, והם נשאו את הכבודה הזאת על שכמם, ויתמכוהו בימין צדקם ובידיעתם הרבה. המלאכה הוחלה והספרים הופיעו כסדרם, וכאשר הגיעה העבודה לשיאה, נקטף פתיל חיתו של המדפיס ה"ר יוסף באמצע שנת ר"ן, ומוסדו עבר לרשות בנו ה"ר עזריאל ואחותו, אשר המשיכו במלאכתם בדרך שהתוה לפניהם אביהם עת היותו עוד בחיים חיתו, וצלחה בידיהם להגדיל ולהרחיב את מוסדם, בעזרת תמיכת כספם של האחים השועים ה"ר אברהם וה"ר יעקב פאקץ מסיציליה, וכמו כן תמך בידיהם האומן ה"ר יהודה המכונה ליאון וניקיל, ובהיותם עובדים ביתר שאת ועוז, והעשירו את שוק הספרים בחבורים מועילים, אספו לביתם גם את התורנים ה"ר שמואל ב"ר מאיר לאטיף הנ"ל, וה"ר שמואל ב"ר חזקיהו הלוי, לעזור להם בהגהת הספרים, וגם את המסדר ה"ר אשר ב"ר פרץ מינצא. ככה הלכו יורשי ה"ר יוסף מחיל אל חיל, עד אשר באה שנת המשבר, רנ"ה, ובלתי ספק, נאבד פרי תנובתם מן השנים האחרונות לעבודתם, שהיו יכולים להתגאות בה.

כאשר הגיעה השמועה באזני המדפיס ה"ר יהושע שלמה שונצינו, כי המדפיס ה"ר יוסף נקרא אל על, מהר להעביר את דפוסו עירה נאפולי, ולפי הנראה תמכו ה"ר עזריאל, בהזמינו

1 השוה בספר דברי ימי ישראל מאת גרץ (בגרמנית), חלק שמיני מעמ' 257 והלאה, וכמו כן בדי"י מאת דובנוב, חלק חמישי עמ' 505 והלאה, וכ"כ עמ' 422 ועמ' 435 והלאה.

בשנת רנ"ב השתקע בעיר נאפולי השר הנודע דון יצחק אברבנאל, יחדו עם חברת ידידים ומוקירים, ואולם בשנת רנ"ה, כאשר שב לעיר הזאת השלטון למלכות הרשעה מבית ארגוניה, היו נאלצים לעזובה, ובלתי ספק נסגר גם בסבה זו, בית הדפוס העברי שבעיר, באותו זמן.

אצלו הדפסת סדור התפלות, שעזב ביום ה' סיון ר"ן את מכבש הדפוס, והמדפיס הרים על נס, כי עשהו "לבן פרת יוסף", ומוגה ע"י ה"ר משה בן חביב², ואחרי כן העסיק בדפוסו את המגיהים ה"ר ישראל ב"ר יחיאל אשכנזי מרומא, — מי שהיה בזמן מאוחר מגיה בדפוס אשר בעיר פיזרו, — וה"ר יצחק ב"ר יהודה ממשפחת בן-דוד המכונה בן-קטורזי³. הר"י קבל תמיכה רוחנית מן ה"ר אברהם תלמיד ספרדי⁴ ועזרה חמרית מן ה"ר יוסף אבן פיסו הספרדי, למען יוכל להפיק זממו ולהוציא את המשנה עם פירוש הרמב"ם, ואולי הדפיסו גם חבורים אחרים, שנאבדו עת נחרבה שכונת היהודים שבעיר נאפולי ורכוש הישראלי שודד⁵.

ואלה שמות הספרים שהדפיסו ה"ר יוסף גונצנהוזר ובנו ה"ר עזריאל ואחותו:

(א) **כתובים** (מן התנ"ך), שיר השירים, קהלת, רות ואסתר עם פירוש רש"י. איכה עפ"י ה"ר יוסף קרא (באותיות מרובעות ממוצעות מנוקדות, והפירושים באותיות רש"י, יכיל 30 דף בגידל פוליו קטן). מקץ שיר השירים נדפס:

"ישתבח אשר לו דומיה תהילה אחד ולא כאחדותינו, השלם בכל שלימות בלי יחס לזולתו, כי אין לו בלתו, ולו אתן מהלל, אשר היה עזרתה לנו להשלים המלאכה מלאכת הקודש, בתשעה לחדש בירח האיתנים שנת זמ"ר לאלף הששי במתא נאפולי על ידי שמואל יזיי"א בן כמ"ר אבי שמואל מרומא זצ"ל, יהא רעוא דיתי בר נפלי לפרוק לעמיה דבתרי קטלי מתקטלי בעגלא ובזמן קריב אמן ואמן".

תהלים עם פירוש ה"ר דוד קמחי (נגמר ד' ניסן רמ"ז, באותיות הנזכרות, 117 דף בתבנית פוליו קטנה). בסופו נדפס:

"ברוך ה' אלדים אלדי ישראל אשר לא עזב חסדו עמנו וזכנו לסיים זה הספר הקדוש והנורא ספר תהלים עם הביאור מרבי דוד קמחי ז"ל הארוך והנכבד יפה נוף, ועל זה הפירוש אמרו אם אין קמח אין תורה, ואני הבא על החתום מתנצל באתי, בהיותי נמנה על המלאכה הזאת להגיה הספר דבר יום ביומו כפי המנהג מבעלי המלאכה הזאת, ואומ' בהיות כי ימצאו טעיות בנקוד הפסוק. זהו משני טעמים האחד כי אנחנו המתעסקים במלאכה הזאת חדשים מקרוב באנו לא שערום אבותינו באומנות הזאת, וכבר ידוע כי כל ההתחלות קשות, ולא הספיק לנו הזמן להאריך לעיין כפי הצורך בעניני הנקוד, והטעם השני כי יגענו ולא הונח לנו למצוא ספרים מדויקים כפי הצורך, אמנם אם ימצאו בו טעיות הם מעטים בערך שאר הספרים שכבר נעשו בהתחקות, ובפרט בביאור הקמחי ימצאו בו מעט מזער, ויותר יהיו מדויקים הספרים הבאים אחרי ספר תהלים, בעזרת כונן מעללים, ואנחנו נשא מרום עינינו, ונרים אל שמים ידנו, ונבקש מהצור יתעלה יזכנו לסיים את אשר בלבבינו, וחפץ ה' בידינו יצליח לגמור כל ספר כתובים, עם הביאורים יותר מובחרים, וכן יהא רעוא מן קדם אבוהון דבשמיא בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן. נאם הגבר הוקם על מלאכת ההגה קטן התלמידים יעקב ברוך בן מהר"ר יהודה לנדו ז"ל אשכנזי המתגורר עתה פה נאפולי.

תם ונשלם ספר תהלים תהלה לשוכן עליונים שנת זמ"ר^{5a} ד' ימים לחדש ניסן יציאת גלות מצרים על ידי המחוקק המופלג כמ"ר יוסף ב"ר יעקב ז"ל אשכנזי, ה' למען רחמיו יוציאנו

2 השוה על אדות חבוריו טויבר, מחקרים ביבליוגרפים עמ' 57 וברשימת הבודלינית מהרמש"ש עמ' 1786.

3 בתשובות הריב"ש (סמן תצ"ב) נזכר ה"ר דון יוסף קטורזי, שהיה בן משפחתו.

4 הוא המחבר ס' משרא קטרין (קושט' ר"ע), הנזכר בתשובות ה"ר בנימין זאב ונפטר לפני שנת ר"פ. השוה פסק החרם עמ' 52, קרית ספר שנה שניה עמ' 101 והלאה.

5 מקץ שנת רנ"ד באה העיר הזאת תחת ממשלתו הרשעת של פרדיננד מושל ספרד, והוא נתן צו להשמיד את היהודים מן העיר. השוה צונץ, צור געשיכטע עמ' 529 והלאה.

^{5a} לדעת הר"א טויבר (קרית ספר שנה ששית עמ' 527) יש לתקן רמ"ז—ח'.

מזה הגלות במהרה ונראה בבניין בית הבחירה ויחזיר התורה והעטרה ליושנה ואז יהיה שמו הגדול מהולל ונורא בפי כל בריה".

משלי עם פירוש ה"ר עמנואל ב"ר שלמה מרומא (באותיות הנ"ל. 104 דף בגודל פוליו קטן), בסופו נדפס:

"נשלם ספר משלי עם הביאור הארוך והיפה מרבינו עמנואל זצ"ל, השבח יאות, לרוכב ומציע בלי לאות אמן. אני חיים ב"ר יצחק הלוי אשכנזי".

איוב עם באור ה"ר לוי ב"ר גרשם. דניאל, עזרא נחמיה ודברי הימים עם פירוש רש"י (באותיות הנ"ל, 120 דף בתבנית פוליו קטנה).

ב) פירוש התורה מה"ר אברהם ב"ר מאיר ׳ן עזרא (43 שורות באותיות רש"י, ובשתי מחלקות על העמוד. תחלת המאמרים באותיות מרובעות. נגמר כ"א אייר רמ"ח, ויכיל 98 דף בגודל פוליו).

בקצהו כתוב: "המתקדשים והמטהרים מחלקת לשון ההטעה והיפני ההלציי, והמחלוקת הנצוחיי, ולא אבו שמוע אל דברי השירה, ההולכים מהלך השלמות והצורה, אשר עוד בקשה נפשם לאור באור החיים אל מול פני המנורה, מי ערב אל לבו להבין להשכיל ושום שכל במצות י"י ברה, השמחים אלי גיל העיון לדעת אמתת הענינים וצדק המשפט והגזירה, אודיעה נא אתכם את אשר עשה לנו השם הנכבד והנורא, היה דבר השם אל אברם בכ"ר מאיר בן עזרא, להרחיב נקבי משכית התורה, והמצוה והחקה המפוארה, כאכסדרה דנפיש נהורה, וטעם זקנים יקח להנפה אותו בנפת שכלו וחכמתו ההדורה, עוד למד דעת את העם בדקדוק הלשון ודרך הפשט הברורה, ואזן וחקר חקירה עצומה, בכל חכמה ומדע ככלכל ודרדע בדרך קצרה, לא הניח לאיש עתי דעת אמתי וטענה נאמנה, וראיה מופתיה שלא ביארה בלשון צחה וברורה, שנה ופירש יותר מכלם ואחריו כל אדם ימשוך וידריכם בדרך ישרה, ואני הצעיר העיר השם את רוחי, ובו שמתי מבטחי, לזכות את הרבים בספר הזה הנחמד, וארא באומנים החדשים, אבינה בחכמי חרשים, והנה אין נבון וחכם בקי במלאכת הדפוס כמו ה"ר יוסף אשכנזי ובנו, ונגש משה לבדו להגיה הספר הזה⁶ עד אשר יבטח בו המעיין בטחון גמור מבלי אשר לא ימצא האדם אחריו עון אשר חטא ממה שיוזק אל הכונה. פעמים שלש עברתי על כל עמוד צרפתי כצרוף את הכסף, בחנתיו כבחון הזהב זהב פרוים מזוקק שבעתים, והם לא יעשו רק להפליג ביופי הכתיבה והדיו ועל כל הנלוים עליהם ולא יעבור אצלם דבר בלתי מתוקן. ויכל משה את המלאכה, שמורה בכל וערוכה, כדת וכהלכה, ערב שבת סמוך להכנסת כלה מערכה מול מערכה, שנת לי"י אנכי אשירה א'ז'מ'ר, אל"ה ימי העמר אני הוא המדבר הנני הצעיר משה בכמ"ר שם טוב למשפחת בן חביב ספרדי מתושבי הקהלה הקדושה אשר בלישבונה, קריה נאמנה, המתגורר פה העירה נפול'י הלא לאמונה, והתפלה לאל לבדו, אמן ואמן".

ג) מקרי דרדקי [לה"ר יחיאל], קצור ספר השרשים להרד"ק עם באור המלים לפי פירוש רש"י ותרומן לשפות פרובינציאלית, ערבית [ע"י ה"ר סעדיה], ואיטלקית (באותיות מרובעות גדולות והבאורים באותיות רש"י, כל צד נחלק לשנים ויכיל 44 שורות, בתבנית פוליו קטנה, 78 דף).

בתחלתו נדפס השיר (ארבע תנועות):

אל נא יתמה	גבר על מה	בן האמה	אור זורח
וגביר נפצע	עבד נרצע	אפר יצע	כאורח
פוצו בעם	אל לא יזעם	כי הפעם	תמרח
מתת שואל	ביאת גואל	מאת האל	צר ירח
ראה ישאל	המתגאה	כאשר ידלה	קול צורח
כל סר נאלח	ממון ידלה	וברית מלח	הן פורח

6 הוא ה"ר מ בן חביב הנ"ל.

בין נדכאים	אל חלכאים	הדודאים	יתנו ריח
אל צל רודף	יהיה נודף	על העודף	יסרח

על העודף יסרח... ואשים נפשי לאסוף עמיר... מאשר נטע האשל ר' דוד קמחי יצאתי בעקב רגליו... אמנם בהיות מלאכתו ארוכה... נרפים ללועזים... ובכל שרש יתעלם להם מן העין... יאמרו שלא במקומו נקבע... רמזתי כל אחד במקומו... ואכתוב פי' רש"י לפי שטתו... וכי ספר זה אלי הצאן ועדרים ישקה, קראתיו מקרי דרדקי פי' מלמד תינוקות...

יערוף לקחי	יזל כטל	על כל תיבה	מבלי דקדק
חוות לעז	כל היוצא	אל משמעו	גם אם נסדק
יכין שכלו	אי זה יכשר	אם יגרע	או אם יצדק
אל כל רואה	הודעתי כי	אקראהו	מקרי דרדק".

בסוף הספר נדפס: „מוכתר מוכתר בעם מכל מצוקי מרום מראשון במקום מקדש בחוקה למגד מגירות מאורות מאיר משקה למולח מעולף מקרי דרדקי סליק.

זה היום ראש חדש אלול שנת רח"ס ליצירה

על הר גבוה ותלול	יעלה בו כל דרוש תורה
ומצא דרך ומסלול	ורגלו רגל ישרה".

(ד) **אבן בחן**, על בחינת מומי העולם מה"ר קלונימוס ב"ר קלונימוס (באותיות רש"י ומכיל 50 דף בגודל קוארטו, 28 שורות על העמוד (אלול רמ"ט). בקצהו נדפסו החרוזים האלה (בני שמנה תנועות):

„אבן בחן הנה נשלם	בו יבחן דרך עולם
כי הוא מרוב העם נעלם	בהיות לבם בריא אולם
אני רבי יום טוב צרפתי	בן מורינו רבי פרץ
שמתי עליו השגחתי	למען יפרץ בארץ
על יד יוסף אשכנזי	פה נאפולי ההוללה
בשנת טר"ס חזק עזי	צור אשר לו הגדולה
השלמתי בעת נורא	ימים לפני ראש השנה
כל הוגה בו ישיג אורה	ובימיו ימצא עדנה".

(ה) **חובות הלבבות**, חקירה אלהית מחובת האדם לאלהיו ולנפשו בעשרה שערים מה"ר בחיי ב"ר יוסף הספרדי. מתורגם משפת ערבית ע"י ה"ר יהודה ב"ר שאול אבן תבון (כסלו ר"ן. באותיות רש"י, 151 דף בתבנית קוארטו, 27 שורות על העמוד).

בקצהו כתוב: „אני יוסף האשכנזי אחי המעתיקים אשר העתיקו וחקקו בדפוסים ישרים דברים עתיקים, העתקתי זה הספר הנותן אמרי שפר במצוות חובות הלבבות נתן לנו חקים ומשפטים צדיקים מדע מעלתו ותהלתו ותפארת גדולתו קל לכל רואהו וקרוב לכל אשר יקראהו, באמת ובאמונה, עד שיגיע למדרגה העליונה, להשיג ממנו דעת חכמה ובינה, והחזיק על ידי המגיה אשר הגיה חשכי ויתן תמים דרכי החבר רבי שלמה בן מהר"ר פרץ, אשר נודע שמו בכל הארץ, בשנת נ"ר היה נ"ר דברו לרגלי באור חנכה ה' אור לי ברוך האזור והמאזר חילי והוא יזכנו אנחנו וכל הקוראים בספר הזה, לחזות בנועם ה' במחזה, ביום הגדיל השם את כבוד שמו ופדה ה' את עמו אמן".

(ו) **שער הגמול**, מן ספר תורת האדם לה"ר משה ב"ר נחמן גירונדי (ר"ח אדר ר"ן. מכיל 34 דף בגודל קוארטו, באותיות רש"י. כל עמוד מחזיק 28 שורות).

בסופו נדפס: „נשלם שער הגמול מתורת האדם חבור רבינו משה ב"ר נחמן ז"ל היום יום ראש חדש אדר ראשון שנת ה' אלפים ומאתים וחמשים לבריאת עולם פה נאפולי על יד יוסף גונצנהוור אשכנזי י"ץ".

ז) פירוש התורה לה"ר משה ב"ר נחמן גירונדי (באותיות רש"י ותחלת המאמרים באותיות מרובעות, יכיל 285 דף בגודל פוליו, כל עמוד מכיל 41 שורות).

על עמוד האחרון נדפס:

„רבות בנות עשו חיל“, לבי לחוקקי ישראל המתנדבים בעם מושכים בשבט סופר, כי שם הלכת מחוקק ספון, ספוני טמוני אומני הדפוס, להרביץ תורה וחכמה בישראל, כי מלאה הארץ דעה. ואשר ידברו תועה על המלאכה הזאת ישאו עונם, וכל המחזיקים ידיהם, ידיהם על העליונה, וכל הספרים אשר נתיסדו בחקוק ראויים לשבחם ולפארם. אמנם הספר הקדוש הזה עלה על כולנה ביופי ובדקדוק גדול, כי הספרים אשר הועתקו מהם בדפוס היו מדויקים על פי חכמי מיסינה וגם מאחד מחכמי הספרדיים⁸ ובזאת יבחנו דברי בקריאת זה הספר אשר ירוץ הקורא בו, ולא יכשל בקריאתו מפני טעות הספר, ומכף רגל ועד ראש אין מום, כלה יפה רעיתי ומים אין בה, אשרי המחכה ויגיע להלין ספר הזה בתוך ביתו, כי שם מצאה יונה כנסת ישראל מנוח לכף רגלה, ושם ינוחו יגיעי כח חלושי האמונה, ועלינו לשבח לאדון הכל אשר זכנו להשלים בספר הנורא הזה, אין זה כי אם בית אלדים וזה שער השמים. ותשלם המלאכה ערוכה בכל מעלה לרם ולתהלה ביום ששי שלשה עשר יום לחדש תמוז שנת נ"ר לרגלי דברך ושלום על ישראל“.

הדברים האלה כתבה, לפי הנראה, בתו של המדפיס ה"ר יוסף, אחרי מות אביה, ותקרא לעזרת העם, לסעדה ולתמכה במלאכתה, ובאמת יוכלו המדפיסים להתגאות בספר זה, שהנהו עטרת תפארת לעושיו, ובכל הספרים העברים שנדפסו במאה זו, לפני ר"ס, אין אף לאחד האפשרות להשוות אליו.

ח) השרשים, על שרשי המלים והפעלים ובאוריהם על סדר א"ב לה"ר דוד קמחי (יכיל 144 דף, הגודל פוליו, 46 שורות על העמוד, באותיות מרובעות ומ"מ מן הצד באותיות רש"י).

בקצה הספר אומר המגיה: „הנני הצעיר הבא על החותמת מתנצל לכל קורא בספר השרשים הזה יען שוטטה עיני עליו בהגהתו כל ימי משך המלאכה, כי עברתי עליו וארא והנה בו פסוקים אשר לא מצאתים בכל המקרא... ויען כי כן מצאתים בכל הספרים אשר היו לפני, לא שמתתי השגחתי עליהם לתקנם, אך שמתים הנה בסוף הספר למזכרת למעינים למען ידעו כי מאתי לא יצאה זאת, כי האמנם ביתר ההגה אשוב, כי אמץ ה' וחזק זרועותי עד אשר הבאתיו לתכלית טוב והגון, וכל קורא בו ידע ויבין ממוצא דברי, כי כן הוא. נאם הצעיר שמואל בכמ"ר מאיר לטיף, ישר"ו פה נאפולי, בירח אלול ר"ן לפ"ק“.

ט) אגור, אלף תל"ט פסקי דינים ומנהגים בהלכות תפלה, ציצית, תפלין, ברכות, שבת, עירובין, מועדים, שחיטה ובדיקה, אסור והיתר והלכות נדה. עם ספר חזון, כולל הצעות חידות בהלכות ופתרון מה"ר יעקב ברוך ב"ר יהודה לנדו (ערך רנ"א, אותיות מרובעות, 34 שורות על העמוד, 187 דף בתבנית קוארטו).

בסוף הספר נדפסו הסכמות: ה"ר יהודה המכונה מ"סר ליאון, ה"ר יעקב ב"ר דוד פרוינצל ממרשילייה⁹, ה"ר בן ציון ב"ר רפאל דנויט, ה"ר יצחק ב"ר שמואל חיים ספרדי בנאפולי, ה"ר משה ב"ר שם טוב ממשפחת בן-חביב, ה"ר שלמה חיים כהן ב"ר יחיאל רפאל וה"ר נתנאל ב"ר לוי איש ירושלים.

7 הדברים האלה לא לתפארת המליצה בלבד נכתבים, כי הם מרומזים גם על הנשים הקודמות בעבודת הדפוס, כמו מ' דבורה אשת ה"ר משולם קוזי בפייבי די שקו, ומ' אשטלינה אשת ה"ר אברהם כונת במנטובה, שלקחו חבל במלאכת בעליהן, כאמור מלמעלה.

8 לפי הנראה היתה כונת המדפיסים על חכמי סיציליה הנזכרים הלאה, וגם על הר"מ בן חביב או ה"ר אברהם הספרדי הנזכר מקץ המשנה.

9 שו"ת ממנו על אדות למוד החכמות ששלח אל ה"ר דוד ב"ר יהודה מ"סר ליאון (בנאפולי שנת ר"ן), נדפסו בקבץ דברי חכמים (מיץ תר"ט) שהוציא ה"ר אליעזר אשכנזי.

(י) כל בו, כולל פסקים והלכות לכל השנה (נאפולי ערך רנ"א בגודל פוליו, אותיות מרובעות, כל עמוד נחלק לשנים ומונה 47 שורות, 179 דף).

(יא) הקאנון הגדול, ספר הרפואות מאת אבו עלי אלחסיין בן עבדאללה בן סיני ומתורגם עברית ע"י ה"ר יוסף אבן יואש הלורקי (ז' כסלו רנ"ב, 477 דף בגודל פוליו, אותיות מרובעות קטנות ומכיל 50 שורות). העמוד נחלק לשנים, ותחלת הפרקים באותיות מרובעות גדולות: בסוף חלק שני נדפס: „אתן תודה לקוני, אשר בדרך אמת הנחני, פה נאפולי בית אדוני ר' עזריאל ב"ר יוסף נ"ע ועד הנה עזרני, להשלים ספר שני לחכם הרופא אבן סיני על ידי הצעיר אני אשר בהח"ר הפרץ מינצא מצרף האותיות. היום ז' לירח כסלו רנ"ב לפ"ק". ובסוף הספר כלו כתוב עוד: „חזק ונתחזק אברהם בן מהר"ר יעקב לאנדו מצרף האותיות, לא יזק גם הקורא לא יעף בנל"ך ואע"י בד"ח לב"א".

(יב) פתח דברי, דקדוק שפת עבר [מה"ר דוד ב"ר יהודה מסיר ליאון¹⁰]. (א' אדר שני רנ"ב, אותיות רש"י, 48 דף 27 שורות על העמוד, גודל אוקטב). בקצה הספר נדפס: „תם ונשלם על יד צעיר תלמידי הידיד הגאון מרנא ורבנא מאור ישראל, ראש גולת אריאל, עמוד החזק, פטיש הימני חכם בכל חכמה, שלם בכל תבונה ודעת, הפילוסוף אלהי, כרבה שלמות החכמה, בן חביב לשם ולבריות, ישמרהו צורו אמן. ותשלם המלאכה היום יום ראשון לר"ח אדר שני שנת ופדויי ציון ישובו ובאו ציון ברנ"ה".

(יג) ביאור על התורה לה"ר בחיי ב"ר נתן (נגמר ח' תמוז רנ"ב, אותיות מרובעות קטנות, העמוד נחלק לשנים, ועליו 48 שורות, 287 דף גודל פוליו):
בסוף הספר אומר המגיה:

אזמרה לו בעודי	כי נגדו כל מאויי	בכל נפשי ומאדי	אהללה ה' בחיי
לתת לפתאים ערמה	עיני עורים לפקוח	ולאין אונים עצמה	נותן ליעף כח
וישם דרכי תמים	אשר עז בנפשו דרך	לעולמי עולמים	יהי שמו מבורך
כמוצא שלל רב	ששתי על אמרתו	אלי חכי יערב	שמחת תורתו
גודע בכל מעלה	מהר"ר פרץ ששמו	בן מאור הגולה	לי אני שלמה
ספר אור בהיר עטה	לערוך לשם כבודו	חוט של חסד הטה	מאיר כבוד חסדו
ועשה אזנים לתורה	אשר דרש וחקר	ר' בחיי נקרא	הוא ספר היקר
ולמרומים יעלו	כי ארכו פארותיו	לעין כל נגלו	צרופי אמרותיו
[ארבעה] פנים לאחת	בכל פרשה תמצאו	דרכו הנוכחת	ראו בנים גם ראו
עם רמזי קבלה	ושום שכל מפורש	ידרוש תחלה	פשט ומדרש
איה שוקל וסופר	אם באתי לספר	כתת אמרי שפר	תהלת הספר
מחזה אל מחזה	כולל רב כללים	כי לא נמצא כזה	יבינו משכילים
לחום לחמו נבא	נודד ללחם איהו	שכל טוב ימצאו	חיי בשרים בחיי
והוא מחיה את כלם	כי ספרו לרבים זכה	ויהי שמו לעולם	זכר צדיק לברכה
אזמרה לאלהי בעודי.	אשירה לה' בחיי	ביקרו אעדה עדי	קשר תורים בלחיי

אהללה ואשירה לאל חיי בחיי כי מקור החיים הנצחיים ובאור אמתת מציאותו נמצאו כל הנמצאים, ואולם בהשתלשלות הסבות סובב אל סובב הרוח האלהי על סביבות מסובביו שב ונשב ברוח החיים אשר באף כל בעל שכל משכיל דורש אלהים, ועל כל ישמח לב מבקשי ה' כי באמצעות זה הכוסף תדבק נפשו אחרי חשקה ותגל הנפש המשכלת אף גלת ורנן באחת ענק מהענקת השכל המושפע עליו מפי עליון וזוהי השמחה והרנה הנקראת גיל עד' ושמחת עולם על ראשי המשכילים וגם אל דורשי ההשכלה ופונים אליה חלק מה חלקם בחיים הנכבדים. על כן אשירה לה' בחיי בחיות נפשי. וזכיתי לפנות אל זה העסק בחשק שכלי הקצר כאשר זכני

10 השוה קרית 190 שנה ששית עמ' 529, ורמ"ש בהוספותיו אל הביבליוגרפיהס האנדבוך סמן 75.

ה' להסתכל באספקלריאות אור זה החכם הנקרא ר' בחיי כי בחיי ובנפשי אאמין, כי חיי רב משכילי דורנו תלואים בחיינו ומי האיש החפץ חיים, יבא בצלו יאכל מפרי עץ החיים, הנטוע בעדני אמרותיו וחיתה נפשי בגללם, כי לכן יקרא בפי החיים, מפיהו פרדס, כי שם פרי דשא למאכל חיי כל נפש ובהיותו טוב על ד' האופנים פשט רמז דרוש סוד סימנם פרד"ס, כי ארבעה אלה נכנסו לפרדס ותכלא עונג הפרדס פרס ד' ספר ד' והוא המקובל בסוד שם ד' שסודו בנוטריקון פרד"ס, והוא סוד עץ החיים הנטוע בו שהוא פרדס ענג הנפשות השכליות, שסימנו עדן נהר גן אלהים חיים, ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים והם ספר ד' הנזכר. ע"כ אשירה לה' בחיי הנצחיים אם מעט אשיג מהם הלא מצער היא ותחי נפשי, ואהללה לה' ואזמרה לשמו כי בשנת זמרה עז וזמרת יה היה לי לישועת נפש חיתי, ובעט אשר בינותי מזה הספר אורו עיני ותחי רוחי ויגל כבודי, על כן אשירה לה' בחיי אזמרה לאלהי בעודי. ואלה שרי הנצבים לשלמה אשר על המלאכה הרודים בעם העשים במלאכה אשר נדב לבם אותם לקרבה אל מלאכת עבדת הקדש הזאת לעשות אותה מממונם להגדיל תורה ולהאדיר לכבוד ה' מהונם המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם והמעלה ר' אברהם ור' יעקב פאקץ אחים הנאהבים והנעימים אשר באי שיציליאה ועל ידם החזיק איש נדיב השוכר את האומנים ר' עזריאל ב"ר יוסף אשכנזי ז"ל, אשר החזיק באומנות אביו נ"ע אשר נודע בשערים לו יד ושם טוב במלאכת הדפוס זה ימים ושנים, ועל ידו החזיק גיסו ר' משה ב"ר יצחק חרש חכם וחושב בחרשת עץ לעשות בכל מלאכת הדפוס פלא יועץ. ועל ידם החזיק גור אריה יהודה הנקרא ר' ליאון ב"ר שלום וניקיל ז"ל, היודע ועד נאמן בבריתו ישמרהו ויחייהו ויראהו בישועתו. ור' אברהם בכמהר"ר יעקב לנדו אשר תורתו אומנתו. בתורה חשקה נפשו ואותה, מאהבת נשים נפלאה אהבתו. כל אלה חברו וסדרו וצרפו האותיות למלות מועתקות מהעתקות ישריה ומדויקות כיד ה' הטובה עלי אני שלמה במהר"ר פרץ בונפוי צרפתי יצ"ו במה שחנני, כפי מה שגזרה חכמתו העליונה במעוט ידיעתי וקוצר השגתי, וגם ר' שמואל ב"ר חזקיה הלוי ז"ל גלוי אלי לתקן על הדפוס כפי הרשום לפניו בהגהתי, ואל יאשימני המעיין בספר המפואר הזה על מקומות מתחלפים נשארו כשדה לבן ובקצתם חלקים, ופרשיות בלתי מתיחסות פתוחות וסתומות ובלתי סדורות, כי כן נמצא כל ההעתיקים הבאים מארץ המזרח חסרים, וכי תשיג יד המעיין להעתק שלם, ישקיף וירא כל אשר לבן בו להתגדר מקום הנחנו לו, ומה טוב ומה נעים גורלו, כי כל דבר מצוה יקרא על שם גומרו כאלו עשאו כלו. ונשלמה מלאכת ספר הנכבד והנורא הזה בשמונה ימים לירח תמוז שנת בר"ן יחד כוכבי בקר פה נאפולי יזכנו ה' יתעלה ברחמי להגות בו ויראנו נפלאות מתורתו מפיו דעת ותבונה, ותחזינה עינינו בשוב עטרה ליושנה ועלו מושיעים לקרית דוד חנה ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה וכי"ר אמן".

י"ד) תורה נביאים וכתובים עם נקודות וטעמים (באותיות מרובעות גדולות, העמוד נחלק לשנים ומכיל 30 שורות. 425 דף גודל פוליו. נדפס ערך סוף רנ"ב).

ט"ו) סדר אלה מאה ברכות כמנהג רומא (באותיות מרובעות קטנות. 18 שורות על העמוד, גודל אוקטב).

ט"ז) תורה עם נקודות וטעמים (אותיות מרובעות גדולות, 36 שורות על כל צד שנחלק לשנים, גודל פוליו).

נשארים רק קטעים בודדים.

ואלה שמות הספרים הנדפסים בנאפולי על ידי ה"ר יהושע שלמה שונצינו:
י"ז) סדר תפלות מכל השנה כמנהג הספרדיים (ה' סיון ר"ן. אותיות מרובעות גדולות וממצעות מנוקדות, 18 שורות על העמוד, תבנית אוקטב גדולה, 296 דף).
בסוף הסדר נדפסו חרוזים מן המגיה (יתד ושלש תנועות (פעמים), ויתד ושתי תנועות בכל שורה):

„וכאשר ראה החכם המופלא ה"ר משה בן חביב טוב המלאכה ויופיה, מהר למצוא

וכה אמר:

להתפלל לאל יושב כרובים	ראה סדור מסודר על שלמות
ובקשות ומזמורים ערבים	וכתר מלכות נתון בראשו
ובחגים וימים הקצובים	תפלות חול ושבתות וחדש
ופורים וחנוכה נאהבים	לשני וחמישי תחנונים
לברך אל שחרית וערבים	והלכות הברכות הערוכות
והושענות ללולב וערבים	ואזהרות לפסח ועצרת
וכפורים ופיוטים חשובים	והצומות וזעקתם כסדרם
בנאפולי והיא קרית גדבים	והוא נפלא בכתם לא יסולה
לבן פרת והמה בכתובים	גביר שוע יהושע דפסם
חמישי הוא בסיון עת אהבים.	ובשנת נ"ר הלא נכתב ונחתם

י"ח) ספר משלי, איוב ותהלים, עם נקודות וטעמים באותיות מרובעות גדולות (כ"ט כסלו רנ"א, 123 דף בתבנית קוארטו, 20 שורות על העמוד). בסוף נדפס: „נשלמה המלאכה הנעימה פה נאפולי יום ראשון כ"ט לחדש כסליו שנת לולי י"י שהיה לנו יאמ"ר נא ישראל בפרשת לשום לכם שארית בארץ ולהחיות לכם לפליטה גדולה.“

י"ט) תורה עם נקודות וטעמים באותיות מרובעות גדולות, עם פירוש רש"י, בצרוף חמש מגלות, הפטרות ומגלת אנטיוכוס, רנ"א (מכיל 110 דף בגודל פוליו, ומוגה ע"י ה"ר ישראל ב"ר יחיא"ל אשכנזי, שהדפיס החרוזים האלה, יתד וג"ת (פעמים) יתד וב"ת בכל שורה):

„ידידי עם אשר בחרו למנה	בתורת אל בהר סיני נתונה
שאו ידכם לקבל זאת תשורה	בפירושה אשר גל מצפונה
ראו אם יש בתבל דוגמתה	עשאה בדיוק בתבונה
אשר ישאל למי זאת המלאכה	השיבוהו בני שונצין הכינה
לעיר נאפול שנת נרא תיוחס	יכוננה אל ומלכה ברננה.“

כ) השרשים, הנ"ל להרד"ק (ר"ח אדר רנ"א. אותיות מרובעות קטנות, כל צד נחלק לשנים, העמודים הם בני 45 שורות. 168 דף גודל פוליו).

הוצאה זו נדפסה על פי הוצאת רומא הראשונה, וישנו הפעם גם את הקולופון שלה, ואחרי כן אומר המגיה: „היום הזה יום בשורה הוא ואנחנו מחשים, אליכם אישים אקרא וקולי אל בני אדם, יועצים וחכמי חרשים, זקנים עם נערים וישישים, אנשים ונשים בוזו כסף בוזו זהב ואין קצה לתבונה אשר תמצאו בשרשים האלה המחודשים, כל שאר הספרים הנדפסים בענין הזה תפל מבלי מלח ונזיד עדשים, ואלה הספרים לחם אבירים, מאכל מלכים מקדשי הקדשים, והנה הסכמנו להדפיס זה הספר בשני עמודים, למען הרבות טובו ויופיו, גם המורה מקום חקקנוהו מבית לדף למען ירוץ קורא בו.“

והנה בתחלת הספר רשמנו באור כל פרשה בפרט, אחרי כן הסכמנו להזכיר בסתם הספר אשר בו הפרשה, בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים, וזה אמנם זכרנוהו לבל יתפוש עלינו איש שלא ידע כונתנו ויחשוב שטעינו בהוראת המקום. והנה זה הספר גדול התועלת אל כל חכם לב, גם אל המתחילים בעיון, ויותר מהמה אל כל מלמדי תינוקות, וכל אשר ידבנו לבו לקנותו, תהיה נאמנת תורתו, הנה שכרו אתו, ומי"י שלמה משכורתו.

נשלמו פה העיר נאפולי ביום חמישי ראש חדש אדר שנת חמשת אלפים ומאתים וחמשים ואחד ליצירה.

אני הדל באלפי מתושבי עיר קלעת איוב¹¹ אשר במלכות ארגון. יצחק בן לאדני אבי יהודה בן דוד¹² זצ"ל המכונה בן קטורזי¹³.

כ"א) חמשה חומשי תורה עם נקודות וטעמים (אותיות ממוצעות. 19 שורות על העמוד. גודל אוקטב).

כ"ב) חמשה חומשי תורה עם הפטרות, נקודות וטעמים (אותיות מרובעות גדולות. 27 שורות על העמוד. תבנית פוליו).

כ"ג) חמשה חומשי תורה עם פירוש ה"ר משה ב"ר מימוני (באותיות מרובעות ורש"י קטנות. העמוד נחלק לשנים. 270 עם 356 דף. גודל פוליו. גמר ההדפסה י"א אייר רנ"ב).

בקצה סדר קדשים נדפס שיר במתכונתו כמו השיר שנדפס בסוף סדר התפלות ובמשקלו. שבלתי ספק חברו ג"כ הר"מ בן חביב הנ"ל, וזה לשונו:

למשה רב בכל תלמוד ותורה	„קחו פירוש לכל המשניות
בכל מדע זרוע לו וגבורה	בנו מיימון אשר נודע למורה
בספר זה הלא הראה והורה	גדול כחו ובינתו עצומה
למשניות ואין להם גמרא	ואיך זולת לספרו זה נבאר
והם גופות לתורת אל וזהרה	כקדשים זרעים גם טהרות
אשר נמצא לאיש משה מנורה	ועל כל הספרים המאירים
ברזי דת וחכמתה ופארה	מאירה כל קהילות ישראל
ועל כלם עטרה לעטרה	לספרו זה הלא מעלה יתירה
יהושע ואיש שונצין מקורה	בעיר נאפולי הלא נעשי' בדעה
לפרט וה' אלף ליצירה	באייר נגמר חדש ושנה רנ"ב
לקורא בו תהא עדות ברורה	וחן יופיו ובנינו באיכות
צורר חיים תהא נפש צרורה.	אשר יזכו קנות אותו לעיון

„נברך ה' אשר יעצנו חזקנו ואמצנו להתחיל ולהשלים מלאכת החבור הגדול הלזה מהמשניות משתא סדרי עם פירושם להרמב"ם ז"ל אשר אולם נעשה בעזר והתעוררות איש די רוח אלהין קדישין ביה. אב בתורה אב בחכמה השלם הח"ר אברהם תלמיד ספרדי יצ"ו¹⁴, כי אמץ כח להעשותו בדפוס למען זכות בו את הרבים. בהיות שלמעוט מציאות החבור הזה שלם בגלותינו לא הגיע לכלל האומה התועלת אשר בו כוון הרב המורה מחבר הפירוש הנזכר כמבואר בהקדמתו שחברה למען תהיה תורה שבעל פה שסדר רבינו הקדוש ערוכה ומוכנת לפני כל עד היום הזה אשר העיר י"י רוח החכם הנזכר, כי באמצעותו יפוצו הלכותיו חוצה בכל נפוצות הגולה ויגדיל תורה ויאדיר, ועמו נשתתפו בהוצאה הרבה הזאת הנדיב וחשוב כמ"ר יוסף אבן פיסו ספרדי בעל בריתי יצ"ו, ואנכי הצעיר זעירא דמן חבריא יהושע שלמה איש שונצין בעל המלאכה הזאת. והיתה השלמת [ה] יום ג' י"א לחדש אייר רנ"ב לאלף הששי פה נאפולי יכוננה עליון וירום הוד מלכה דון פיראנדו שיחיה לארך ימים אמן בנל"ך ואע"י.

למען לא נהיה נאשמים אנחנו עושי המלאכה על עשותינו הסיוס בסוף סדר זה מקדשים, אשר היה ראוי להיות בסוף סדר טהרות להיותו האחרון בסדר, אמרנו לעשות התנצלותינו כי היה לסבה שסדר קדשים נעשה במלאכתנו זאת אחרון בזמן להעדר מאתנו ההעתקות

11 היא העיר Calatavud שבמחוז אראגוניה, אשר בתוכה היתה עדה ישראלית רבת הערך, כמבואר בשו"ת הרשב"א (סמן ר"ג), ובתשובות הר"י ב"ר ששת (סמן רכ"ז ועוד). השוה צונץ, צייטשריפט עמ' 160.

12 למשפחת בן-דוד יחשב גם ה"ר אברהם בן יצחק בן-דוד, מי שהיה מגיה הספרים בדפוס שבעיר אישאר, כמבואר הלאה.

13 בתשובות הר"י ב"ר ששת (סמן תצ"ב) נזכר ה"ר דון יוסף קטורזי, כאמור למעלה (הערה 3).

14 השוה למעלה הערה 4.

הראויות בזמנם כפי בנין הספר ועל כן עשינו הסיום בזה המקום בהיות כי בהגיענו הנה נגמרה מלאכת הששה סדרים בעה"י והוא ישלח עזרינו מקדש אמן".

כ"ד) תורה נביאים וכתובים (אותיות מרובעות עם נקודות וטעמים, בגודל קוארטו. נדפס אז).

כ"ה) תהלים עם נקודות (אותיות מרובעות ממוצעות, 18 שורות על העמוד, תבנית קטנטנה).

מן שני הספרים האחרונים נמצאים רק קטעים. אכן בלתי ספק היה קיים בית הדפוס בעיר נאפולי עד סוף שנת רנ"ד, ויש לקוות, כי במשך הזמן יתגלו עוד מספר ספרים הנדפסים בשנים האחרונות לפני הגרוש.

ט. ברישה (Brescia)

אחרי אשר עזב המדפיס ה"ר גרשם שונצינו את עיר מולדתו שונצינו, התישב בשנת רנ"א בעיר ברישה, שבאיטליה העליונה. רק ארבע שנים עבד פה את עבודתו, וממנה נודעים לנו הספרים האלה, שנדפסו לפני שנת רנ"ה, כי אז גרשו את היהודים מהסתפח בחבל העיר הזאת והסביבה:

א) המחברות, פרקים במליצה עם שירים שקולים מה"ר עמנואל ב"ר שלמה מרומא (כ"ו מרחשון רנ"ב. אותיות רש"י והשירים באותיות מרובעות. 160 דף בתבנית קוארטו). בסוף הספר נדפס:

"ותשלם כל מלאכת ספר זה הנקרא מחברת עמנואל על ידי צעיר המחוקקים גרשם המחוקקי בן הח"ר משה זצ"ל זרע ישראל איש שונצינו. ותהי השלמתו פה ברישה אשר תחת ממשלת השררה מוויניזיה יר"ה. היום יום שני בשבת כ"ו לחדש מרחשון שנת חמשת אלפים ורנ"ב לבריאת עולם, וה' ברחמיו יזכנו להתחיל ולהשלים שאר ספרי קדש מעולפים ספירים בתורת אלדינו ולהרביץ תורה בישראל כאות נפשינו וישמחנו בבנין אריאל עם כל ישראל אמן".

[על אדות הוצאה זו הוזה קרית ספר שנה ב' עמ' 58. — הר"י קארו הורה (ש"ע הלכות שבת סמן ש"ז סעיף ט"ז), כי המחברות הוא מהספרים החיצונים שאסור לקראם].

ב) משל הקדמוני, מוסרים במשל ומליצה מה"ר יצחק ב"ר שלמה ן' סאהולא (נדפס בתקופה זו לדעת מביני דבר — הוזה ברשימה הבודלינית מהרמש"ש עמ' 1151 — באותיות מרובעות קטנות מנוקדות, עם ציורים פתוחי עץ. 86 דף בגודל קוארטו)¹.

ג) חמשה חומשי תורה, עם חמש מגלות והפטרות. באותיות מרובעות קטנות מנוקדות. 20 שורות על העמוד, 220 דף בגודל אוקטב גדול. כ"ד שבט רנ"ב). בקצהו כתוב:

"ותשלם כל המלאכה מלאכת ה' ותורתו תורת ה' תמימה עם חמש מגילות והפטרות כפי מנהג בני אמונתינו אשכנזים וצרפתים, היום יום ב' כ"ד לחדש שבט רנ"ב לפ"ק פה ברישה אשר תחת ממשלת השררה מוויניזיה יר"ה. על ידי צעיר המחוקקים גרשם בן הח"ר משה זצ"ל זרע ישראל איש שונצינו ושם כינויו מענצלן שונציין".

ד) מסכת ביצה, עם פירוש רש"י ותוספות: [ברישה] רנ"ג (בגודל פוליו כמו המסכתות האחרות).

1 המדפיס ה"ר גרשם הדפיס, באותיות קטנות מנוקדות, אף הוצאה שניה מן משל הקדמוני, שנדפסה לדעת הביבליוגרפים, בעיר פאנו בשנת רס"ה בערך.

ה) חמשה חומשי תורה, עם חמש מגלות והפטרות (באותיות מרובעות קטנות. תבנית אוקטב קטנה. נגמר בדפוס ט"ו כסלו רנ"ד).

ו) תהלים (באותיות מרובעות קטנות מנוקדות, 13 שורות על העמוד. התבנית קטנה מאד, 164 דף). בסופו אומר המדפיס:

„ברוך רחמנא דסייען מריש עד כען. כלו תפלות דוד בן ישי, לנצר גזעו יובל שי, ותהי השלמתו היום ז' טבת רנ"ד לפ"ק. פה ברישה על יד צעיר המחוקקים קטון התלמידים גרשם בן הח"ר משה ז"ל זרע ישראל איש שונצינו זצ"ל."

ז) תורה נביאים וכתובים (באותיות מרובעות קטנות מנוקדות ועם טעמים, 27 שורות על כל עמוד, ויכיל 586 דף בגודל אוקטב. רנ"ד).

בסופו נדפס שיר המחוקק (ע"מ יתד וארבע תנועות ארבע פעמים):

בנו משה	בשם גרשם	בתוך סופרים	„נאם האיש
דפוס מהיר	שמי זכרו	בכל דורים	מחוקק עם
שאון גלות	וחזיתי	המון צירים	הבינותי
אשר תורה	שכחוהו	ואין קור[א]ים	וראיתי
מאד אזל	והכיס רק	בבית מורים	הכי כסף
אבל עונה	הלא גלות	בכל ערים ²	ואין קונה
בנטל חול	מגלותי	והספרים	ואיך אדוד
ורב איכות	חקקתיו הן	גאון עשרים	קטון כמות
ספרים ל	נביאי אל	כבוד שרים	וארבעה
מדויק הוא	מאור תבל	והגברים.	מנוקד אף

והגברים ראיתי בני עליה, בסערת הזמן פקו פליליה, יושת בעיר שמה ושאינה, הוה על הוה שכולה ועניה, גולת אריאל לפנים עגלה שלישיה, ועתה נפשו לא חיה, תופש התורה ולומדה, מטה ידו וכבדה, שם לו לחרדה, כי תם הכסף אזל מכליו, ומאומה אין בידו לקנות ספרים ולהגות בם זה שברו ואידו. ועל אלה הנו יושב ובטל, ונוסף על זה עת הגבר גולה ומטלטל, יכבד עליו מעיר אל עיר היות נוטל, כובד משא ונוטל הספרים, מממלכות לממלכות אל אחד הערים.

לכן אני גרשם בן הח"ר משה זצ"ל אשר שם כנויי מענצלן איש שונצינו אזרתי כגבר מתני, ובינותי על אשר לפני, עת בל"א לעשות לי"י ולדברו אורו עיני, ואבא היום ואחוק ספר העשרים וארבע בכמות קטן למען יהיה אצל כל אנוש לילה ויום להגות בו, ולא ילך ארבע אמות בלא תורה, והיה אצלו וקרא בו בשכבו וקומו, לילו ויומו, כאשר ישא התפלין, בלעדו בל ילין, ישאנהו יבוננהו, יהגה בו ויכבדהו, ואל על יקראהו, ישחר אליו וישמעהו, בצרה יקרא ויענהו, כי על מי לא יהל אורהו, ותשלם כל המלאכה פר[שת] וימלא כבוד ה' את כל הארץ שנת לפלא נד"ר פה ברישה, אשר תחת ממשלת השררה מוויניזייה יר"ה. ועתה יגדל נא כח ה' ויזכנו, עשות ספרים הרבה אין קץ בתורת אלהינו, וישמחנו בביאת גואל, עם נחמת ציון בבנין אריאל, עם כל ישראל, וכי"ר אמן."

ח) סדור התפלות כמנהג ספרד (באותיות מרובעות ממוצעות, 18 שורות על העמוד, גודל אוקטב).

ט) סדור התפלות כמו הנ"ל (בכל עמוד נמצאות מן י"ב עד 16 שורות, תבנית אוקטב קטנה).

י) סדור התפלות כמו הנ"ל (גודל אוקטב).
[מן שלש ההוצאות האחרונות נשארו רק קטעים, הנרשמים ברשימת הרמש"ש הבודלינית מן סמן 2384 עד 2386].

2 דברי המדפיס ירמזון על גלות היהודים בתקופה זו בכללה וגרושם מברישה בפרט.

י. ברק (Barco)

ה"ר גרשם שונצינו עזב את העיר ברישה, והתישב בשנת רנ"ו בעיר ברק. במקום הזה חקק ויצר אותיות מרובעות נחמדות, אשר סדר והדפיס עמהן לוח גדול על טבלא לצרכי בתי כנסיות, לשנת רנ"ז, וכן לשנים הבאות. אחרי כן הדפיס באותיותיו החדשות:
(א) פדר פליחות כמנהג אשכנז עם נקודות (26 שורות על העמוד. גודל פוליו קטן).
בסוף נדפס:

„היום יום ה' שמנה ימים לחדש תשרי שנת נז"ר לאלף הששי השלמנו בע"ה הסליחות על הסדר כיד ה' הטובה עלינו התאמצנו בהגהתם ובגירסתו' אמתיות והמלאכה היא תפאר' עושיה לפגי ה' ואנשים יודעי דת ותורה והיתה השלמתם פה ברק אשר במדינת ברישנ' ע"י צעיר המחוקקים גרשם בה"ר משה ז"ל הנקרא בל"א מענצלן שונציין ישראל כן יעזרהו ה' בחמלתו להתחיל מסכת סנהדרין ולהשלימה עם שאר ספרי קדש וזכות לומדי ה' יעמוד לנו ולכל ישראל ישמע שמועה טובה בביאת גואל ובנין אריאל אמן.“
(ב) מסכת סנהדרין עם פירוש רש"י ותוספות (אותיות מרובעות ורש"י. גודל פוליו, 132 דף). מקץ המסכת כתוב:

„הדרן עלך כל ישראל וסליקא מסכת סנהדרין בעזרת אדון כלו הוא ית' בחמלתו ינחמנו מעמלינו ומעצבון ידינו ותהי השלמתו ביום כ"א כסלו שנת רנ"ח לפ"ק על ידי צעיר המחוקקים גרשם בן הח"ר משה ז"ל ובל"א נקרא מענצלן שונציין יצ"ו.“
(ג) פדר התפלות כמנהג אשכנז (נדפס בתקופה זו, באותיות מרובעות גדולות מנוקדות, 16 שורות על העמוד, התבנית אוקטב).

[שריד ממנו נרשם ברשימה הבודלינית מספר 2387].

לפי הנראה העמיס המדפיס בימים ההם את המעמסה הכבדה והכבודה על שכמו, להועיל ולהיטיב בזה את גורל הפליטים מארצות אספמיה ופורטוגליה שמצאו מקלט באיטליה עקב המאורעות הטרגיים והגרושים אז. „וה' יתעלה יהיה עוזר לי ויכלכל את שיבתי ויזכור לי לטובה מה שכלכלתי לאנוסי ספרד ובפרט פורטוגאל, ובכל מאדי העירותי עד למות נפשי למען הצילם מיד שוטיהם, ולהדריכם לחסות בצל שדי ותחת אברתו להתלונן כיום הזה.“ (בשער ספר מכלול שהדפיס אחרי כן בקושט').

יא. פאנו (Fano)

המדפיס ה"ר גרשם שונצינו, עזב הפעם גם את העיר ברק, ובמקל-נודדים הגיע עירה פאנו, בשנת רס"ג. פה חקק בעדו האומן הנודע המפואר פראנציסקו די בולוניא, אותיות חדשות נחמדות למראה ותאווה לעינים, ולפי הנראה שיתף אז את שאריו ממשפחתו „בני שונצינו“, ועבודת מלאכת הגהת הספרים שם על כתפיו של „האלוף מאור גלותנו מהר"ר יהודה יעלה איש פיזרו צב"י“, והוא „עשה עם רוב הדיוק“¹.

מן הספרים שיצאו מתחת מכבשי דפוסו בתקופה זו נודעים לנו:
סדור מאה ברכות כמנהג רומא, עם הושענות להו"ר וסדר וידוים לי"כ (שבט רס"ג, בתבנית קטנטנה מאד), ארחות חיים להרא"ש, עם שיר הכולל י"ג עקרי הדת מהרמב"ן, שירי

1 בספר הרוקח מהוצאת קרימונה שי"ז, אומר המגיה בנוגע להגהת הספר מההוצאה הראשונה זו: „והמדפיס הראשון את קדש ה' חלל ועוה בכל הארץ מעוות לא יוכל לתקון“.

מוסר השכל לר"ה גאון (י"ז אוטוברי רס"ד, ע"ה ה"ר יהודה נתן. "כן ה' יגיה חשכני ויאמצני בהתחלת המחזורים על סדר הלועזים בני רומה ושאר ספרי קדש"). מחזור מנהג רומא (מהדורה שניה), משל הקדמוני עם ציורים (ג"כ מהדורה שניה) [רס"ד], קצור חובות הלבבות (ע"י ה"ר יעקב ב"ר אברהם מפאנו), הרוקח (נגמר בדפוס ערב פסח רס"ה), סידור תפלות, מתורגם לאיטלקית (ע"י ה"ר יעקב ישראל, מרחשון רס"ו), שערי תשובה, סדר תחנונים, העקרים, הכוור (רס"ו), "ונחקק... במאמר אנשי המעלה והיחס והכבוד האחים יצ"ר בני השוע הנעלה האשל האדיר השר דון יוסף ׳ יחייא, איש לישובנא אשר במלכות פורטוגאל ז"ל, בן דוד ׳ יחייא, בן דון שלמה, בן הרב דון דוד ׳ יחייא, אשר היה רב בממלכות קשתיליא, בן דון גדליה ׳ יחייא, בן דון שלמה ׳ יחייא בן דון יהודה ׳ יחייא הוא הראשון אשר בשם ׳ יחייא יכונה על שם אביו הנקרא דון יחייא ׳ יעיש זלה"ה)².

בעת הזאת העביר ה"ר גרשם את דפוסו עירה פיזרו, ולאיוהו מן הסבות שב הנה, בשנת רע"ו, והדפיס פה את ארבעת חלקי הטור (באותיות מרובעות קטנות), ובסוף נדפס: "ארבע טורים נדפסו שנית בעיון רב על יד קטון התלמידים המחקק בכתב יושר ודברי חפץ מזרע ישראל איש שונצינו והוא גרשם פאנו קרית האפיפיור ירום הודו ותפארתו, ותהי השלמתו בשנת ער"ו לפ"ק".

י.ב. פיזרו (Pesaro)

בתקופה זו נעשה ה"ר גרשם "משען למשפחתו" בני שונצינו. וירכו בידו כל החוטים הקשורים בעניני הדפוס וענפיו השונים, ויהי המוציא והמביא, שעל פי צוותו נעשה הכל, ובידעו נאמנה חובתו הרבה הרובצת על שכמו, ואחריותו שנטל עליו לדאוג בעד בני משפחתו, ולכלכל את בתיהם די צרכם וקיומם, התאזר חיל ולא הזניח שום הזדמנות, שיוכל להגדיל על ידה את בית דפוסו, ויעש כל המאמצים שביכלתו לחפש ולמצוא מקום מתאים, אשר בו אפשר לשבת ולהמשיך במלאכתו באין מפריע, למען לא יהיו אנוסים מדי פעם בפעם לנדוד ולנוע, ונפל הגורל על העיר פיזרו, ובה אותה נפשו, אחרי נטשו את העיר פאנו בשנת רס"ו.

בעת הזאת כבר היתה קיימת בפזרו קהלה ישראלית נודעת לשם, והיא נתרחה אז על ידי זרם הפליטים, מארצות אספמיה ופורטוגליה, שמצאו בתוכה מפלט, מנוס ומחסה, ובין הבאים היו אנשי שם ורמי המעלה אשר שמעם הטוב הלך לפניהם, כמו ה"ר דוד פורטירו ומשנהו ה"ר אברהם אשכרה³. השועים האלה כבר עשו מאמצים, בהיותם עוד בארצות מולדתם, למרות

2 מקץ הספר נדפסו חרוזים מן ה"ר מאיר בה"ר יוסף ׳ יחייא, שעבד בשכבר הימים בתור מגיה בדפוס הר"א טולידאנו שבאשכונה.

3 השוה הלאה בפרק פארא וכמו כן מלמעלה בפרק פירארה. —

המדפיס ה"ר גרשם הדפיס במשך זמן מגורו בעיר פיזרו בסך הכל עשרים ושתים מסכתות הש"ס, ורק שש-עשרה מהן נשארות לנו והן מס' ר"ה, מוע"ק, סוכה, עירובין ושבועות שנדפסו על הוצאות הנדיב ה"ר דוד פורטירו, ובהוצאות המסכת האחרונה השתתף גם חברו ה"ר אברהם אשכרה, האומר: "יען כל איש חייב לקבוע עתים לתורה לילה ויום וטרדות הזמן גרשוני מהסתפח בנחלת ה' אמרתי אשמרה דרכי מחטוא ואהיה מחזיק ידי עושי מלאכת הדפוס מלאכת שמים שלמחזיקים בה כתיב". אחרי כן הדפיס הר"א אשכרה, על חשבוננו בלבד, גם את מסכת חולין. מן שש מסכתות האחרות שהדפיס הר"ג עוד, נשארו לנו מהן רק קטעים, ולכן אי אפשר לזהות האם הנדיבים הנזכרים השתתפו ג"כ בהוצאותיהן.

חמס המציק, להגדיל תורה ולהאדירה, בהוציאם מספר רב מן מסכתות התלמוד על חשבונם וכספם, וצלחה בידי ה"ר גרשם לקשור עמהם קשרי ידידות, והם הבטיחו לו מצדם עזרתם ותמיכתם המלאה, הכספית והרוחנית.

מובן מאליו, כי התעודדות הטפסרים נשאה פרי, וה"ר גרשם החליץ חושים בשאיפתו להעשיר את החמר הטיפוגרפי שבמוסדו במלוא הפנים, ובטרם גשתו אל המלאכה, הזמין אצל האומן המפואר הנודע פלוריו פאפאסורי, שתי מסגרות, גדולה וקטנה, לשפר עמהן את הספרים שהיו עתידים לעזוב מכבשי דפוסו.⁴

אף על פי שהטפסרים הספרדיים, שהיו גם תורניים היודעים פרק בהלכה, הבטיחוהו להיות לו לעזר ולהועיל בנוגע להגהת מסכתות התלמוד שעליו להדפיסן, ובכל זאת לא חס המדפיס על כספו והתחייב את הרב מ' ישראל בה"ר יחיאל אשכנזי מרומא, לעבוד במוסדו בתור מגיה יען הוא האיש „אשר כלה קוצים מן הכרם ונתן לנו תורת הגרסות הישרות במשניות ובגמרא“. ולימין צדקו עמד גם שארו ה"ר משה שונצינו, מומחא ובעל נסיון במקצוע זה, וככלות ההכנות הוחלה המלאכה, שנגשו אליה ביתר שאת ויתר עז, ובינתים, אומר המדפיס, „יגעתי ומצאתי ספרים היו סתומים וחתומים מאז, והוצאתים לעין השמש הזאת, יזהירו כזוהר הרקיע, כמו התוספות מטו"ך של ר"י ורבינו תם הלכתי עד צרפת וקמבר"י וזיניבר"ה אל חדרי הורתם למען זכות בהם את הרבים, כי בספרד ובאיטליא ובכל הארצות לא שמענו רק משאנץ של רבי פרץ ורבי שמשון וחבריהם, ודפסתי ספרים עד אין קץ בתורתנו הקדושה.“ (בהקדמתו לספר מכלול דפוס קושט').

ואלה שמות הספרים שהדפיס ה"ר גרשם והוציאם בתקופת „תור הזוהר“ שלו: באור שעל התורה מה"ר בחיי (א' סיון), פתח דברי, מסכת ברכות (רס"ז), סדר סליחות⁵ מכל השנה, סדור התפלות לכל השנה, דקדוק (הוא ספר מהלך להרד"ק) עם הקדמת ה"ר בנימין ב"ר יהודה מרומא והגהת ה"ר אליהו בחור⁶ (רס"ח), מסכת יבמות (מרחשון רס"ט), מבוא אל אותיות עבריות

4 השוה ואכשטיין, מנחת שלמה, ח"ב סמן 82 וסמן 276.

5 היא נדפסה על הוצאות ה"ר נפתלי טריוש שכתב בתחלתה חרוזים אחדים בר"ת משמו (השוה בעתון הביבליוגרפי שנה שמינית עמ' 47, פסק החרם עמ' 47).

6 על אדות הוצאה זאת יספר הר"א בחור מקץ הספר הזה הוצאת ויניציאה ש"ו: „אנכי אליהו הלוי דל באלפי, כאשר הייתי בימי חרפי, בק"ק פדואה הבירה, שנת סד"ר ליצירה, זה הספר פרשתי, כאשר מתלמידי נתבקשתי, ויהי באותו הפעם, החל הנגף בעם, וסוגר כל בית ומבוא, בבית אשר אנכי בקרבו, ונסגרתי גם אני, ואז עבדי רמני, כי נתתי לו הספר להעתיקו לי, והוא הרחיקהו מעל גבולי, והוליכו עמו לעיר פיז'ר, ולהדפיסו לו ממון פזר. והנה זאת הנבלה, היתה בעיניו נקלה, ואת כבודי עכר, ושמי על הספר לא זכר, אך שם בראשו הקדמה, מר' בנימין מעיר רומא, שכל הרואה אותה סובר, שהוא הפיוזש הזה חיבר, גם הוסיף בו לפי שעתו, קצת ענינים מדעתו, גם לקט מלשון למודים, עקודים נקודים וברודים, וכל זה עשה בלי ידיעתי, והשאיר בו מה ששגיתי, מצורף לזה למען תדע אתה, כי לא היה כחי אז ככחי עתה, ועם כל זה נדפס כמה פעמים, על ידי יהודים ועממים, ונמכרים עם כל השגיאות, עד שלא נשאר מהם במציאות, ובאמת על הראשונים אנכי מצטער, שהיה להם הקוצים לבער, ולא די שהניחום כמו שהם, אך שהוסיפו טעיות עליהם, וגם אנכי לב עליהם לא שמתי, אך כי עשיתי נחמתי, אבל ספרים אחרים חברתי, והטיבותי את אשר דברתי, ועתה אחרי אשר ימי פנו לערוב, הפצירו בי אנשים לרוב, מהם מולים מהם ערלים, אשר בדקדוק לשוננו עמלים, שאקימהו על מכונו, ואמלא את חסרונו, ואאיר את חשכו, והאמת יעשה דרכו, אע"פ שקטן הוא זה החבור, יש בו צרכי צבור, וכל העוסקים בו באמונה, תהיה המלאכה בידם נכונה, כי הוא מסודר בסדר יפה, ללמוד כל הדקדוק על פה, ובזה אין לי ספק, כי כל איש ממנו יסתפק, ואף אם הספר כבר בידו המציא, ישן מפני חדש יוציא, כי יראה בזה סיגן ברכה, ואשרי האיש שלו ככה, ובכן אשלים המלאכה, ואסיר כל טעות ומבוכה, כדין וכהלכה, בשם היהודי במלוכה.“ — (השוה קודית 99 ח"א עמ' 279).

(„דפס בפירוט שנת התק"י), תורה, מסכת בבא בתרא (ר"ע), עשרים וארבעה, נביאים ראשונים עפ"י הרד"ק (נגמר י"ד ניסן שנת ער"א... פיזרו קרית האדון קושטנציו שפורציאה בן לאדון זואן שפורציאה ז"ל והמנהיג האדון גליאציו שפורציאה יר"ה, בשנה השביעית להאפפיור יוליו השני יר"ה), מסכתות יומא, חגיגה, פסחים, תענית (רע"א), כתובות, נדרים, גטין, נביאים ראשונים עפ"י אברבנאל (רע"ב), — ובראשו שיר המגיה ה"ר שלמה כריסטיני (קרית ספר שנה ט' עמ' 507), — מסכת פורים עם ס' חבוקק הנביא על שגיונות („לקרוא בו בעת רצון ביומי פורים, מנוקד ומוטעם ומדויק ונדפס ע"י המחוקקים נודעו ביהודה ובישראל בעיר פיזרו אשר במדינת איטליה שנת רג"ע"), מסכת בבא קמא, שבועות⁷, בבא מציעא, ביצה, קידושין (כלן ערך רע"ג), מסכת ראש השנה („תחלה וראש ליתר המסכתות אשר עדיין לא נדפסו והוא במצות כמהר"ר דוד פורטירו י"ץ המחזיק ידי עושי המלאכה מלאכת השם וחפצו בידינו יצלח אמן. והמגיה יגיה אורו והוא הרב רבי ישראל אשכנזי צב"י⁸ אשר כלה קוצים מן הכרם ונתן לבני שונציו המחוקקים תורת הגרסות הישרות במשניות ובגמרא עם פירוש רש"י וגם התוספות מטוך הנהוגות עוקרי הרים בפלפולם ומהם ראינו וכן עשינו כיד השם הטובה עלינו והוא יתברך ישים בינינו ברכה ושלוה וכן יהי רצון"), באור שעל התורה מה"ר בחיי, פירוש התורה להרמב"ן (א' טבת—ג' סיון רע"ד), ובסופו נדפס:

„גר אנכי בארץ אל תסתר ממני מצותיך, ריבה ריב לאמרתך חייני, שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול, מה נמלצו לחכי אמרתך מדבש לפי”.

„אנחנו צעירי המחוקקים בני שונציו התחלנו במלאכת הבאור המסולא על חמשה חומשי תורה לר' משה בן נחמן גירונדי ז"ל ביום ראשון לחדש טבת ער"ד לפ"ק והשלמנו אותו היום שהוא שלשה לחדש סיון ער"ד לפ"ק... והיתה חקיקתו בעיר פיזרו... תחת ממשלת האדון הישר פרנצישקו מריאה דוכוס אורבינו ומסורא ופירפיקטו מרומי”.

(„ויהי נועם ה' עלינו ומעשה ידינו יכונן, ואל ישכן באהלינו עולה, יערוב עבדיו לטוב, אל יעשקונו זדים, הטעה ושגיאות מי יבין ובעזרתו נתחיל: במאמר כמהר"ר דוד פורטירו י"ץ”), מסכת מגלה, עבודה זרה (רע"ה), נביאים אחרונים עפ"י הרד"ק (בחדש כסלו רע"ו), עשרים וארבעה („מנוקד ומוטעם ומדויק... והודיה לשמו הגדול אף כי לי קוו רשעים לאבדני אברך ה' אשר לא נתנני טרף לשניהם... שנת זר"ע באחד לחדש אדר”), הערוך (י"ג אדר), באור על התורה מה"ר בחיי (סו)ף אדר רע"ז, ובקצהו נדפסו החרוזים האלה: „מי העיר ממזרח, ומגזע החכמה חוטר הפרח, להאיר החכמה והבינה, ימים ימימה, מדי שנה בשנה, בעט ברזל ובדפוס מהיר, תורה ואגדה ודרש בהיר, הלא הוא שגר-שמו בישראל, עוד רד עם אל... ובראותי המלאכה אשר הוא עושה, אז ישיר משה

7 בסוף המסכת הזאת הציגו החרוזים בר"ת משמו של הר"ד פורטירו:

„דרוש חכמות נפשות משעשעות	בחומר שבועות הם יספרו.
ובשמנה פרקים הם כלולות	במכלול עוז תפארת ידברו.
דרכם שמו על לבכם תצליחו	התיישבו בם כי אתכם יישרו.
פירוש רש"י תוספות ופוסקיהן	משניות הרמב"ם הן ישוררו.
ולא כפי העולה על רוחכם	בראשונה לאמר שבוש יאמרו.
רוח ה' דבר בי ומלתו	ושפתי הם מטעות ישמרו.
טוב טעם ודעת תנו פניכם	ועיניכם אליהם ישברו.
יבורך גבר אשר בהם גבר	קוצים מן הכרם ידיו בערו.
רנה ישא כי נשמר משגיאה	ובנסתרות נבונים יתעוררו.
ותשבחות משובחות תאמרנה	כל עצמותי אני דוד פורטירו”.

8 ראשי-התבות מן צדיק באמונתו יחיה. — הר"י היה אחרי כן ראש ישיבה בעיר רומא. השוה על אדותו פסק החרם עמוד 74, ובפרק נאפולי למעלה.

שלח לעמו נאמן ביתו
הוא גרשם משען למשפחתו
לחקוק דרש בהיר לאומתו
פירש לתורת אל באמרתו
על יד מביני סוד דרושתו
זר"ע פרט קטן לעברתו.

מלך עלי כל חי אלדינו
מאיר תמונת דת לעינינו
שנה וגם שלש בימינו
שם המחבר בחיי כנו
הועתק בדיוק רב וסוכלתנו
היום בסוף אדר לחדשנו

כנראה חרוז זאת שארו ה"ר משה לכבוד ראש המשפחה.

אחרי כן הופיע פה: בבא בוך בשפת יהודית-גרמנית (רע"ח). במשך השנה רע"ט, אנחנו מוצאים את המדפיס ה"ר גרשם והנהו מדפיס בעיר אורטונה „תחת ממשלת אדונינו המלך דון קארלו מלך ציפיליה וירושלים“ ספר דקדוק (מהלך הנ"ל), וככלות המלאכה שב הנה והדפיס מדרש חמש מגלות „למען לא ימיש ספר המדרש הזה מפין... כתבם על לוח וישימם על ראש“ (עם חרוזים מאת שארו ה"ר משה הנ"ל), מסכת חולין (תמוז רע"ט), פרקי אליהו, נביאים אחרונים עפ"י אברבנאל, מחזור מכל השנה, מגילת סתרים⁹ עם ספר חבקוק (צורת בית המקדש (על דף גדול ר"פ). אז העביר המדפיס מוסדו לעיר רימיני.

* * *

תקותו של המדפיס ה"ר גרשם ושאפתו, אחרי שהשתקע בעיר פיזרו, למצוא פה מקום, שיוכל לעבוד בו בשובה ונחת זמן רב את עבודת הקדש, ולהעשיר את שוק הספרים בחבורים מועילים, נתמלאה לדאבונו רק בחלקה. כי אחרי עשר שנות עבודה פוריה, אשר בהן עלה בידו לאשרו הרב, להוציא בהצלחה רבה, מלבד הספרים השונים, יותר מן עשרים מסכתות התלמוד, שחכו עליהן לומדי התורה כעל מלקוש, מפני שרובן טרם ראו עד אז אור הדפוס¹⁰, אנחנו מוצאים בו הנהגות מוזרה אשר מתוכה ניכרת אי-מנוחה שחדרה וקננה בחבו. פתאום הנהו עוזב, בשנת רע"ו, את העיר פיזרו שאוה למושב לו ולעבוד בה מלאכת הקדש, ויסר עירה פאנו, למען

9 בסופה נדפס: „מדרש הנביא הלב"א הלוי ממשפחת המדקדקים.

יסדה בזמן אשר מחכמה ומכבוד הכל במאכל ובמשתה אדוקים.
יבואו בה קושיות פירכות היקישות בעיות ודברים צדיקים.
ותלמיד התלמידים גרשם פיזרו הקריה ראש המחוקקים.
חקקה בגרסות ערבות ומאמרים מדויקים.
הצעיר מבני שושנים קורא לאל ממעמקים.
אלה התורה והמצוה ומשפטים וחקים,
לקיים ימי הפורים ולאהוב נשים ולעשות נזיקים.
למען גבלות אשר גבלו ראשונים לא יהיו נמחקים.

השוה ואכשטיין, מנחת שלמה ח"ב סמן 257.

10 בני משפחת שונצינו לא הפריזו על המדה, באמרם, — בסוף ההקדמה לס' העקרים מההוצאה הראשונה, — „כי מציון תצא תורה ודבר ה' משונצינו“. להם יאתה תודה ותהלה לעדי עד, בעד תבנית והצורה שכונו וקבעוה למסכתות התלמוד, ושנשארה גם היום אחרי תקופה של חמש מאות שנה, כנכס צאן ברזל בדמותן ובצלמן, ולא יהין איש לשנותן אף כקוצו של יו"ד. מלבד זה עמדו על משמרתם כשמונים שנים רצופות ותכופות ובל"לאות, ובחרף נפש הקריבו נפשם ומאודם, הפליאו עצה והגדילו תושיה בממדים שאין להם תקדים, ובאמת היו הם המדפיסים בה"א הידיעה. גם אחרי חלוף שנים מספר, וה"ר גרשם כבר עזב אז את ארץ מולדתו, והנהו יתנה, ובמר רוחו יתאונן: „ודפסתי ספרים אין קץ בתורתנו הקדושה, זולתי עשרים ושלוש מסכתות הנהוגות בישיבות עם פי' רש"י והתוספות, והנה מדפיסי ויניציאה העתיקו מהדפוס שלי, ובזולתם שמו מאשר מצאו דחה דחיני לנפול“ (בשער ס' מכלול הוצאת קושט').

ידפיס שם את ארבעת חלקי הטורים. כמו כן הוא מפתיע אותנו עוד הפעם, בשנת רע"ט, והנהו מוציא בעיר אורטונה ספר מהלך להרד"ק, וסוף סוף טרם ידע שלו בנפשו והשקט לא יוכל, עדי נטשו, בשנת ר"פ, את העיר פיזרו לצמיתות והתישב בעיר רימיני. בשלמי כל זאת, ומה הניע הזעזועית הזאת מי יודע?

את הפתרון יש אולי למצוא בדברי המדפיס, האומר¹¹: „אף כי לי קוו רשעים לאבדני אברך ה' אשר לא נתנני טרף לשניהם, והוא ברחמיו יסעדני להתחיל ולהשלים שאר ספרי קדש". בתקופה זו הגיעה לאזני המדפיס ה"ר גרשם, כרעם ביום בהיר, השמועה מן יסודת הדפוס העברי בוניציאה על ידי השר והטפסר דניאל בומברג, איש כביר אונים ומלא מרץ, ובתכניות אשר טרם היו לעולמים. מאליו מובן, שהמדפיס בן וראה בצעד הזה קפוח פרנסתו בעתיד, בידעו, שאי אפשר לפניו למדד ולהתחרות עם המדפיס החדש, שכל האמצעים עומדים לתפקידו ולא יבצר ממנו מזמה, לכן היה נדכה ברוחו ובנפשו, ויפן אל ימין ועל שמאל לאיזה מוצא ומנוס מן מצבו המסבך, וימשש פה ושם לגלות רקע חדש אשר עליו יוכל להמשיך את מלאכתו, ויפול הגורל על העיר רימיני.

יג. רימיני (Rimini)

המדפיס ה"ר גרשם תקע אהלו, בשנת ר"פ, אחרי הרגעו, בעיר רימיני — או ארמיני, — והחל להמשיך בעבודתו ולמצוא נוחם לרוחו הנכאה, ויחגור שארית כחו ואונו, והתאמץ להוציא בשנה הזאת מחזור לפי מנהג אשכנז ואיטליה, ואחרי כן מחזור כמנהג רומא (במהדורא שניה בגודל אוקטב, ר"פ), ואחריהם מחזור כמנהג רומא (במהדורה השלישית, בשנה שאחריה רפ"א) ויאמר: „הוספנו על הראשונים והשניים ברכה ותהלה בגרסות ערביות כפי מנהג הלועזים, הגיהו רבי אברהם מקשטיל זצ"ל"¹.

בשנה הבאה, רפ"ב, הנהו מדפיס בפעם השלישית את ס' העקרים בתמיכת ה"ר דון שלמה גליטי, ובהקדמתו אומר: „אמר המחוקק... אלה דברי זקני ה"ר ישראל נתן ז"ל אבוהון דכולהון בני שונצינו המפוזרים בגלות החל הזה, יוכר מלשוננו האיש ושיחו דברי אלהים חיים המה, הוא אשר הוציא לאור הספר המסולא הזה והדפיסו ראשונה על ידי בניו כפי כוונת המחבר כיד ה' הטובה עליו, והנה קמו תחתיו אנשים מלאם לבם להדפיסו שנית² ועוו פניו ומלת מלכא שניו סגרו כל בית מבוא בית יוסף לא לבד חסרו דברים עקרים כי גם אמרו על הן לאו ובהפכו ולא במקומות אחדים כי רבים המה, כאשר עיניך מעבר לדף זה תחזינה, רשמתי את אשר בעין שכלי הקצר ראיתי ואשר יבאו אחרי גם המה יוסיפו לדרוש ולחקור, כי שמץ פסול נמצא בו וצריך בדיקה. ואני צעיר המחוקקים... שמועה שמעתי ותרגו בטני ולקול ה' בכח קרא בחיל ובגרון

11 מקץ תנ"ך שהדפיס, כנראה, בפירושו בשנת רע"ז.

1 בסופו נדפס עוד: „ואני צעיר המחוקקים מבני בניו, — ר"ל של זקנו הנ"ל, — הניח לי אבא מהם השכל והמדע ובינותי בספרים וראיתי, כי אין טוב לאדם כי אם הגות ועשות ספרים הרבה אין קץ בתורת האל יתב', כי טוב סחרה והקרן קיים לעולם הבא, שנית וזה לי שלש רגלים בעשיית המחזור הזה, והוספנו על הראשונים והשניים סליחות ובקשות וגרסות ערביות, מתוקים מדבש ונופת צופים. נודה לאל ית' אשר לא עזב חסדו ממנו שמאל דוחה וימין מקרבת, כן ברחמיו יתן שארית לנפשותינו, יתן חלקינו עם עושי רצונו, ותהי השלמתו בעיר ארמינו אשר תחת ממשלת אדונינו האפפיור ליאון עשירי ירום הודו בחדש מרצו כ"א בו שהוא ניסן י"ג בו. תהלה לאל יתברך והודיה לשמו הגדול".

2 כונתו על הוצאת וניציאה, שהדפיס דניאל בומברג בדפוסו בשנת רפ"א.

צרח אללי לי אללי לי חזינא די גדו אילנא וקציצו ענפוהי ואף עקרוהי ושרשוהי בארעא לא שבקו תורת ה' התמימה בקשו לעקור את הכל, ולא אני לבדי ראיתי את המראה, כי כל האנשים אשר יבינו בספרים חרדה גדולה נפלה עליהם עד להחבא, והנה אנשים ישראלים מכל לשונות הגוים מועתקים הבדילים ה' לו לעם נבון וחכם, החזיקו בכנף מעילי ויאמרו מה לך נרדם קום אזור כגבר חלציק, וחזרת כתר התורה ולומדיה למקומה, כי לא יבצר ממך מזימה. אלה התורה החקים והמשפטים נתנים נתנים המה לך מאת ה' ומאת אבותיך, חזק ואמץ והיית לאיש חיל כגן רוה אשר לא יכזבו מימיו, אם בבקר זרעת זרעך גם לערב אל תנח ידיך, ואל תירא מזנבות אודים העשנים, כי לה' המלוכה וסעדך במרומים. ובדברם עמי התחזקתי ואעמוד על עמדי, ואשא [עיני] ימיני ושמאלי השמימה, ואשבעה בצורי וקוני לבל השיב קולמוסי אל נדנה, עד הודיעי לעיני עמים רבים באשם, ולפני נסיכים וגדולי ארץ על פניהם אוכיחננו, כי נבלה עשו בישראל, ובביתו אשר יהיה לאש ובית יוסף להבה ובית עשו נבלה לקש, ובערו בהם ואין מכבה, עד הורידם לבאר שחת, ואני אגיל בה' ארנן לצור ישעי... אשר יעצני להתחיל ולהשלים זה הספר, עקרים ושרשים לתורת ה' צרופה, והוא ית' ברחמי אורני חיל בהגהתו, בררתי האוכל מתוך הפסולת וקוצים כליתי מהכרם..."

מקץ הספר נדפסו החרוזים האלה:

לכל פזר	סתרי תלמוד	נותן שפר	„זה הספר
אחד שזור	אב בן רוח	בו ישיח	סוד משיח
אמת גזר	גלטינוס	הגוסטרטוס	יהרוס שיטות
בל יקרב זר.	אל תורת אל	אל החכמות	הוא כחומות

ביום ג' אלול רפ"ד החל המדפיס לעבוד בפירוש התורה מה"ר בחיי שנשלם, ע"י סבות הבלתי נודעות, סוף ירח טבת משנת רפ"ו. ובינתיים הדפיס בעת הזאת פירוש התורה לרש"י, אשר בקצהו אומר: „אמר צעיר המחוקקים קטון התלמידים בנו משה משארית ישראל איש שונצינו, אחרי בלותי וזקנתי נתיאשתי להדפיס עוד בכתב ישראלי ולא בכתב יוני וגם ברומי ובלשונותם אשר בשלשתן בימי עלומי חנני ה' בהם חסד. ויהי היום ואני בעיר פאדוא"ה והנה אנשים נצבים עלי מקרי דרדקי כגון ר' הלל וחבריו ויפצירו עלי מאד לעשות הפירוש מרש"י על התורה באמרם, כי כל הנדפסים וגם הכתובים ביד אינם מכוונים איש אל אחיו, זה מוסיף וזה גורע לא יוכלו להבין מתוכם יקרת המחקרים המסולאים, ולא לעשות שום פלפול איש את רעהו, כי לא ראי זה כראי זה... דחיתום בהן ולא ורפיא בידי עד בואי הנה רימיני זה שבתי הבית מעט, בינותי בדבריהם לקחתי מאשר תשיג ידי הנדפסים והכתובים ביד, ולא מצאתי גם אחד מהם ממש מלשון רש"י ז"ל, אכן הנדפס בבולונוי טוב מכולם, כי הגיה הטופס האלהי ר' יוסף שטרוסבורק ז"ל³, וגם הוא אולי לסבת מגייה הדפוסים וזה ודאי חסר בכמה מקומות, ובראותי כי זו רעה חולה... למדפיסים האחרונים... ואדרבה כאשר לא הבינו כוונת המחבר כתבוהו בטעות ובהרבה מקומות כאשר ידבר הרב אחד מהצחיות אשר בו יוכר לשונו מלשון זולתו הוסיפו על דבריו כמו ביאור אשר הוא היפך המכוון אצלי. ואם היותי כל היום מוטל על ערש דודי כי חליתי אמצתי זרועותי אמרתי עת לעשות לה'... לא עברתי ולא שכחתי מאשר מקובלני מבית אבותי רבותי הצרפתים מה"ר בילוויניי"ט טרבו"ט מראביל ז"ל וה"ר משה באזלה ז"ל, אשר כמה שנים שתיתי מימי בארם ועל פיהם ישק כל עמי המעיינים, ואל יאשימוני, כי גם לפעמים מצרפי האותיות בשגגה או במזיד יניחו לתקן איזה דבר אף כי האומנים הדופסים אשר לא מבני ישראל המה לפעמים תהא הסבה מצדם."

כתום הדפסת פירוש רש"י, הוציא ספר אגור (ערך רפ"ה-ו). „נדפס שנית... בשנה השלישית לאדוננו האפפיור קלימינטי השביעי ומוגה ע"י צעיר המחוקקים קטן התלמידים מבני

3 מזכירו בעל שלשלת הקבלה בספרו, והשוה גם מאמר על הדפסת התלמוד (הוצאה שניה) עמוד

י"ב וי"ח בהערות.

שונצינו"), כל בו, ואחרי כן מליצה למשכיל (בתקופה זאת). אל הספר האחרון צרף דף יחידי אשר בו יספר המדפיס: „בחדש יינארו שנת פר"ה בא משדה רומא לוויניזיאי מומר מאראנו⁴, כל היום דברים לא כן על י"י ותורתו ונגד בני עמינו ברשע ידבר בנערינו ובזקנינו ידלג כשור נגח, ויצר לישראל מאד על חלומותיו ועל דבריו. ויהי היום ואני בבית חרף מסי"ר דניאל בוויניזיא ואדבר אליו עסקי סחורה בחברת קורניליו ישראליו וקמלו יוני ומשרת פיינדר"י, ושם אתנו הערטיילאי, אשר בכל פה ידבר נבלה. הלאני לכתב עמו שירים. וכתב הוא על ניר מטושטש דברים בלתי מובנים ונכוחים לא יבינהו התבונה, אף כי הוא עצמו בלי אמונה, ויגבה קולו ויחזק במעילי ויפצרני להשיבו וישבח שיריו על למעלה ראש ועונה דבר על לא שמע, מי ראה כזאת או מי שמע, ואלך אל חנות בשם אחד ואכתב בנחץ אלה מעט הדברים כאשר עליו חרה לי אחרי אשר נכלמתי מבשתו, אשר העז פניו לקלס עצמו.

אל מסיר דניאל שני בתים מרבעים:

דון דניאל ראית אל	כי יואל לכתוב הנגינות
כאשר הוציאם אלינו	ונדעם כי הם קינות.
אל השלחן הערוך לפנינו	פתקא שלוחה מאתי:
אדם זמם	לכתוב שירים
ואשתומם	מהצירים

אדם אין, אין לו עין, לראות איך נדמו נדמה, לעלות בתחומי רומ"ה, נפל עד תהומה, בהראותו שיריו שמה, כי הם שאיה ושמה, באשם יעלה עד כסיל וכימה, טוב חשות ודבר מאומה, ולהמשל לבהמה נדמה, מפצות פה ולהראות מומא, מנו הנפל במעלה רמה, כי אינו רק מאשר לוקח שמה, לעבד פני האדמה.

אל המתפאר:

מה תרים קול	בכל מכל
אף אין כל	כי חסרת כל

קול לא ענות גבורה וחלושה, כי קול ענות ועזות בכל אשר יפנה ירשיע, מכל האדם אין כל אף כי לחם ושמלה חסרת כל טוב, כגון רטוב.

מה היה לך להתגדל עלי בהראותך זוהמת קולמוסך אשר הקראות וכמעט שלא עשיתי ערב שתי, אחרי חשבתך חכם ואתה פתי, כמעט עשיתי שתי וערב, בהתבונני גאותך וסכלותך מבערב, זל קרי בי רב, או כי תשב הבית מעט עם רב, והגית בספרים, ושלחת ידך ואכלת פרים, ואחרי תמצוץ יערם ודבשם, לפני אנשים תתיצב ודברת שם".

דברי ה"ר גרשם אלה הגיעו במאוחר מעט לידי המומר מאראנו, כי בינתיים, עוד בשנת רפ"ו, הספיקה השעה להוציא מהדורה נחמדה מן הס' אבקת רוכל, „הראינו בהגהתו מה שלא ראו הקודמים בהדפסתו".

הר"ג רבינוביץ משער בצדק, במאמר על הדפסת התלמוד (הוצאה שניה עמ' ל"א), כי תוכן הדף האחרון שהדפיס הר"ג שונצינו מקץ הס' מליצה למשכיל, שהעתקתי למעלה, אשר בו שם את המומר מאראנו ללעג ולקלס, הסב לקובלנא והלשנה לפני האפיפיור ברומא, שהר"ג וסיעתו הדפיסו את התלמוד בטרם קבלו על זה את הרשיון, ובגלל זה שמו אותם בסוהר, ויהיו אנוסים לפזר כספם לשוחד, למען יחפשו, „ועל ידי זה עלה בידם לברוח לארצות תוגרמה בעירום ובחוסר כל. ומדברי משה נראה, שנשבה בנסעו בים מאניות השודדות, ונפדה בשאלוניקי" (שם) ⁵.

4 השוה שם עמ' ל' ועמ' רנ"ה, ובעתון הביבליוגרפי שנה תשיעית עמ' 21 והלאה.

5 השוה שם.

יד. ויניציאה (Venice)

I דניאל בומברג

אחד מחסידי האומות, המלומד דניאל בנו של קורניליו בומברג, אפרתי ממשפחת אצילים בעיר אנטורפן אשר בפלנדריה, שוע ויקר רוח, אוהב תורה וחכמה, נטל עליו, בהשפעת המומר פליקס פרטנזים, — שהדפיס אצלו ההוצאה הראשונה מן מקראות הגדולות, — ליסד בעיר ויניציאה בית דפוס עברי על בסיס ויסוד איתן, ולהוציא בו זולת ספרים שונים בכלל, גם את ספרי התנ"ך והתלמודים בפרט.

מיד אחרי קבלו את הרשיון מן המועצה העירונית להקמת דפוסו ולכוננו, אסף לביתו גבוני דבר, איש איש שהתמחה במקצועו, ועמהם טכס עצה על אדות מפעלו. בענינים הטכניים הכריעה עצתו של בן־משק־ביתו ישראל המכונה קורניליו אדיל קינד¹ ואחיו, והחלק הספרותי שם בידי הרב מ' חייא מאיר ב"ר דוד² וכל ענפי הדפוס היו נחתכים על ידיהם. המדפיס החדש צוה לצקת אותיות נחמדות למראה מכל המינים והסוגים השונים, וכמו כן מסגרות וציורים, ושתי מסגרות שהיו לפניו בדפוס שבעיר אשבונה, בספרד, רכש, ותהינה לו לעינים בעבודתו.

בתור דוגמא הדפיס ראשונה בשנת רע"ז את חמשה חומשי התורה, ובסוף כתוב: „ותשלם כל המלאכה הזאת חמשה חומשי תורה עם התרגום ופי' רש"י, וחמש מגלות עם התרגום ועם פירש"י והפטרות של כל השנה כפי כל המנהגים עם פי' רד"ק בשנת עז"ר בט"ו לחדש טבת, בשנת ד' לאפיפיור ליאון עשירי. האל יתב'... יעזרנו להשלים כל המלאכה שהתחלנו לעשות והוא כל הכ"ד עם תרגום..ועם פי' כל ספר וספר שיהיה יותר נכון, כפי שכלנו וכפי שכל כל היהודים היושבים כאן בויניציאה, והבאים אלינו לראות מלאכתנו ועצבון ידינו. ברוך ה' הנותן ליעף כח" (מכיל 140, 18, 50 דף בגודל קוארטו).

כאמור למעלה, כבר הוחלה העבודה בסדור מקראות הגדולות במשך ימי הדפסת חמשה חומשי התורה, שהופיעה בהדרתה בשנת רע"ח, ובקצה אומר המדפיס: „אמר דניאל בן קרניאל בומברג מאנוירשה הדר היום בויניציאה העיר רבתי עם. הנה מנעורי גדלני הטבע כאב לעורר נפשי החסרה והצעירה לאהוב החכמה, ואוהביה כל ימי חלדי, עד כי היה לי טבעי למשיב נפש לחזק כחותי לרדוף המושכלות ולהאיר אל עבר פני להצילני מטיט היון טיט העצלות והביטול. ואם כי ידעתי נאמנה ערכי השפל והחסר, כי לא בינת אדם לי במה שצריך לחיוב האדם הנמצא החי המדבר, כי בדבור המושכל לבדו יושב בתשובת השואל מהו, ואנכי צעיר השכל רפה התבונה משולל מהשלימות, מ"מ במציאותי זה אשר בראני ה', ואם מך הוא את העיון בחרתי לאח לי, ואל החכמה אמרתי אחותי את אם אזכה בה, וכאשר התבוננתי בקוצר ערכי, כי תורת ה' תמימה משיבת נפש, לה לבדה משפט הבכורה להאיר כל אנוש אשר חי בכל מיני השלמיות והחכמות והדתות והנימוסים כלנה, על כן בחרתי אם אוכל להתבונן בחלקיה, עם אחוז

1 הוא היה בעל נסיון רב־ערך ומומחה במקצועו שאין כמוהו בין היותר בקיאים במלאכת הדפוס. ויהי הממונה והמשגיח על כל המחלקות במוסדו של בומברג, ואחרי כן נהיה לאיש סודו ובן־משק־ביתו של המדפיס די פארי שהפקידהו על ביתו, ואף המדפיס מרקו אנטוניאנו יושטיניאן התיחס אליו באהבה ואחוות. בסוף ימיו היה המוציא והמביא בדפוסו הנודע של התורני והטפסר ה"ר טוביה פואה בסביוניטה, והמיר דתו (השוה קרית ספר שנה חמישית עמ' 278 במאמרו של הר"א שפאגיר).

2 אחד הרבנים בויניציאה, „השלישי בין ראשי ישיבות ארץ לועזית“, ובמשך שנות עבודתו בדפוס בומברג ערך לדפוס המון ספרים חשובים במקצוע ההלכה, ונזכר פעמים שונות בשו"ת בנימין זאב. השוה פסק החרם עמ' 60.

ריעים חברים מקשיבים ומיודעים, ולאהבתי אותה מאשר חנן ה' אותי, הקימותי אצלי אומנים חכמים ויקרים להדפיסה בדפוס באופן שלם וישר תורה ונביאים וכתובים, עשרים וארבעה המה מטיבי לכת עם התרגום לכלם למיניהם במקומותם ובמושבותם, ופירושים נפרדים להם למשפחותיהם לגויהם, וזה להפיק רצון נפשי החסרה להועיל לה לעיין בה, וגם לזולתי הירא את דבר ה' והחפץ בו להחזיק בהם ולקרוא בהם, וידעתי כי ה' יודע כי לא מנעתי ממנה דבר, להשלים חלקיה בהשתדלות נמרץ, ולא עצרתי כחי וכספי להגיע אל מחוז חפצי כיד ה' הטובה עלי, כי ממנו הכל, ואברך ה' אשר עזרני עד כה להשלימה פה ויניציאה הגדולה אשר במחוז איטליאה בשנת י"ו לדוכוס ליאונרדו לורידנו שנת רע"ח לפ"ק ביום כ"ז לחדש כסלו ברוך גותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה".

מן ההוצאה הזאת נדפסו מספר טפסים בעד יחידי-סגולה על גויל נחמד, ומקץ אחד מהם נדפס: "להגדיל תורה ולהאדיר ביופיה, העיר ה' את רוח הנדיב איש החיל ה"ר אברהם ב"ר ברוך הכהן מפאדואה והכתיב בדפוס את ספר התורה הזה ונביאים וכתובים ותרגומיו ופירושי בקלף הגון להרבות בקיומו לזרעו שיחיו".

בעת הדפסת מקראות הגדולות, העסיק בומברג את פועליו בהוצאת תנ"ך נחמד בגודל קוארטו, שנשלמה הדפסתה עוד בשנת רע"ח, ובשנה המאוחרת עזבו הספרים האלה את מכבשי דפוסו: שו"ת ה"ר יוסף קולון (כ"ג אדר), מחזור מכל השנה כמנהג ספרד (גודל אוקטב), שו"ת הרמב"ן, פסקים מהר"י איסרלין (ו' י"ד אייר), וממנו גם באורים עה"ת, תמונות תחנות (ח"י אייר רע"ט).

בעת הזאת קבל המדפיס מן האפיפיור ברומא את הרשיון להדפסת תלמוד בבלי במלואו והקיפו, ובפירוש הטעם והדגש באגרת-זכות הזאת, כי אסור להסיג את גבולו, מפני שהשקיע בהוצאתו ערך ארבע מאות אלפים דינרי זהב³. בינתיים נעשות ההכנות הנדרשות, ומלבד זה חפשו ומצאו המון כתבי יד עתיקי ימים לערוך על ידיהם את מסכתות התלמוד בשלמותן שנדפסו בסדר זה: ברכות, שבת, יומא, קדושין, סוטה, סנהדרין, מכות, ע"ז, נדה (ר"פ), ביצה, חגיגה, מועד קטן, ר"ה, סכה, תענית, מגלה, כתובות, גטין, ב"ק, ב"מ, ב"ב, שבועות, הוריות, עדיות, אבות, חולין, ס' העקרים, פסחים וחלק ראשון מן הלכות רב אלפט (אלול רפ"א), מסכת שקלים (ג' תשרי), סדר זרעים (י' מרחשון), ס' מצות גדול (ר"ח אדר שני), פירוש התורה לרש"י (כ"ג ניסן), סדר טהרות עפ"י הר"ש משאנץ⁴ (כ' סיון), מס' עירובין, יבמות, נדרים

3 הוזה מאמר על הדפסת התלמוד הנ"ל מן עמוד כ"ט והלאה, גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל

חלק שני עמ' 133.

4 בחתימתו לסדר טהרות, אמר יעקב ב"ר חיים ׀ אדוניו לינ"ל, אחרי השלימי הגהות סדר טהרות אמרתי להתנצל, בהיות כי הנושא בלתי מורגל וספרי ההעתקה מוטעים ובלתי נמצאים כי אם בטורח גדול, ידוע לכל בר אוריין, כי הש' יודע כמה טורח ומשא נשאתי עד הגיעי להשלים ההגהה מספר הזה, בהיות כי לא היה לי כי אם טופס אחד מכלים ועד נגעים, והיה מוטעה בתכלית, אע"פ שנמסר בידי בחזקת בדוק... ואפילו במקום הבדוק היה מוטעה... ובקצת דוכתי דנר' לי דהוה חסר הוספתי מדעתי... גם בקצת מקומות עשיתי איזה הגהה לעצמה... צויתי לאומנים שידפיסו השני ביאורים, למען לא יחסר כל בו, ואלולי שהייתי עסוק בהגהת המיימוני, הייתי טורח בו באופן אחר, שכל אוריין ובר אוריין היה שמח בו... לכן אם איזה טעות ימצא בו, ידע כל רואה ומעיין, כי לא מלבי דאגב ריהטא שבשתא, וכבר עשיתי התנצלותי בכמה ספרים אחרים שהגהתי".

הוא מת ערך שנת רפ"ח, וה"ר אליהו בחור כתב על אדותו בהקדמתו לס' מסורת המסורת (ויניציאה רצ"ח): "המסורת מהארבע ועשרים הנדפסות, הנה לא ראיתי כהנה בכל ספרי הקדמונים, מסודרים ומתוקנים, ביופי ובהדור, ובטוב הסדר, סדרם אחד מהנבונים, היה שמו לפני, בישראל נקרא יעקב, תהא נשמתו צרורה בצרור נקוב". הוזה במכתבו של הרשד"ל באוצר נחמד השני מע' 112 והלאה, מאמר על הדפסת התלמוד עמ' י"ד, מ"א ומ"ג.

(תמוז), מנחות, תמורה (בירח מנחם אב), זבחים, כריתות (אלול) וכן מס' בכורות, ערכין וסדר קדשים עפ"י המשניות להרמב"ם, הלכות קטנות להרא"ש, משלי, שיר השירים וקהלת, וגם הלכות רב אלפס גמרו והשלימו אז, "ואשר זכנו להתחיל ולהשלים זה הספר הוא יזכנו להתחיל ולהשלים הירושלמי והמיימוני" (רפ"ב).

אחרי זה הופיעו ארבעה חלקי הטורים (תשרי רפ"ג), ועוד באותו חדר הוחלה סדר מס' מעילה, קנים, תמיד, מדות, שמחות, כלה וסופרים (ב' כסלו רפ"ג). רבזה נגמרה הדפסת תלמוד בבלי כלו, ולהודמנות זו אומר קורניליו אדילקיןד: "השבח וההודאה למציאת הראשון מחויב המציאות, אשר הגיעני עד פה, ואשר חנן שכלי והאיר עיני ואמץ לבבי לקרבה אל המלאכה לעשות אותה, היא מלאכת שמים, והעיר את רוח אדונינו דניאל די בומברגי להדפיס התלמוד בבלי עם פירוש רש"י ותוספות ופסקי תוספות ופירוש המשניות מהמיימוני, וחידושי הפטיש החזק האשרי, ולקט וקבץ התלמוד כולו והמפרשים האלו אשר היו מפוזרים שם בכל הארצות הרחוקות והקרובות, ומצורף לזה ספרים אחרים הרבה, והגדיל והפליא לעשות מכל אשר היו לפניו, ופיזר מממונו ומהונו ושלח לקרוא מבחר האומנים על ידי רוכבי הרכש האחשתרנים אשר היו נמצאים בכל אלו הגלילות לעשות המלאכה הנוראה הזאת. ויעירני אני אחד מהאחים בני ברוך אדיל קינד ואמר לי קום אזור נא כגבר חלציך וצייר ותקן וחלק כל אלו המפרשים בתלמוד כפי אשר יאיר שכלך⁵ והיו לאחדים בידך, ואומר לו: אדוני, הנני, הנני מעותד ומזומן לעשות צוויך ולהפק רצונך כנפשך החפצה וכפי אשר תשיג השגתי. ובראותי כי לאיש כמוהו מעולה ונשא אין לסרב ולהשיב פניו ריקם נערתני חצני כפי אשר חנני האלהים, ובראותו כי לא השיבותי פניו ריקם, תקן הכל בבית מלוני, ושלחן התלמוד ערוך לפני, ושלתתי את ידי באנך וימיני תמך המחוגה, היא מסכת חגיגה, וחלקתי ותקנתי את שני המאורות הגדולים, השר רש"י והתוספות, להאיר עיני המעינים ובעלי תריסין הלוחמים במלחמת חובה, כדי להגין עליהם מחיצי וסייפי ורומחי הפרכות והקשיות. וכדי ללמד את בני יהודה קשת, חלקתים שוה בשוה בכל דף ודף מהגמרא, כמה שמתחיל ראש הדף בגמרא בה מתחילים, וכן בסוף הדף בה משלימים, לא מוסיף ולא גורע, הוא צפנת פענח, סביב סביב המזבח, גדר מזה וגדר מזה. ואחר כך בסוף כל גמרא וגמרא פסקי התוספות, כדי שהמעין יעלה בידו אחרי העיון והמלחמה פסק ההלכה, כדי להיות צרי למכתו ושב ורפא לו, וכן פירוש המשניות מהמיימוני יושב בשבת תחכמי בסוף האהלים, כי משה נגש אל הערפל אשר שם האלהים, וכל זה בטורח גדול, והשם יודע כמה צער וטורח גדול היה עלי, כי היתה המלאכה מרובה, והמפרשים רבים, ואם שגיתי או טעיתי (בשום) [באיזה] דבר, ידינני המעיין לכף זכות וידע, כי לא מלבי, והוא אשם שגגות ולא אשם מעילות, כי החומר יטריד לפעמים השכל מלראות. ומפיל אני תחינתי... אשר זכני להשלים לחלק ולתקן כל סדרי התלמוד בבלי, הוא יזכני כך בתלמוד הירושלמי, אשר הכין אדונינו דניאל בומברגי, יעזרהו צורו וגואלו, להדפיס שאר כתבי הקדש אשר שלח להביא מכל הארצות אשר נפצו שם, וגם על יד המפואר חיים בן כבוד מרנא הרב רבי משה אלטון⁶ ז"ל, אשר חפש ופשפש בכל מאמצי כחו הספרים האלה, כדי לגמור מלאכת הקודש, כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו..."

המדפיס בומברג עמד על משמרתו, הצליח במפעלו וחילים גבר, והגדיל חוג עוזריו

5 נכון הדבר, כי האישים הדגולים והנעלים העוסקים בימים ההם בדפוס הויניציאני בתור עוזריו של המדפיס, עשו מאמצים שהם למעלה מכח האנושי, בהשלימם זולת הספרים גם התלמוד בבלי במלואו. עבודה ענקית שאין לה תקדים בחיי הדפוס העברי. ולעומת זאת עשו עול משוע נגד "בני שונצינו", שהדפיסו את כ"ה מסכתות התלמוד כדמותן וכצלמן, ולקחו מהם בגלל זה מטה לחמם ומשענם לעתיד, מבלי לשלם מאומה בעד זכותם.

6 משפחת אלטון היתה משפחה נכבדה מספרד. על אדות יוצאי חלציה השהו, עמנואל, גדולי

שאלוניקי לדורותם עמ' 192 ועוז

התורניים והמלומדיים. ואלה שמותם: ה"ר חיים אלטון (רפ"פ—רפ"ז), יעקב בן חיים ן' אדוניהו, ה"ר אברהם די בלמש⁷, ה"ר קלונימוס ב"ר דוד לבית קלונימוס (רפ"ג), ה"ר דוד ב"ר אליעזר פיצ'גטון⁸ (רפ"ד), ה"ר אליהו בחור (רפ"ח והלאה), ואחרי כן גם ישעיה ב"ר אלעזר פרנס⁹ מבני הגרשוני (רפ"ט—רצ"ב). האנשים האלה שחדו מכחם והשפיעו עליו מרוחם, איש איש באותו מקצוע שהתמחה בו, ולהם נאווה תהלה, כי הסבו אותו להעשיר את הספרות העברית בחבורים יקרי הערך, שהם הגיהום, וינקו את כתבי היד והכשירום לדפוס.

בר"ח כסלו רפ"ג הוחלה הדפסת ס' צרור המור שנגמרה ביום כ' שבט, ואחרי כן הופיעו: חידושי ברכות להרשב"א, חידושי ב"ב להרמב"ן, פירוש התורה מהר"מ ריקנטי (ב' ל"ה לספירה), התרומה (ג' כ"ו סיון), החינוך (י"ג תמוז), מקנה אברם (בירה תמוז רפ"ג), וגם את תלמוד הירושלמי הוציאו בתקופה זאת במהדורה נחמדה, ובסופו נדפס: „עד כאן אשכחנא מהאי תלמודא ולא ינא טובא לשלחא איגרינ ואיזגדין בכל דוכתינ ופריכן ולא ינא ולא אשכחנא אלא אילן ד' סידרין וגליפנא יתהון בגילופין במאני אברא ופרזלא בעיונא סגין ושקלינן וטרינן בהו, טובא למיהך בארח קשוט בגירסות הישרות עם תלת טפוסין אחרנין דוקניות דהוון קדמנא תשלום כד הוינא מנהינ בהאי חיבור' וכען נצלי ונבעי רחמין מן קדם אלהא חייא עילאה דיערע קדמנא תשלום האי תלמודא ונזכה לאשלמא ליה כדקא יאות ונזכה לאשלמא הי"ד הגדול עם ההגהות מימוניות והמגיד משנה והמגדל עוז והמורה מקום שמגיה האשל הגדול הרב רבי דוד פיצ'קטון יצ"ו אשר כילה קוצים מן הכרם. ונזכה להתחיל ולהשלים כל שאר ספרי הקדש אמן“.

תחלת שנת רפ"ד (כ"ו תשרי) יצאה לאור הקונקורדנציה בשם מאיר נתיב, אחריה ראו אור: תורה עפירש"י ועוד, הפטרות וח"מ, סדר תהלים, מחזור כמנהג רומא, משנה תורה עם הגהות מיימוניות, מ"מ, מגדל עוז ומגיד משנה (נשלם כ"ה תמוז רפ"ד) ועל השער כתוב: „אמת הוא כי הספרים האלו שהם הרמב"ם עם ההגהות והמראה מקום והמגדל עוז והמגיד משנה וקצת מהשגות הראב"ד אשר נדפסו בוויניציה ע"י דניאל בומברגי יצ"ו, אני החתום מטה לבקשת הרופא כמ"ר קלונימוס לבית קלונימוס יצ"ו הגהתי פה פירארא הספרים אשר מהם נדפסו ספרים הנזכרים ולדעתי לא הנחתי טעות בהרמב"ם ובהגהות, ובמראה מקום יכול להיות שנשאר איזה טעות במגדל עוז ובמגיד משנה, יען כי במקום שהיה נראה לי טעות הוצרכתי לתקן מלבי, כי לא היה לי רק ספר אחד של מגיד משנה אותו שנדפס בתוגרמה... נאום דוד בן כמהר"ר אליעזר הלוי זלה"ה“.

אחרי כן אומר המגיה יעקב בן חיים ן' אדוניהו: „ההודאה... שהגיענו להתחיל כן יגיענו להשלים לחקוק בעט ברזל ועופרת חיבור משנה תורה... עם המגדל עוז שחיבר הרב ר' ש"ט ב"ר אברהם בן גאון ספרדי זצ"ל, ועם המגיד משנה שחיבר אחד נגר ובר נגר זצ"ל ועם ההגהות

7 השוה צונץ, צור געשיכטע עמ' 10. בהקדמתו לס' מקנה אברם שנדפס אז יספר המחבר: „יצא לקראתי דניאל בומברגי איש חמודות, אשר בכבר עבר דובר בו נכבדות, ועתה עיני ראו על כל הנשמע עשר ידות, הוא איש נוצרי ואת האלהים הוא ירא, ובשם ישראל לא יקרא... אליו שמתתי כל מעיני, כי הוא מן המזלים זהב מכיס לעשות לה', מממונו הוציא לחוק תוכות, לכתוב בדפוס מקרא משנה והלכות, על כל המחוקקים ירכות, אף הוא למד ספר ולשון יהודית, ועשה לו מהם עטרות, ומעשיי כזוהר הרקיע מזהירות, לפקוח עינים עורות, ובראותו אותי מתאמץ לשכון מרומיו, פתח לי גנוי ברומיו, והזיל בשמיו, וארובות שמיו, לאחוז בסנסיניו, ולאכל פרי עדניו, והעמידני על עניניו, ובקש ממני לחבר ספר, נותן אמרי שפר“.

מן הספר הזה הופיעה גם הוצאה שניה עם תרגום לרומית ע"י המדפיס עצמו.

8 הוא היה תחלה מרבני העיר פירארה, אחרי כן נתמנה לדיין בוויניציה (השוה פסק החרם

עמ' 58).

9 ישעיהו פרנס מת בשנת רצ"ט בעיר רומא, ככתוב מקץ ס' השרשים הוצאת ויניציה משנת ש"ד. בסוף ימיו המיר דתו.

מיימוניות שחיבר אחד אוריין בר אוריין זצ"ל... וציינו ציונים בכל פרטי החיבור הזה מגמרא דילן ומתלמודא דבני מערבא ומכולהון רבוותא... מזוקקים שבעתים מסוקלים ממוקשי הטעיות עם עיונא סגין ונברר הסולת מתוך הסובין ע"י הרב... ה"ר דוד פיצ'גטון יצ"ו מגיה ההעתק ועל ידי הצעיר... יעקב ב"ר חיים".

כתום המלאכה בכ"ה לחדש תמוז רפ"ד אומר יעקב הנ"ל: „יתרומם... אשר הגיענו להשלמת היד החזקה... מוגהים ע"י האלוף הרב רבי דוד פיצ'גטון יצ"ו פעם ראשונה בהעתק ואחר כך ע"י אני הצעיר... בבית הדפוס ואין לפום עניות דעתין קהינא בהו טובא, אף על גא דהמלאכה היתה מרובה ואזלא ברהיטותא ולפום חורפין בההיא שעתא עיינא בהו טובא דאזדהרנא ממה דצוה רבי עקיבה לרשב"י בפ' ערבי פסחים, וכשאתה מלמד את בנך למדהו בספר מוגה... ולהיות שמלאכת הדפוס אי אפשר המלט מבלי שגיאה... לכן אני מתחנן ומתנפל לפני כל קורא ומעיין בספר זה לכל יאשימני אם באולי ימצא בו איזה טעות, כי הוא מעט מזער"10.

בתקופה זו הוחלה העבודה מן הוצאה החדשה של מקראות גדולות (שנגמרה כולה כ"ד תשרי רפ"ו) ובינתים החלו להדפיס, כבר בשנת רפ"ה, תנ"ך (שנשלם בשנת רפ"ח), דרכי הנקוד והנגינות (רפ"ה), ובשנה המאוחרת, רפ"ו, סדרו מחדש את תלמוד בבלי שנגמר אחרי חלוף שנות אחדות¹¹ ומחזור כמנהג רומא (נגמר ערב פסח רפ"ו).

בשנת רפ"ז הדפיסו חמשה חומשי תורה עם סדר ההפטרות כמנהג הספרדיים, וכן הוצאה שניה ובה סדר ההפטרות כמנהג רומניה, „במצות המעולה כמה"ר אברהם ירושלמי יצ"ו בן המעולה הישיש זקן ונשוא פנים כמ"ר יום טוב ירושלמי יצ"ו, ולפי הנראה הופיע בימים ההם סדר תפלות השנה כמנהג קהלות רומניה¹², ספר איוב ודניאל (בירח מנחם אב), „ובהשתדלות" ה"ר חיים אלטון הנזכר, עזב פירוש המזרחי על פירש"י שעה"ת את מכבש הדפוס ביום כ"ב אלול רפ"ז. אחרי כן הוחלה, רפ"ח, הדפסת סדר התפלות כמנהג הקראים שנגמרה רפ"ט, ואחריה סדרו סדר התפלות מנהג אשכנז וספר השרשים (שנגמר א' אדר רפ"ט), ובהגמרו אומר הר"א בחור:

„עלזו בכל לבב שאו שערים פתחי כנסיות ומדרשים...
כי בא אשר יאיר אפלתם נגה עליהם אור באור אשים
ספר נבוני לב משמח צפנת יפענח בשרשים...
נדפס פעמים שש אבל הפרש בינו וביניהם בהיקשים
באיך ובכמות כהדמות נץ או בני גשר ליתושים
זה תם ומום אין בו ורב טובו נראה וגם נכר בעין חושים
עדים נייר ודיו עלי יפיו גם אין כתמים בו וטשטושים...
עושו וחושו קל מהרה אל תעצלו תחלצו חושים
איש עם צרור כספו באמתחתו וקנו ואל תהיו כמתיאשים..."

בשנת רצ"א נגמר (בחדש אדר) ס' הערוך, וחמשה חומשי התורה בשנת רצ"ג, ובזה תמה עבודת המדפיס בומברג, אחרי העשירו את הספרות העברית בשורה של ספרים חשובים בממדים שטרם זכה לשיא כזה איזה מדפיס, לא לפניו ולא לאחריו, ולא הפריזו כלל, אם יכנה בתואר „מלך המדפיסים". כן פרסם בומברג מזמן לזמן רשימה מפורטת מן החבורים השונים שהאצר

10 הדברים המעניינים האלה העתקתי מן הטופס משנה התורה אשר בספרית בית ביאליק (תחת השגחת המנהל הסופר הנודע מר משה אונגרפלד).

11 הוה מאמר על הדפסת התלמוד עמ' 38 והלאה.

12 על השער נדפס: „נדפס במצות החכם השלם המזכה את הרבים ר' אברהם בן הנשא והנעלה הישיש ונשוא פנים כמ"ר יום טוב ירושלמי יצ"ו (השוה מנחת שלמה, ח"ב סמן 231, פרומקין, תולדות חכמי ירושלים ח"א עמ' 82), ונמצאת הסכמתו ע"ס ברכת אברהם (ויניציאה שי"ב) ונפטר בשנת שי"ז (בשו"ת נחלה ליהושע), וכ"כ נדפסה תשובתו בס' תמת ישרים (סמן קמ"ט).

במלאי מחסנו והפיצה ברבים, כי זולת הספרים שהדפיס בעצמו, עמד גם בקשרי-מסחריים עם מדפיסים שבמדינות השונות, ויעש עמהם מסחרי-חליפין, ובגלל זה רכש מעת לעת אף ספרי הוצאות זולתו, ותהי ביכלתו לרוות עמהן צמאון הקונים הדופקים על פתחיו, ולאט לאט הריק את ביתו. אכן טרם עזבו את מוסדו, שעמד בראשו כעשרים שנים, הפסיק בעבודה שנים אחדות, ובינתים נטל עליו לרגל ולחנך את הממלא מקומו, לדעת ולהבין כל מסתרי ביתו, למען יוכל להמשיך העסק גם להלאה על שם „בומברג“ המיסד, שם שיגיע גם לעתיד לתפארת מיסדו ומחוללו על השלט, וללכת בנתיבותיו ובעקבותיו.

בומברג שב ערך שנת רצ"ז, לעיר מולדתו, אנטורפן, ויקח עמו למזכרת אמהות האותיות ואילי, כנראה, אף חומר טיפוגרפי שהיה מונח שם שנות מספר¹³, וימת ויאסף אל עמיו במולדת בירה דצמבר משנת האזרחים 1553 (שי"ג)¹⁴.

* * *

אחרי הפסקה של שנים אחדות התכונן המדפיס החדש לעבוד, ויאסוף אל ביתו בשנת רצ"ח, בתור מגיהים, את ה"ר יהודה ליב ב"ר יצחק הלוי, המכונה אייזק קולפא מפפא"מ, וה"ר יוחנן טריויש, ותהי ראשית מלאכתם אז: ספר תהלים, פירוש התורה מרש"י, טוב טעם, מסורת המסורת (רצ"ח), בנימין זאב (י"א תשרי—כ"ה אדר רצ"ט)¹⁵, מחזור כמנהג ארם-צובא, שבילי תהו (ש').

בשנות הבאות עזבו את מכבשי דפוסם: פירוש התורה מהר"י ב"ר אשר (ש"ד), דקדוקים, באור התורה מה"ר בחיי, מנורת המאור (ש"ו) ועוד מדרשים וחלקי תנ"ך ותלמוד בבלי. זולת הספרים הרבים הוחלה אז להופיע הוצאה נהדרה מן מקראות גדולות שנגמרה בשנת ש"ח, וה"ר אליהו בחור, — אשר שב הנה מאיזנא אחרי הפסקה של שנים אחדות, שהושב על כנו לעזור להמגיהים ה"ר משה ב"ר זכריה הכהן, ה"ר שמואל ב"ר יעקב מנטינו, ה"ר יוחנן טריויש וה"ר ברוך חזק, שכבר פעלו בדפוס, — הדפיס מקץ מקראות גדולות שנשלמו בשנת ש"ח השיר הזה (בר"ת אליהו הלוי אשכנזי המדקדק אמץ):

„אמר אליהו הלוי והזמר, אחרי ראותי כי הספר הזה שנית (? י"ל שלישית) נגמר

ונתחדש [ה] שם המלאכה, עשיתי גם אנכי ככה,

כי צריך להוסיף מחול על הקדש,

כגון לכתוב הפרט באיזה שנה ובאיזה חדש,

הוחל הספר ומתי נשלם, ובכן אתחיל בשם אל עולם.

אצל זמן הודו הראה צבי עדין, קם איש הדר הדור זיוו וגם יופיו.

לא קם בישראל אכן באומות קם אקרא לך בשמו אומר לך איו,

יושב בפרהסיא היום באנווירשא סוחר ודניאל בומברג בכנויו,

הנו ערל בשר אך לא ערל לבב להגות בתורת אל חפצו ומאוויו,

ודאי חסיד האומות הוא ובעולם הבא יהי לו חלק שכר פריו,

הנה מצאנוהו פתאום כאיש מוצא לו אחרי יאוש שורו וגם שיו,

למד לשוננו ובודת אלוהינו הדפיס ספרים עד אין קץ ולא דיו,

ועד בביתו לצמאים למי תורה מעון ספריו איש דולה מלא כליו,

13 הווה תולדות הדפוס שלי פרק אנטורפן עמ' 13.

14 ככתוב בעתון דע גולדען פאסטור בשפה הולנדית. — ה"ר אליהו בחור הודיע במכתבו, כי בומברג קבל הזמנות על ספרי דפוסו מכל אפסי תבל (השוה, פרלס, בייטראגע עמ' 158).

15 שלשת האחים ה"ר יוחנן, ה"ר מנחם וה"ר משה בניו של ה"ר יוסף בסיוע ה"ר מתתיהו בה"ר משה, אח המחבר, תרמו סכום כסף להוצאות הדפוס, ומוגה ע"י ה"ר יעקב בה"ר מתתיהו פואה, בתמיכת ה"ר אליהו [מנחם] הרופא ב"ר אבא מרי חלפן (חתנו של ה"ר יוסף קולון).

יעץ להדפיס העשרים וארבעה פעם שניה(?) בו יגדל ברוב נוי, אצל פני מקרא תרגום בתפארה הוא כערוגת הבושם עלי לחיו, שלם במסורת סביב מסודרת דומה לאיש עלי ירך יחגור תליו, כלו מבואר במפרשים ומתחלפים ומבארים היטב סתרו וגלויו, נוהגים במנהגם רש"י וכן עזרא הרד"ק והרלב"ג בפשט עלי בוריו, זוקק ונחקק מספר אשר אליהו מדקדק הכינו והוא חיו, יתיר וכל חסיר הנע בכברתו שבוש וכל טעות כתש במו עליו, הוגה דפוס כל יום עוד על ידי אמן נודע בישראל לוי קורנילי"ו, מה טוב ומה נעים ספר כמו זה עם מכתב מפואר גם מבחר נייר ודיו, דינו ומשפטו יש לו בכמותו רחבו וגם ארכו שוים אלי עביו, קום דו"ד וקחהו כי אין כדומיהו גם כל חפצים לא ישוו אלי שויו, דיך בעולמך אם זה לבד עמך, תתן חצי דמ"ך תשאיר לך חציו, קץ המלאכה בו קרו"ב פרטו בחדש אשר נקרא תשרי ואטובורי"ו, אכן בוויניציאה קריה אשר אין לה דומה ברבת עם ובגוי כמו גויו, מאל יהי רצון לפדות עניי צאן כל איש יהי חיצון משעבוד עניו, צמח צבי יצמח אז כל אנוש יצוה אצל זמן הודו הראה צבי עדיו, ויוסף אליהו משלו וירם את קולו:

תמו חרוזי שיר עשרים וארבעה אל מהלל ספר עשרים וארבעה אדם ישלש את היום ויקרא בו שעות שמונה מן עשרים וארבעה תורה תהא אז לו נקנית בכפל על מעלות כהנה של עשרים וארבעה בו יהיה תלמיד חכם מקושט ככלה בקישוטים עשרים וארבעה יזכה ראות בנין מקדש והכהנים עומדים במשמרות עשרים וארבעה ערך לכל ספר בחצי זהב רינוס סך כל חצאיהם עשרים וארבעה ופרט אשר נשלם קרו"ב שנות עולם היה בתשרי יום עשרים וארבעה ולמנין נוצרים אלף וגם חמש ופעמים עשרים וארבעה."

בתקופה האחרונה היה גם קורנילי"ו אדלקינד עסוק בבית הדפוס הזה, ולמרות הדבר אשר בומברג השאיר לממלא מקומו בית מלא ברכה, ובשגם שאף הוא היה שואף להמשיך העבודה, ובכל זאת התנהלה המלאכה בכבודות, והמוסד נסגר בשנת ש"ט, והחומר הטיפוגרפי נכנס לרשותו של המדפיס די גארא¹⁶. וכנראה נסגר הדפוס באשמת המדפיס יושטיניאן כמסופר הלאה בפרק זה (בהערה 20).

II. פראנץ ברוצילו

"החכם המופלג" פראנץ ברוצילו יסד בשנת ש"ד בית דפוס לספרים עבריים, ועוד בשנה הזאת הביאו אצלו האחים יוסף ואליהו, בניו של ה"ר יצחק ב"ר יחיאל מרומא¹⁷ לדפוס, הס' רוח חן בלויית פירוש איוב בקצור ע"י ה"ר אליהו בחור, שנגמר ביום ל"ג לעומר שנה זו. לפי הנראה נסגר הדפוס רק זמן קצר אחרי הקימו.

16 על השער מן פירוש התורה לרש"י (שנדפס רצ"ח כבר נדפס: "בבית דניאל בומברג אשר שב לאנוירשה". ה"ר אליהו בחור, שהיה עסוק בעת הזאת בדפוס שבעיר איזנא, אומר בהקדמתו לס' תשבי (איזנא ש"א) "כי המחוקק דניאל בומברגי כבר הניח עבודת הדפוס ולא יעבוד עוד". כן הנהו כותב מקץ מקראות גדולות שנגמרו בשנת ש"ח, "כי דניאל בומברג יושב בפרהסיא היום באנוירשא".

17 האחים יוסף ואליהו, נכדם של ה"ר א"א בחור, המרו אחרי כן את דתם כאשר הבאתי בפרק איזנא.

III. גיאואני די פארי ואחיו

בשנת ש"ד אנחנו מוצאים את המומחא קורניליו אדילקינד הנזכר והנהו עובד בבית המדפיסים גיאואני די פארי ואחיו, שסדר אז לדפוס את הס' יוסיפון (שנגמר י"ד ניסן) על הוצאות השותפים ה"ר יהודה ליב ב"ר יצחק הלוי קולפא הנ"ל וה"ר יחיאל ב"ר יקותיאל הכהן רפא¹⁸. זולת זה נדפסו פה: א"ב דבן סירא, אגרות הרמב"ם, ביאור עה"ת לר' בחיי בעל הטורים, מנורת המאור (כ"ד תמוז), העקרים (נשלם כ"ד אב), פרקי רבי אליעזר (ש"ד), הליכות עולם (י"ד תשרי), עין יעקב ושערי תשובה (ש"ה).
משרת הגהת הספרים הנזכרים היתה מוטלת על שכמו של ה"ר אברהם ב"ר קלונימוס פישקרול.

IV. מארקו אנטוניאו יושטיניאן

המדפיס מארקו אנטוניאו יושטיניאן יסד בבית דפוסו מחלקה להדפסת ספרים עבריים בשנת ש"ה, על ידי השתדלות השותפים ה"ר יהודה ליב קולפא וה"ר יחיאל הכהן רפא הנזכרים, ורכש ע"י השתדלותם חמר טיפוגרפי עשיר מן דפוס די פארי הנ"ל, ובלעדי זה עזרו להמדפיס לצקת אותיות חדשות ולהכין כלים שונים הנחוצים לעבודה, כיד כשרונותיהם הטובה עליהם.
ואלה דברי בן משקביתו (בסוף ספר נחלת אבות) על אדות יומת אדונו ומגמתו:
„בהתעדן מאד מאד גבירי הנעלה בלשון הקדש, לדבקה בו ולאהבה עם סגולה לומדי התורה, וחבה יתירה נודעת לו לבני ברית השוקדים על דלתותיה, להקים עמודיה ומכונותיה. פקד עלי לבלתי השגיח לפזור מעות נתנו להוצאות... להשתדל לתת התחלות להדפיס כל מיני הספרים רבי התועלות... חקוקות בכתיבות היותר מאושרות ויפות וניירות ישרות ביותר מעולות וטובות... ולסבה זאת ההכרח גבר עלי לשים כל מאמצי כחי ביגיעת עיוני וטרחי, ופקודת השר והטפסר שמרה רוחי, להוציא לאור משפט כונתו הרצויה... מאשר עם העזר האלהי ויד הנכבדים... רבי יהודה הלוי ורבי יחיאל הכהן השותפים... ברצון הבורא ולא בזולת פזור והוצאה רבה, לנעלה גבירי הנזכר באופן הנאות, השיגה יד יכלתנו להיות ראשיתנו מצער... והכינו עצמכם להשיג ממנו בקוצר זמן כל חפצכם, את התלמוד ערוך כלו והעשרים ארבע כקטן כגדול עם כל המתחסס לו, ורב אלפט עם חדר שכלו יחפש וכל חפץ מחופש משאר החבורים חדשים גם ישנים, בשכבר נדפסו או לא נדפסו, יהיו נזכרים ונעשים בדפוסים חדשים יותר נאים, בגופן האותיות וניירות נאים ונבחרים, ובמסחר יותר נאות ובזול מלשעבר נמכרים. יען וביען המעולה גבירי הנזכר, לא שמני אדון לביתו ומושל בפעולתו זאת לכונה בעצם ובראשונה להתעשר ולהביא ריוח לבית נכותו, כי אם להתעסק לכבוד השם ורממותו ותועלת הוגים בתורתו, אשר חס עליהם בעין חמלתו, ומחמת יוקר הספרים נזורו אחר מקנייתו, לכן בינו נא זאת בהתנדב עם לקנות אמת, ובפרוע פרעון בישראל מהספרים בנפשות חפצות ברכו אלהים, על הערך המושם להם, לעת עתה הגם לא יהיה בזול מוחלט כחפץ כל גבוה ושפל, וכפי תשוקת השר גבירי הנזכר, רק לזכות עושה, עקר כונתו עם מעשיו יהיו רצויים, אחרי השלמת קצת החסרון לא יוכל להמנות מההוצאות יתרות, נצטרכו עד עתה כפי כל ההתחלות קשות, הלוך ילך וחסור הערך עד יחד עשיר וחלך יוכל לקנות בדמים מועטים כל מיני הספרים, לא יערכם זהב מפז מסולאים, והעתירו אל י"י ויאר לנו, ויצו ברכתו אתנו... ותקוה טובה לדורשיה לישרים נאווה תהלה, וכל אשר נעשה נצליח...”
ואלה דברי המשותפים: „בהיות כי ראה ראינו, כי הזמן הולך וסוער עלינו, ולומדי התורה הולכים ומתמעטים, ועם הארץ בתורה בועטים, וסבת אלה הדברים הוא חסרון הספרים,

18 הוא היה חתנו של המדפיס ה"ר משלם קוזי הנזכר מלמעלה פרק פייבי די שאקי.

כי אשר הם כבר עשויים, רובם אינם מצויים, ומפני יוקר ערכם הם נאספים, לכן אנחנו השותפים, אשר בשמינו רשומים, ובשולי היריעה חתומים, קנא קנאנו לה' צבאות, וקמנו לגדור פרצה זאת, והקרה ה' לפנינו איש גדול ורם, מבחר הנוצרים והדרם, משכיל ונבון בכל חכמה, יודע דעת ומזימה, ובלשונינו הקדושה ידו גברה, ונפשו מאד חשקה בלומדי התורה, הוא השר והאדון בקרא בשם מארקו אנטוניאו יושטיניאן ובראותו, כי כמה שנים אנחנו עמלים, בתקונים לעשות אותיות וכלים, ובעזר האלהי מעולם לא מצאנו, בעל מלאכה שנצחנו, אם כי לטורח גדול ורב ההוצאה לא השגחנו, והשכיל והבין ענינינו, כי יש לנו שכם אחד על אחינו המדפיסים אשר היו לפנינו, ומאהבתו את לומדי לשונינו הקדושה, נכנסה בו רוח חדשה, כי לתועלת הכלל אוה, ולכן את בן משק ביתו צוה, להדפיס כל הספרים, אשר עד הנה היו נסתרים, ולא יצאו לאור עולם, עתה להדפיס את כלם, וידענו כי כל אשר המלאכה הזאת רואים, יספרו ממנה פלאים, וכשאלה הספרים יהיו נדפסים, תמלא הארץ דעת כמים לים מכסים, וזכות הרבים תהיה תלויה בנו, וצדקה תהיה לנו, ובכן נשלמה המלאכה, בשעה טובה וברכה, בשנת ש"ו ליצירה, בויניציאה הבירה, כה דברי הצעיר המתאבק בעפר רגלי החכמים, המשתדל במלאכת שמים, יהודה בן לאדוני אבי כמ"ר יצחק לבית הלוי אשכנזי זצ"ל מווראנקבורט, ועמו שותפו בעל בריתו, אשר גדל אתו, ועשה אותו, נאמן ביתו יחיאל בכמ"ר יקותיאל הכהן רפא" ^{18a}. (בסוף סדר טהרות).

אחרי הכינותם הכל לדפוס, הוחלה העבודה והמדפיס הפקיד את שני השותפים הנזכרים, ויצום על ביתו, ואת מלאכת הקדש הגהת הספרים שם על שכמו של הרב מ' משולם קויפמן ב"ר שמעיה. „גבירי... פקד עלי להדפיס כל מיני הספרים רבי התועלת... ופקודת השר והטפסר שמרה רוחי... ויד הנכבדים באמצע, כהן ולוי הגלויים להצדיק את הרבים, יזהירו ככוכבים ר' יהודה [קולפא] הלוי ר' יחיאל הכהן (רפא) השותפים... הכינו עצמכם להשיג ממנו בקוצר זמן כל הפצכם, את התלמוד ערוך כלו והעשרים וארבע, כקטן כגדול, עם כל המתיחס לו, ורב אלפס... המעילה גבירי לא שמני אדון לביתו לכונה בעצם ובראשונה להתעשר כי אם להתעסק לכבוד השם... העבודה הוחלה בשנת ש"ה, והופיעו: באור על התורה להרמב"ן (נגמר י"ט אדר), ראש אמנה להר"י אברבנאל (נשלם ז' ניסן), זבח פסח (כ"ד ניסן), נחלת אבות (ה' מנחם אב), אגרות הרמב"ם (כ"ד אלול), פירוש התורה להריקנאטי (כל אלה ש"ה), מדרש רבה, סדר עולם (ש"ו) והדפסת התלמוד שהוחלה בשנת ש"ו והאריכה ההדפסה ונמשכה עד שנת ש"א, בגלל העמל להמציא את ההוספות הרבות, כמו מראה מקומות הפסוקים בתנ"ך, מסרת התלמוד ועוד ע"י ה"ר יהושע בעז ממשפחת ברוך ¹⁹, ובינתים יצאה פה שורה של ספרים חשובים, ובתוכם עין יעקב (אדר ש"ו—מרחשון ז'), תורה (ש"ז), אהל מועד, ופירוש התורה לרש"י (נשלם כ' טבת ש"ח), המוגה ע"י ה"ר יעקב ן יקר, — חתנו של המדפיס הנודע ה"ר חיים שחור, שבא אז הנה להשתלם במלאכת הדפוס, — ובקצה הספר האחרון הציג מוציאו לאור החרוזים האלה:

„זה הפירוש מציב דרבן לתינוקות של בית רבן, עת יחנו או עת יסעו יורה אותם מחשוף לבן,
גם ילכו לבטח דרכם כי אין כל מכשול בנתיבן, לא כן היו הראשונים עם טעיותן אף ערבובן,
יוסף בן יקר הגיהן וכלה כל קוצים מקרבן, קבץ טופסים הנכתבים גם מהנדפסים רובן,
הנע אותן בכברה הוציא סולת זרק סובן, לא תאמין עד כי בם תקרא, אז תדע מהו טיבן,
לכן דודי תקנהו לך ולבנך תקריבו קרבן, תזכה בזה אתה והוא לראות את בנין החורבן.“

^{18a} שני השותפים התורניים האלה, העשירו בתקופת שנות עבודתם את השוק בספרים והוצאות נחמדות מדפוס יושטיניאן, כמו מהדורה יקרה מן חמשה חומשי התורה (בשנות ש"ו—ז') בתבנית קוארטו, עם מסורה, חמש המגילות וההפטרות, באורי המלים ומנין המצות מלוקטים על ידיהם מכל הפוסקים, עבודת שקידתם זאת שנתקבלה בעתה בחביבות ובהוקרה מכל שכבות העם התורני, וביחוד הראו את בקיאותם בהקדמתם להוצאת ספר הלכות גדולות שנדפס בשנת ש"ה.

¹⁹ הוא היה בנו של ה"ר שמעון ב"ר אברהם ב"ר שם טוב מגרוש קאטאלוניה, ועבד אחרי כן בתור מגיה בדפוס שבסביוניטה.

בתקופה זו היה הפקיד על המלאכה קורניליו אדילקינד, ומשנת ש"ט ולהלאה עמד לימינו גם בנו דניאל. שניהם מומחים נודעים לשם ולתהלה.

בשנת ש"י הוחלה פה הדפסת הוצאה חדשה מן משנה התורה להרמב"ם, ונלוו אליה הגהות ה"ר מאיר קאצינלנבוגין האבד"ק פאדובה, ובגללה הסיגו את גבולו של המדפיס בראגאדין, שכבר החל לפניו בסדור הספר הזה, והוא פנה אל הרב מ' משה איסרליש בקראקא²⁰, שהפיק רצונו ואסר אסור על הספרים הנדפסים מחדש.

בשנת ש"א ובשנה המאוחרת הדפיסו הספרים אילת אהבים, מורה נבוכים, ואחרי כן הפסיקו בהדפסת הספרים העבריים בכללם, בגלל הסכסוך עם המדפיס יושטיניאן שהתחרה עמם, ואולם בשנת שנ"ג הדפיסו השותפים מטיאו ד'זאניטי וקומין פרוזיניי בשם השר ברנרדו יושטיניאן את הספר ביאורים מהר"ג שפירא.

V. קארלו קויריני

„בבית השר הטפסר כבוד לו מאנ"יפ"יקו מסי"ר קארלו קויריני היושב בקרון של זהב... ההולך בראשי גייסות איש גבורי חיל, ותחת מכבשי דפוסו הביא ה"ר עובדיה ב"ר זכריה את הספרים האלה: הכוזרי, שער השמים (ש"ו), שערי דורא (ש"ח), כן הוחלה באותה השנה הדפסת חלקי המשנה עם פירוש הר"ע מברטנורא ונשלמו בשנה המאוחרת יחדו עם הספרים: כפתר ופרה, משל הקדמוני (ש"ט).

הגהות הספרים עשה בהשכל ובדעת ה"ר מאיר ב"ר יעקב איש פארינצו, שהשתתף, כנראה, גם בהוצאתם.

VI. אלויזי בראגאדין

המדפיס השר אלויזי בראגאדין ערך בדפוסו, בשנת ש"ט, גם מחלקה עברית, ובשנת ש"י יצאה ממנה הוצאה נחמדה מן משנה התורה בלויית פירושים שונים, ומזוקקים על ידי ה"ר מאיר קאצינלנבוגין האבד"ק פאדובה ובנו ה"ר שמואל יהודה ועם הגהות משניהם. כמסופר למעלה, הסיג המדפיס יושטיניאן את גבולו, כי חקה הוצאה זו, כדמותה וכצלמה, אבל בראגאדין לא שם ידו בצלחת, והלשין לפני האפיפיור, וע"י הדולטוריה נגזרה אז גזרת שרפת התלמוד ובכללה עוד ספרים אחרים, והדפוסים העבריים הוכרחו להנפש מספר שנים ולשבות מכל מלאכתם. אחרי השלימם חלקי משנה התורה, הוחלה הדפסת הלכות רב אלפס עם כל המפרשים

20 השוה שו"ת הרמ"א (סמן עשירי), גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל חלק השביעי (עמ' 342). ההתחרות בין שני המדפיסים בהדפסת הרמב"ם היא שגרמה אז את גזרת האפיפיור, להעלות על המוקד את ספרי התלמוד, ואסור הדפסת ספרים עבריים במשך שנות מספר (השוה פוגלשטיין—ריגר, דברי ימי ישראל ברומא ח"ב עמ' 147), ובויניציאה נשרף התלמוד בירח מרחשון שי"ד, (כמסופר בספר דברי הימים למלכי צרפת מה"ר יוסף הכהן, והשוה גם בס' דבר בעתו ותולדות אדם מה"ר שמואל אלגאזי). המדפיס בראגאדין אומר בסוף ח"ד מן משנה התורה שהוציא בדפוסו: „ובעט שקר חקק העבד הנזכר (כונתו על ה"ר יהודה הלוי הנ"ל) לומר, שאדונו הדפיס הספר לתועלת היהודים, כדי שלא יהיו מוכרחים לקנות משלי וימצאו לקנותו משלו בזול, כי אדרבה כל כוונתו לסבב שיהיה יחידי במלאכה זו ויכוף היהודים ברצונו ויתעשר מהם, וכן בהנהגתו הבלתי ראויה עם הבומבירגי סבב שפסקו מלהדפיס והזיק בזה מאד ליהודים, — כי מלאכתם היתה טובה מאד בכל דבר, וכאשר פסקו מלהדפיס נחדלו הספרים הטובים וגם נתיקרו... וכל מחשבתו למנוע אף אותי מהדפיס, ולא יעלה בידו, כי בעזרת האל בקרב ימים מעטים אתחיל להדפיס אף התלמוד באופן שלם בנייר טוב... ומוגה כהוגן היפך משלו. וכן העשרים וארבע הגדול ורב אלפס... ויזלו הספרים, ובשכר זה... אלי ירוצו לקנות ולמלאות חפצם”.

מוגהות ע"י ה"ר משולם קויפמן ב"ר שמעיה הנ"ל (נגמרות בירח סיון), ואחרי כן הופיע ס' ברכת אברהם (נשלם בחדש אלול שי"ב).

בשנת שי"ג שיתף המדפיס את בנו פיעטרו במפעלו, ועל חשבונם יצאו לאור: ס' הערוך, תולדות אדם וחווה, לחם יהודה²¹ (שנשלם ביום ו' ט"ו אלול שי"ג), ואחרי כן, הופיע, בשנת שי"ד, ס' מגלת סתרים להר"ש מוטוט.

בגלל הגזרה על שרפת התלמוד והספרים העבריים, שבתה המלאכה כעשר שנים, ובשנת שכ"ג הוחלו להתחדש ביתר שאת, ובחדש כסלו משנת שכ"ד נשלם טור אורח חיים עם פי בית יוסף (הוגה ע"י ה"ר שמואל יהודה קאצינלנבוגין הנ"ל, ויצרף לו הקדמה עם חרוזים מה"ר מנחם הכהן פורטו). כן הופיעה אז הקונקורדנציה מאיר נתיב, ובשנה המאוחרת, שכ"ה, יצאה מתחת מכבשי הדפוס מהדורה חדשה של הילקוט השמעוני, לפי הגהות ה"ר מאיר פארינצו, וגם ס' עקדת יצחק אשר הגיהו ה"ר דוד פרובינצאלו.

ביום ד' כ"ט כסלו משנת של"ז נגמרה הוצאה חדשה מן משנה התורה בלויית מפרשים שונים, ובסופה אומר המגיה: כי „להפיק רצון השר הבראגאדין אשר צוה עלינו זה כמשלש חדשים להשלים החלקים שהיו מסויימים בעת ההיא, כי דרך המדפיסים... לאחר את הקונטרס המוקדם עד סוף המעשה... למען לא ישלחו בעולתה לשונם, לידור ולא לשלם, והיה הטוב ההוא אשר יוסיפו מחדש על החבורים לתהלה לשם ולתפארת, וגמרו עליו את ההלל... כמעט שעברנו מחקי המדפיסים לעשות נחת רוח למאהבי השר הנזכר, שחשקה נפשו לחזות בנועם הספר הנורא הזה... לקחה אזנינו שמץ מהלקח ארון האלקים הרב המופלא כמוהר"ר יוסף קארו זצ"ל, שנתבקש בישיבה שלמעלה יום ה' י"ג ניסן של"ה והיתה מנוחתו כבוד. וגם אחרי כן היתה יד ה' בזקן ונשוא פנים הוא הראש במלאכת הדפוס, שלא הניח כמותו כמ"ר מאיר פארינצו ז"ל שנפטר אל בית עולמו יום ה' י"ח תשרי של"ו... ואחריו היה בסומכי ידינו המפואר כמ"ר אשר פארינצו אחיו יצ"ו המקום יסייע בידו וביד שאר אחיו למלאכת מקום אחיהם הנפטר ז"ל, להאיר עיני ישראל במלאכת הדפוס כאשר עם לבבם... הדפסנו בסוף הספר מפתח כולל... בסדר אלפא ביתא... מוצאו מבית מדרשו של הרב הזקן גדול בדורו ממוהר"ר ברוך עוזיאל חזק²² זצ"ל... הצעיר חזקיה מפאנו”.

אחרי מות השר אלויזי בראגאדין, עבר בית דפוסו המהולל לרשות בנו השר יואן בראגאדין בשנת של"ט. ראשית מלאכתו היתה הוצאה נחמדה מן פירוש התורה מן השר דון יצחק אברבנאל (הוחלה ההדפסה י"א אייר ונגמרה יום ו' ט"ו אלול של"ט), ועוד הופיעו תמידים כסדרם ספרים מספרים שונים, תחת השגחת „נאמן ביתו” של המדפיס, ה"ר אשר ב"ר יעקב פארינצו, שגם הגהתם היתה רובצת על שכמו, ובתוכם: ראשית דעת (שמ"ג), נפוצות יהודה (שמ"ט), שנים עשר דרשות להר"נ (ש"ן), שנים עשר דרשות להר"מ מפאדואה (שנ"ד) וכהנה. אחרי כן הושמה משרת המגיה על כתפי ה"ר אברהם חבר טוב וה"ר יצחק ב"ר מרדכי גרשון מצפת²³.

21 בהקדמתו להוצאה השנית (סביניטה שי"ד) אומר המחבר: „והדפסתיו פעם אחת בוויניציאה ובראש שנת כי המר שד"י לי, גזרה מלכות רומי בכל מלכות אדום, ושרפו התלמוד והאגדות התלמוד של הרב רבי יעקב בן חביב זכרונו לברכה, ובחדש מרחשון, כשמו כן הוא, גזרו בוויניציאה ושרפו התלמוד והאגדות הנזכרות וגם הרב אלפסי והמשניות ביום שבת קדש, ובתוכם שרפו כל ספרי שהדפסתי שהיו אלף ות"ק ספרים, באופן שהפסדתי בהם כל מה שהיה לי בוויניציאה, ולא נשאר לי מן הדפוס ההוא ולא מן ההעתק אפילו עלה א' לזכרון, והוכרחתי לחזור ולכתבו מדעתי כבתחילה, ואחר שכתבתי ממנו שלשה פרקים, מצאתי ספר אחד מן הדפוס ביד גוים שלקחו אותו מעל האש, וקניתי אותו בדמים יקרים, וראיתי מתוכו שזכני השם יתברך ועשיתי השני יותר בשלמות מן הראשון”.

22 השוה על אדותו למעלה בפרק רומא.

23 השוה קרית ספר שנה שביעית עמ' 281 ועמ' 590. דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"ג עמ' 217.

פסק החרם עמ' 72.

השר יואן בראגאדין המשיך בהדפסת הספרים העברים עד שנת שע"ד. אז עבר בית דפוסו לידי בניו השרים פיעטרו אלויזי ולוריצו, והם כוננוהו בבית האדון גיואני קאלאוני „המדפיס האומן“, והשר גיואני וידראמין היה הפקיד על המוסד, ואז נדפס בין השאר תפלות המנחה של ערב ר"ח (שע"ד, על הוצאות ה"ר משולם קווי לוי, ה"ר משה ב"ר אליעזר, ה"ר יעקב סלם דיין וה"ר מנחם ב"ר שמואל עזר עזרא, בגיטו). וס' מאיר עיני חכמים (ב' כ"ג כסלו—ב' כ' ניסן שע"ו), תחת השגחת המגיה ה"ר גדליה ב"ר שלמה ליפשיץ המחבר ס' עץ שתול על העקרים (שם שע"ח—ט), וה"ר יהודה אריה מודינא היה אחרי כן ממלא מקומו.

ערך שנת שפ"ד השתתפו אליהם אחיהם השרים אלויזי וגם ויצניציו בראגאדין. ומשנת ת' והלאה לקחו יתר אחיהם חלק בבית הדפוס הזה²⁴, ואחרי חלוף הזמן של מאה ועשרים שנה היה הדפוס עוד בידי השרים בראגאדין. ומעת לעת השכירוהו על כל החומר הטיפוגרפי שבו לאנשי שם, שהיו אף הם מומחים במקצוע הדפוס, והם מצדם הוציאו ספרים על חשבון עצמם²⁵ וכמו כן על הוצאות זולתם, ובתחלת המאה החמשית נמכר חלק הגון של החומר הטיפוגרפי להמדפיס ה"ר ידידיה גבאי אשר פתח אז בית דפוסו בעיר ליוורנו.

בשנות תי"ז—ס"ז היה דפוס השרים שכיר בידי האומן לוריצו פראדאטטא, ויהיו אצלו „הנצבים על הדפוס“ ה"ר מאיר מנחם ב"ר יוסף חביב וה"ר יוסף ב"ר יעקב הכהן, ואחרי שנים אחדות נוסף אליהם גם ה"ר מאיר ב"ר זכריה ממיסטרי. במשרת המגיה כהן ה"ר אברהם אבוהב בנו של המחבר ס' דבר שמואל, ובשנת תכ"ו הופיע הס' בית הלוי וספרים אחרים. משנת תכ"ז והלאה נכנס הדפוס לרשותו של האומן אמברוזיני כריסטופלו, שהרבה להדפיס ספרי תפלות שונות עד שנת תל"ב, ובעת ההיא אנחנו מוצאים פה גם את ה"ר יוסף ב"ר יעקב הכהן הנ"ל, בתור „המדפיס הנצב על המלאכה“, שחנך גם את בנו ה"ר יעקב בעבודת הקדש, למען יעמוד לימינו לעזר ולהועיל.

בשנות תל"ד—מ"ב היה הדפוס שכיר בידי האדון דומינגו וידלאגו, ועבודת הגהת הספרים היתה מונחת בידי התורנים ה"ר משה מויה²⁶, ה"ר דוד ב"ר שלמה אלטארס וה"ר אברהם אלואלאנסי.

מן ערך שנת תנ"ז והלאה היו השרים האחים ויצניצו ואלויזי בראגאדין המנהלים כל עניני הדפוס על חשבון עצמם, ובתקופה זו פעלו בביתם האחים ה"ר יעקב וה"ר נפתלי בניו של ה"ר אהרן אשכנזי, ואת הגהת הספרים השונים שנדפסו בתקופה זו, עשו התורנים ה"ר מנחם ב"ר יעקב מאיסטרו וה"ר משולם זלמן ב"ר אברהם ברך פינקרלי.

הפועלים בדפוס היו בשנות תס"ד והלאה: ה"ר דוד ב"ר רפאל חיים בואינו, ה"ר מנחם ב"ר אהרן פולאקו וה"ר משה דוד ב"ר זלמן הויזן, ויסדרו בין הספרים השונים הלכות קטנות (תס"ד). הגהת הספרים נעשתה ע"י ה"ר ישראל ב"ר אליקים געץ האבד"ק שטראסבורג, ובשנת תס"ז יצאו מן תחת מכבשי הדפוס פרקי אבות עם תרגום לספרדית, בהשגחת ה"ר משה ב"ר יוסף וינטורין, שהיה מומחה לשפה זו.

בשנות תס"ח—ע"ה היה דפוס בראגאדין שכור אל האדון יואני די פאולי, ויעבוד אצלו בתור מפקח ה"ר יצחק הלוי הנ"ל, ואת הגהת הספרים עשתה חברת תורנים ומלומדים כמו האחים ה"ר יהודה וה"ר משה בני ה"ר יוסף פרץ מראגוזה, ואחרי כן נוסף אליהם גם ה"ר סעאדה ב"ר חליפא. בתקופה זו נדפסה פה, בשנת ת"ע, מחזור כמנהג רומא עם הגהות ה"ר שלמה ניצה ואחרי כן, תע"ב—ה' הופיעה הוצאה נחמדה מן המחזור בשם שער בת רבים, על ידי האדון יואני

24 הווה ברשימה הבודלינית מהרמש"ש מעמ' 3076 והלאה.

25 האחים השרים בראגאדין הדפיסו על חשבונם גם ספרים בבתי דפוס אחרים, כמו אצל די גארא,

שהדפיס בעדם בשנת שמ"ו הס' שערי דמעה, ובשנת שנ"ה את טור חשן המשפט.

26 הוא חבר ס' כללי הדקדוק (ויניציאה תל"ח), וימת בוויניציאה בשנת תס"ז, ולסבת פטירתו

נדפסה קינה בשם כוס תנחומין (שם תס"ז).

די פאולי, בהשתתפות האחים ה"ר יוסף וה"ר יעקב חי הכהן, תחת השגחת התורנים המגיהים ה"ר יצחק ב"ר אשר פאציפיקו, ה"ר יהושע ב"ר שלמה ניצה, ה"ר שלמה אלטאראס וה"ר יצחק ב"ר משה לוריא, ובין האנשים השונים שהדפיסו אז ספרים על הוצאותיהם יש לספור ולמנות את ה"ר יעקב ובנו ה"ר יצחק הלוי, ה"ר אברהם ן יקר ב"ר יעקב חנניהו, ואת ה"ר אליעזר ב"ר יעקב סופינו^{26a}.

משנת ת"ץ והלאה היה החוכר מן המחלקה העברית אשר בדפוס „האחים השרים בראגאדין” ה"ר בנימין ב"ר אהרן פולקו, מי שהיה לפניו מסדר במנטובה, וכבר בשנה המאוחרת הביא אצלו „הגביר הרופא המובהק” ה"ר יצחק פואה לדפוס סדר מעמדות, ליום מלאת שנה תמימה להולדו את גד בנו. מאז והלאה הופיעו פה עוד על הוצאותיו כמה ספרי תפלה שונים עד שנת תק"ב, ומשנת תק"ג והלאה השתתף עמו שארו ה"ר שמואל פואה.

בשנת תק"ד שיתף „הגביר” ה"ר שלמה ב"ר משה דוד אשכנזי לה"ר בנימין פולקו, שהיה חוכר הדפוס ובעל מקצוע ממדרגה הראשונה, כי על שכמו היתה רובצת הפעולה הטכנית, ואולם הר"ש עם בני משפחת פואה היו אדירי הכסף, אשר עניני הכספים היו דאגתם, ומשנת תק"ט ולעתיד היו „הגבירים המעולים האלופים מעלת הרופא המובהק כמ"ר יצחק פואה יצ"ו וכמ"ר שלמה בכמ"ר משה דוד אשכנזי „המדפיסים”, זאת אומרת „החוכרים”, ולעומת זה נשאר הר"ב פולקו עד שנת תקכ"א בתור „מפקח”. אבל בתקופת תקי"ז הרחיבו מפעלם, בהיותם חוכרים גם את המחלקה העברית מיד המדפיס וינדראמין. ולפי הנראה היה ה"ר גד, בנו של ה"ר שמואל פואה, בעל שני בתי הדפוס עד ערך תקל"ח, ובשנה המאוחרת עבר הר"ג פואה לעיר פיסא²⁷.

זולת הר"ב פולקו עבדו גם הפועלים האלה בדפוס: „ה"ר אברהם ב"ר משה נוניש די פיאוא (תצ"ה—תקל"ה), ה"ר מנחם ב"ר יעקב מאיסטרו (תצ"ה), ה"ר רפאל ב"ר שלמה קונליאנו (תצ"ה), וה"ר דוד ב"ר רפאל חיים בואינו (תק"ג).

המגיהים בדפוס היו ה"ר ה"ר שלמה ב"ר דוד אלטאראס, ה"ר שמחה ב"ר אברהם קאלימאנו וה"ר יעקב סאראוול (עד תקי"ג).

בשנת תקי"ט חקר ה"ר גד פואה אף את הדפוס של וינדראמין, ופעולת הדפוסים כבר כתובה באריכות דברים²⁸. עלי להעיר עוד רק, כי כאשר בקר הרב חיד"א בשנת תקל"ז (ג' מרחשון) את העיר ויניציאה: „הלכתי לדפוס בראגאדין שמחזיקה סי' גד בן שמואל פואה וראיתי כמה חדרים ושם יוצקים אותיות מרובע ורש"י למיניהם וכמה פועלים, והשר בראגאדין לוקח מאתם דוקאטי לשנה, וג' מאות שכירות הבתים, ויש לסי' גד הנז' הוצאה בכל שבוע ק"ס דוקאטי לשכירות ופועלים”²⁹.

בכלל עבד מר פואה בדפוס בראגאדין עד שנת תקס"ט.

VII. יואן די גארא

המדפיס יואן די גארא התפאר, כי היה „בן משק הבומבירגי מנעוריו”, וביסדו את דפוסו, בשנת שכ"ד, השתמש גם „באותיות הבומבירגי”. בעת סדרו אז את טור אבן העזר עם פירוש בית יוסף שהופיע בשנת שכ"ה, ומוגה על ידי ה"ר מאיר בן הגאון הרא"ש ז"ל בן הגאון ר' צבי ז"ל, המצטדק על אדות השגיאות הנשארות בדפוס, ויאמר, כי „המכשלה הזאת תחת יד האומנים ובפרט בהכנסת שבתות וי"ט”, למרות הדבר שנתמך במקצועו על ידי המגיה המומחה ויטוריו אליאנו, נכדו של המדקדק הנודע ה"ר אליהו בחור, שנשתמד לפני שנים רבות.

^{26a} הוא גר אחרי כן באמ"ד וחבר קונט' על שבת חתונה שנדון לשרפה (השוה סיני שנה י"ז

במאמר הר"מ הכהן עמ' קי"ט).

27 השוה קרית ספר שנה י"ה מעמ' 99 והלאה.

28 שם מעמ' 67 והלאה.

29 מעגל טוב השלם עמ' 84.

בשנת שכ"ז עזבה הוצאה נחמדה מן טור חשן משפט עם ב"י את מכבשי הדפוס והוגהה על ידי ה"ר שמואל בה"ר אלחנן ארקיואלטי, וההוצאה החדשה מן מקראות גדולות שנגמרה ד' י"ז אלול שכ"ח, מוגהה על ידי ה"ר יצחק ב"ר יוסף סלם, — שהיה לפניו מגיה בדפוס שבמנטובה, — ומשנהו ה"ר יצחק ב"ר גרשון טריוויש, תחת השגחתו של הר"א ארקיואלטי, ששמש במשרה זו עד שנת של"ט.

אחרי זמן מה הוחלה המלאכה בסדור טור יורה דעה עם ב"י, — בהוצאה שלישית, — על הוצאות ה"ר חיים ן סרוק „המחזיק ע"י עושי המלאכה", שהוגהה ע"י ה"ר יחיא בן חמו מפאס ונשלמה בשנת של"ט.

תקופת שנות שמ"ה—ס"ה היתה פורייה, והופיעו מכסת ספרים חשובים כמו, פירוש מגלת אסתר מהר"ע מברטנורא (שמ"ה), שערי דמעה (שמ"ו), מחזור מנהג רומא (שמ"ז), יפה מראה (ש"ן), דבר שמואל (שנ"ו), סדור תפלות (שנ"ט), מחזור הדרת קדש (שנ"ט—ס), הגדה עם ציורים (שס"ג) ועוד הרבה ספרים, אשר עבודת הגהתם היתה רובצת על שכמם של ה"ר יצחק ב"ר מרדכי גרשון מצפת³⁰, המחבר ס' שלום אסתר (קושט' שמ"ג), וה"ר אברהם חבר טוב, ובכל זאת נדפסו בינתיים חבורים שהוגהו ע"י מחבריהם ומוציאיהם, כמו ה"ר שמואל ן דייסוס המחבר ס' מסרות (שנ"ח), ה"ר משה אלפלאס (שנ"ח—ש"ס), ה"ר ישראל הזפרוני^{30a} (שס"ד—שס"ט), וה"ר נסים ן שושן (שס"ה).

הפועלים בדפוס היו: ה"ר גרשון ב"ר משה (פורינצו)³¹, וה"ר יצחק הלוי ב"ר יעקב ז"ל הערלישהיים, תחת הנהלת המדפיס ה"ר אשר פורינצו.

בשנת שס"א היו ה"ר נסים ן שושן הנ"ל וה"ר אלישמע „בן האומן הישיש נודע בשערים שמו ישראל הזפרוני... המחזיקים ידי המדפיס" (בשער ס' ארוזי לבנון). החמר הטיפוגרפי עבר בתהלת המאה החמישית לידי המדפיס ה"ר ידידיה גבאי בליוורנו.

VIII. יואן גריפו

המדפיס יואן גריפו החל בשנת שכ"ד לסדר בדפוסו שלשה חלקי הטור עם ב"י, שנגמרו בדפוסו בשנת שכ"ז תחת השגחת ה"ר שמואל ב"ר יצחק פיהם והגהתו³². בשנה המאוחרת, שכ"ז, הופיע ש"ע או"ח מהר"י קארו, והוגה ע"י ה"ר שמואל ארקיואלטי, כן הדפיסו אז באור עה"ת מהר"ע ספורנו, ובראשו שיר המו"ל והמגיה ה"ר שלמה ב"ר אברהם לוצאטו. גם הוחלה בשנת שכ"ז סדור הס' עבודת הקדש, והדפסתו נגמרה ב' כ"ז טבת שכ"ח. בשנת שכ"ח יצא פה גם הס' אור השכל על המ"ר, שהוגה ע"י ה"ר יצחק ב"ר יוסף חזן.

IX. זורזי די קבאלי

מדפוסו של המדפיס זורזי די קבאלי הופיעו הספרים האלה: טור אבן העזר עם ב"י (שכ"ה), הצעה, באור רבינו בחיי עה"ת, עין יעקב, צרור המור (שכ"ז), אבקת רוכל, כל בו, מאיר איוב³³ סדור תפלות אשכנז (שכ"ז). הספרים הנזכרים הוגה ה"ר שמואל ב"ר

30 השוה על אדותיו קרית ספר שנה שביעית עמ' 281 ועמ' 590, רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"ג עמ' 217, פסק החרם עמ' 72.

30^a מקץ ימי מלאכתו בוניציאה הדפיס הגדה נחמדה עם ציורים בשלש הוצאות שונות (קרית ספר שנה ל' עמ' 113 והלאה).

31 השוה קרית ספר שנה שביעית עמ' 58.

32 ראה מה שהרחבתי לדבר עליו בתולדות הדפוס העברי בפולניה עמ' 6.

33 הספר הזה נדפס עד דף ס"ד בריוא די טרינטו, ומשם עד הסוף נדפס פה, ועם שער חדש.

יצחק פיהם³⁴, ובשנה המאוחרת (שכ"ח), הביא ה"ר נפתלי ב"ר יעקב הכהן מגוזאלו³⁵ פה תחת מכבש הדפוס מחזור כמנהג אשכנז, בגודל פוליו, ויהדרו עם מסגרת נחמדה שהביאה הנה ממנטובה.

החמר הטיפוגרפי במלואו, מן שני בתי הדפוס האחרונים, רכש בעתו ה"ר יצחק מחוקק מקראקא, ויערוך עמו את דפוסו המהולל שהיה קיים ועמד על תלו ששים שנים רצופות³⁶.

X. משפחת די זאניטי

בני משפחת האצילים די זאניטי הדפיסו במוסדם ספרים רק על הוצאות אחרים ובפקודתם. ככה אנחנו מוצאים האנשים האלה שהביאו תחת מכבשי הדפוס של די זאניטי ספרים להדפיסם: (א) כריסטופלו די זאניטי, הדפיס פה לפי פקודת המדפיס די גארא בשנת שכ"ד סדר המעמדות, דרכי התלמוד, בשנת שכ"ה, ובחדש תשרי משנת שכ"ז נגמר בדפוסו פירוש התורה לרש"י. — (ב) מטיאו די זאניטי הוציא לאור בהשתתפות קומיין פרווינצי בשנת שנ"ג, באורים מה"ר נתן שפירא, וכמו כן ס' כתר שם טוב בשנת שנ"ו. — (ג) דניאל די זאניטי, מי שהיה בהתחלה "פקיד על מלאכת ההדפסה" בבית מטיאו די זאניטי בשנת שנ"ו, הדפיס בזאת השנה את הספר תפארת ישראל — הגיהו ה"ר שמואל ב"ר יעקב חאגיז, — הואיל משה (שנ"ז, הגיהו ה"ר נסים [שושן]), — משפטי שמואל (שנ"ט—ס) בהגהת ה"ר אברהם ב"ר שבתי צלח, "החכם המהיר לעבודת קונו קל כנשר רץ כצבי הוא לכל החכמים והדרם" (בהקדמת ס' יפה תאר), ובשנת שס"א הדפיס, בפקודת השר בראגאדין, סדור התפלות. — (ד) יואן די זאניטי הדפיס לחם אבירים (שס"ה, — עם הקדמת ה"ר יוסף ב"ר יהודה), — בדק הבית (נגמר כ"ב אדר שס"ו), המשנה עפ"י הר"ע מברטנורא, — נגמרה י"ג ניסן שס"ו ע"ה ה"ר אברהם ראובן ב"ר נחמן אביזאלגו ממשפחת אזולאי, — אפריון שלמה (שס"ח), לחם משנה (שס"ט) ועוד הרבה ספרים.

XI. ייאואני וינדראמינא וצאצאיו

השר ייאואני וינדראמינא, מי שהיה בתקופת ש"פ—ש"ץ, הפקיד על הדפוס בראגאדין, פתח את בית דפוסו בשנת ש"ץ, והחל להדפיס ספרים על הוצאות עצמו. ויוציא לאור ס' תהלים (ש"ץ), דרך ישר (שצ"ג), בית יהודה להריא"מ (שצ"ה—ו), הליכות עולם (שצ"ט), ועוד ספרים שונים. את הספר האחרון הוציא בשנת ת"א, והוא סדור מברכה, הכולל סדר התפלות כמנהג איטליה.

להשר הנזכר היה בכל זמן ועידן "פקיד על ביתו" הממונה בתור קומיסריאה ובשנת שצ"ט היתה המשרה הזאת בידי ייאואני מרטינילי, ובין המסדרים אשר פעלו ועבדו בדפוסו, אנחנו מוצאים את ה"ר יצחק מן הלויים ב"ר יעקב, בן בתו של הרי"א ממודינא, והוא סדר בעתו את הס' בית יהודה מאת זקנו אבי אמו, "חבור אותיות הדפוס עבד רובו ככולו... רך בשנים... בן י"ד שנה". השר אנדריאה וינדראמינא ירש בשנת ת"ב את בית הדפוס המשפחתי וכל כליו עברו לרשותו. פקידו שעל ביתו היה האומן פראנציסקו וייצירי (עד שנת תי"ד), ויעבדו אז בדפוסו בתור מסדרים ה"ר אברהם חבר טוב וה"ר שמעון חביליו, המחבר ס' חבל בני יהודה, והס' הנחמד גדולי תרומה עזב אז את מכבשי הדפוס. אחרי כן יצאו פה לאור: מאור עינים (ת"ג), בינה לעתים (ת"ח) ועוד ספרים שונים מוגהים על ידי ה"ר יעקב ב"ר משה הלוי יחזביל. בשנת

34 השוה למעלה הערה 32.

35 השוה קרית ספר שנה רביעית עמ' 58.

36 ראה בספרי תולדות הדפוס העברי בפולניה עמ' 26.

תי"א הופיעה מסכת אבות עם תרגום לאיטלקית, ואז כבר מוצאים אנחנו את המשורר ה"ר יוסף ב"ר דוד וינטורין העומד על משמרתו בתור „פקיד“ שנשאר על כנו עד שנת תל"ה³⁷. את הגהת הספרים עשו באמונה מתחלת המאה החמשית ה"ר מאיר ב"ר זכריה ממיסטרי. „זה לי עשרים שנה אנכי היום יוצא ובא בבית הדפוס“³⁸, ולימינו עמדו האחים ה"ר שמואל ברוך ואחיו ה"ר יעקב ברוך וכמו כן הרב מ' משה זכות שעזר להם בכל כחו ואונו. גם האומן וייצרי ידע לקחת לימינו אומנים מומחים, שתמכוהו במלאכתו, כמו ייאואני אומבירטי (תי"א—תט"ו) ואנטון ריצני (תי"ז—תי"ט).

בני משפחת וינדראמינא השכירו גם הם את דפוסם מדי פעם בפעם לידי אומנים שונים שנהלו עסקיהם בהשכל ובתבונה, כמו „צעיר המדפיסים“ ה"ר יעקב ב"ר אברהם אבוהב שהדפיס פה בשנת תמ"ג ס' אוצר החיים.

בשנת ת"ן הופיע בדפוס תנ"ך שהגיהו ה"ר דוד אלטראס, שעבד פה עוד שנים אחדות. ואחרי כן, תנ"ו, עזב תקון ליל שבועות והו"ר את מכבשי הדפוס, „ע"י העוסק בתורת ה' צעיר המדפיסים אברהם ב"ר יהושע מסיצי, וה"ר זלקמן ב"ר יקותיאל ריקיטי המכונה בוראטין הגיה ת"ס הס' יד חרוזים.

ת"ק והלאה היה ה"ר מאיר די זארא המנהל עסקי הדפוס, ומשרת המגיה היתה מוטלת על ה"ר שמחה קאלימאני, והנצב על המלאכה היה אז ה"ר דוד ב"ר רפאל חיים בואיני — בהדפסת אור בקר משנת ת"ק, — והעוסק היה ה"ר שמואל ב"ר יעקב טירני. ערך תקט"ז חכרו ה"ר גד פואה ושותפיו גם את דפוס וינדראמינא שעבדו בו שנים רבות³⁹.

* *

*

ראוי להזכיר, כי בשנות של"ז—ח' הדפיס אליסנדרו גרדאני ארבעת חלקי הש"ע, כמו כן הו"ל בונא דומיניקו בשנת של"ח סדור התפלות כמנהג ספרד בפקודת השר בראגאדין. ערך תק"ף היה קיים פה דפוסו של פראנץ קארטאליער, שממנו הופיע תקפ"א שאלה מה"ר משה ב"ר צבי חיים, ותקצ"ט יצא מדפוסו של ה"ר יוסף מולינארי „המדפיס בלשון איטלקי, עברי, יוני ואשכנזי“ ס' טלית קטן ועוד ספרים שונים.

* *

*

עינינו חזות, כי השנה רע"ו, היתה בעד עמינו וגם לספרותנו, שנת מפנה והרת-עולם, יען בה ירה הטפסר המלומד וחסיד האומות דניאל בומברג את אבן הפנה, והניח היסוד ובסיס רחב-הידים, לחולל מוסד תרבותי-ישראלי בויניציאה בקנה-מדה, אשר טרם היה לעולמים בתבל ארצה.

אל האיש הדגול מרבבה הזה נאווה תהלה, כי הקריב נפשו ומאודו למוסדו משאת נפשו זה, במשך תקופה של עשרים שנים רצופות, ובלי-לאות עמד על משמרתו, יחדו עם מתי סודו, לא זנח ההגה מידי, ולא אמר די לפעולתו הנועזת, עד אשר צלחה בידו לבצע אמרתו ולהביא תכניתו לידי פעולה ממשית, לתת לפנינו דברי התורה, שני התלמודים, ומפרשיהם, ספרי הפוסקים, התפלות, — לפי מנהגי הקהלות הישראליות, ובתוכם גם הקראים, שבכל ירכתי תבל, — והעשיר כל ענפי הספרות באופן נעלה בפרט, ונהיה למורה דרך להבאים אחריו, ושלש מאות שנה

37 הר"י וינטורין, נעים זמירות ישראל, היה פקיד בדפוס, ובשנת תי"א, הנהו מתרעם, כי „הפועלים עצלים במלאכת הקדש“, כן הוא מספר: „בעל זקן אהרן... זה דודי וזה רועי רוזני וקציני בעל אחות אם אשתי“. השוה ברשימה הבודלינית מהרמש"ש עמ' 2960.

38 דבריו בתחלת ס' זאת חקת התורה שנדפס בשנת תי"ט.

39 השוה קרית ספר שנה י"ח ח"א.

הלכו הם בעקבותיו, בתתם לפני ההמון חבורים מועילים, והאפשרות למלא דרישותיהם בכל המקצועות, ולהרחיב על ידיהם את התורה והחכמה והתרבות בכל משכנות יעקב ואהלי שם. אמנם המדפיסים האחרים הם המשיכו ללכת גם כן בנתיבות שהתוה בומברג לפניהם, ואולם הטמיעה עשתה ביהדות איטליה שמות נוראות, וכמעט כבה נר ישראל, הדפוסים חדלו לעבוד וסגרו דלתותיהם לעד.

טו. טריין (מונפירטו) (Trino)

ה"ר יעקב ב"ר אביגדור הלוי, קצב מפאדובה, מי שהיה לפניו מדפיס ספרים בעיר רומא, כאמור בפרק זה, הוציא בעיר טריין (המכונה טרינו־מונפירטו) בשנת רפ"ה: סדור התפלות עם ההגדה של פסח, הושענות, מערבות ופרקי אבות עם שני פירושים (נגמר בירח מרחשון רפ"ו, בבית ה"ר נתנאל [ב"ר פרץ] ¹ חלפן, בתבנית קוארטו). בקצהו נדפס: „בשעה טוב ובמזל טוב, נשלמתי התפלה עם הפי, בחדש מרחשון שנת אחי ורעי אדברה נא שלום, ג' אלפים תר"ל למבול... אלף תתל"ז לשטרות... תתק"ד לראשית אמונת הישמעאלים, ש"ן לחתימת מיד הרמב"ם ז"ל, נדפס תחת ממשלת אדונינו המרקז בוניפאציו ממונטפיראטו יר"ה... אני יעקב בן לא"א כמ"ר אביגדור הלוי קצב מפדואה נדפסתי התפלה הזו בשם נתנאל חלפן ובביתו וכן יזכנו ה' לעשות ספרים בשמו ובביתו כדי להרביץ תורה בישראל אמן סלה“.

טז. סביוניטה (Sabbioneta)

השבח והתהלה יאתה לשני השותפים התורניים ה"ר יוסף שלי"ט מפדואה וה"ר יעקב ב"ר נפתלי מגוזאלו, שעבדו לפניו בדפוס במנטובה, בגלל שהם עודדו את הטפסר ה"זקן ונשוא פנים" ה"ר טוביה פואה ב"ר אליעזר בסביוניטה, והניעו אותו ליסד בביתו, שעמד תחת חסות וממשלת האדון ו"ספיטיאן גונזאגה קולונה, בית דפוס על בסיס רחב, „אשר משם תצא תורה לכל ישראל“^{1a}, והנדיב הנזכר נענה למבוקשתם, „ובראש חדש סיון שי"א, הקים מלאכת הדפוס... מקום דירתו“².

השותפים הנזכרים נטלו עליהם ההתחייבות, להעסיק את מוסדו, ולהביא תחת מכבשי דפוסו ספרים מספרים שונים על הוצאותיהם הם, בשגם תמיכה חמרית היתה בטוחה להם, כן מן „השר וגדול בישראל כמ"ר אהרן חביב מפזרו“, שעל פי פקודתו וצוותו נעשתה בחירת הספרים, שעליהם היה להדפיסם, וגם בלעדו עמדו לימינם אנשים רמי המעלה, כמו ה"ר שמואל גאנשה, ה"ר שמואל קסים, ה"ר ראובן דמאיר, ה"ר דוד ממודינא, ה"ר מנחם מלוולטה ועוד טפסרים אחרים³ שתמכוהם מהונם וממונם.

ה"ר יוסף אומר — בהקדמתו למרכבת המשנה, הספר הראשון שהדפיס והוציא, — „לולי

1 השוה ברשימה הבודלינית מהרמש"ש עמ' 305 ועמ' 3015.

1^a ה"ר יוסף הכהן בדברי הימים למלכי צרפת דף שי"א—י"ב.

2 שם. השוה גם קרית 99 שנה רביעית עמ' 272, שנה י"ז מעמ' 393 והלאה.

3 שם עמ' 398.

השם צבאות הותיר לנו שריד... לחקוק בעט ברזל ועופרת... כמעט כסדום היינו... כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב ממלאכה כזו המחממת את בעליה, כי יפה תורה עם דרך ארץ... כי המלאכה מרובה, והפועלים והכלים מכלים שונים רבים מהכיל, אשר לא נעשה כן לכל מלאכה, ואחריהם סופרים ומגיהים, אין קץ לכל העם ההולכים, עם היותם נוגשים אצים, כי יבא העם לדרוש את שכרו אתו לפעולתו אשר לפניו... לא נחתי ולא שקטתי, עד העמדנו המשכן על מכוננו, ויתר הכלים... וה' נתן חן הכתב והמכתב... אשר כל רואיהם תחזינה מישרים גם בנייר ודיו... והריקותי ברכה עד בלי די בהגהה... תדד שנתי מעיני, לא יעצרני גשם ושלג וחורב ביום וקרח בלילה... ויקר מקרה כי ה' נתן את חני בעיני איש מלא רוח חכמה... אהרן מפיסארו למשכני חסד, ולי אני עבדו קרא ויאמר, קום לך למה זה אתה נופל על פניך חזק ותחזק בעד עמינו, כי אנכי אהיה עם פיך והוריתך... לקרא להם לעזרת ה' בגבורים."

אחרי השלימם הספר הנזכר, ביום ג' ה' לחדש מנחם אב משנת שי"א, עם מפתחות והקדמת הר"י שלי"ט, הוחלה, ביום כ"ו מרחשון שי"ב, סדורו והדפסתו של הס' חזות קשה מהר"י עראמה, ותהי השלמתו ב' י"ח כסלו שי"ב ע"י השותפים, וגם לספר השני כתב הר"י הקדמתו המפורטת ויעש לו מפתח, ובוה נסתיימה פעולתם בסביוניטה⁴.

בעת הזאת נסגרו כמסופר למעלה בפרק ויניציאה, בגלל האשמות על התלמוד ועלילות דברים, כל בתי הדפוס הגדולים שבויניציאה, והאומן החרוץ הנודע לשם ולתהלה ישראל ב"ר ברוך, המכונה קורניליו אדילקינד, מי שהיה לפני המפקח והמנהל בבתי הדפוס המפורסמים במדינה, פנה אז אל המדפיס החדש ה"ר טוביה פואה שיעבידו בביתו. מובן מאליו שהר"ט פואה קבלו בזרועות פתוחות, ואמנם הוחלה פה, עם הופעתו של האיש כביראונים זה, תקופה רבת מעש בעבודת הדפוס. מאז והלאה השתתפו גם שני בניו של הר"ט, ה"ר אליעזר וה"ר מרדכי במפעל אביהם הישיש, וגם ה"ר יוסף שלי"ט נשאר על כנו בתור מגיה, וידפיסו: תורה (בלי נקודות, בתבנית קטנטנה מאד), מורה נבוכים (בחדש שבט, בשם ה"ר דוד ממודינא), דברי הימים למלכי צרפת (שנגמר סוף מרחשון שי"ד), טור אבן העזר עם בית יוסף (ו' תמוז—אלול שי"ג) שהוטפל בהדפסתו ה"ר משה אבן שושן מצפת במצות הר"י קארו, ובינתים הוציא אדילקינד אל הפועל שנויים טכניים בחומר הדפוס, והוסיף עליו ציורים שונים לפאר עמהם את שערי הספרים הגדולים בכמותם, והופיעו אז במרץ מן הוצאה חדשה של התלמוד בבלי המסכתות: עירובין, פסחים, ביצה, מועד קטן, תענית, כתובות, יבמות, גטין, נדרים, שלש בבות, סנהדרין, עבודה זרה, שבועות, מכות, וקדושין (אלול שי"ג) עם קצור פסקי הרא"ש⁵, ועם הוספות "על יד התלמיד יהושע בעז למשפחת ברוך יזיי"א בכמ"ר שמעון זלה"ה לזכות את הרבים ה"ה מראה מקום של מסורת התלמוד ומראה מקום מהתוספות ומ"מ מדיני התלמוד בפוסקים והם הרמב"ם והר"ם מקוצי ורבינו יעקב בעל הטורים ז"ל, כל אחד ואחד בדגלו לאותות נקרא עין משפט, וספר חיקור דינין מיוסד על כל הדינים שבתלמוד באיזה מסכתא נזכרו ובאיזה פרק ובאיזה הלכה ובאיזה דף, על סדר ההלכות כסדר ספר הי"ד, וסימני הדינין בתלמוד נקרא נר מצוה, גם נתוסף אחר כל מסכתא פסקי הרא"ש ומסומנין הדינין בספר רבינו אשר. דא היא נדוניא דהנעלת לה מסכתא דא מבי בעלי דפוס הראשונים, וצבי התלמיד יהושע בעז מברוך הנוז, והוסיף לה עוד דברים, כאשר לפניך עיניך תחזינה מישרים, וכלפי מה שאמרו רז"ל סוף מסכת מגילה, דהקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר, וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם, נתאזר עז לתת הטעמים במשניות כדי להחזיר העטרה ליושנה. וצדקה וטוב וחיים יהיה לנו, כי נשמור לתלמוד המשניות כאשר צוו אותנו חכמינו ז"ל, והוד והדר לבש התלמוד הלז מתוספות רי"ד ז"ל במהדורא תניינא תליתאה רביעאה דיליה. אשר משם

4 שם עמ' 395. גם ס' שמוש תהלים נדפס פה בשנת שי"ב, וראיתו לפני כיובל שנים, ואינני זוכר

האם גם הוא נדפס על הוצאות שני השותפים.

5 השוה רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד (הוצאה שניה) עמ' נ"ח.

יראה הרואה תכלית כונת ביאור התוספות. ואף כי הנדפס מהדורא קמא עד עתה הוא כלי חמדה, מ"מ מהדורא בתרא בכל דבר עיון הוא העיקר. וכמו שאמרו ריש פרק הזהב גבי רבי ופרק מי שמת גבי רב אשי, שניהם ראשי המחברים וגדולי המאורים. ויען כי כל חפץ המבינים לרדת לעומקה של הלכה, בחר להוסיף גם בתלמוד הלז חדושי החכמים אשר מעולם אנשי השם, ה"ה הרמב"ן הרשב"א הר"ן הריטב"א ז"ל, ובכל מקום אשר תמצא ידו חדושי הריטב"א ז"ל יניח שאר החדושים מהחכמים אשר לפניו ויביא את דברי הריטב"א... וכן בזאת המסכתא הושמו חדושי הריטב"א ז"ל... ומפני שתועלת מסורת התלמוד... הוא מעיקרי הלימוד, ראה התלמיד הנז' להוסיף על מסורת התלמוד הראשון מסורת אחר כפי אשר מצאה ידו... ובזאת המסכתא לבד יש יותר משלש מאות מסורת התלמוד, נוסף... און תקן וחקר התלמיד הנז' פסקי התוספות כסדר התלכות, והודיע מקום מוצאם... היה מן ההכרח להדפיס המסורת מהתוספות בסוף המסכתא אצל פסקי התוספות, וכן נעשה למראה מקום מהפוסקים, לסבה זו שנדפסו בלוח לבד בסוף המסכתא... חקור דינין הנזכר יהיה חבור אחד, מודיע תועלת כל דברי חכמינו ז"ל ומכריז על טיבם... ובדברי הרא"ש ז"ל הגיה כל אור זרוע קצר סביב לה, גם בפסקי הרא"ש ז"ל, אשר שמם מעדני מלך יש ההגהות השייכים אליו.

בינתים לא נחו ולא שקטו נעווי לב, אשר הביאו את דבתם רעה על אדות התלמוד לפני האפיפיור, שהוציא כתב הדת, כי אחת דינו לשרפו ולהעבירו מן העולם, ושוטריו יצאו מבוהלים ויתפרצו לתוך שכונות היהודים בערים רומא, מנטובה, פאדובה, ויניציאה, פירארה וסביוניטה, ובכל צפון איטליה שדרו ספרי התלמוד לאלפים ולרבבות, ובראש השנה שי"ד נתנום על האח וישרפום כליל⁶, ולא נשאו גם את פני הזקן, וכל הכבודה מן המסכתות שהיו במחסניו, חלקה גורלה של אחיותיה מן הדפוסים השונים, ותהינה אף הן למאכלת אש, ולא השאירו מהן שריד או פליט⁷.

בשנה המאוחרת, שי"ד, עזבו הספרים האלה מכבשי הדפוס: דברי הימים למלכי צרפת, שבט יהודה, שו"ת מהר"ם ן' אלאשקר (כסלו), סימני כל השמנה בנינים, יאיר נתיב, ובראש חודש אדר הוחלה הדפסת הלכות רב אלפס⁸, וביום ו' ד' אייר נגמרה ההדפסה של הספר פרדס רמונים. „בשם האלוף כהר"ר שלמה יצחק ירושלמי ן' הח"ר מנחם ז"ל ה"ה דמתקרייא זעק"ל אשכנזי", תורה, ובחדש מנחם אב שי"ד נשלם בדפוס ס' לחם יהודה על פרקי אבות, ובהקדמתו יספר המחבר: „והדפסתיו פעם אחת בויניציאה ובראש שנת כי המר שד"י לי גזרה מלכות רומי בכל מלכות אדום ושרפו התלמוד והאגדות התלמוד של ה"ר יעקב בן חביב ז"ל, ובחודש מרחשון, כשמו כן הוא, גזרו בויניציאה ושרפו התלמוד והאגדות הנז' וגם הרב אלפסי והמשניות ביום

6 השוה גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל חלק שביעי עמ' 245 והלאה. עמק הבכא (הוצ' קראקא)

עמ' 128.

7 רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד מן עמ' נ"ה והלאה.

8 השלמתו היתה ר"ח אייר שט"ו, ועל השער יאמרו: „...והגדלנו והוספנו בזה... המחלוקת אשר

לבעלי התוספות ומיימון וסמ"ג וטור ויתר מהפוסקים והמפרשים... וחידושי רבינו ישעיה אחרון ז"ל הנקראים שלטי הגבורים... בכלל הוספנו על הראשונים השגות... שהשיגו כגון בעל העיטור, הראב"ד, רבינו יונה, הרא"ש ז"ל. אי נמי תשובות שעשו שוב אחד מהגבורים ז"ל על השגות שנעשו לרבינו אלפסי ז"ל... גם לא יחסר בו חיקור דיני המרדכי מסודר להלכות כל פרטי דיניו... כל הנזכר הוליד והצמיח המדוכא ביסורין ומוטל במטה יהושע בעז מברוך יזי"א... ועלינו לשבח לאדון הכל אשר לא השבית גואל מרביץ תורה בישראל ונתן בלבו אחד קדוש מחכמי א"י שמו כמה"ר משה ן' שושן... להדפיס האלפסי הלז שיהיה שלם כפי האפשר לא יחסר בו המזג... ומחשבות לבו רק לזכות את הרבים, ורצה לבזבז ממון כדי להעמיד ספר הרב אלפסי ז"ל על מלאתו.

לדאבון לב כל מוקירי התורה והתעודה נאסף הרב יהושע בעז מברוך בעת ההיא אל עמיו.

שבת קדש, ובתוכם שרפו כל ספרי שהדפסתי שהיו אלף ות"ק ספרים באופן שהפסדתי בהם כל מה שהיה לי בויניציאה, ולא נשאר לי מן הדפוס ההוא ולא מן ההעתק אפי' עלה אחד לזכרון והוכרתי לחזור ולכותבו מדעתי כבתחלה, ואחר שכתבתי ממנו שלשה פרקים, מצאתי ספר אחד מן הדפוס ביד גוים שלקחו אותו מעל האש, וקניתי אותו בדמים יקרים, וראיתי מתוכו שזכני השי"ת, ועשיתי השני יותר בשלמות מן הראשון" (כמסופר למעלה בפרק ויניציאה). בעת הזאת עזב ה"ר יוסף שלי"ט את משרתו בתור מגיה ועל כנו בא ה"ר ראובן ב"ר רפאל צרפתי מאורליאנס, וידפיסו אז: סדר התפלות כמנהג רומא (ש"ט"ו), תהלים עם שימוש צפנת פענח, מהרי"ל (בחדש סיון ש"ט"ז), עטרת זקנים (י"ז מרחשון—י' טבת) חמשה חומשי תורה, פירוש התורה לרש"י (אייר ש"ז—א' מרחשון ש"ח), תורה (א' מרחשון ש"ח), וכמו כן התחילו ב"ח בסיון משנת ש"ז בסדרו של מחזור לכל השנה כפי מנהגי האשכנזים, שהדפסתו נשקעה באמצע, בגלל העדרו של האומן המפואר אדילקינד, — שהמיר בעת הזאת את דתו, וילך ויעבוד אלהים אחרים, — כן קמו במשך ההדפסה קושיים טכניים, ולא היתה להמדפיס ולעוזריו האפשרות להתגבר עליהם, ויהיו אנוסים להתקשר עם המדפיס ויצנצו קננטי בקרימונה, והוא המשיך העבודה וגמר את הדפסת המחזור בכ"ט אלול שנת ש"ך⁹, ובינתיים הוחלה בימי האביב, — חדש ניסן, — סדרו של שיר השירים עם פירוש ה"ר אברהם תמך שנשלם בשנה המאוחרת (כ"ג מרחשון ש"ט, וי"ל ע"י ה"ר רפאל יוסף ב"ר יוחנן טריויש לכבוד שארו ה"ר יוסף ב"ר חיים אשכנזי מאנקונה), וכמו כן החלו בשנת ש"ח, כ' מרחשון, לסדר את הטור חשן המשפט עם בית יוסף בשם ה"ר הושעיה ב"ר יוסף פואה, וארכה ונמשכה המלאכה עד ר"ח אדר ש"ט, ועל השער נדפס: „ואנחנו הנצבים על מלאכת הדפוס במצות הנעלה אבינו כמ"ר טוביה פואה יצ"ו מאשר ידענו שאין מקצוע בתורה כדיני ממונות, וכי כנפש האב, המחבר, נפש הבנים כאיל תערוג לראות, הספר הלז היקר מבהט ודר וסוחרת, חקוק בעט ברזל ועופרת, למען יתענגו בגן עדניו, וילקטו תפוחיו, פרחיו ושושניו, משחריו ימצאוהו ולבקרים יפקדוהו, כי תועלת הספר גלויה וברורה לעיני כל יודעי דת ודין, והנה פשפשונו במעשיו של כמ"ר משה ן' שושן¹⁰, שלוחו של הרב המחבר, ומצאנו ראינו, כי שגרונא נקטיה ובשמאל דוחה ולא ימין מקרבת,

9 לפי הנראה מצא המדפיס גם מכשולים שונים אחרים העומדים על דרכו, אולי מצד הכנסיה, יען בסופו נהגו כותב: „אמר המדפיס יודע כל שער עמי כמה טצדקי והרפתקי דעדו עלי בטורח עשיית המחזור, כשמו כן הוא מחזור גלגל חוזר בעולם הלך בגולה לא שקט על שמריו. תכליתו לא היה במקום ראשיתו, נעשה בעמל רב וביגיעה גדולה והוצאה מרובה, כסדרה ושלא כסדרה, ילידי הזמן הקיפוני סבביני תלאות רבות, הכל דבידי שמים ובידי אדם, צינים ופחים עידן ועידנין חלפו למו מיום התחלתו ועד עתה דאישתהי גמירתו, רבות מחשבות היה בלבי להגדיל תוארו ויאדיר, ולהוסיף לו עוד חדושים רבים, כאשר הוספתי עליו ג"כ בראשונה, ונמצאה מחשבה מועלת אפילו לדברי תורה, ומעיד אני עלי שמיכ וארץ, כי לא לשם כילות וקמצנות ח"ו משכתי ידי אחר אח"כ, רק בראותי כוכבי שמים מחטילותם נלחמו בי, עד כי באתי עד מלון קיצו של שנה, אמרתי בלבי אלכה נא אחרי הקוצרים, תכלה השנה וכללות ופרטות של המחזור הזה. ומ"מ תמצאו בזה המחזור חדושים ותוספות בהוד והדר על כל אשר היו לפניו. וכן נגמר ביום קודם הרת עולם יום ששי וערב ראש השנה מחזור גדול הזה...”

10 את תוכן השער שהנני נותנו בזה, כבר פרסמתי בשנת תרנ"ו, במחברתי על רבינו יוסף קארו (דרוהוביטש תרנ"ו), והר"י זנה, שלא ידעו, הדפיס עוד הפעם דברי השער בקרית ספר שנה שמינית עמ' 517 הלאה. מלבד זה נתן לפנינו העתק טופס כתב שנכתב במנטובה שנת ש"ח, המפיץ אור על התנהגותו של הר"מ ן' שושן, „...וזה משה האיש בעזות מצח וחציפות גדולה העיז פניו ואמר אדרבה, הלא לא על מהר"ם פרובינצאל"ו לבדו עות וחרף וגדף וזלזל זה האיש משה ן' שושן, כי גם על הנמנים עמו ועלינו המבוררים. כן רואים אנחנו, שהתנהג שלא כשורה נגד משפחת פואה, הנודעים ברוח נדיבתם. בלתי ספק נעלם מהר"י קארו, כי בא כחו לא הלך בדרך הישרה, כיאה לשלוחו, ולא היה ראוי לאמון שנתן בו. — השוה גם גאון, יהודי המזרח ח"א עמ' 666 בהערה.

כותב שטנה על הדפסת הספר ומבקש נכלי דתות לעכוב או להשהות הדפסתו מדחי אל דחי, כי זה שנתים התנהג בעצלתיים, ואחרי אשר יצא מפיו צדק וגזר אומר להדפיס הדר ביה מההיא, וידו נטויה בכח דיני האומות להוציא הספר מידינו ולבטל הדפסתו עם תואנות והתנצלויות אשר אין להם שחר. לכן קמנו ונתעודד עם היותו עומד על ימינו לסטננו והתחזקנו בהדפסתו כיד ה' הטובה עלינו. וכדי לפרסם את האמת אנחנו מודיעים כל זה, כי עם היות זה משה גלחם בנו מלחמת תנופה, וכל מעשיו יולדו להרפ"ה, מכל מקום לא נסוג אחור לבנו, ולא רפו ידינו מליכנס בעובי הקורה, כי מגמת פנינו היא להפיץ רצון איש אלקי' קדוש מחבר הביאור הנ"ל, ולהרחיב הודעת טבעו בעולם, למען יבקשו תורה מפיהו בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ויאמרו הלכות בשמו הן בעודנו חי בעודנו חי עמנו היום, ובזה יהיה קורת רוח גם כן לכמה חכמים ותלמידים ואנשים רשומים, אשר הרבו תלונתם כל היום על אחור הדפסתו, כי ידעו היות בו מהתועלת מה שלא יעלם. ואין כוונתנו להגדיל שמנו ולא להתעשר בספר הלז, רק למצוא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם, הוא הרב המחבר, כאשר ראוי ומחויב להיות רחם ומוקיר ודחיל מרבנו, ובפרט ליחידי סגולה כמוהו, אין הדור יתום שהוא בתוכו. והרי אנו מדפיסים לשם המחבר הנ"ל סך שמונה מאות מהם, מבלי תקות שום ריוח ותועלת זולת מה שנוציא בהדפסתם, וצדקה תהיה לנו לפני אלקינו שבשמים, בעשותנו נחת רוח אל החכם הנ"ל והיה שכרנו. וראו יופי הספר הלז ישרים וישמחו, כאשר יגילו בחלקם שלל, במצאם דינים מסודרים נוצצים כעין נחשת קלל".

ביום א' ניסן שי"ט הוחלה העבודה בסדור המשנה עפ"י הרמב"ם והר"ע מברטנורא, ואחרי השלימם סדרי זרעים ומועד, עברה ההוצאה כולה לידי ה"ר יעקב ב"ר נפתלי הכהן הנ"ל, והוא השלים את ארבעת סדרים הנותרים בדפוס שבמנטובה¹¹, ובית הדפוס של פואה שבסבינויטה נסגר, וחדל מעבוד עוד; יען כהני הכנסיה הקטולית הסיתו בשנות שכ"א—ג את ההמון נגד היהודים¹².

* * *

האדון המדפיס ויצניצו קונטי מקרימונה, העביר, מסבה בלתי נודעת, בשנת שכ"ז את דפוסו עירה סביוניטה, והופיעו אז: סדור תפלות, צדה לדרך, פרקי ר' אליעזר (נגמר ר"ח אב על הוצאות ה"ר אליעזר¹³ ב"ר אברהם ברוינשווייג ולשם ה"ר שלמה מפונטירמולי) וס' הליכות עולם (שנשלם א' אלול שכ"ז), ואחרי זה שב לקרימונה לעומת שבא משם.

י. קרימונה (Cremona)

האומן הנודע ויצניצו קונטי, הנזכר למעלה, יסד וערך בשנת שט"ז בעיר קרימונה, בית דפוס לספרים עבריים והוצאתם.

מה היתה הסבה שהביאה אותו אל הצעד הזה, כשנתים ימים אחרי אשר קנא האפיפיור את קנאתו ושפך את זעמו וחמתו על הספרים העבריים, ונציגיו לקחו מן הבא בידם, להעבירם באש ולכלותם מעל פני האדמה? אמנם כן, המדפיס ראה וידע את העובדה, כי רבבות ספרים

11 השוה קרית 199 שנה שביעית מן עמ' 275 והלאה.

12 ראה צונץ, סינאוגולה פואזיע (הוצאה שניה) עמ' 337.

13 בנו ה"ר אברהם השתתף לפניו בדפוס שהקימו בעיר הענא, ככתוב בפרק זה, עמ' 56. ובערוכ

ימיו היה מגיה בדפוס העיר שבבאזיליאה, כאמור שם עמ' 8.

עברים הועלו במדינה על המוקדה, ואף לא נעלם ממבטו-החודר, שלמרות הדבר, שקצפו של האפיפיור אך ורק על התלמוד בלבד יצא, במטרה להאבידו מתחת שמי ה', ובכל זאת לא הפליאו פקידי העושים רצונו, בין התלמוד ובין הספרים העברים האחרים, ובמיוחד העדיפו בלב ונפש חפצה, להעלות בחכה גם ספרים שאין להם שום התקשרות עם התלמוד, ולתתם בתימרות-עשן. על ידי הפעולה העצובה הזאת, נתרוקנו בתי "עם הספר" שבאיטליה מספריהם, שהיו חביבים עליהם כבבת עינם, וברבות הימים נתגברה הדרישה לספרים ורכישתם מיום ליום בכלל, ובפרט אחרי פתיחת בית-אולפנא, הישיבה הרמה והנשאה הנודעה, שעמדה תחת הנהלת הרב יוסף אוטולינגי והשגחתו, במטרתו להחזיר העטרה ליושנה¹, ובגלל כל זאת הכרע קונטי לפתוח מוסדו על יסוד רחב, במצאו השעה מוכשרת, למלא באופן חלקי משאלות לבות רצונם של הדורשים ולרוות צמאון הכמהים לדבר ה', ולספק צרכי בני הישיבה.

למען לא ישכן באהלו עולה, היה אדיר חפצו של המדפיס קונטי, לתת להקונים מפרי דפוסו, חבורים מוגהים היטב, ולזאת הבטח לו מראש עזרתו של התורני ה"ר שמואל ב"ר יצחק פיהם², שנטל על שכמו משרת המגיה.

המלאכה הוחלה וידפיסו זה אחר זה: תולדות אדם, עמודי גולה³ (ה' כ"ד תמוז), מעלות המדית (ה' י"ז אב—ג' ה' אלול), שו"ת מהרי"ל (ה' י"ט אלול ש"ט"ז), מאמר השכל (הוחלה ההדפסה ש"ט"ז ונגמר ה' י"ג תשרי שי"ז), שו"ת מה"ר יוסף קולון (ב' י"ז מרחשון), קצור המרדכי, אור עינים (ד' י"ז אדר), הרוקח (י"ד ניסן), שו"ת ה"ר ניסים גירונדי (ד' כ"ט לעומר, בשתי הוצאות שונות), צרי היגון (י"ד ניסן), ראש אמנה (ו' כ"ב סיון שי"ז).

בימים ההם הקשיבו אזני ה"ר שמואל פיהם רב קשב, מאחורי הקלעים, כי המדפיס קונטי הנהו עומד במשא ומתן עם אחיו המומר ויטוריו אליאנו, ובחפצו להניעו לעבוד בעתיד במפעלו, כן בתור מסדר וגם יכהן במשרת המגיה. הדבר הזה היה בעדו דבר נמנע, כי לא נשא אותם הארץ לשבת יחדו בשביל היחס המתוח ביניהם. שני אחים אשר האחד היה יהודי אדוק, והשני מומר ואיש רע-מעללים, שזה לפני כשנתיים ימים הלשין לפני הכנסיה הקטולית על התלמוד, — כמסופר בפרק הקודם, — וגרם לשרפתו באלפיו וברבבותיו, ולכן, — יען אין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת, — הכרח הר"ש פיהם, לדאבוננו, לותר על משרתו שפרנסה אותו, ויעזוב את העיר קרימונה בימי הקיץ משנת שי"ז, ואמנם אחיו, בן-ממר ליולדתו, כבר לקח לידי מיד אחרי כן, בירח תמוז שי"ז, את ההגה להנהלת משרתו הכפולה, ותחת השגחתו נגמרה אז הדפסת הספר זבח פסח לה"ר דון יצחק אברבנאל.

את התפקיד למלא את מקום המגיה הר"ש פיהם, מסר אז המדפיס אחרי חלוף זמן קצר, לידי התורני והתלמודי המפורסם ה"ר חייא מאיר מויניציא⁴, ויעזבו אז הספרים האלה את מכבשי הדפוס: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ג' י"ז סיון שי"ז—ו' כ"ח מרחשון שי"ח), אבן בחן (שי"ח), לפי השערתי נאסף בתקופה זו ה"ר חייא מאיר אל עמיו, והאיש היה זקן ושבע ימים, ויבא על כנו ה"ר חיים ב"ר שמואל גאטיניו הרופא, והמשיכו להדפיס: הכריתות (ד' ב' שבט,

1 השוה גרץ, דברי ימי ישראל בגרמנית חלק תשיעי עמ' 343.

2 ה"ר יצחק פיהם ארש לו לאשה את הגברת מ' חנה — בתו של המדקדק ה"ר אליהו בחור, — לאשה, ותלד לו שלשה בנים. שמואל, יוסף ואליהו. הר"ש כהן פאר בתור מגיה בדפוסים שונים שבאיטליה, ואחרי כן, עזב ארץ מולדתו, ויתקע אהלו בעיר קראקא, עדי האספו אל עמיו (השוה תולדות הדפוס העברי בפולניה עמ' 5 ועמ' 13), ועל אדות שני אחיו המומרים כבר הודעתי עליהם בתולדות הדפוס העברי בערים שבאירופה עמ' 11.

3 מקץ הספר נדפס: „נשלם מלאכת שבעת הימים, שבח והלל לחי עולמים, וקראתיו עמודי גולה, וכאשר תבנה ציון על תילה, בעזרת שוכן מעלה, ותכונן במצות התלויות בגבולה”.

4 כבר דברתי עליו למעלה בפרק ויניציאה, וראה וינר, פסק החרם עמ' 60.

עם הקדמת ה"ר מאיר בן הקדוש ה"ר משה היילפרון), מבחר הפנינים (ב' י"ח אדר שני), מנהגי מהרי"ל (בחדש ניסן), טור או"ח (ו' כ"ח מנחם אב שי"ח), ציוני⁵ (שבט—ערב פסח), חזקוני, מחיר יין, (ו' י' אדר שי"ט), וכמו כן החלו אז בסדורו של ספר הזהר שעל התורה, על פי כ"י ובשנויים שונים ועל הוצאות המגיה ויטוריו אליאנו, שלקח חלק בסדורו ואף בהגהתו, ובמשך ימי ההדפסה, בשנת שי"ט התרחש מקרה בלתי טהור ורבי-העלילה. בין המנהל הישיבה בקרימונה, הר"י אוטולינגי, והמומר יהושע דיקנטורי פרצה מריבה פרטית, ולמען קחת ממנו נקם, לקח לו לעזר עוד שני מומרים, ה"ה חננאל די פולינו ושלמה רומאנין, ושלתם הביאו את דבתם רעה לפני האפיפיור, בדילוטוריה, כי ראש הישיבה ותלמידיו קבצו מספר רב מן מסכתות התלמוד, שנדונו על ידי הכנסיה, בשכבר הימים, לשרפת מאכולת אש. הרצים של האפיפיור יצאו מבוהלים ודחופים והוציאו מן הישיבה ומחסנה ערך שתיים-עשרה אלף ספרים, שנשרפו כליל, והישיבה נסגרה על מסגריה, וראשה ומנהלה היה נאלץ לעזוב את העיר⁶.

כשוך חמת מלאכי משחית, צלחה בידי המדפיס לגמור את הדפסת הזהר (בשנת ש"ך, ובתחלתו נדפסו חרוזים בראשי-התבות יוסף), ואחרי כן הופיעו חמשה חומשי התורה עם פירוש רש"י בתרגום יהודית-אשכנזית ע"י ה"ר יהודה ב"ר משה נפתלי מקרמו הנקרא ה"ר ליב ברעש (י"ד ניסן), ציוני (הוצאה השניה באותיות רש"י, כ"ה תמוז), ואף את המחזור כמנהג האשכנזים השלימו (כ"ט אלול ש"ך)⁷.

אחרי כן עזבו את מכבשי הדפוס: תהלים עפ"י הרד"ק (ח"י אייר שכ"א), תשב"ץ (שכ"ב), תניא (ר"ח מנחם אב שכ"ה), אמרי נועם, תורת הבית הקצר (מרחשון—כסלו, על הוצאות ה"ר יהודה ב"ר נתן מקראקא), רוח חן, מלות ההגיון (בירח אדר), זכרון חרבן הבית (ח"י תמוז—ח' מנחם אב שכ"ו), תורה עם ח"מ עפ"י רש"י, ופי' הרד"ק להפטרות (שכ"ז). בזה תמה מלאכת הדפסת הספרים העברים בדפוסו של קונטי.

*

בשנת של"ו נדפסו עוד בקרימונה, בדפוסו של המדפיס כריסטופורו דראקוני על ידי האומן ה"ר שלמה בואינו ב"ר יעקב, שתי הוצאות מן הספר לקח טוב על מגלת אסתר מה"ר אליעזר אשכנזי, ואין ספק שהשתמש לזה בחומר הטיפוגרפי מן המדפיס קונטי.

יח. ריוא די טרינטו (Riva di Trento)

ויהי אחרי שהועלו על המדורה בקרימונה ספרי התלמוד, עם עוד ספרים אחרים, ובית האולפנא שם סגור על מסגריה, נאלץ היה מנהלה ה"ר יוסף אוטולינגי לעזוב את העיר, ולמצוא מנוס ומפלט לתלמידיו, והנה נפל גורלו על העיר ריוא די טרינטו, אשר בה היה קיים זה כשנתיים ימים גם בית דפוס עברי¹.

5 הוצאה זו, הראשונה, שנדפסה באותיות מרובעות, במכסת אלף טפסים, היתה לשרפת מאכלת אש, — כמסופר בהקדמת המחבר להוצאה השניה, — ויחדו עם ספרי התלמוד הועלתה על המוקדה (השוה גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל חלק שביעי עמ' 262, דובנוב, דברי ימי ישראל חלק ששי עמ' 482 (בגרמנית), ובס' עמק הבכא מה"ר יוסף הכהן).

6 השוה שם. גרץ, די"י (בגרמנית) חלק תשיעי עמ' 342.

7 התחלת הדפסת המחזור היתה בסביוניטה, כאמור בפרק שלפני זה, והשלמתו נעשתה פה מטעמים שונים. השוה קרית ספר שנה שלישית עמ' 173.

1 השוה עמק הבכא מה"ר הכהן, הוצאת קראקא, עמ' 129. גרץ, די"י (בגרמנית) חלק תשיעי

עמ' 342.

הגמון העיר הזאת בשם כריסטוף מארדוצי, כבר השיג בשנת שט"ז הרשיון לכונן בית דפוס עברי וכללי², והוא מצדו העביר הרשיון ליד האומן אנטוניאו ברואין, ובביתו נפתח הדפוס, ותחת חסותו החל הרופא ה"ר יעקב ב"ר דוד מרקריאה³, להדפיס בשנת שי"ז, ספרים שונים בשפת רומית, ואחרי כן הופיעו בשפת עברית: הלכות רב אלפסי עם שערי שבועות (נגמרות ו' כ"ב תמוז), סימני וקצורי המרדכי, תולדות יצחק (ו' כ"א אב שי"ח), שבילי אמונה (ו' כ"ח מרחשון), ברכות מהר"ם (ו' ח' כסלו), רב מרדכי, מנהגים מהר"א קלוזנר, חדושי הר"ב גירונדי (בחדש כסלו), ביאור על התורה לרבינו בחיי, תשובות בר ששת (ניסן שי"ט), כמו כן הוחלה אז העבודה בסדור שתי הוצאות המשנה, — אחת עפ"י הרמב"ם בגודל פוליו, שנגמרה בירח כסלו ש"ך, והשניה בתוספות פי' הר"ע מברטנורא בתבנית אוקטב, — כל מלאכת ההגיון (טבת), אגרת מוסר, משא גי חזיון, קצור אב"ן רש"ד, טורים (סיון), תועליות הרלב"ג, מגלת אסתר⁴, עברונות, פי' הרלב"ג על ח"מ (ב' כ"ז אלול), דקדוקי רש"י (ערב ר"ה שכ"ט), מלחמות השם, מסכת דרך ארץ, ארבעה טורים, הגדה ש"פ עפ"י זבח פסח, תורה עם תרגום, ופירוש רש"י והוצאה שניה בהוספת המזרחי, שערי אורה, שערי צדק, (נשלם ט"ו אלול שכ"א), ביאורים עה"ת מה"ר ישראל איסרלין, גורן נכון (על ידי ה"ר יוסף שלי"ט (אוטולינגי). שכ"ב). כתם הדפסת הספרים האלה החלו לסדר עוד, בשנת שכ"ב, ס' מאיר איוב וגם ס' נחלת אבות⁵, ובאמצע המלאכה מת המדפיס, ושני הספרים האחרונים הבלתי נשלמים, וגם החמר הטיפוגרפי עבר לידי המדפיס הנודע קבאלי בויניציאה, והוא גמר הדפסת שני הספרים הנזכרים. הספרים שעזבו מכבשי הדפוס בריוא, הוגהו ברובם ע"י ה"ר מרקריאה, ומצא עזר ותמיכה מצד ה"ר יוסף אוטולינגי, שענד ספרים שונים עם הקדמתו, וכמו כן עשה מפתחות אליהם.

י.ט. פאדובה (Padova)

הדפוס העברי שבעיר פאדובה נוסד בשנת שכ"ב על ידי האדונים לורינצו פסקוואטו ושותפיו, ותהי ראשית מלאכתם הדפסת הס' דרך אמונה, הוחלה העבודה ה' כ"ב כסלו ונשלמה כ"ז טבת שכ"ג, והוגה ע"י ה"ר שמואל פיהם הנ"ל, ואחרי כן הופיעו דרשות התורה, לה"ר שם טוב, שנשלמו בדפוס בירח סיון שכ"ז, ובזה נאלם דומיה ולא נשמע קולו עוד. במשך שנות שפ"ב—פ"ה, עמד פה על מכוננו דפוסו של האדון גאספי קריוילארי, דפוס כללי ועם מחלקה לעברית, ונדפסו בו: קינות איכה על השמינית (שפ"ב), וס' נחלת יעקב (שפ"ה), ובמותו ירש בנו גיאוליו קריוילארי מוסד אביו, אשר בשנת ת' יצא מתחת מכבשי דפוסו הס' גלות יהודה.

- 2 כרמולי, במחברתו אננאלען (בגרמנית) עמ' 3.
- 3 השוה על אדותו בעתון הביבליוגרפי שנה עשירית עמ' 94. כתבי הרב יא"מ מכתב ז' בהערה.
- 4 מן המגילה הזאת הדפיסו רק שש עשרה טפסים על גויל בתור נסיון, ונגנזו כולם (ברכי יוסף חאו"ח סימן תרצ"א, כהנא, הדפוס בהלכה, עמ' י"א).
- 5 הספר מאיר איוב נדפס בריוא עם שער ועד דף ס"ד, ואולם המדפיס קבאלי בויניציאה השלים הדפסתו עד תומו, ויעש אליו שער חדש (השוה קרית ספר שנה שביעית עמ' 168), ומן הס' נחלת אבות נדפסו בריוא רק ששים דפים הראשונים, וקבאלי גמרו כולו ועם שער (שם שנה שמינית עמ' 26). הרמש"ש החליט, שהס' מאיר איוב נדפס בריוא בלי שער, וטעות היא, כי בידי היו שני טפסים בלויית השער מדפוס הזה.

מקץ המאה הרביעית, תקצ"א, עמד פה על מכוננו דפוס הזעמינאריום, ובו נדפס הס' דברי שיר. בתחלת המאה החמישית אנחנו מוצאים פה דפוסו של אנטוניאו ביאנקי, והוא הדפיס שירים וקינות להזדמנויות שונות וגם הס' שי למורים (תקצ"ד), שירים (תרי"ג), יער אבשלום (תרט"ו). אחרי כן הופיע הס' טל ילדות (תרכ"ח), הואיל משה (תרל"ז), אוצר נרדפי לשון עברי, כנור נעים, ח"ב, דרך ארץ, (תרל"ט), ועוד איזה ספרים יצאו מתחת מכבשי הדפוס של המדפיס פראנציסקו סאקיטו.

כ. וירונה (Verona)

האומן המדפיס דילי דוני ערך בבית דפוסו אשר בעיר הזאת, בשנת שנ"ב, מחלקה מיוחדת להדפסת ספרים עבריים ויהודית-אשכנזית, וממנה יצאו — בהגהת ה"ר אברהם ב"ר יחיאל הכהן פורטו —: סדר מעמדות עתי"א (שנ"ב), מנחה בלולה, פאריז אונ וויעננא בשפת י"א (עם פתוחי עץ, שנ"ד), ובשנה המאוחרת הופיע „בשם היקר והנחמד כמ"ר יעקב ב"ר גרשון ב"ק ז"ל" מדרש תנחומא, — הוחלה הדפסתו כ"ב טבת ונשלמה ביום ב' י"א מנחם אב שנ"ה, — בהגהתו של ה"ר אברהם ב"ר שבתי בת-שבע, שנהל, כנראה, פה כל עסקי הדפוס, ואחרי כן שב עירה שאלוניקי, לבית הוריו, לקחת בידיה הנהלת מוסדם שם, ובית הדפוס בוירונה נשאר סגור.

ערך יובל שנים חלף, והנה נפתחה פה, בשנת ת"ה, „במצות השותפים" בבית דפוסו הכללי של האומן המדפיס פראנציסקו די רוסי, מחלקה מיוחדת להדפסת ספרים עבריים והוצאתם. קרוב לשער, כי הרעיון לעריכתה והדחיפה להוצאתה לפעולה ממשית, באה ביזמתם של רב העיר היושב על מדין, ה"ר שמואל אבוהב ומשנהו ה"ר יעקב חאג'ו, מנהלי הישיבה שם, ולזה האחרון היתה „הטורח והיגיעה שעמלתי בו והוצאה להמציא אותיות להוציאו לאור"¹. כן היא נעלה מעל כל ספק, שגם שני אחיו של הר"ש אבוהב, ה"ר יעקב וה"ר יוסף אף הם לקחו חבל בין השותפים, באמרם²: „בהיותנו בעיר וירונה בהעשות המלאכה הזאת שם ע"י אומנים עבריים הניכרים לנו, היינו מעיר לעזור בעצתנו בקצת הספרים הנדפסים שם."

„המסדר הראשי הנצב על המלאכה" היה ה"ר אברהם חי ב"ר דוד אורטונא, שהיה אף הוא אחד המורים בבית אולפנא שם, והוא שכבר ידע שמץ דבר ממסתרי הדפוס, ערך בעבודת הקדש בחורים אחדים מתלמידי הישיבה, וגלה להם תעלומותיה, וירגלם במלאכה.

למרות העובדה, שאופני הדפוס וגלגליו התנהגו בכבדות, יען „חדשה מקרוב באה אליה, רופפת בידי האומנים מחמת קוצר המשיג ומיעוט הבקיאים בה"³, וגם בגלל „קוצר די השגתם אל המעות המצטרכים אליה"⁴, בכל זאת צלחה בידיהם להחל ולהדפיס תמידים כסדרם הספרים האלה: עין ישראל עפ"י רש"י ולקוטס מהר"י חאג'ו ע"מ ברכות⁵ (ת"ה), אגרת מספרת יחסותא דצדיקי (ת"ו), אורה מישור, חבור מעשיות (בירח תמוז), הכריתות (בחדש אלול),

1 השוה במאמרו של הר"מ בניהו בירחון סיני שנה י"ז עמ' קפ"ח.

2 שם עמ' קצ"ד.

3 השוה שם עמ' קע"ג ועמ' קפ"ט.

4 שם עמ' קפ"ח.

5 הר"י חאג'ו חדל להמשיך הדפסת הספר הזה, בלתי ספק נעתר בזה לבקשת ה"ר יהודה אריה

חודינא, שהשקיע בהוצאת ספר ע"י, שהו"ל בוויניציאה בשנת שצ"ו, כמאתים וחמשים דוקאטי, ולא הספיק למכרם, והיו מונחים במחסנו (חיי יהודה עמ' 53).

סוד ישרים, צורת בית המקדש (דף גדול, ת"ז), דיני ברכת השחר, לקוטי המעשים, סדר המעמדות (ת"ח), עין ישראל, רצוף אהבה, וסדר תהלים (ת"ט), כן הוחלה בשנת ת"ט הדפסת הס' בית ישראל וחלקי המשנה עפ"י עץ חיים, ושניהם נגמרו בשנה המאוחרת (ת"י), סדר תפלות כמנהג רומא (והוצאה שניה כמנהג אשכנז) וגם ס' כסאות לבית דוד אשר סדורם הוחלה בשנת ת"י נשלמו בשנת ת"א, ובשנת ת"ב נדפס ס' תיקון עולם בלבד, ולא הוסיפו לעבוד עוד, בגלל עזיבת העיר ע"י האחים הנזכרים בני הר"ש אבוהב, כי "מן היום שנסענו ובאנו אל המקום הזה (ויניציאה) כלתה מאותו מקום — (וירונה) — המלאכה הזאת"⁶.

הפועלים האלה עבדו פה את המלאכה בדפוס תחת הנהלת הר"ר אברהם חי אורטונא הנזכר והשגחתו. הר"ר מאיר (מיסטר) ⁷, הר"ר מרדכי ⁸, הר"ר משה (ציון) ⁹ — עד שנת ת"ז, — הר"ר אליהו ב"ר יוסף פרנוורט (ת"ח), בשנה הזאת נתוספו על הפועלים הר"ר נפתלי צבי ב"ר יעקב ושני בניו הר"ר אברהם וה"ר יעקב, שלשתם פליטים מפולניה¹⁰, הר"ר יהודה ב"ר שמואל בשאן, הר"ר יוסף ב"ר בן-ציון חיים לוי, הר"ר יעקב ב"ר יצחק גומץ, הר"ר שמשון ב"ר מיכאל סנגויני (ת"י), וה"ר משה שמעון ב"ר שבתאי באזיליאה (תי"ב).

מקץ המאה הששית היה קיים פה דפוסו של המדפיס מיינהארד, וממנו הופיע ס' עדות לישראל (תקנ"ט), ושנים אחדות אחרי כן אנחנו מוצאים בוירונה דפוס הר"ר ישראל ואחיו, נכדי הר"ר שלמה אהרן הכהן, ומתחת מכבשיו יצאו: תהלים עם באור ותרגום לאיטלקית ע"י הר"ר יוסף בזל וינטורה (תקע"ו), סדר תחנונים (תקע"ז), סדר ברכות (תקפ"ח), סדר תפלות, סדר קריאת שמע, וגם לוח שנתי (תקפ"ו), סדר התרת נדרים (תקפ"ז), הגדה, מזמור שיר, סדר ברכות (תקפ"ח), וזולתם גם חוברות שונות ושירים להזדמנויות.

כא. קיירי (Chieri)

בעיר קיירי אשר במחוז פיימונטי באיטליה, יסד הר"ר יוסף ב"ר גרשון קונציו, בתמיכתו של הנדיב הר"ר אברהם ב"ר יצחק מנחם פישקארול בית דפוס מצומצם, למען תהיה בידיו האפשרות לפרסם חבוריו ועוד חוברות הקטנות בכמותן. הוא זכה להוציא: בשמים ראש, אות לטובה (ר"ח סיון שפ"ז), ולפתע פתאום נאסף אל עמיו, ושני בניו, הר"ר אברהם וה"ר גרשון ירשו כל כלי הדפוס והחמר הטיפוגרפי יחדו עם כתבי אביהם שהניחם ערוכים ומשוכללים לדפוס, והם הוציאו לאור: ארבע ראשים, דברי אסתר, — לכבוד הר"ר דניאל כל בו, — מעגל טוב, — מוקטר מוגש לכבודו של הר"ר גרשון ב"ר אברהם בוסיטו, — מקום בינה, פירוש מאמר במדרש רבה מה"ר יצחק ב"ר יהושע לאטיש, שיר יהודית (שפ"ח), מראה חיים (שפ"ט), ועוד ס' חלק לשבעה, הכולל שיר... נעשה לבקשת חבורת זריונים שבק"ק אסטי להעלות תחלה בהיקפם את הדוכן בבית התפלה ביום ל"ג לעומר (שצ"ב). בזה תמה מלאכתם.

6 סיני, הנ"ל, עמ' קצ"ד.

7 נזכר שם עמ' קפ"ז.

8 הוא הנזכר שם עמ' קצ"ג באגרת הערוך אליו מהר"ש אבוהב מיום ד' ניסן ת"ב.

9 נזכר בשו"ת דבר שמואל סמן ו'. השוה סיני הנ"ל עמ' קפ"ט. — מקץ ס' הכריתות (שנגמר בחדש אלול ת"ז) נאמר: "ע"י עושי המלאכה ואברהם זקן בא בא, בא יבא ברנה... ויאמר ה' אל משה צא לקראת מלאכה נקיה ומודכי יצא יצא... ומאיר לארץ". ארבעה אלה המרומזים הם: הר"א חי אורטונא, הר"ר משה ציון, הר"ר מרדכי וה"ר מאיר מיסטרני הנ"ל.

10 הר"ר אברהם וה"ר יעקב בניו של הר"ר נפתלי צבי עבדו לפניו בקראקא, לובלין ואמ"ד (השוה תולדות הדפוס העברי בפולניה עמ' 29, וברשימת הרמ"ש הבודלינית עמ' 2932).

כב. ליוורנו (Livorno)

ה"ר ידידיה בנו של הרב יצחק גבאי המכונה כף נחת¹, רכש חלק הגון מן החמר הטיפוגרפי והציורים של המדפיס הנודע בראגאדין שבויניציאה, ויכונן עמו בית דפוס בשנת ת"ט בעיר ליוורנו². הספר הראשון וגדול הכמות שהוציא בתחלה היה החלק הראשון מן ילקוט השמעוני שעל התורה עם פירוש ברית אברהם שנגמר בר"ח כסלו משנת ת"י.

למגיה הראשי בבית הדפוס נתמנה חותנו של המדפיס ה"ר אברהם ב"ר שלמה חיים חבר טוב הסופר, מומחה העובד כבר במקצועו, בבתי הדפוס שבויניציאה, יותר מן יובל שנים, אבל, לדאבונו של המדפיס, לא ארכה פה עבודתו, כי באותה השנה גוע ויאסף אל עמיו, זקן ושבע שנים, ועל כנו הושב ה"ר אברהם גדליה ממשפחת גדילייא, — המחבר ברית אברהם, — והוא הגיה אז את שני החלקים הראשונים מן שו"ת הרדב"ז, שראו אור על הוצאות ה"ר רפאל חיים עופיני (בשנות ת"י—י"א), דבר בעתו, סדור התפלות בשם כה תברכו (תי"ג).

אחרי זה נדפסו ספרים אחדים וביניהם ילקוט השמעוני שעל נו"כ עפ"י ברית אברהם (נגמר כ"ד כסלו תי"ז), וס' תולדות אדם הכולל שו"ת הרשב"א, שנשלם בדפוס ביום ב' ט"ו שבט תי"ז, תחת השגחת הרא"ג הנ"ל ובתמיכתו של ה"ר ברוך ב"ר יוסף ן' ברוך משרהייא. בשנת תי"ז לוקח המדפיס למרומים ובנו ה"ר אברהם גבאי העביר כל הכבודה מבית הדפוס אל העיר אזמיר שבארץ תוגרמה.

אחרי הפסקה של יותר משמונים שנה, נוסד בעיר הזאת בית דפוס חדש על ידי השותפים ה"ר אברהם ב"ר רפאל מילדולה והר"י ריקי, ונדפסה בביתם בקשה חדשה בשנת ת"ק וספרים רבים ושונים אשר הגיה אותם ה"ר יצחק ב"ר משה די פאס, המחבר הדרת זקנים³. אחרי חלוף שתי שנים נפרדו השותפים, והר"א מילדולה נשאר בלבדו בעל בית הדפוס, ואחיו ה"ר משה מילדולה הגיה הספרים שנדפסו שם. בתור מסדר עבד פה ה"ר יוסף ב"ר אברהם מפירדא, וה"ר אליעזר ליפמן ב"ר שמואל מזולקוא היה הפועל המדפיס. כאשר עזב המדפיס הר"א את ארץ החיים, עבר הדפוס וכליו לידי בנו ה"ר רפאל מילדולה. בשנות תקנ"ב עד תקנ"ז השתתף במפעלו הרב יעקב נונים ואיס, שהו"ל ס' שיה יצחק, המגיה במוסדם היה ה"ר דוד לופיס.

ואלה שמות המדפיסים האחרים העובדים בעיר הזאת:

(א) גיאואני פאולו פאנטיכי ושותפו, פעלו תקי"ג והלאה.

(ב) אנטון סאנטיני ושותפו, עבדו בשנות תקט"ז—כ"א.

(ג) ה"ר משה עטיאש, בעל מוסד הדפוס בשנות תקכ"ג—תקנ"ו, ויעבדו בביתו המסדרים ה"ר יוסף ב"ר אברהם הנ"ל וחברו ה"ר משה מילול, וה"ר משה ב"ר יונה אשכנזי מקושט.

(ד) קארלו גיאורגי, עבד בשנות תקל"ל—ל"ח, ובביתו פעלו שנים אחדות בתור מסדר ומגיה ה"ר משה חי ב"ר יעקב רפאל מילול.

(ה) גיאואני וינצינצו פאלורני, הדפיס במשך הזמן תקל"ח—ס"ח המון ספרים עבריים, ויעבדו בדפוסו הפועלים ה"ר יוסף ב"ר אברהם הנ"ל וה"ר דוד ב"ר יעקב רפאל מילול ובמשרת המגיה שרת ה"ר שמואל ב"ר משה הכהן הרבה שנים.

(ו) השותפים ה"ר אברהם יצחק קאשטילו וה"ר אליעזר סעדון הדפיסו ספרים במספר

1 כנוי זה בא לו על שם פירושו כף נחת שחבר על המשנה, שנדפס בפעם הראשונה בשנת שס"ט בויניציאה, ואחרי כן הופיע עוד בשמנה מהדורות.

2 היסטוריה של הדפוסים העבריים באיטליה, נדפסה בשני ספרים בשפה האיטלקית מאת טונינו ושיאפיני, והם מלאים ענין.

3 הוא למד אמנות הדפוס באמשטדט, ואחרי כן פעל בפירינצי.

רב מאד, וגדולים הכמות, במשך שנות תק"ם—תקנ"ג. הפועלים האלה עשו פה את מלאכתם: ה"ר משה חי ואחיו ה"ר דוד חיים בני ה"ר יעקב רפאל מילול היו „הנצבים במלאכת הקדש". המסדרים ה"ר ברוך שמואל סיני-קולונה, ה"ר יצחק ב"ר משה פאלאגי ואחיו ה"ר יעקב רפאל, ה"ר חנניה ב"ר מרדכי דיל מורג, ה"ר שלמה יהושע ב"ר אליעזר סעדון, המפורים: ה"ר ישראל מסעוד ב"ר יהושע חביב וה"ר משה ב"ר רפאל הלוי, הפועל במכבש הדפוס היה ה"ר יעקב ב"ר יצחק פירנאנדיס. המגיהים: ה"ר דוד חי ואיס וה"ר משה אהרן פייאצה, וה"ר משה ב"ר רפאל מילדולה.

בשנות תקנ"ג עד תקס"ה עבד ה"ר אליעזר סעדון בלבדו, בלי שתוף, ועבודת הגהת הספרים נעשתה ע"י ה"ר שמואל הכהן הנ"ל, הר"י נונים ואיס הנ"ל, וה"ר משה מילדולה הנ"ל. ז) ה"ר שמואל סעדון פתח מוסדו בשנת תקנ"ט, ובשנות תקס"ג—תק"ע השתתף עמו אחיו ה"ר דניאל, ויחדו „אוחזים מעשה אביהם ז"ל". ויהי אחרי מות ה"ר דניאל, נשאר ה"ר שמואל בלבדו האדון של הדפוס עד שנת תקפ"א.

מבני משפחת סעדון אנחנו מוצאים בליוורנו עוד את המדפיסים האלה: ה"ר אליעזר יוסף חיים סעדון (תקמ"ז—ס"ד). השותפים האחים סעדון, מולכו וחבריו (תקפ"פ—פ"ג). ה"ר נחמן סעדון (תקפ"ג) והאחים ה"ר יהודה יוסף חיים וה"ר אליעזר רפאל סעדון (תקפ"ח—תק"ץ). ח) ה"ר יעקב ארובאס ושותפו, הדפיסו ספרים במשך שנות תק"ע—ע"ה, אז השתתפו את האחים ה"ר ידידיה וה"ר עמנואל חי פייאצה, ושכם אחד עבדו עד תק"ף, והמנהל של הדפוס היה הר"י ארובאס.

ט) בשנת תקע"ט הופיעו ספרים מדפוסו של האומן פיטרו מעוצצי.
י) בית דפוס חדש נוסד ונפתח בשנת תק"ף ע"י ה"ר יעקב טובייאנה, „והגביר המחזיק בידו מגן דוד יהי בעזרו". עד שנת תר"ח יצאו ממנו ספרים שונים.

יא) ה"ר משה יהושע, בנו של המדפיס הר"י טובייאנה, כונן גם הוא דפוס לעצמו בשנת תקצ"א בעזרת שותף פלאי. כחלוף זמן מה, נזר שותפו אחר מן ההשתתפות והוא בעצמו המשיך המלאכה עד שנת תרכ"ח, ואז עבר המוסד לרשותו של התורני ה"ר ישראל קושטא, המחבר ס' כי נער ישראל ועוד, עם חבריו, מדפיסים נודעים לשם רבות בשנים.
יב) ה"ר אליעזר מנחם אוטולינגי פתח בשנת תקצ"ב בית דפוס, ובין הספרים הרבים החשובים שעזבו מכבשיו אנחנו מוצאים גם הס' פחד יצחק (אות מ'). המגיה היה התורני ה"ר אברהם ברוך פיפירנו המחבר קול עגב.

בשנת תר"ח נאסף הרא"מ אוטולינגי אל עמיו, ומאז והלאה הדפיסו יורשיו על שם אפירמא „בדפוס של המנוח ה"ר א"מ אוטולינגי" עוד שנים רבות.
יג) בית הדפוס המפואר של ה"ר שלמה בילפורטי וחברו, נוסד בשנת תקצ"ד ועד היום הזה עובדים בו בלי הרף והפסקה, ומאה פועלים העושים בו מלאכתם, מוצאים פה לחם חוקם, והמון ספרים יעזבו יום יום את מכבשי הדפוס הזה שהנהו משוכלל בכל מיני מכונות היותר חדשות ומודרניות לפי רוח העת והתקדמותו.

יד) האחים ה"ר יעקב ואחיו, בניו של ה"ר יאודה שמואל אשכנזי המחבר ס' בית עובד (ליוורנו תר"ג), כוננו פה את בית דפוסם בשנת תקצ"ז, והעבירוהו עירה אומיר בשנת תר"ד¹, ואולם בשנת תרט"ז הוחלה בו המלאכה, מטעמים שונים.

טו) המלומד המפורסם ה"ר אליהו בן-אמוג יסד בית דפוסו פה ערך שנת תר"י ובמותו בשנת תר"ס נכנס מוסדו לרשות בנו שהמשיך לנהלו עד ערך תר"ע.

טז) ה"ר מרדכי פינצי, מדפיס ומוכר ספרים מערך תר"ל, הדפיס בביתו הס' נחלת אבות בדבר העזבון של ה"ר נסים קאיד שמאמא (תרל"ז—נ"ג).

1 ערך שליש הספר ווי העמודים, נדפס בדפוס פה, ובסבת מות המגיה ה"ר אברהם טייב, בנו של המחבר, פסקה העבודה, ורק בשנת תר"ח נשלמה באומיר.

כג. פיריצי (Firenze)

הדפוס העברי הראשון להדפסת ספרים עברים נוסד בעיר הזאת בשנת ת"ץ, על ידי המדפיס פרנציסקו מווקי (קון ליצינצא די סופיריורי ופריויליגיו די סואה אלטיצא ריאל), ותהי עבודתו הוצאת ספרי תפלה, כמו: תפלה להסיר מחלה (ת"ץ), מחזור ספרדי לימים הנוראים (תצ"ה, במצות ה"ר יוסף גבאי וילריאלי ואחיו), סדור התפלות כמנהג הספרדיים (תצ"ו) ועוד. המגיה היה ה"ר דוד ב"ר אברהם מילדולח.

ה"ר יצחק די פאס, מי שהיה בשכבר הימים פועל ומגיה הספרים בדפוס שבליורנו, יסד פה בית דפוס בשנת תק"ד, וידפיס גם הוא בתחלה רק ספרי תפלות הקטנים בכמותם, כמו סדר צדוק הדין (תק"ד), סדר תפלת מנחה (תק"ט). אחרי כן הופיעו אצלו שני ספרים חשובים, מסורת סיג לתורה מה"ר מאיר הלוי אבולאפיא (תק"י), וס' ארחות חיים מה"ר אהרן הכהן מלוניל (תק"י—י"א). ובמאוחר יצאו רק חוברות קטנות הכמות ובתוכן: עזרה בצרות (תק"א), ברכות והודאות, פוקח עברים (תקט"ו) וכהנה.

בתור מסדר פעל בביתו ה"ר צבי ב"ר יוסף כ"ץ מעיר המבורג. במשך השנים, תקל"ח—צ"ח, עמד פה על מכונו בית הדפוס של Gaet. Campiagi וממנו הופיעו ספרים שונים: תקנות (תקל"ח), התרת נדרים (תק"ם), שמחת מצוה (תקנ"ג), עקרי דינים (תקס"ג—ו), חנוך לנער ב"ח (תקפ"ב—ו), מבוא הלמוד (תקצ"ח) וכהנה עוד רבים.

כד. טורינו (Torino)

בשנת תקי"ט כבר היה קיים בית דפוס לספרים עברים בטורינו. המדפיס היה ה"ר אלעזר באסטבי (בת-שבע) ועבד בבית רוקו פאנטיני ובו נדפסו אז: סדר קריאת שמע, סדר סליחות לחדש אלול, סדר סליחות ותחנונים כמנהג איטליה ועוד כהנה. משנת תק"ע עד תקפ"ט נדפסו „בדפוס של הממשלה“ ספרים וחוברות שונות, כמו: סדר סליחות כמנהג איטליה עם פירוש קצר (תק"ע), למנצח על שושן (תקע"ג), באר לחי ראי (תקפ"ו), סדר אקדמות (תקפ"ט) וגם ספרים אחרים. בשנת תרכ"ז נדפס בדפוס הרי"י פואה סדר חג הזכרון לחברת חסד ואמת וגם בשנות תר"ם—ו, הדפיסו פה חוברות קטנות לעת-מצוא ולהזדמנויות שונות.

כה. פיסא (Pisa)

ה"ר גד ב"ר שמואל פואה, חוכר הדפוס העברי בויניציאה, עבר לעיר פיסא, ויסד פה בשנת תקל"ט את בית דפוסו תחת הנהלת ופעולת ה"ר יעקב ב"ר יצחק קאראבאלייו. ראשית מלאכתו היתה הדפסת תפלת ישרים, מחזור (תקל"ט), מרפא לנפש (תק"ם), סדר ארבע תעניות רנה ותפלה (תקמ"א), פרי עץ הדור (תקמ"ג), תנ"ך, בגדי קדש, מעיל צדקה (תקמ"ה), צוף דבש (תקמ"ז). אחרי הפסקה של שנים אחדות הופיעו עוד: מחזור (תקנ"ד), תורה, מעמדות.

עמוד די רש"י (תקנ"ה), תקוני שבת (תקנ"ו), המשנה (תקנ"ז), סדר קריאת שמע, שערי ציון (תקנ"ט), הגדה ש"פ, תקון חצות (תק"ס)¹.

בשנת תקס"ג השתתף ה"ר גד פואה את ה"ר אליעזר סעדון המדפיס מליורנו, וידפיסו תנ"ך נחמד בגודל קוארטו, "ואפיריין נמטייה לאיש אמונה ה"ה אהובנו כה"ר שמואל מולכו ה"י אשר איזן וחקיקר ויב"ן כמו רמים בתבונת מלאכת הדפוס".

ה"ר שמואל מולכו הנזכר, שהיה אומן מצוין במלאכתו, יסד בשנת תקס"ז בית דפוס חדש על בסיס איתן, ויהי משוכלל במכונות חדישות ומודרניות, וכל הספרים שעזבו מכבשי דפוסו הנם תאוה לעינים, ובתוכם: הגדה ש"פ, זכות אבות, מעשה רקם, סדר קריאי מועד, סדר ק"ש (תקס"ו), סדר מועדי ה' (תקס"ז), המשנה, סדר התפלות כמנהג איטליה, עמר בקא, תקוני שבת (תק"ע), אביר יעקב (תקע"א).

אחרי הפסקה של שנים אחדות, אולי בגלל מלחמות נפוליון ומסעותיו, הוחלה ההדפסה מחדש בשנת תקע"ב בהשתתפות בניו, והם סדרו והדפיסו יחדו: זכות אבות (תקע"ב), גזיר שמשון (תקע"ג), דקדוק לשון הקדש, משמרת הקדש, סדר התפלות כמנהג ספרד, קול רנה וישועה, תקוני שבת (תקע"ה), בית תפלה, יוסף בסדר, שמחת יהודה, קשר גדול (תקע"ו), מצרף השכל, תוכו רצוף אהבה, תורה עפ"י רש"י, תהלים (תקע"ז), סדר התפלות (תקע"ח), מתת אלהים (תקפ"א), שיר השירים ע"ת לספרדית, תקוני שבת (תקפ"ב), יוסף בסדר (תקפ"ו) ועוד ספרים שונים.

בשנת תרל"ב היה קיים פה דפוס של ניסטרי אשר בו נדפס באור אבן רש"ד.

כו. ריג'יו (Reggio)

האמון-פדגוג המפורסם בעתו, ה"ר חנניה אלחנן חי הכהן, יסד בעיר מושבו ריג'יו, אשר באיטליה התיכונה, ערך שנת תקס"ב, בית סדור עברי, למען יוכל לסדר בו ספרים עבריים, כמו ספרי תפלות ולמוד, שהיו מיועדים בעד הנוער, הלומד אז בחברת תלמוד תורה אשר בעירו, וזולתם סדרו בביתו גם שני ספרים הגדולים בכמותם, חלק השלישי מס' זרע אמת (הופיע ערך שנת תקע"ה) וחלק אחד מן הס' פחד יצחק (תקע"ג), שהביאם תחת מכבשי החדפוס של Davolio במקום משכנו.

מן הספרים שהיו ביניהם פרי עטו יצאו אז: חנוך לנער, מוסרי השחרות, תקוני שבת (תקס"ד), במות בעל, ראשית לקח (תקס"ט), תקון השלחן (תק"ע), שערי התלמוד (תקע"א), מענה הלשון (תקע"ב), דרכי הש"ב (תקפ"ב), סדר התפלות, תקון חצות (תקפ"ב), לקוטי מסכתות (תקצ"ט) וכהנה עוד רבים.

1 א. יערי סופר ומונה בס"ה (קרית ספר שנה י"ח עמ' 100) 11 ספרים מתוצרות פיסא, ועיני הקורא חזות, כי באמת נדפס פה יותר מפי שנים.

כז. טריאסטי (Trieste)

בשנת תר"י נערכה בדפוס של מאריניגהא מחלקה עברית וממנה יצאו ספרים שונים, כמו: גל אבנים (תרי"א), תולדות גדולי ישראל (תרי"ג) ועוד. שנים אחדות אחרי כן, עובד דפוס עברי חדש מיסודת ה"ר יונה כהן, וממנו הופיעה: הגדה עם ציורים נחמדים (תרכ"ד) וספר אמת מארץ תצמח ובלי ספק עוד חבורים.

כח. גוריציאה (Gorizia)

בעיר הזאת היה קיים בית דפוס עברי של האומן י. ב. זייטק, בשנות תרי"ב עד תר"ל, ובו נדפסו: בחינת הקבלה (תרי"ב), באור ה"ר נפתלי הירץ ויזל ע"ס בראשית, ילקוט יש"ר (תרי"ד), הואיל משה (תר"ל).

אספמיה ופורטוגליה

א. ואדי אלחג'ארה (Guadalajara)

בהגלות בני ישראל, על ידי הרומאים העריצים, מעל אדמתם, נפוצו ונפזרו לכל אפסי הארץ וירכתי התבל, אז פתחו לפנייהם מדינות ספרד, אשר בחצי האי האיברי, שעריהן, כנסו לתוכן את האובדים והנדחים האלה, והטו למו חסד. פליטי חרב אלה התישבו אמנם אז על אדמת נכר, ואולם ברבות הימים התאזרחו בתוך שכניהם, למדו בשקידה ממיטב תרבותם, הצליחו והלכו הלך וגדל במשך העת. כה עברו נגוזו מאות בשנים, וישראל עושה חיל, כן בחריצותו וכן בכשרונותיו הנעלים, התפתח והלך מחיל אל חיל, עד כי צלחה בידו להאציל מרוחו הכביר על כל ענפי המדעים השונים, ולהשפיע עליהם במיטב יכולתו ובאופן ניכר, וכמו כן ידו הדה על מקצועות המסחריים והכלכליים, עדי הגיעו לשיא ורמת המדרגה של „תור הזהב“, מאז היותו לגוי עלי אדמות.

לאות תודה על מפעליהם הכבירים לטובת המדינה, הושיבו הספרדיים את שכניהם הישראליים לאט לאט, על כסא כבוד בין נגידי ארצותיהם, הנחילום הוד והדר, וישימו עטרות תפארה על ראשיהם, ויענדום במשרות הרמות והנשאות שבמדינה.

למרות התפארת, הנצח וההוד מצד שכניהם, לא גבה לבם, שמרו אמונים ליקהת אם, והתאמצו להוקיר מורשת אבותיהם וצור מחצבתם, בהשליבם יחדו תורה עם דרך ארץ. כה ישבו היהודים שלווים ושקטים רבות בשנים תחת חסות המושלמים, ואולם, במשך העת, כאשר גברו ידי הנוצרים על המושלמים, ואגודת הכנסייה הקטולית ידה הדה על הארצות ההן, לא העלימה עיניה גם מן העדות הישראליות, הנפוצות בכל פנות המושבות ההן, ותהיינה לצנינים בעיניה, ובעברתה כי קשתה, ארבה עליהן, וחתרה תחתיהן להכחידן מעל פני האדמה, בקנאה את קנאתה למחוקקה ולדתה, ועל אף הלחץ ועקת הצוררים ההם בנכליהם, לא סרו הכנסיות הישראליות בהמוניהן מדרכי אבותיהן, ועוד יתרה עשו, בתשוקתן להתחקות גם בעתיד על דרכי התקדמות המדעים ושרשי ההמצאות החדשות.

כבר הודעתי למעלה בפרק ריגיו, כי מיד בהודעה תגלית מלאכת הדפוס, החלץ חושים אחד היהודים בספרד, בשמו אברהם בן יצחק בן גרסון, ושם פעמיו, בערך שנת רל"ב, ארצה איטליה, ושם בריגיו אשר בקלבריה, — שעמדה אז תחת חסות ארץ ספרד, — אותה וגם כלתה נפשו ללמוד אותה על בוריה ובשלמותה, למען יוכל ללמדה לאחיו במדינת מולדתו, בהתחשבו עם עתידה המזהיר ותועלתה הרבה לתרבות האנושית, ואמנם צלחה גם ביד האיש הזה לעשות חיל, כי אחרי חלוף שנים אחדות, הגיע למשאת נפשו ותעודתו, ושלט בכל מכמניה, וכבר חקק אותיות בתאור-האופי של כתיבת אחינו הספרדיים, ובשנת רל"ה השלים שם את הדפסת פירוש התורה לרש"י, ושב אחרי כן הביתה, ארצה ספרד, וכל הכבודה בידו, ותהי משאת נפשו להפיץ את הטפסים בין אחיו, למען יגדיל תורה ויאדיר.

נעלה היא מעל כל ספק, כי הטפסים האלה מן פירוש התורה לרש"י, נתקבלו בזרועות פתוחות בחוגי לומדי התורה ומוקיריה, וביחוד הפתיע, כנראה, מראהו של הספר החביב העממי הזה את ה"ר שלמה ב"ר משה ממשפחת אלקאבץ¹ ויעש עליו רושם אדיר שחדר פנימה לתוך

1 הוא זכה לשני בנים, א) ה"ר יהושע, שעמד על משמרתו, ובכל צעד ושעל היה לאביו לעזר ולהועיל, וכל זמן היותו מדפיס ספרים, הגיהם הוא בחריצות יתרה, ואחרי הגרוש השתקע בעיר שאלוניקי, ושם נאסף אל עמיו ערך שנת ר"ץ (עמנואל, גדולי שאלוניקי עמ' נ"ז). — ב) ה"ר משה, שגם הוא עמד

לבו ונפשו, ובפרט אחרי הקשיבו, כי עושהו ויוצרו ה"ר אברהם בן-גרטון הלך בינתיים בדרך כל הארץ, ואז החליט לתקוע יתד במקום נאמן, לדרוך בנתיבותיו ולבסס מגמתו, ולערוך דפוס עברי כמתכנתו בעיר מגורו ואדי אלחג'ארה², עיר ואם בישראל, וקן מלאה חכמים וסופרים. לתועלת זאת התקשר אז הר"ש אלקאבץ, עם אחד האומנים בשם פידרו די מונביל³ שהתמחה בתגלית החדשה וכל מכמניה נגולו לפניו, להיותו מורה-דרך בהכנת המכשירים, ולצקת בעדי אותיות מרובעות ורש"י, ולהורותו כל נתיבותיה.

בעת ובעונה אחת, עם הכנת הכלים הנחוצים, הזמין באיטליה⁴ ניר בכמות ניכרת, ובינתיים חקק את האותיות, מרובעות ורבניות-רש"י, וחתכן באופן מופתי, חורטן ויצרן קו לקו, וטופס פי' רש"י מדפוס ריגיו שמש לו דוגמא לנס ולמופת, וכמו במחוגה מדד והתזה אותן, ולא הרהיב בנפשו עוז, לעשות בהן אף שנוי קל, ואפילו אות ל המרובעת, שעשאה ויצרה בריגיו מאיזה סיבה טכנית, אנו מוצאים אותה גם פה, וכן הנקודות והקוים השונים, חרותים פה בעט ברזל ועופרת.

מיד אחרי כלותו הכנותיו, נגשו אל העבודה, והנה נפל גורלו גם כן על פי' התורה מרש"י. היות אחרי הודעו, כי הטפסים שהביא עמו הר"א בן-גרטון, כבר אפסו מן השוק ואין להשיגם עוד, והקהל מחפש אחריהם כאל מטמונים, לכן נטל עליו הר"ש אלקאבץ, להביא את תרומתו קדש לה' ולרוות צמאון הנפשות השוקקות. אולם טרם החלה הדפסתו, התעמק והשוה ממנו כתבי-יד שונים, להוציא יקר מזולל, ולברר וללבן הנוסחאות הישרות, וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו, עלה בידו, כמיטב יכלתו, לתת לפנינו נוסח מתוקן כל צרכו. כעת נודעים לנו הספרים האלה שעזבו את מכבשי דפוסו:

(א) פירוש התורה לרבינו שלמה יצחקי, נשלם ונגמר ט"ז אלול רל"ו (באותיות רש"י. על העמוד נמצאות 31 שורות, ומכיל 190 דף בגודל פוליו קטן). בסופו מהלל המדפיס את מפעלו בדברים האלה:

„צור תעודה תתום תורה	ברוך אשר עזרני
כי הגהתי מסברא	עם הספר שהנחני
וזה ליהודים אורה	משגיאות הציקוני
בספרים אשר בגמרא	אל האמת השיבוני

לאביו לימין צדקו, במלאכת הגהת הספרים, וקנה לו שם בתור איש תורני. בהיותו בגולה נתעלה לרב העיר אדריןאפולי (קורא הדורות עמ' ל"ד), אחרי כן הרביץ תורה בעיר ואם בישראל שאלוניקי, ומשם נתקבל להורות ולדין בעיר ארס-צובא, ונזכר בשו"ת מבי"ט (ח"ג סמן י"ג) ובספר תמת ישרים, דף ט' ע"ב (השוה גירונדי, תולדות גדולי ישראל סמן 242 וסמן 318), וגם הוא זכה וחננו ה' בבן מורם מעם, ה"ר שלמה המחבר ס' מנות הלוי, וגם השיר לכה דודי שמזמרים בכל תפוצות ישראל, הוא פרי רוחו ועטו. ה"ר משה אלקאבץ, אבי המדפיס, היה גר בעיר קלעת-איוב (Calatavud) שהיא במחוז אראגוניה, ויהי מלא וגדוש בתורה, ועמד בחליפת-מכתבים בעניני דת ודין עם הריב"ש (כמבואר בתשובותיו סמן רכ"ז, שפ"א, תע"ד).

2 הקהלה הזאת נהיתה בעתה לעיר ואם שבמדינה (השוה גרץ, דברי ימי ישראל בגרמניה, חלק שמיני עמ' 503. צונץ, צייטשריפט עמ' 145), והיא בקסטיליה החדשה.

3 האומן המפואר הזה עבד גם אחרי כן (ערך רל"ט) בדפוס העברי שבמונטלבן, ובשנת רמ"ו אנו מוצאים אותו והנה הוא פעיל בדפוס הכללי שבאשבילייא (השוה במאמרו של הר"י זנה, קרית ספר שנה י"ד עמ' 368 והלאה).

4 על אדות הניר, שהיו נאלצים להביא או מארץ איטליה, השוה במאמרו של העבלר, בעתון צענטראלבלט פיר ביבליוטהעקסועזען, שנת י"ג עמ' 174. מטעם זה מקבילות אותות המים מן הספרים שנדפסו בתקופה זו בספרד עם אלה שבאיטליה.

והשוה גם בספרו של בריגועט על אותות המים אשר הם בניר.

בעין קורא על עוני
ועליו אל יאשימני
אם ימצא חטא יוכיחני
שמן ראש רש"י אל יניא
צייר חדש שמחני
בטוב שכלו כי הראני
בהתחלה מנעוני
ידיעתם לא כרצוני
והותקני אז בלשוני
האחרון אחרוני
כי בה צורי הושיבני
שנת א"ל ה"ר יעלני
כנאום י"י לאדני
שלמה בן אלקאבץ הלוי"י⁵.

נא תהיה נפשי יקרה
הנגלה אמצא כפרה
בנסתר יעשה הקירה
ותוכחתו לי לעזרה
והמכתב הוא בצורה
פידרו די ואד אלחג'ארה
שלמה כתיבה ברה
הפועלים כי קצרה
עד קם עליהם דבורה
על כן היה לי לתפארת
פה העיר ואד אלחג'ארה
בשש באלול על עשרה
ולכל ישראל במהרה
זה שמי והן תוי

- (ב) תורה עם הפטרות וחמש המגלות בלתי מנוקדות (באותיות מרובעות ממוצעות, בכל עמוד ישנן שתי מחלקות בתי 32 שורות, בגודל פוליו קטן, ומכיל 134, 39, 17 דף, רל"ה), בסופו נדפס: „הוגה בהללי“⁶.
- (ג) טור ארה חיים, לה"ר יעקב ב"ר אשר, באותיות רש"י, וראשי הפרקים באותיות מרובעות, 33 שורות על העמוד שנחלק לשנים, הגודל פוליו.
- (ד) טור יורה דעה, מהנ"ל, כנ"ל.
- (ה) טור אבן העזר, מהנ"ל, בתבנית הנ"ל, מכיל 180 דף, הגודל פוליו, בסוף כתוב:

5 פירוש התורה לרש"י, נעשה במשך העת לספר עממי, שזכה לחביבות על כל שכבות עמינו, אולם לצערינו עשו בו המעתיקים השונים שנויים כחפץ לבבם, הוסיפו וגרעו כאות נפשם וכפי העולה על רוחם, כאמור בהקדמת ה"ר גרשם שונצינו לספר הזה מהוצאת רימיני (השוה למעלה בפרק בולוניא הערה 3). בספרותנו אין אף ספר אחד שזכה לפרסום רב כמוהו ושנדפס במהדורות כמעט בלתי ספורות. הטופס היחידי מהוצאת ואד אלחג'ארה נתגלה ע"י הר"י זנה בספריה העירונית שבעיר וירונה (השוה קרית 190 שנה י"ד עמ' 368 והלאה).

6 הטופס היחידי ממנו, נמצא בספריה הלורניטנית שבעיר פירינצי (השוה בעתון הביבליוגרפי צייט-שריפט, שנה שמינית עמ' 144). כונת המדפיס במלים „הוגה בהללי“ היתה, להודיע לכל, כי הוצאה זו הוגהה על פי הספר הללי, שהיה בעתו מפורסם בתבל כולה, ומוסמך להלכה פסוקה במקצוע המסרה. היות ותקון תורה זה נועד היה ברובו רק בשביל חוג הקוראים בתורת ה' והסופרים, לכן ראה המדפיס את עצמו מחויב, להודיעם הדבר הנחויף הזה, למען ידעו.

הר"א זכות כותב בספר יוחסין (הוצאת פיליפובסקי עמ' 220): „ובשנת תקנ"ו ביום כ"ח לירח אב, היה שמד גדול במלכות ליאון... ואז הוציאו משם הכ"ד ספרים, שהיו כתובים קודם לכן כמו ת"ר שנה, שכתב אותם ר' משה בן הלל, ועל שמו נקרא הללי, שהיו מדויקות ומהם היו מגיהים כל הספרים. ואני ראיתי... שהביאו מגרוש פורטוגאל... ובחלק הדקדוק כתב ר' דוד קמחי על פסוק למען תזכרו, כי החומש הלילי היה בטוליטולה“.

הספר הלילי מוזכר פעמים רבות בספר השלם, לה"ר יעקב ב"ר אליעזר (השוה מכלול להרד"ק שרש דוש ועוד במקומות רבים), ובספר מנחת שי (פרשת בראשית) כתוב: „שמצאתי בראש מקרא ספרדית כתיבת יד, שהועתקו מספר הלל הסופר, הוא היה גבר חכם בעוז המסורת וספרו היה בעיר טוליטולה, כמו שכתב רד"ק פעמים רבות... הזכור זה, כי בכל מקום אשר אזכיר שמו, זה הוא“.

באוצר ספרי המוזעאום הבריטי בלונדון, נמצא ס' הלילי בכ"י משנת ה"א ו' (השוה גם אוצר נחמד ח"ג עמ' 159).

„והאל האדיר יצילנו משגיאות, ויוציאנו מאפלות לאורות, ויאמר די לצרותינו, ויטיב אחריתנו מראשיתנו. אמן.“ (ערך רל"ט).

(ו) **טור השן המשפט, להנ"ל, כנ"ל, 271 דף, הגודל פוליו, וזה לשון הקולפון:** „נעשו שלש מאות ושמונים בפועלי ובהגהת שלמה ברבי משה נ"ע הלוי בן אלקאבץ. פה ואד אלחג'ארה, ונגמרו בפרשת ושנת לכן אמ"ר לבני ישראל וכו' יזכנו השם להגות בתורתו ולעבוד עבודתו, בימינו תושע יהודה וישראל ובא לציון גואל אמן.“

(ז) **פירוש ה"ר דוד קמחי על נביאים האחרונים (אותיות רש"י ותחלת המאמרים באותיות מרובעות ממוצעות, מכיל 33 שורות על העמוד, הגודל פוליו ומכיל 316 דף, ובסופו נדפס:**

„ברוך י"י אלהי צבאות, אשר עשה עמי לטובה אות, פירושי החכם ר' דוד קמחי ז"ל לגמור ולעשות, בארבע מאות⁷, וכל אחד מהם במקומו אצל יודעי דת ודין לעד ולאות, כי ראה בצרות נפשי עד השלימם רבות תלאות, נעשו פה ואדי אלחג'ארה האחרונים דברי נבואות, בשנת י"י אל[ה]יך ברכך מהרה יראנו קץ הפלאות, יפתח עינינו בתורתו תקופות וגימטריאות פרפראות, ועל טובו הגדול הריני נותן הלל והודאות, זה שמי והן תוי שלמה ב"ר רבי משה נחו בעדן בן אלקאבץ הלוי, תם ונשלם שבח לאל בורא עולם.“

(ח) **מגלת אנטיוכום, בשפת ארמית ועברית, פיוט מי כמוכה, עם סדר הגדה של פסח וסדר ברכות. באותיות מרובעות, 35 שורות בכל עמוד, בגודל קוארטו.**

(ט—י"ד) **מסכתות ברכות, חגיגה, כתובות, קדושין, תענית, יומא.** מן המסכתות וכמו כן מן טור א"ח ויו"ד, נמצאים רק עלים בודדים שונים. נעלה היא מעל כל ספק, כי המדפיס החרוץ הדפיס עוד ספרים שונים שנשמדו ולא נשאר מהם שריד או פליט, הן רואים אנחנו בדברי המדפיס, כי הלחץ מעבר הכנסיה הקטולית כבר עבד אז בעים רוחו, כמעט לאין נשוא, ובכל זאת נפרעה עבודת הקדש רק במעט⁸, עדות על זה הם הספרים הרבים, אשר ראו אור הדפוס בתקופה זו.

המדפיס מודיע אותנו, כי מספר הטפסים שעזבו את מכבשי דפוסו, היה מוגבל, ועשאו בסך-הכל בין שלש מאות ושמונים וארבע מאות, ואם נביא בחשבון, כי במצות האינקביזיציה ובפקודתה, נשרפו בשנת רנ"א על האח, זולת המון ספרי תנ"ך, למעלה מן ששת אלפים ספרים עבריים, ומלבד זה שרפו, בעשרה לחדש אפריל משנת רנ"ח בברצלונה, כל התרגומים מספרי תנ"ך⁹, או אז לא נפלא, כי האודים המוצלים אז, נשארו במספר מועט כזה.

7 במלים אלו היתה כונת המדפיס להודיע, כי מספר הטפסים שהדפיס הגיע בכללו לארבע מאות. הרמש"ש, ברשימתו הבודלינית (עמ' 869) העתיק את הקולפון הזה, מתחלתו ועד סופו בשגיאות גסות, בחסרון מלים וערכוב הרעיון, עד שאי אפשר להבינו.

8 השוה גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל, חלק שביעי עמ' 318 והלאה, וגם בספרו של לעא (תרגום הגרמני) חלק שני עמ' 203. — גם ה"ר יוסף הכהן בס' עמק הבכא (דפוס קראקא) עמ' 98 יספר, כי בשנת רמ"ד, כבר גרשו פרדיננד ואיזבילה את היהודים מאשביליה ומכל חבל ארץ אנדלוזיה.

9 השוה גרץ—שפ"ר, דברי י"י, חלק שמיני עמ' 479, הבלר, צענטראלבלט פיר ביבליוטהעקסוועזען שנת שש עשרה עמ' 10. הר"א סבע, בהקדמתו לס' אשכול הכופר (דרוהוביטש תרס"ד), וה"ר דוד ן' יחייא בשירו, שנדפס הלאה בפרק קושטא' להלכות רב אלפסי בתחלתו ובסופו.

ב. מונטלבאן-טולידו (Montalban-Toledo)

ערך שנת רל"ז, אחרי שכבר הוחלה מלאכת הדפוס, ללכת בארצות ספרד צעדים קדימה, יסד אחד האנוסים מן הישראלים, בשמו יואן די לוסינה, שני בתי דפוס עברים בפעם אחת. את הראשון הקים בעיר מולדתו מונטלבאן, והשני העמד בתור סניף בעיר הקרובה טולידו, שהיתה אף היא עיר עתיקה ומלאה כנסית ישראלית משנים קדמוניות¹.

המדפיס יואן די לוסינה² נולד בשנת ק"ץ (1430) בטולידו, לאביו הרופא פראנציסקו די סן מארטין, ושם אמו ליאונור, ולפי הנראה היו גם הוריו כבר יהודים-אנוסים, שהם הפיחו בכנס זה מימי נעוריו אהבה רבה לצור מחצבתם.

בימי הבחרות נועד היה להיות כנעני, ויארש לו לאשה את תיריסיאה, בתו של סן פידרו, ותלד לבעלה שש בנות, שחנכו אותן בסתר, לפי מנהגי היהודים, על ברכי התורה והיראה, שתהיינה זהירות במצות מעשיות, והנזרן מהתגאל בבשר החזיר. כן למדו השפה העברית, והצנע לכת בדרכי השלמים, והיראים, את דבר ה', להתפלל ולשפוך שיחן לפני יוצרן.

בשנת רכ"ז (1467) התנפל ההמון כחיתו טרף על שכונת הישראלים שבעיר טולידו, ויציתו באש כשלושת אלפים ומאתים בתים³. ומלבד זה הרגו באין רחום מאה ושלושה יהודים ורצחום נפש. הסבה הזאת הניעה אז את יואן די לוסינה, לעזוב עד מהרה עיר מולדתו, ואזה למושב לו את העיר אסביליאה, אכן האסון דלק אחריו גם הנה, ויקח ממנו, ערך שנת רל"ג, את אשת חיקו. חיש מהר קמו לעזרתו מתוך העדה הישראלית אשר בעיר מושבו החדש משפחות חשובות לנחמו מיגונו ומעצבונו, כמו משפחות: דיאס-גאנסו, פידרו דיאס לוי, יואן די סיביליה, אנדריס די סיביליה, ביאתריסה נוניס ואשתו של שלמה נוניס. המשפחות המיוחסות האלו אספו לתוך בתיהן את שש בנותיו הצעירות ורכות השנים, למען יחנכו על מי מבוע האמונה, יען נכמרו רחמיהן עליהן.

במשך הימים. בא יואן די לוסינה במגע, את המדפיסים הראשונים אשר במדינה, וזכה להתקרבותם, עד אשר הביאוהו אל חדרי משכיתם, וילמדוהו מצפוני מלאכתם העומדה אז עוד בתחלת התפתחותה והשתלמותה, והשפעתם הניעה והסבה אותו, לכוון בעצמו בית דפוס עברי במדינה, באותו הזמן שכבר עבד ה"ר שלמה אלקאבץ בואדי אלח'גארה עבודת הקדש.

מיד בגשתו אל העבודה והמלאכה, חנך את שלשת בנותיו קאטאלינה, תיריסיאה ויואנה במסתרי ההמצאה החדשה, למען תוכלנה להתעסק, ולפרנס עצמן בטפולן בעבודת הקדש, ובעזרתן יסד והקים על מכונם, ערך שנת רל"ז, שני מוסדי הדפוס בפעם אחת, את האחד במונטלבאן והשני יסד בתור סניף בטולידו, ובשניהם הדפיסו בתור יוצא מן הכלל, אך ורק ספרים עברים, שהיו נועדים להפיצם בתוך אחיו היראים והשלמים ברמון-ספרד (גראנאדה). את המסגר אינגו די בורגוס אסף לביתו לעבוד אצלו בתור פועל טכני, ואחרי חלוף זמן מה,

1 השוה שו"ת הריב"ש סמן תק"ס. — גרץ, דברי ימי ישראל בגרמנית, חלק שמיני עמ' 504.

2 אין להחליפו עם יואן די לוסינה המוזכר בס' הנזכר תרגום שפ"ר חלק ששי עמ' 357. — את החמר ההיסטורי למאמרי הנכחי, שאבתי מן המאמר שפירסם הח' מיטראני-סאמאריאן ברבעון הצרפתי, רעווי משנת 1890 (עמ' 246 והלאה), הבנוי על יסוד תעודות ארכיבונים וכתבים עתיקים הנמצאים בארץ ספרד ובפורטוגליה, הנעתקים בעתון הספרדי רביסטא. שם מפורש גם כן, כי בנותיו של המדפיס יואן די לוסינה, היו מתפללות בשפה הספרדית. ואלה שמות יתר בנותיו: ביאתריס, גיאומר וליאונור. תיריסיאה מתה בשנת ש"ה בעיר אורגס, עת היתה בת שבעים וחמש לימי חייה, ועד יומה האחרון נשארה נאמנה לעמה ולדתה, למרות הענויים הקשים והמרים שהשתרגו עלו על צוארה מצד הכנסייה והאינקביזיציה, ששמו אותה פעמים מספר במשמר.

3 השוה גרץ, דברי ימי ישראל ח"ח עמ' 231, דובנוב, כנ"ל, ח"ה עמ' 369.

גם את המחקק פידרו די מונביל, — מי שהיה עובד לפניו בדפוסו של הר"ש אלקאבץ בעיר אלחג'ארה, — ושניהם התעסקו במפעליו עד מקץ שנת רמ"א. בעת הזאת הביאו את שני עוזריו אלה, בסבת דלטוריא, לפני שופטי האינקביוציה, והם גלו אונם, כל מה הנודע להם על אדות אדונם ובני משפחתו, ואת המעשה אשר יעשו ועסקיהם בספרים עבריים. בגלל זה היה יואן די לוסינה ובנותיו אנוסים להמלט על נפשן, ולעזוב בזמן היותר קצר את הארץ. בתחלה תקעו אהליהן במדינת פורטוגליה, בעיר בורגוס⁴, ואולם עזובה אחרי כן, ותהיינה צעדיהן מועדות ארצה איטליה, לעיר רומא, בה בלה יואן ערוב ימיו ושנותיו האחרונות.

בתור מדפיס עברי, עבד יואן די לוסינה עוד באופן קדמוני, ועל כן השתמש אך ורק באותיות מרובעות, שבתבנית גוטית, דמות האותיות שהיתה בימים ההם חביבה על המדפיסים הראשונים, ותהיינה נושאות חן בעיניהם, לפי רוח הזמן ההוא.

בנוגע לתכן הספרים שהופיעו במוסדו, נוכל לחרוץ משפט, כי בחירתו היתה בכללה טובה מאד, יען הוא הוציא ברובם ספרים שמושיים הנועדים בעד המון העם, ואלה הם: (א) ארחות חיים, לה"ר אהרן הכהן מלונגיל, פסקי דינים (בגודל פוליו, 30 שורות על העמוד).

(ב) תלמוד בבלי, מסכתות אלו ראו אור דפוסו: ברכות, יומא, חגיגה, כתובות, קדושין, חולין ומסכת מידות (כולן בלי פירש"י, בתבנית פוליו קטנה, 30 שורות בכל עמוד). (ג) הלכות רב אלפס (חלק גדול ממנו היה ביד ה"ר פישל הירש, ודפים אחדים נמצאים בספריה שעל יד בית המדרש לרבנים בניו-יורק).

(ד) משנה תורה, להרמב"ם. גודל פוליו (באותיות ממוצעות, 30 שורות על העמוד). (ה) תורה נביאים וכתובים, (28 שורות בכל עמוד, תבנית קוארטו גדולה). ואולי הדפיס עוד ספרים אחרים ובלתי נודעים כעת. בספריו הציג המדפיס אצל כל מלה הבלתי מושלמת שני קוים ("כזה) בסופה. בתורה ובנו"כ העמיד רק שתי נקודות (: כאלו) למען הפרד ולתת רוח בין השורות. לדאבוננו נשארים מכל הספרים שהופיעו בדפוסו רק קטעים ושרידים המפורזים ומפורדים, מפני שיד האינקביוציה הויה במ ותעש בהם שמות נוראות, ותכחידם מן הארץ.

ג. סאמורה (Zamora)

בית הדפוס שבעיר סאמורה נוסד, לפי הנראה, ערך שנת רמ"ד, ותהי הנהלתו תחת ידי „המשתדל" והמחקק ה"ר שמואל בן מוסה¹ ולימינו עזר ותמך ה"ר עמנואל בתור מסדר ומגיה, עם עוזרים אחרים, והספרים כולם מסודרים באותיות מרובעות משני מינים, גדולות וקטנות, ואלה הספרים ראו פה אור הדפוס:

(א) חמשה חומשי התורה, משני הספרים האלה לא נשאר שריד, והם נזכרים
(ב) סדר התפלות מכל השנה, בקולפון אשר נדפס בסוף פירוש התורה לרש"י.

4 בעיר הזאת הדפיס בשנת רנ"ט את הספר Devita Beata בשפה הספרדית (השוה צענטראלבלט פיר ביבליותהעקסועזען שנת שלש עשרה עמ' 174, ובספרו של האין מספר 10256), והנהו נמצא בספרית העיר מאדריד.

1 הוא היה בן משפחתו של ה"ר חיים אבן מוסה, איש מורם מעם, לפני מלכים התיצב, ויהי לו מהלכים בחצרותם ובטירותם (גרץ—שפ"ר, דברי ימי ישראל, חלק ששי עמ' 419), וה"ר משה בן מוסה מקלעת-איוב (שם הוצאה הגרמנית ח"ח עמ' 407).

ג) פירוש התורה לרש"י, באותיות מרובעות קטנות, ותחלות המאמרים באותיות מרובעות גדולות. כל עמוד נחלק לשתי מחלקות, בתי 43 שורות. הספר מכיל 98 דף בגודל פוליו. בקצהו נדפס (יתד וג"ת, יתד וג"ת, יתד וב"ת) (פעמים), יתד וב"ת):

למען יגדיל תורה בעמו	„בעוז גורא ואיום תם ונשלם
בלי שרטוט בקו ישר בתומו	הלא נכתב באין אצבע מרובע
ואל עלה עלי קולמוס מקומו	עלי דיו נייר שלא כדרך
בנו מוסה ביד צייר זממו	למשתדל יברך אל שמואל
עמנואל יהי משרה לשכמו	ולמכין אשר סדר וחבר
עליהם יפרוש סוכת שלומו	לכל עושי מלאכה זו בדת אל
שלישי ראש לביאור רב שלמה	בראשית גם תפלות אל עשויים

תם ונשלם ש"ל בורא עולם בקהל קדוש סאמורה יצ"ו שנת ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמרה".

ד. אישאר (Ixar)

בעיר אישאר אשר בממלכת אראגוניה במדינת אספמיה, יסד ה"ר אליעזר ב"ר אברהם בן־אלאנתאנסי¹ בשנת רמ"ה בית דפוס לספרים עבריים. האומן המפואר הנודע אלונסו פירננדיץ די קורדובה חקק בעדו, לפי הנראה, את האותיות הנחמדות המרובעות, — גדולות וקטנות, — ורש"י ומסגרות, ואת התורני ה"ר אברהם ב"ר יצחק למשפחת בן־דוד² הפקיד להיות מגיה הספרים ולנקותם מן חרולי טעויות הדפוס שנשתרבבו על ידי המסדרים.

עינינו רואות, בפרי תנובת המוסד הזה מפנה לטובה, יען הספרים כבר נעשו ונגמרו בהתקדמות מרובה לפי רוח הזמן.

הספרים האלה הופיעו מתחת מכבשי הדפוס הזה:

א) טור אורה חיים לה"ר יעקב ב"ר אשר, נשלם בירח אלול רמ"ה, בתבנית פוליו (באותיות רש"י, שתי מחלקות על העמוד המכיל 34 שורות. 168 דף).

בקצהו נדפסו חרוזים אלה (יתד וב"ת ארבע פעמים. יתד וג"ת ויתד וב"ת):

קחו לכם ממלא מאויים	„ידידי אל אשר אליו רצויים
בהקבלת ספריו הנקיים	צאו לקראת גדול יקרת וכבוד
לאוכליו הוא לנפשם אור וחיים	ראו ספר ועץ חיים ופריו
אכן נקראו שמו אורח וחיים	שמו מורה לרוב טובו ויושרו
ויופיו גם שלמותם גלויים	אשר נכתב ובדפוס טוב והדור
ובספרים אשר לזה ראויים	והוא נעתק בדיוק רב ביותר

1 ה"ר אליעזר היה גם רופא חולים, ונדפס ממנו מכתב תהלה לה"ר שאול הכהן, — תלמידו של השר הר"י אברבנאל, — בספר מלא חפנים (עמ' 24), והשוה ברשימה הבודלינית להרמש"ש עמ' 2880. משפחת אלאנתאנסי היתה בעתה מפורסמת, ונודעים: ה"ר יצחק בן אלאנתאנסי הגר בעיר אושקה (במדינת אראגוניה), שהציע שאלותיו לפני הריב"ש (בתשובותיו סמן רי"ז, תכ"ה, תק"ה), וה"ר ברוך בן אלאנתאנסי (שם סמן תפ"ט).

2 בן־משפחתו ה"ר יצחק ב"ר יהודה ממשפחת בן־דוד, מעיר קלעת־איוב (באראגוניה) היה אחרי גרוש היהודים מספרד, מגיה בדפוס העיר נאפולי (שבאיטליה), ובדייקנות מרובה תקן הס' השרשים להרד"ק שנדפס שם בשנת רנ"א, כאמור מלמעלה. — על אודות עיר מגורו השוה צונץ, צייטשריפט עמ' 106.

שלמותם וטובתם ויושרם
 גשו אחי בני אל חי ועליון
 ואף אם תתנו כסף דעו כי
 ואמצו נא ידי עושי מלאכה
 ונכתב על ידי חכם חרשים
 אשר פעלו יהי ניכר בחותם
 ונשלם בשנת רמ"ה באלול
 והאל המסייעם לכותבו
 וברצונו יחינו ונחיה

לאין איפשר היות כלם מנויים
 לתורתו בבתים בנויים
 ישלמכם מקום צפיר גדיים
 אשר עושה גאולים משבויים³
 כמותו אין בכל ארץ ואיים
 אשר קויו לפנינו נטויים
 וחמשה אלף עליו ירויים
 ישימנו עטרת חן לגויים
 ידידי אל אשר אליו רצויים".

(ב) **טור יורה דעה, להנ"ל, נגמר בשנת רמ"ז (בתבניתו כמו חאו"ת, ויכיל 137 דף).**
 בסוף הספר נדפס (יתד ושתי תנועות שמנה פעמים):
 „ברוך י"י אלהי ישראל אשר לו הגבורה והגדולה, לו נאה שיר ושבחה, הלל וזמרה,
 עוז וממשלה, נורא עלילה, על כל אלוה מאד נעלה, אם אומר אשמיע כל תהלתו, זו בגודל
 גבורתו אמלליו.

תם ונשלם שבח לאל בורא עולם, בריך רחמנא דסייען מריש ועד כען".

„אנשים ישישים	גדולות מבקשים	דרושים קדושים	חפצים לדעת
נסיכים בתורות	באמרי טהורות	שאו נא זמירות	בקולות תרועה
ישועות ישירון	נשמות ישירון	בספרי ישירון	פני רם צנועה
אשורר נעימות	בשירי עלמות	לרוקע אדמות	כנוטה יריעה
לתולה זבול כל	בחסדו באשכול	ואל חי ויכול	בלי שום גרועה
יסוד הנשמה	תמימה נעימה	בדת אל וחכמה	למעלה נטועה
עגומה נשמה	אטומה סתומה	הלא היא זעומה	ובשאל קליעה
זכותה כלמות	ואימות מהומות	ורגז וחמות	גמולה לרעה
ראו נא ספרים	בכל טוב יקרים	ועמם ישרים	בנפש פרועה
באישאר שלמים	ובדפוס נעימים	ותורת מרומים	בקרבת תקועה
נפשות תזכו	אשמות תנקו	קנו נא וחזקו	ידיהם שסועה
אשר כל מלאכתם	עצלה בלכתם	לחסרון משרתם	וכיסם גרועה
לנס היא בכל פה	כתבם מיופה	בדיוק משופה	ועתה פרועה
אור לי י"י	שנת להמוני	קרא נא בימי	קרובה ישועה
נדודים בגלות	הלומים בשפלות	בחוסר ודלות	כנדה צרועה
תהי נא כפרים	פרי פי אמרים	ועורר עדרים	לארצם תטעה
אלי רם ונשא	חמול נא וחוסה	עלי אום עמוסה	פרוצה תקועה
נכאה בצרה	מארה מאורה	באפס גבורה	טרופה בלועה
סעד נא דחוקה	גבולה רחוקה	מצוקה לחוקה	ונדה ונעה
יחיה רדומים	בטלי מרומים	יגלה סתומים	ויורה לדעה".

(ג) **נביאים ראשונים באותיות מרובעות ממוצעות, נגמר שנת אור לי (התבנית קוארטו גדולה וכל עמוד נחלק לשתי מחלקות, מכיל 135 דף).**

(ד) **תורה עם הפטרות וחמש המגלות: [רמ"ח]. (באותיות מרובעות בלתי מנוקדות, 27 שורות על העמוד. 191 דף בגודל קוארטו). בסוף נדפס (יתד וב"ת שש פעמים):**

„אני תורה עטרה לנשמות	בקרבי למלכים הרקמות
לפנים בי משחק אל בחיקו	אני נסכו בבית סוכו תרומות
ידועי שם כמו לשם דעו נא	אני בינה להבין כל סתומות

3 שהיה פודה שבויים ברוח נדיבתו.

עלי עושר וכל אושר אני היא
זמירי שיר לכל שרים ושועים
רעיבי דת ביום שבת נתונה
בני אל חי גשו אחי לביתי
נדיבי עם לכו לי הגברים
אשר יראה תמונתי ודתי
במצותי לצריך תצורר
רצה אל שמע מלי נכוחות
הלא מלי מנחם לך ונפש
מאד יקרו דברי הגברים
אשר בהגות בקרבי יש מנוחה
להנחיל אוהבי יש אין כחוקי
אמרי האזינה הם מנוחות
נשמות מכליהם הן נשמות
תשואות חן וכבוד תמצאו בי
אני חומה ביום רעם וזעם
נפשות אם למות הם לקוחות
סלעים הזמן שודד ורודד
יסוד עולם וכל בעלם מאירה

וראשונה לכל פנה וחומות
ובם זוהר עלי טהר נעימות
לכו לחמו בלחמי רב עצומות
סגולתי הלא היא דת וחכמות
יקרים הם דברי החתומות
בריתי לו היותו רב לאומות
תשורר שיר יקר לך על עלמות
שמחות הם לנחם כל עגומות
לכל נפש ומרפא לעצמות
בספירים ואבני אחלמות
בשמחה ישמחו בי אחרי מות
הלא דרכי לסלח על אשמות
ואם לא נקבו עתה בשמות
אחת לגוף היות נגוף לרמות
באמרי פי גדולה גם מזומות
ביום יחגור זמן רגז וחמות
בטוחות הן במאמרי תקומות
ומצותי לעולם הם רשומות
אני תורה עטרה לנשמות.

בימים ההם השתתף הר"א אלאנתאנסי את הר"ר שלמה זלמאטי, שהיה מנוסה ומומחה
במקצוע הדפוס וכל הענפים המסתעפים ממנו⁴, ומלבד זה עמד כבר בבחינה בתור סוחר חרוץ
ואיש תורני, ויחדו הדפיסו:

(ה) תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י. רמ"ט-אב ר"ן (באותיות מרובעות ממוצעות
והתרגום באותיות מרובעות קטנות ופירוש רש"י באותיות רש"י, 265 דף בגודל פוליו קטן). לפי
הנראה הדפיסו הטפסים אך ורק על גויל נחמד.

4 הר"ר שלמה ב"ר מימון זלמאטי, גר לפנינו בעיר שאטיבה (Xativa) שבמחוז בלינסיה, ויכרות
ברית-ידידות את הרב מ' צמח דוראן, ובשנות רכ"ה-כ"ח, עת התמהמה זה האחרון, לרגלי מחלתו על האי
מאיוורקה, היה ביניהם חלופי-מכתבים, והר"צ דוראן השיבו: „שאלת בענין גט שכתבו אנוס אם כשר או
פסול, להיות שהזמן הרע טלטלני טלטולא גבר, והמקרים והזמנים הגלוגי מעבר אל עבר, והנני יושב באי
מאיוורקה נגוע מוכה אלים, אין בי כח וחיילים לגבור, תלאותי מצאוני עד שאין מלה בלשוני ואין בי
הדבר, אמנם להפצירך הוצרכתי... וה' צבאות, יעשה עמנו לטובה אות, ויראנו מתורתו נפלאות, ויצילנו
ממקרי הזמן ומתלאות, וישועותיו ונפלאותיו אלינו יבוא באות, ומברכותיו יברכנו ויתן לנו חן ותשואות,
אני הוא הכותב הנושא עולו על שכמו, אחיך הצעיר צמח בן הרב ר' שלמה בה"ר שמעון בה"ר צמח
(יכין ובעז, חלק ראשון סמן קכ"ה).

בשנת רמ"ג כבר היה הר"ש זלמאטי המפקח בבית הדפוס של אלונסו פירנאנדיץ די קורדובה בעיר
בלינסיה, ובזאת השנה הביא שם תחת מכבש הדפוס, בהשתתפותו של גבריאל לואיס אריאנו, ספרו הספרדי
של יאימי פרץ (הח' העבלר בספרו טיפוגרפיה איבריקא עמ' 34). — אחרי שנת ר"ן השתקע הר"ש זלמאטי
בעיר מורטיא, ובחלוף זמן מה, שב עירה בלינסיה, והוציא שם על הוצאותיו ספרים שונים בשפת המדינה
(העבלר, שם).

ה"ר זרחיה זלמאטי, הגר אחרי הגרוש בעיר תלמסן, ועמד במרוץ אגרות עם הרשב"ש, כמבואר
בתשובותיו סמן שי"ג וסמן ת"ל, היה, בלתי ספק מבני משפחתו.
ס' בית הבחירה ע"מ מגלה, נדפס בשנת תקכ"ט באמשטרדם, על פי כ"י שהעתיק נכדו, הנקרא בשמו,
שלמה זלמאטי, בשנת רצ"ב בעבור הר"ר יצחק פישו, כאמור בהקדמת הספר הזה.

בסוף נדפסו חרוזים על שם הר"ש זלמאטי והר"א ב"ר יצחק בן-דוד:

פעולת אל בלבם דבקה	שמחו תמימי לב אשר
מערכה מול מערכה אדוקה	למצוא רצון האל בסדר
חיים לאשר נפשם אבוקה	מתן אלהים היא הכתב
פני משנה חכמה העמוקה	האל יזכנו לראות באור

וגם כן תקן אלו הבתים לחתימת שמו וכנויו.

זכות לנו לעד יהי בריתו	שלמה עבודת אל ודתו
לבור פירוש רש"י בחיק תורתו	לכו חזו עם נחלתו
מי נעמי אלהים מנוחתו	מחזיק גם מתרגם דברתו
טהורי לב ההולכים לעומתו	הלא זה אוד מציל אש גחלתו
ישעשעו נפשו וסיעתו	חזק והתקלס ביראתו
שנת קומי אורי כי בא	נשלמה ונגמר זאת הכתיב
ונע ונד ממקומו בעבודת קונו	נאם השמח בפזור ממונו

שלמה ב"ר מימון ז"ל זלמאטי.

(החרוזים הבאים הם יתד וג"ת (פעמים), יתד וב"ת, יתד וב"ת (פעמים), יתד וב"ת).

לעיני כל מבשר קול בעצמו	„אדון הכל אשר לו כל ברומו
וצוה כל פעולותיו לעמו	בהר סיני בקדמוני בפני
באמר להם לכו לחמו בלחמו	רצון המראה ורוב חבה לבניו
כבוד תורה אשר ברא בצלמו	הלא לנו נתונה היא יקרה
סגולתו ועם קדש לנועמו	מרום שבתו וממלכתו מבקש
תנו כל איש יקר ועוז לאמו	בני אל חי וכל אחי וטוחי
איה סופר אשר יכתוב כתומו	ראו ספר ואין כופר למופתיו
כתרים הם אשר בהם מרומו	יסודותיו וחלקיו שלשה
והחכם אשר משרה בשכמו	צרור תורה ואנקלוס מתרגם
חמש תרגום ורבינו שלמה	חנו בונה מישרים ביושר
שנתו נר בחדש אב וכשמו	קחו חותם אשר נכתב ונחתם
יהי ברוך לאל עליון מקומו	בעת רצון שלמותו באישאר
תרופה היא להסיר את אשמתו	נדיבי עם וכל אדם קנו לה
לקדש בה זמן מועד ביומו	דבר חכמה ותושיה בחבה
ביום צרה ישגב את פגמו	ויתן עוז ורוב מעוז ועזרה
אדון הכל אשר לו כל ברומו.	דלתיך פתח לנו להיטיב

(1) מחזור ליום הכפורים (באותיות מרובעות ממוצעות ומנוקדות וגם באותיות קטנות בגודל אוקטב קטן, 18 שורות על העמוד).

נשאר רק שרידים דפים יחידים בודדים. האם הדפיסו החברים עוד ספרים אחרים, נעלם כעת מאתנו. אולם ברור הוא כי החומר הטיפוגרפי החשוב והמעולה שלהם, עבר לרשותו של הר"א אליעזר טולידאנו באשבונו. „המחוכם החכם רבי אליעזר אלאנתאנסי" גר בשנת רנ"ה, אחרי נטשו ועזבו את ארץ הדמים אספמיה, על האי קורפו. שמה ארח לחברה את השר דון יצחק אברבנאל, ובמאוחר השתקע „בארץ נו"ד יושבת בארץ עוץ בתוגרמה" (השוה שאלות הר"ש הכהן דף א' ע"ב).

ה. פארא (Faro)

בעיר פארא, אשר בפורטוגליה, הוקם על בית דפוס לספרים עבריים, על ידי „שר וגדול בישראל“ הר דון שמואל פורטיירה, ערך שנת רמ"ו. האיש המעולה הזה, זמם בעת יסדו את מוסדו, להוציא את התלמוד כולו עם פירוש רש"י, ובטרם החל בהדפסתו, היתה ראשית מלאכתו, במאמרו, במצותו ועל הוצאותיו של הר דון שמואל ג'אקון¹):

(א) חמשה חומשי התורה עם תרגום אונקלוס (מסודר באותיות מרובעות ממוצעות ומנוקדות, כל צד נחלק לשני עמודים המכילים בין 30 עד 32 שורות) נשלם ט' תמוז רמ"ו, ומכיל 110 דף בתבנית פוליו קטנה. בקצהו כתוב:

„נשלם בכאן בפארא בתשעה ימים לחדש תמוז בשנת אמרו צדיק כי טוב במאמר הנשא ומעולה דון שמואל ג'אקון יצ"ו.“²

אחרי הגמרם את חמשת חומשי התורה הוחלה התכונה בהדפסת התלמוד, ונדפסו:

(ב) מסכת ברכות עם פירוש רש"י (מסודרת באותיות מרובעות ממוצעות, ופירש"י באותיות מרובעות קטנות, בגודל פוליו קטן).

(ג) מסכת שבת כנ"ל. — (ד) מסכת עירובין כנ"ל. — (ה) מסכת פסחים, כנ"ל. —

(ו) מסכת סוכה כנ"ל. — (ז) מסכת ראש השנה כנ"ל. — (ח) מסכת ביצה כנ"ל. —

(ט) מסכת מגלה כנ"ל. — (י) מסכת מועד קמח כנ"ל. — (יא) מסכת יבמות כנ"ל. —

(יב) מסכת נדרים כנ"ל. — (יג) מסכת נזיר כנ"ל. — (יד) מסכת פסח כנ"ל.

(ט"ו) מסכת גמין כנ"ל. בסופה כתוב: „נגמרה בפרשת משם רועה אבן ישראל, שנת ובאו ציון ברנה על פי דון שמואל פורטירו יצ"ו בעיר פארה.“

(ט"ז) מסכת בבא קמא כנ"ל. — (י"ז) מסכת בבא מציעא כנ"ל. — (י"ח) מסכת

בבא בתרא כנ"ל. — (י"ט) מסכת סנהדרין כנ"ל. — (כ) מסכת שבויעות כנ"ל. — (כ"א) מסכת

עבודה זרה כנ"ל. — (כ"ב) מסכת נדה כנ"ל.

מסכתות אלו נדפסו בשנות רמ"ז—רנ"ב, ורק קטעים נשארים מהן, יען נשמדו במצות האימפריאליזם בפורטוגליה, ולפי הנראה, הדפיסן הר"ש פורטירו תחת השגחת בנו הנעלה והתורני הר דוד פורטירו, שהתמסר כולו לבצע את תפקידו ועקרונו הראשי, לנקותן מחרולי הטעויות והקמשונים הן בכתבי היד וגם בעלי הדפוס, ולמסרן לתלמידי החכמים החכמים לדבר ה', ובצדקתו זאת החרה החזיק גם לעתיד, אחרי הגלותו מארץ מולדתו והשתקע בפזרו, אשר באיטליה, — כאמור בפרק זה, — החזיק באומנתו זו, וגם שם הביא תחת מכבשי הדפוס מספר רב של מסכתות שונות, למלא משאת נפשו להגדיל תורה ולהאדירה.

1 בנו המקובל הר יצחק ג'אקון, הבא עם הגולים מפורטוגליה לארצות המזרח שבתוגרמה, נזכר לשם ולתהלה, כאיש מורם מעם, ע"י הר אברהם הלוי בספרו משרי קטרין (קושט' ר"ע). וגם הוא זכה לבן שנחשב לבראוריין בשם הר יוסף ג'אקון, הנזכר ע"י הר שלמה אלקאבץ בספרו שרש ישי (דף ה' ע"ב), וכ"כ בספרו מנות הלוי. לפי הנראה, נהרג הר"י ג'אקון בשנת שט"ז בעיר אנקווא, לפי קינת הר יעקב מפאנו שנדפסה בעתון הצרפתי רעווי (חלק י"א עמ' 154).

2 השוה בעתון הביבליוגרפי צייטשריפט, שנה שמינית עמ' 30, ושנה י"ב מעמ' 16 והלאה.

3 נעלה היא מעל כל ספק שהיא שנת ה"א רנ"ב.

4 השוה למעלה בפרק פיזרו.

ו. אשבוּנה (Lisboa)

הרב מ' אליעזר [ב"ר יעקב] טולידאנו, על שם עיר מולדתו טולידו, היה איש חי ורב פעלים, צורבא מרבנן ועשיר שחננו ה' בהון ועושר, ונטל עליו להרים קרן התורה וכבודה בארצות ספרד וליסד לתכלית זאת בבירת ממלכת פורטוגליה, בעיר אשבוּנה, ערך שנת רמ"ח, בית דפוס למען יוכל לספק בספרים את צרכי אחיו הנדחים מאספמיה, שהיו נוהרים בהמוניהם הנה למצוא פה מפלט, ופקודתו זאת שמרה רוחו.

הוא שכלל את בית דפוסו באותיות מרובעות גדולות משלש מינים (ובתוכן עם נקודות), וכמו כן אותיות רש"י נאות, שהגיעו מן בית המחוקק אלונסי פירנאנדיץ די קורדובה בבלינסיה, וגם מסגרת נחמדה, וברור הוא שהר"א טולידאנו רכש אחרי כן גם החומר הטיפוגרפי מבית הדפוס של הר"א אלאנתאנסי באישאר, ולכן היה משוכלל אז במיטב החומר שבמקצוע הדפוס. למפקח על עסקי הדפוס הפקד הר"ר אליעזר לבן משק ביתו, את הרב מ' דון יהודה המכונה ליאון לבית גדליה, "שהיה זה כבן ואח אצלו, נצב על מלאכת הקדש הזאת שהיתה נעשית בביתו"¹.

בין העוזרים בדפוס, המסדרים והפועלים המשרתים את המכבשים והמכונות היו, הר"ר יוסף כלפון וה"ר מאיר ן' יחייא, ומשרת המגיה היתה מוטלת על שכמו של אחיו הר"ר דוד ב"ר יוסף ן' יחייא².

הספרים האלה יצאו פה לאור:

(א) **חידושי התורה לרב רבינו משה ב"ר נחמן גירונדי** (באותיות רש"י, 152 עם 148 דף אשר אחד מהם חלק, ובכל עמוד שנחלק לשתי מחלקות נמצאות 35 שורות, ונשלם ד' לירח מנחם אב רמ"ט). בסופו נדפס:

„נשלמו חמשה ספרים האל

ואלפי ברכות והודאות לאל

ויקוים מקרא דכתיב על ידי יחזקאל

בהיות מקדשי בתוכם לעולם

מן העולם ועד העולם

ברוך י"י לעולם אמן ואמן

אהלל שם כבוד אל רם וגורא

אשר חוק שם בישראל ותורה

ברוב חסדו עזרנו להשלים

כתב יקר וטוב מכל סחורה

להרמב"ן מאור גולת ספרד

תהי נפשו בגן עדן צרורה

דבריו יקרו מדר ומפן

דפוס נאה והגהה ישרה

ביום ככב אזי בו הוא משרת

תאומים גם בתולה הם בחברה

והחדש לישראל לאב הוא

ואברם לא ידעם בו בעברה

אבל בשנת אר"ח"ם את יהודה

וגם על דל אשר הוא שה פזורה

באשבוּנה בחוף ימים בנויה

ובה מבחר קהלה והדרה

כלולה היא בכל חכמה ודעה

ותורת אל בפי כלם סדורה

בבית הרב רבי צורבא ורבן

אליעזר ארי שבחבורה

אשר יצא לעם קדוש לעזרה

בלב אמיץ זרוע עם גבורה

לרומם דת אלהינו וצוה

עשות הרבה ספרים אין ספורה

למען יקראו עמו ולמדו

לעבדה את אלהים חי במורא

1 דברי הר"ר יעקב ן' חביב בהקדמתו לספרו עין יעקב (שאלוניקי רע"ח).

2 השה בספר דברי הימים לבני יחייא להר"א כרמולי, ולמעלה בפרק נאפולי ובפרק קושט' הלאה.

גמולו אל ישלם לו וישלח
 יזכנו ונזבל שי למורא
 ויבנה בית זבול מכון לשבתו
 לעבדו כל שכס אחד יצוה
 בהקבץ לציון ההדורה
 בימיו ציר להתיר האסורה
 ואויבינו לאח נחם במהרה
 בחומת אש לכבוד ועטרה
 אלי עמים הפוך שפה ברורה
 להלל שם כבוד אל רם ונורא.

(יתד ושלש תנועות פעמים, יתד וב"ת, יתד וג"ת פעמים, יתד וב"ת)
ב) אבודרהם, פירוש התפלות מכל השנה לה"ר דוד ב"ר יוסף אבן דרהם (באותיות
 רש"י ותחלת המאמרים באותיות מרובעות. העמוד נחלק לשתי מחלקות, בתי 43 שורות, 170
 דף. נשלם ג' טבת ר"נ"א. הגודל פוליו). בקצהו נדפס (יתד וג"ת (חמש פעמים), יתד וב"ת):

„נברך שם כבוד נורא תהלות
 והוא קדמון ואין לו קץ ותכלה
 והוא עוזר לכל עושי רצונו
 עזרנו ברוב עזר להשלים
 אשר חיבר גדול דעה והשכל
 עשוי בדפוס כמו צלם אלי"ם
 אשר נשלם ביום ברוא מאורות
 והחדש לישראל לטובה
 שנת רנ"ה בשוב הה"א אלפים
 באשבונה בתוכה יש קהלה
 חכמים בה וגם ראשי ישיבות
 בבית חסיד ירא אלי"ם וחכם
 אשר עוזר למי יושב בצרה
 ותאותו להרבות בספרים
 ללמדם לכל הפץ לקראם
 ישלם אל שכר טוב ויושרו
 ובזכותו אזי נזכה גאולה
 ואז נשיר בשיר חדש בבית אל
 יגדל³ כס ויחיש קץ לגלות

שהוא סבה להתחיל כל תחלות
 והוא ראשון והוא נורא עלילות
 והוא סומך ומקים כל נפילות
 כחפצנו פירוש סידור תפלות
 אבודרהם בכנוי אב למעלות
 בהגהות ישרות גם מעולות
 גדול כח להאיר כל אפלות
 שמו טבת אשר ארוך בלילות
 וצדקנו באותיות מגולות
 לעיר ואם לכל ראשי קהלות
 וכל טובות בחוכם הם כלולות
 אליעזר שמו רב הפעולות
 ובו מדות בשם הטוב גלולות
 אשר אין קץ למספרם בגילות
 להודות אל ובלבבם מסלות
 וגם תמיד יקבל רוב גמולות
 כמו זכו בראשית הגאולות
 במו ספר וגם בכתב מגלות
 לברך שם כבוד נורא תהלות.

ג) חמשה חומשי תורה, עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס. עם הטעמים. באותיות
 מרובעות גדולות וממוצעות מנוקדות. והפירוש באותיות רש"י. (יכיל 240 עם 216 דף בגודל
 קוארטו), ונשלם סוף ירח מנחם אב ר"ן. ונדפסו טפסים על גויל נחמד. בסוף כתוב:⁴

„דת אל בחוץ תרון ובעינים
 ובכס מרום קרת מכוונה עשתה
 דורשה בפני שער לכל עובר ושב
 באו אלי פרדס תעודתה וגן
 רבים עזובה ולא ממאסם
 יקרו ספריה ואיך הם לקנו
 ולבעבור תורת אלהים ילמדו
 סובב זכות על יד אנוש זכאי ובר

קולה כמבכירה עלי אבנים
 ערב ובקר גם בעת צהרים
 הוי כל אנוש צמא לכו למים
 לא לאלפים ולרבותים
 עוף ככנפיה עלי שמים
 תם יוכלו כי אין לאל ידיים
 ישאו עלי שכמם ובכתפים
 הרב אליעזר לבין מאזנים

3 ר"ת מן יגד"ל מורים על שמו של המחבר ה"ר יהודה גדליה הנ"ל.

4 ר"ת מן החרוזים הם דוד ב"ר יוסף ן' יחייא ישצ"ו (ישמרה צורו ויחיהו). השה על אדותו
 להלאה בפרק קושט'. — ובס' דברי ימי ישראל (בגרמנית) חלק תשיעי עמ' 39 הרחיב גרץ לספר תולדותיו.
 ספרו דקדוק נדפס ברומא.

פועל וחקק דת בתרגום גם בפי	רוש רב שלמה הוא מאור עינים
נשלם באשבונה שנת רנ"א באב	שלש אלפים עוד עלי אלפים
יתעלה אלהים המסייעו בכ	נורות ועוגבים ובמצלתיים
חסד באוצרו יצוה אל ואף	גם יעלנו על ערי כפים
יען לישע עם אלהינו בהוד	חמדת כתב יצא לשום שמים
יפיה ויקרתה בהטים שש ודר	לא יערכו לה וזהב פרוים
אמנם בהגה ודיוק רב מאד	הפליג אנוש שכל ואיש בינים
יום בוא אליכם דרשו אותה וגם	כל איש לקחתה יפרשו כפים
שורו בני עליון נתיבתה חבי	בה תמצאו נחת מלא חפנים
צמתו במעיני ישועתה למ	ען תדבקו עם מלאכי מחנים
וזכו ראות מקדש שכינת יה בתו	כו אז בחוץ גרון ובעינים.

יוסף כלפון.

- (ד) ישעיה וירמיה עם פירוש להרד"ק (באותיות מרובעות מנוקדות ואותיות רש"י, בכל עמוד 32 שורות, ומכיל 114 עם 134 דף בגודל פוליו קטן).
 „נכתב באשבונה בבית הרב ר' אליעזר בשנת בא יבא ברנה לפרט היצירה“.
 (ה) מושלי עם פירוש קב ונקי לה"ר דוד ן' חייא (באותיות כמו הספר הנזכר, 35 שורות על העמוד, 61 דף בפוליו קטן).
 (ו) הלכות שחיטה, להרמב"ם (באותיות רש"י וראשית המאמרים באותיות מרובעות גדולות, העמוד מכיל 15 שורות, 50 דף בגודל 16).
 (ז) טור ארה חיים (באותיות רש"י, גודל קוארטו 204 דף, ערך רנ"ב).
 יוכל להיות שנדפסו בדפוס שבאשבונה עוד ספרים ובלתי נודעים כעת. — אחרי שאנסו את היהודים תושבי העיר רבתי-עם, אשבונה, לעזבה, לקח אתו המנהל והמפקח של הדפוס, ה"ר יהודה גדליה הנזכר, את החומר הטיפוגרפי ויסד עמו בית דפוס בעיר שאלוניקי שבארץ תוגרמה.

ז. לייריא (Leiria)

הרב דון שמואל דורטאש, — שכנוהו כן על שם עיר מולדתו (Orthez) אשר במדינת צרפת¹, בא „מארץ מרחקים“ אל מדינת פורטוגליה, לכהן במשרת התוכן בבית המלך², ואחרי כן ערך את שלשת בניו וירגלם באמנות הדפוס ועבודתה, ויחדו כוננו בלייריא דפוס, ערך רנ"א. לפי הנראה היה בנו ה"ר אברהם הרוח החיה באופני המוסד, והוא חקק האותיות המרובעות מארבע מינים השונות בגדלן, וכמו כן אותיות רש"י השונות במראיהן מן האותיות שבמדינות ספרד בתאורן האופי המיוחד, ותחת השגחתו עבדו פה והדפיסו:
 (א) הליכות עולם על הכללים שבתלמוד לה"ר ישועה הלוי, עם ספר היראה לה"ר יונה גירונדי (יכיל 124 דף בגודל אוקטב, ובכל עמוד ישנן 20 שורות באותיות רש"י ותחלת המאמרים באותיות מרובעות גדולות).
 (ב) מחזור ליום הכפורים, (באותיות מרובעות ממוצעות מנוקדות, מכיל 180 דף בגודל

1 הרמ"ש אומר בטעות, ברשימה הבדלינית עמ' 3034, שהר"ש היה מעיר אורטאש שבאספמיה, נגד הדברים המפורשים פה שהר"ש „בא מארץ מרחקים“.

2 לפי דברי החוקר הבלר בספרו על הדפוסים והמדפיסים שבאספמיה ופורטוגליה עמ' 55.

אוקטב אובלונג, ובכל עמוד נמצאות שמנה, תשע או עשר שורות, נדפס לפי אומדת דעתי בעת הזאת, ערך רנ"ב, ובלתי ספק נדפס גם החלק השני למועדים).
 ג) משלי עם תרגום יונתן, פירוש הרלב"ג וה"ר מנחם המאירי. נשלם א' מנחם אב רנ"ב, במצות ה"ר שמואל קולודרו. 226 דף בתבנית קוארטו (30 שורות על העמוד). בקצהו נדפס (תשע ושמנה תנועות):

כאבני אהרן על טור חקוקים	„ראו ספר ואותיותיו יצוקים
על חך מנופת דבש מתוקים	נקרא שמו משלי שלמה
כמו יפו לגרגרת ענקים	במטעמיהם יצפצפו ויפו
דון שמואל דורטאש מארץ מרחקים	נעשה בדפוס בבית הנכבד
צבעים צובעים עם ארקים	ומשגיחם ידמה כי בשחרות
רשמום ושמים כראי מוצק חזקים	ידי המשכיל אברהם בנו רקמום הם
וקולו יענה ממעמקים	יהי שדי בעזרתו ויחיה
כתבם במצותיו מאד חפץ ומקים	והחכם המעולה אשר במצותו
ר' שמואל קולודרו	נקרא שמו עם כינויו
יהא לבנים דחוקים	נשלם בראש חדש אב
עם ישראל הנאנקים.	שנת ובאו ציון ברנ"ה

ד) נביאים ראשונים, ע"ת יונתן, פירוש להרד"ק ולהרלב"ג (בחדש שבט רנ"ד. באותיות מרובעות מנוקדות והפירושים באותיות רש"י 31 שורות על העמוד ומכיל 64 (יהושע), 84 (שופטים), 222 (שמואל) דף. באחרית הספר כתוב (יתד וד"ת, יתד ושש תנועות, יתד וד"ת, יתד וב"ת):

החל וסיים זאת חקת התורה	„תהלה לאל אשר עזרנו
בן מאב לעולם לא חקרה	חדשים מקרוב באו
מימים אשר לאדם קרא	כי שאל גא לימים ראשונים
יד כותבת הפך ספרא	הנהיה כדבר הזה
והמכתב בעט ברזל ועופרא	השפלה הגבה והגבוה השפל
חל עלינו כתבו לכם את השירה	ואחרי הודיע לנו את כל זאת
והכל משום יגדיל התורה	עשות ספרים הרבה אין קץ
יהושע שופטים שמואל ועטרה	ועל הכל נבואת הנביאים
אשר עמיה שרי נהורא	ובצדם יונתן ממלל ארמית
ר' דוד קימחה של תורה	וסביב למשכן המה יחנו
ר' לוי ארי שבחבורה	יושב על כסאו דובר מישרים
חלקם בחיים צפון תדירא	כלם קדושים ובתוכם יי
באה עלינו גודל הצרה	ויהי כי הקיפו הימים במלאכה
מצעקת בחבליה כמבכירה	צרת אחינו בהתחננם
וכרוזא בחיל קרא	ויבואו הרועים ויגרשום ³
מלאכת שמים זאת מפוארה	ותפול אז מעל הגמל

3 כת הרועים היתה מוצאה מארץ צרפת, „ובמעט זמן נאספו שלשים אלף רועים ושמו פניהם לבוא לעיר גראנאדה... ובמלכות אראגון (פלך בשפניה) היו — היהודים — בצרה עצומה ונאספו כלם לכל עיר מבצר, וכן שלחו אל האפיפיור והוא צוה לכל ההגמונים שתחת ממשלתו שיטילו חרם על הרועים שישובו מדרכם ולא הועיל, והגמון טולוזא בן מלך אראגון היה לעזר את קהל לירידה ונצולו, וילכו הרועים בכל מלכות אראגון... אלא שהאדון דון אלפונסו בן מלך אראגון שם נפשו על הדבר ובא לעיר אושקה ותפס מהם ארבעים ותלה אותם על עץ במצות אביו" (שבט יהודה גזרה ו'), השוה גרץ, דברי ימי ישראל בגרמנית חלק שביעי עמ' 255, וכמו כן בס' עמק הבכא להר"י הכהן.

פס ידא די כתבא נשארה
 אלה הנביאים ראשונים במקרא
 אנשי היחס והשררה
 אשר בכל עניניה מאושרה
 והאב עליהם ראש ועטרה
 דיתבא על נהר שמה נהרא
 אישה יקימנו בימינו במהרה
 ויוציאנו מאפלה לאורה
 פרשת ספר הברית ויקרא.

היתה בפיה ממלא רברבן
 ראינו עם כל זה החל וגמור
 ובגזרת עירין פתגמא
 בקהילת אישבונוא מושבם
 נכתבו על ידי האחים שלשה
 פה במתא הנקרא לייריאה
 והסיום בשנת נד"ר אלמנה
 ויראה בענינו המר והנאנה
 והשבוע לשבט שלישיית

מתוכן הדברים האלה עינינו רואות. כי למרות הדבר שהלחץ מעבר הכנסייה-האינקביי-
 זיזיה כבר הגיע באותו זמן למרום שיאו, ובכל זאת עבדו המדפיסים העברים ביתר שאת ויתר
 עז, עדי אזלת ידם להמשיך עבוד עוד, ונשלמה מלאכת הקדש בפרשת יתרו שנת רנ"ד.
 (ה) מור אורח חיים לרבינו יעקב ב"ר אשר (באותיות רש"י וראשית המאמרים
 באותיות מרובעות גדולות, 32 שורות על העמוד, ומכיל 92 דף בתבנית פוליו). בסוף גדפס
 (ב"ת ויתד וח"י תנועות):

כתיבה בהירה	באצבע אלקים	בדפוס חקויים	„אורח לחיים
משום יגדיל התורה	שאו נא רננים	בדת אל מלינים	שלומי אמונים
אם אין קמח אין תורה	סייעוני אתם	נעשה שאלתם	אם תאבו ושמעתם
לעתות בצרה	ויגן בעדכם	לזכות לבניכם	משכו וקחו לכם
לימים עשרה	בסיון שנת רנ"ה	נשלם בסימנא	בגילה ברננה
אליה בבשורה.	וישלח אליכם	ישלח מאלכם (!)	ואלקי אביכם

לעדות החוקר הבלר⁴ הדפיס הר"ש דורטאש בדפוסו לוחות התכונה של הר"ר אברהם זכות,
 תוכן המלך, בשפת רומית על פי תרגומו של הר"ר יוסף ויזינג, שהעתיקו מעברית⁵ בשנת רנ"ו.
 הדפוסים העברים מלייריאה יש להכיר בסקירה הראשונה על ידי שני סמנים מובהקים.
 (א) האותיות המרובעות היותר גדולות שונות במראיהן תכלית שנוי מאותיות הדפוסים האחרים
 אשר בספרד. (ב) גם האותיות רש"י מדפוס זה גדולות מעט מן אותיות רש"י אשר בבתי הדפוס
 האחרים ושונות במראיהן וכתבניתן.
 אותיות רש"י מבתי הדפוס שבארצות ספרד שונות אחת מאת רעותה, מלבד אותיות
 רש"י שבאישאר ואשבונוה המקבילות והעולות בד בבד, יען האומן המפואר די קורדובה בבלנסיה
 עשאן ויצרן⁶.

4 בספרו על הדפוסים שעל חצי האי האיברי עמ' 56. והשוה גם ברשימת האין מספר 16267.

5 ונדפס בספר שארית יוסף (שאלוניקי שכ"ח), והשוה גרץ, די"י בגרמנית חלק שמיני עמ' 370

בהערה.

6 לדעת החוקר ראימונד דיאוסדאדו — בספרו טיפוגרפיה היספאנו, — שנה המדפיס אחרי כן את

שמו לאלפונסו דאורטא, וכבר הדפיס משנת רנ"ו והלאה בבלנסיה ספרים שונים בשפה הספרדית. בלתי

ספק כבר עזב אז את דת אבותיו.

דפוסים נעלמים

ח. דפוס ה"ר שם טוב ן' חלאז

לה"ר שם טוב ן' חלאז ולבנו הצעיר ה"ר יהודה נאווה תהלה, מפני שהם יסדו ויכוננו ראשונה בית דפוס העברי, בחבל ארץ ארגוניה, ערך שנת רמ"ב, ולפי הנחתי העמידוהו בעיר בלינסיה, אשר קהלה ישראלית נודעת לשם ולתהלה, היתה קימת בה מימים ראשונים ומשנים קדמוניות, "כדי להתמיד המלאכה, אשר היא בארץ חדשה", שהיתה עד כה נעדרת דפוס עברי. האותיות המרובעות הממוצעות, הנחמדות למראה ותאוה לעינים, צר ויצקן בעדם, האומן הנודע ומפורסם בעת הזאת לשם אלונסו פירנאנדיץ דה קורדובה בבלינסיה, שספק בעתו פרי מוסדו אל הדפוסים השונים בספרד ופורטוגליה.

הפועל הראשון העובד במוסדם היה ה"ר משה ן' שאלתיאל, אך שמות חבריו נעלם מאתנו, ולפי הודעתו בשנת רנ"ב, "ומשנים קדמוניות התחיל לעשות... והתחבר עם עדת חברים, וכתב הרבה ספרים, — רצונו לומר שהדפיס, — והם הונחו בכסף ובדברים", לכן התעשת והחליט להפרד מהם, ולעשות לעתיד את מלאכתו, אך ורק בהשתתפות שני בניו ה"ר יהודה וה"ר ראובן, ובתור משתדל ומגיה העמיד לימינו את התורני והמלומד ה"ר שמואל ב"ר אברהם פּרָץ. מן ספרי הוצאתו נודעים:

א) **מורה נבוכים** להרמב"ם, (באותיות מרובעות ממוצעות, 34 שורות על העמוד, נשאר רק קטע).

ב) **משנה תורה** להרמב"ם, שנשאר ממנו רק ספר מדע, נעשה בעזרת הפועל ה"ר משה ן' שאלתיאל, מסודר באותיות מרובעות ממוצעות, 34 שורות על העמוד, ומכיל 178 דף בתבנית פוליו קטנה. בסוף נדפס (יתד וג"ת שש פעמים):

ראו מדע ברוב דעה הכיבוני	בעט ברזל ועופרת חצבוני
בלא קלמוס ולפרקדן נתנוני	בלא דיו ולא כנה כנוני
הן כיוון ולא מחשב הריצוני	אלי גלגל ובנחושת כבשוני
שאלו מי זה ואי זה פעלני	משה ן' שאלתיאל הן אני.

נדפס על ניר וגם על גויל, ורק קטעים נשארו.

ג) **באור על התורה** לרבינו בחיי ב"ר נתן (נדפס באותיות מרובעות ממוצעות הנזכרות, בכל עמוד נמצאו 34 שורות, בגודל פוליו קטן)¹, מקצה ספר בראשית נדפסה: "מליצה על ספר בראשית ואלה שמות.

שמעו שמוע מלתי והטו אזנכם לחידתי: טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו: כפיריב רשו ורעבו ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב: כי הוא מקור הברכה ומעיין הטוב: ונתן לעמו לקח טוב: כלול ברע וטוב: וצוואו לבחור בטוב: כדי לנחול עולם שכולו טוב: הודו לה' כי טוב: אשר נתן לב לר' שם טוב ן' חלאז: התכלת הטוב: ולבנו יהודה רך וטוב: לנטוע בישראל גן רטוב: טוב מחרוץ ומפז נטע נאמן: צנצנת המן והוא ספר נכבד מעולה: שחבר החכם המופלא מקור החכ' והמעייין: והוא רבינו בחיי הדיין זצ"ל: ודבריו לכל מרפא וארוכה: פי' לכל פרשה ופרשה בעניינים הראוים אליה: כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה: ופירש גם כן כל הפסוקים אחד אחד: וארבעה פנים לאחד: והם פשט מדרש ושכל וקבלה: כדי שיקח כל

1 המנוח ה"ר יעקב ליפשיץ מוילנא, הגר אחרי כן בלונדון, ספר לי לפני יובל שנים, כי הוא מצא מן באור עה"ת לר"ב, מהוצאה זו, לא פחות מן חמשה טפסים בלתי שלמים, על האי רודוס, אשר בתוגרמה, לכן הנני משער, שה"ר ש"ט ובניו הביאו עמהם הטפסים ההם, מבואם שמה עת ברחם מספרד.

אחד ואחד חלק הראוי לו כפי אשר תשיג יד שכלו: וירא אלהים את כל אשר עשה ר' שם טוב: והנה טוב מאד: ולפי שהוא טוב הכל יאמרו בלב טוב: יפתח ה' לו את אוצרו הטוב להריק לו עד בלי די ברכה: כדי להתמיד המלאכה אשר היא בארץ חדשה: כתובה בעט ברזל בצפורן שמיר חרושה: לכתוב פירוש כל התורה: לפי שלא נכנס בעובי הקורה להתחיל ולהשלים הספר לבדו: ואין אחר אתו: והמלאכה מרובה והפועלים יחידים: שני אחים כשני צמידים: ושם יהודה וראובן ידידים: ומשנים קדמוניות, התחיל לעשות, מאלו המעשיות, והתחבר עם עדת חברים: וכתב הרבה ספרים: והם הונוהו בכסף ובדברים: ועשה זאת המלאכה כמה פעמים: ויהיה כי ארכו לו שם הימים: בסוף אמר וגמר בלבו לכתוב הספר הנזכר הוא לבד ואין אחר אתו: ומאחר שהוא השתדל לכותבו בעצמו יהי אלהיו עמו להשלים חפצו בעירו ובארצו: להרביץ תורה בישראל, להפיק שאלת כל שואל: השם ברחמיו יביא הגואל, לנו ולכל ישראל אמן: נשלם זה הספר הטוב, אשר כתב ר' שם טוב: בסדר ויקח בן בקר רך וטוב, ביי"ז ימים לחדש מרחשון שנת ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמרה.

פיוט לסדר הפרשיות לח' שולמית שחרחורית

שמעי מיני זמר אחדש לפניך: בדברים נכוחים אדבר בדתיך: ראשי הסדרים מאירים פעמיך: רביד צואר נתתים על גרוניך: תחלת ראשית מנוחתך: וראה חיי מולדותיך: יוציא וישלח שבויים לקץ ויגש חייך: אלה תראה בבא שלח שמועתך: משפטים קחה וצוה את ראש קהליך: פקוד וקרא וצו לשמונת זרעך: זאת תהיה אחרי קדושת כהנך: בהר סיני חקקתים ובאהליך: גשו ועלו ושלחו בני קרחך: פר וצפור לפנחס ראש מטותיך: נסע בדברי תחנונים ציריך: עקב ראה שוטרי מלחמותיך: כי תבא ותתיצב כהלותיך: תאזיני ותתברך באלפיך: קרא ושנה ותרגם תמיד סדריך: ואלה שמות הם סימניך:

את הס' באור על התורה לה"ר בחיי, השלימו המדפיסים, בעת אשר גרוש היהודים כבר היה כלה ונחרצה מאת הממשלה הרשעה, והתפללו לה' כי "יהי אלהיו עמו להשלים חפצו בעירו ובארצו", ואמנם צלחה בידיהם להשלימו עד תמו, בשנת רנ"ב, ואחרי כן עזבו ארץ מולדתם ומגוריהם, ספרד, והתישבו לפי הנראה, על האי רודוס.

ד) סדור תפלות כמנהג הספרדים, באותיות המרובעות הממוצעות ומנוקדות, בתבנית אוקטב קטנה. (מצולם בהאוצר למלאכת הדפוס אות 47 B).

ט. שלשה דפוסים בלתי נודעים

מלבד שמונה בתי הדפוס שתארנום מלמעלה, היו קיימים בפורטוגליה עוד שלשה בתי דפוס, ומהם הופיעו:

א) טור ארץ חיים באותיות מרובעות ממוצעות ובכל עמוד נמצא שתי מחלקות בתי 35 שורות בגודל פוליו (האוצר הנ"ל, אות 1, 33 B).

ב) משנה תורה להרמב"ם, נשאר שריד בספרית העדה הישראלית שבוינה (באותיות מרובעות ממוצעות ותחלת המאמרים באותיות מרובעות גדולות. מנחת שלמה חלק שני מספר 289). הגודל פוליו.

2 המשתדל והמגיה חבר את החרוזים האלה בר"ת: שמואל בן אברהם פרץ נע"ג (נשמתו עדן גן). ואולי יש לזהותו עם יאירי פרץ, המחבר ספר בשפה הספרדית, אשר רעו ה"ר שלמה זלמאטי הדפיסו בבלינסיה בשנת רמ"ג, כמבואר למעלה בפרק אישאר עמ' 99. — משפחת פרץ היתה בעתה נחשבת בספרד לאחת המשפחות היותר מיוחסות (השוה, טולידאנו, נר המערב, במקומות שונים).

ג) סדר התפלות כמנהגי הספרדים (באותיות מרובעות ממוצעות מנוקדות, 15 שורות על העמוד בגודל אוקטב קטן (האוצר הנ"ל, סמך 1, 46, B).

* * *

סקירה קלה על עבודת הדפוס ומעשי המדפיסים שבמדינות ספרד¹ תראה אותנו לדעת, כי למרות הלחץ מצד הכנסיה הקטולית, שהיה רובץ בתקופה האחרונה לפני הגרוש על צוארי בני ישראל השוכנים בהן, צעדו הם בדרך שהתוו להם אחיהם שבמדינות איטליה. כמוהם מלאו גם הם, במדה מקבילה, מחסניהם בספרים תורניים מועילים, לרות עמהם צמאון אחיהם המשתוקקים לדעת ולשתות דבר ה', ועינינו חזות, כי בתקופה קצרה של כ"ה שנה העשירו את שוק הספרים ביותר משבעים ספרים, רובם גדולי הכמות, מספר רב לעת כזאת, ואין שום ספק, שהמלאכה רחבה ונסבה במדה מלאה וגדושה על כל ענפי הספרות התלמודית ומקצועותיה, ולדאבוננו נאבדו רובם ככולם, יען הפליטים היו נאלצים, בעזבם מולדתם, להשאיר את ספריהם שהיו חביבים עליהם כאישון עינם, והכנסיה מצאה כר נרחב לשפוך עליהם חמתם, ולבערם מן הארץ, מצב מקביל למצבינו אנו בארצות אירופה, בזמן ממשלת הנאצים, ימח שמם וזכרם מעל פני האדמה, במגמתם לבלתי הותיר לספר העברי שארית. ביובל שנים האחרון, נתגלו ספרים במספר לא מעט, מן הדפוסים הראשונים אשר ראו אור לפני שנת ר"ס, ולכן יש תקוה, כי במשך העת נזכה לתגליות ספרים שונים.

1 בקצה החלק השמיני מן דברי ימי ישראל של גרץ, אנחנו מוצאים רשימת הקהלות המרכזיות השונות הישראליות, המרובות אוכלוסין, אשר בחצי האי האיברי, — במספר שבעים וחמש, — המשלמות מסים שנתיות לאוצרות הממשלות השונות.

תוגרמה

שמלפנים

א. קונשטנטינה (Konstantinopel)

I. האחים ה"ר דוד וה"ר שמואל ן' נחמיאש וצאצאיהם

האחים ה"ר דוד וה"ר שמואל, בניו של ה"ר יעקב, למשפחת ן' נחמיאש מפורטוגליה, באו הנה עם הגולים, ערך שנת רנ"ח, והביאו עמהם, לפי הנראה, מארץ מוצאם, אותיות מרובעות גדולות וציורים שונים מבית דפוסו של ה"ר אליעזר טולידאנו מאשבונה. אחרי זמן מה רכשו אף אותיות רש"י נחמדות, מוצאן מן הדפוס שבנאפולי, בינתיים הכשירו עצמם במלאכת הדפוס וערך שנת רס"ב היה דפוסם קיים ועומד על תלו. האם הביאו שני האחים עמהם הנה גם נסיונות מארץ מוצאם, נעלם מאתנו, ואולי כבר היה להם לפנים שיג ושיח במקצוע זה במולדת. בכל אופן רואים אנחנו, כי ה"ר דוד נתן גם לבניו התעסקות בתוך צמרת המנגנון, למען יטפלו עמו בעבודת הקדש.

זולת בני משפחתו של המדפיס, ארחו לחברתו חוג מלומדים מתוך שורות הפליטים, ומלבד תמיכתם החמרית עזרו לו, איש איש לפי כחו אונו ובמיטב יכלתו, במדה מלאה וגדושה למען יוכל להציג מוסדו על בסיס נכון וקיים, ולהעשיר את ספרותנו בחבורים מועילים, אשר עיני אחיהם נשואות אליהם, ולרוות מהם ענג רוחני, וככה עבדו שכם אחד וסללו המסלה למען יוכלו ללכת בה קדימה.

בהיות העיר קושט' בירת ממלכת תוגרמה האדירה, התישבו בה מסלחה ומשמנה של הפליטים, כמו בני משפחת קארן, יחייא, ן' יעיש וכנהנה, שתרמו משאר רוחן לצאת לישע אחיהם הפליטים למען יהיו גם הם לברכה, לתהלה ולתפארת בארצות מגוריהם החדשות.

האחים המדפיסים למדו את מלאכתם, כאמור מלמעלה, גם לבני משפחתם, ואחרי מות ה"ר דוד — בימי הקיץ משנת ר"ע, בין חדש סיון ותמוז, — עבר הדפוס וחמרו הטיפוגרפי לרשות בנו ה"ר שמואל, ואף הוא ערך את בנו ה"ר משה בעבודת הקדש, ואנחנו מוצאים אותו בשנת רע"ה, והנהו כבר עסוק במפעל הוריו.

הדפוס הזה עבד בלי הרף עד שנת ר"פ, והופיעו ממנו ספרים במספר רב, וביניהם גדולים בכמותם וכן באיכותם, שהוגהו על ידי אנשי שם, ואלופי התורה, הרבנים ה"ר אליה ב"ר בנימין הלוי (רס"ה), ה"ר אברהם ב"ר יוסף ן' יעיש (רס"ה), ה"ר דוד ב"ר יוסף ן' יחייא מאשבונה (רס"ט), ה"ר דוד ב"ר חיים הכהן המחבר שו"ת הרד"ך (רס"ט), ה"ר יוסף הכהן (רס"ט), ה"ר יוסף ביבאס (רע"א—ט), ה"ר אברהם לבן פרידיס (רפ"ב), ה"ר יוסף אלנקוה וה"ר משה חלימי (רפ"ב). התורנים האלה הקריבו חלבם ודמם, לנקות הספרים מטעויות הדפוס להגדיל תורה ולהאדיר.

ואלה שמות הפועלים והמסדרים שבבית הדפוס: ה"ר אשטרוק דטולון ב"ר יעקב מפרובינצה (ר"ע—ר"פ), ה"ר שמואל ריקומין (רע"א—ה), ה"ר יהודה ששון (רע"ד), ה"ר יוסף בכ"ר עייד קאבצי (רע"ה), ה"ר אליה ב"ר יהודה לוקו (רע"ה), ה"ר משה פיסילינו (רע"ו), ה"ר יום טוב זיכרי ב"ר רפאל (רע"ו—ר"פ), ה"ר שלמה ב"ר מזל טוב¹ (רע"ח—רפ"ג), ה"ר משה ב"ר מימון מחבוב (ר"פ—פ"ג) וה"ר מנחם דיין (רפ"ב).

1 בתחלת ס' ברכת אברהם (ויניציאה שי"ב) נדפסה הסכמתו בין הסכמות הרבנים מקושט'. בשנת ש"ה הוציא פה לאור ס' שירים וזמירות ותשבחות. השוה על אדותו, רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, חלק שני עמ' 15.

האנשים האלה תרמו מכספם וזהבם להדפסת הספרים, ולהפצתם בין המון העם אשר דבר ה' נגע בלבנו. ה"ר יצחק קאספוטה (רס"ו), ה"ר אברהם ב"ר יום טוב הירושלמי (ר"ע—ע"ב), ה"ר שם טוב ב"ר משה פאלקאר (רע"א), ה"ר יצחק ב"ר שלמה גומי (רע"א), ה"ר יוסף ב"ר יצחק אצייג (רע"א), ה"ר יעקב ן' יקר² (רע"א), ה"ר יוסף גבאי (רע"ב), ה"ר אברהם אלקביצי³ (רע"ה—ו), ה"ר יהודה ששון הנ"ל (רע"ד—ה), ה"ר משה המון (רע"ה), ה"ר יוסף בן סיד (רע"ו), ה"ר יוסף ישראל צרפתי דמיליאבי (רע"ט), ה"ר משה ב"ר שלמה חלימי (רע"ט), ה"ר יוסף ן' שושן (רפ"ב), ה"ר אברהם ן' יעיש (רס"ה—רפ"ב), ה"ר אליה ב"ר שמריה עדו (רע"ט), ה"ר יוסף קסריני (רע"ט), ה"ר חנניה ב"ר אליעזר השמעוני וה"ר אברהם דברושאה הפרובינצאל (רע"ג).

אלה אצילי העדה הקושטאית שנתנו מאודם והודם לפרסומם של הספרים הבאים:
(א) ארבעה טורים לה"ר יעקב ב"ר אשר (באותיות רש"י ממוצעות ותחלת המאמרים באותיות מרובעות. הגודל פוליו, וכל צד נחלק לשנים. נשלמה ההדפסה ביום ו' ט' טבת רס"ד).
בסוף נדפס:

„אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון לפניו בהתנדב עם לחוק בדק הדת ולהושיב האמונה על מכונה, כי ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר: הוי כל צמא לכו למים ואשר אין לו כסף התבונות לשבור מהתלמוד להוציא לאור דין האיסור וההתר והחויב והפטור וההכרחי והמותר מצד טורח הגלות, כי ארכו לו שם הימים, לכו שכרו בלא טורח יין התורה וחלבה מהספר הזה הנכבד ד' טורים מחברת החכם הר"ר יעקב בן הר"ר אשר, ובו תשאבו מי הדינים בששון מבלתי צער לבחור האמת מהפכו, ולעשות אונכם כאפרכסת, כי טבחו טבוח ויינו מזוג הלכה רווחת, מצרף לכסף החיוב והפטור, וכור לזהב האיסור וההתר. ולהיות שראינו מעלת זה הספר ואת יקר תפארת גדולתו משאר ספרי הפוסקים כי הדור ראוי לכך, השתדלנו להרביץ תורה בישראל על ידי האומנים ר' דוד ן' נחמיאש ור' שמואל אחיו, תהי משכורתם שלמה, כי יש שכר לפעולתם להיותם סבת המצוה, כבר נתבאר זה בפ' היה קורא בברכות, והשתדלתי בהשלמתו בהסרת הטעות כפי האיפשר אני הדל באלפי אליא בכה"ר בנימין הלוי נ"ע⁴, ואמנם להיות שמחוק זאת המלאכה להעתק חלקיה מיד אל יד לא ינקה כל הנוגע בה מהשגיאה, אמנם רק ההשתדלות בחוק האפשר. הוא שלמות מצד מה, גם אמר נעים זמירות ישראל שגיאות מי יבין, ולהיות שכבר נתבאר... ת"ח האומר דבר הלכה מפיו בעולם הזה שפתיו דובבות... שהיתה השלמת אלו הטורים פרשת ותחי רוח יעקב אביהם יום ו' ד' לטבת שנת חמשת אלפים ומאתים וחמשים וארבע⁵ פה העיר קושטנטניא רבה תחת מלכות ישמעל (!) המלך הגדול שולטן בייזיט יחי לעד, יהי ה' בעזרו ותנשא מלכותו אמן.”

ככלות הדפסת הטורים המשיכו לעבוד ויוציאו:

(ב) תורה עם פירש"י, ההפטרות עפ"י הרד"ק, וחמש המגלות עפ"י הראב"ע. עם מגלת אנטיוכוס (נגמר ר"ח ניסן רס"ה, מוגה ע"י ה"ר אברהם ב"ר יוסף ן' יעיש).
(ג) זבח פסה, נחלת אבות, ראש אמנה, להשר דון יצחק אברבנאל (נגמרה ההדפסה

2 אחיו ה"ר דון שלמה ן' יקר גר בשאלוניקי, ותמך מהונו להוצאת הס' עקדת יצחק וילקוט השמעוני בשנות רפ"א—ב.

3 בנו ה"ר יעקב היה אחד הרבנים בקושט' ונזכר בשו"ת מים עמוקים (סמן י"ב).

4 הוא היה בעתו מבית דינו של ה"ר אליהו מזרחי בקושט', ויסדר את סדור התפלות כמנהג רומניה, — שנדפס פה ערך שנת ר"ע, — כמו כן נדפסו ממנו פסקי הלכות בשם זקן אהרן (קושט' תצ"ד), וכן מאמר כל דאי בספר תמת ישרים (ויניציאה שפ"ב).

5 משגה הוא וצריך להיות „וששים" במקום „וחמשים", וכן היא דעת הרמש"ש. לולי זאת אין להבין מדוע שבת הדפוס פה בשנות רנ"ה—ס"ה, יותר מעשר שנים, מבלי הוציא מאומה.

ביום ה' ט' כסלו שנת רס"ו, בהשתתפות ה"ר יצחק קאספוטטה. השער מצויר עם מסגרת נחמדה שהביאה מבית הדפוס שבאשכנז.

- (ד) לשון למודים, ספר דקדוק לה"ר דוד ן' יחייא (נגמר י"א אלול רס"ו).
 (ה) עבודת הלוי, על המצות לה"ר שלמה ב"ר אליעזר הלוי (נדפס אז).
 (ו) משנה תורה להרמב"ם, עם השגות הראב"ד, מגיד משנה והגהות מיימוניות⁶ (נגמר ר"ח אדר רס"ט). בסופו כתוב:

„לולי ה' שהיה לנו כמעט שנשתכחה תורה מישראל... גם הספרים המקודשים, ובתי הנפש והלחשים, ספו תמו מבלהות הגרושים וחמת המציקים, מאז המטיר ה' האלה והמגרעת על גלות ירושלים אשר בספרד, כי מכלי אלי כלי הורקנו, ובגולה הלכנו, יגענו ולא הונח לנו... וראינו כל הזמן ישראל יושבים בטלים מלמודה של תורה, מפני שצוק העתים וטרדות הזמן לא יתנום השב רוחם, ואף אם יספיק להם הזמן יהיו מתניהם מועדים מפני חסרון מציאות הספרים, ואם באולי ימצאו, מי זה ערב אל לבו לגשת לקנות לו ספר היד החזקה או המגיד משנה או ההגהות או ההשגות, כי כל אחד מהספרים האלה היה נמכר בדמים יקרים וכשל כח הסבל”.

(ז) הלכות רב אלפסי, עם חדושי הר"ן, פסקי המרדכי וחדושי ה"ר יונה (נגמרות רס"ט, בהשתתפות ה"ר דוד ב"ר יוסף ן' יחייא הנ"ל מאשכנז, וה"ר יצחק קאספוטטה. מוגהות על ידי הרבנים ה"ר אליהו ב"ר בנימין הלוי, ה"ר דוד הכהן הנ"ל וה"ר יוסף כהן צדק). וזה תכן העמוד הראשון:

„החבור הגדול מההלכות הנהוגות לרב רבינו יצחק אלפאסי עם חדושי הרב רבינו נסים ברבי ראובן ופסקי הרב המרדכי זכר צדיקים וקדושים לברכה.

ואלה דברי החכם ה"ר דוד אבן יחייא יצ"ו, אשר דיבר בראותו התחלת יקר תפארת הספר ומהללו וגדלו וישא משלו (ה"ת, ב"ת, יתד וג"ת, ז"ת, יתד וד"ת):

דעי למרחוק	אשא ולבלי חוק	אל פועלי אתן צדק ואאדירה
ובכס מרום קרת	נזר וכותרת	הודו ותפארתו אל עוברים אקרא
דבר וחק צוה	אל עם אשר אוה	קחתם לחבל אף נחלה אשר שפרה
בחר לזכותם	צורם ותורתם	הגדיל להורות דרך ישכון אורה
רום הזבול העלה	דגלם ובגדולה	הנחם בעוד נפשם עדות וחק שמרה
ירדו ולא עתקו	חיל בעת פרקו	עולם אשר שמם לשם ולצפירה
ובנגעי שפלות	זלות וכן דלות	הוכו והובאו אל צרה כמבכירה
ספו שרידים	פסו פליטיהם	גם כל יקומיהם עד היסוד ערה
פנה שביב אורה	גם כל כבודם רם	המיר לקלון עד לב תרחם המה
בשאון סאוני רד	עמי ובספרד	גרוש והרג נגזר גם עבוד זרה
נעו ונותרו כל	קהל כמו אשכול	בבציר ונדמו כמלונה וכנצורה
יופי כנסיותם	גם כל ישיבותם	תמו ובינתם אבדה ונסתרה
חמדת כתב ספרי	הדת בכל מקרה	רע הובלו גם אל מוקדה ולמדורה
ישב גאון תלמוד	בדד כמו גלמוד	גם אפסו דורשי ספרי וגם ספרא
יגעו ונאנחו	לומדים ולא נחו	רגע עדי כמעט נשתכחה תורה
אמנם לסבת זה	נתעוררו חוזי	צרכי עבודת צור על שכמם משרה
זממו חקוק אלפס	כי הוא אשר חפש	פרדס תעודה ובשמים ומר ארה
לדפוס סביבו רב	נסים אשר ערב	לבו לפלפל במשנה ובגמרא
גזרו ועוד ערכו	המרדכי ורבו	בו עם הכי תוכו כל אמרה ברה

6 הגהות אלו נדפסו פה באריכות דברים, ואולם בהוצאות הבאות מקוצרות הן. זולת זה אנחנו מוצאים בהוצאה הזאת גירסאות נכונות שהן משובשות בהוצאות המאוחרות.

מורה הלכות גם אריה שבחבורה	אל צמאון נפש	בם ימצאה נופש
שן ההויות גם בם יקלעו שעה	לירות אלי עשת	בם ידרכון קשת
להם לבדם כל איש נתנו יתרה	טובים למיניהם	הנה שלשתם הם
יסיר לגמרם כל עוקה ומהמורה	עור להתחילים	האל אדון עולם
אליו נשלם שיר תודה וקול זמרה	קצם ועולמי עד	ישלח ברכה עד

תב.

מקץ סדר מועד הננו מוצאים הדברים האלה:

„דברי החכם ה"ר אליה הלוי יצ"ו אחד מהחברים המחזיקים ידי עושי מלאכת עבודת הקדש, להחזיק בדק בית התורה ולפארו: עד הנה עזרנו ה' ויעזרנו עוד להגיה אל מחונן חשק, נשק חנית מענית תבנית חותם תכנית, מלחמ' תורה חתומ' נתנה, זה ימים או שנים לחסרון מציאות כלי אומנות משיבי מלחמה שעה, עד אשר העיר ה' רוח השלמים חברים מקשיבים, להעיר אחד מעיר, מעיר און לשמוע שרוקות עדרי החכמים הרובצים על פי באר מים חיים נוזלים מן לבנון, אלופים מסובלים אין פרץ ואין יוצאת ברחובות שערי ציונם, ושלשת החכמים האלה בצדקתם הצילו נפש שוקקה, לשתות מהלכה ארוכה ערוכה בכל ובכל שמה, ועבידנה לאוריתא דלא משתכחא מישראל, והיינו דאמר ר' גדולים מעשה חייא ונפשו לו חייא, כל הבא למלא ידו לקנות מהספרים האלה, אשר לא נדפס עד היום ספר יקר הולך ואור כזה, יכלול ההכרחי מהתלמוד כולו מחברת ראש הפוסקים בזמן ובמעלה, ובין כתיפיו שכן חופף עליו פירוש הר"ן והמרדכי, ארוך לפי הנמצא בעיר בסוף כל מסכתא ומסכתא: וראינו לחלק הספר הזה לב' חלקים, וכללנו בחלק האחד עם סדר מועד חולין וע"ז, להיות שלם בתורת האדם, וברכות לראש משביר כדי שתהיה תחלתו יראת שמים, על דרך מאן דבעי למהוי חסידא יקיים מילי דברכות, וסופו יראת שמים, והוא בטול ע"ז אשר זה תכלית התורה. והחלק הב' יכלול סדר נשים וסדר ישועות, ולהיות יקרת מנורת זהב הספר הזה מאיר חשכנו, כי מראש צורים אראנו, עטרות אענדנו, ומשירי אהודנו:

אחרי בלותי היתה לי עדנה	הן תענה תורה ותוסיף אומר
לי מעטה עוטה תהלה תעטה	חברת שלמי עם ובם אתאמר
יום נגשו חשו ויפושו כמו	דשא בצל חכמה ותחת תומר
המעלי משלו חלו כתם עלי	שכלי פראי בין ותוא וזמר
הם אזנו הם חקרו הם תקנו	דרך מקור חיים ופז לו מטר
לבשו נאות מדבר כליל יופי ועם	יושבי בבור גלות ובסבך חמר
וידמו צורה ליוצרה לחזות	נועם פני אל חי והאל גומר
ישתון וירון צמאי ביין מבאר	כרו נדיבי עם בעזרת שומר
חזק רפויי יד וכושלים אמצו	לקטו במשנה מן מלא העומר.

ויוסף שאת משלו ויאמר

איש ישאל מי נתן יעקב	למשסה מאז חדלו נסים
לו תענו אל כי נר תורה	כבתה אין עובר לה נסים
יושב בשמים ישחק	האיר חשכה הרים נסים
הוא הרי"ף הדליק נר תורה	גם ברוך שעשה נסים.

ועל העמוד האחרון נדפס:

„אמר צעיר חלקת מחקקי ספון, אליה בן ברכאל הלוי, אחרי אשר עד כה עזרנו העוזר האמתי יתעלה שמו, להגיע אל עוצם יקר הספר הזה, והראנו את נוהו ואת קצהו, אשר מעט קט בשירות ערבות, לגומל ולחייבים טובות.

אפתח בכנור מהלל נחמד ושיר	ערב להודות לך אדון שמים
לזכור כעל כל שגמלתנו ורב	טובך אשר היה צפון יומים
יקרת כרוב ממשח חסדיך אשר	גבר עלי חשך כסות עינים

השיר יהי לנו כתג ונשלמה	פריים שפתינו ובמצלתיים
הגיד לך אדם מאד מה טוב ומה	האל מבקש חלקך בחיים
לא מכלאות צאן הוא ועתודים לבד	יראת אלים מעשה מאזנים
ולמעשה תלמוד הכי עדיף מאד	כי הוא כעלה לעלות בשנים
יום תעלו במעלות על מזבחי	הדת והמעשה כבכנפים
הכוננו התכוננו השתוננו	דורשי רשומות מועדי רגלים
כי זרחה לכם בזאת יראי שמי	שמש צדקה מרפא אפים
הן אהיה כטל לישראל וגם	אפרח כשושנה פלגי מים
חוט המשולש לא יהי ניתק לעד	מבחר חכמים מלאכי מחנים
יצחק מצחק שעשועיו עם בני	אדם עדת גלות ירושלים
נסים עלי כס נס להתנוסס לכל	שוכב בסכלות בין ובשפתים
גם מר דכי ממרדכי הן יארה	נושא כלי ההוד לבוש שירים
אשרי אנוש יקנה יקר ספר מאד	נחמד אשר נחקק בלוחותים
נשלם בקחם ואברכם מפרט	ששי לאלפי חשבון אפרים
ולהיות חמוקיו מעשה ידי אמן	אשא משלי בשיר לא אלמן

תקעתיו ליתד במקום נאמן
(יתד ותנועה שמנה פעמים)

אמת קנו בני גביר	לכל חלי חלי תנו
לכו חזו מעון דביר	ומעיני פדות חנו
יהי כליל משוררים	יפה זמר ושיר שנו
הגם הלום באר לחי	לזאת עלי באר ענו.

טוב להודות, ליושב תהלות, ולזמר במקהלות, לנורא עלילות, כעל כל גמולות, שגמלנו
והגיענו לחזות, חזות הספר הזה הרשום בכתב אמת, ולכל תכלת גלת הספר הזה ראינו קץ
מצותך, רחבה מאד בהשלמת התלמוד הקטן כולו, מחברת המאור הגדול ראש המדברים בהוראת
התלמוד, אחר סוף ההוראה הר"ר יצחק ממלכות פאס, עם פירושו יקרים מפז, ועליו מטה
עוז מקל תפארה, פסקי החכם הגדול המרדכי, אשר לא יערכם זהב החבורים הזולת, ומי
שימצא בידו החבור הגדול הזה, יהיה בשלם סוכו, ורובו וראשו בסוכת התלמוד, ושולחנו
בתוך בית מקדש מלך ערוך ומוכן לאכול ליושבים לפני ה', יהיה סחרה ואתנה קדש, והשתדלו
להאיר מחשך עיני הגולה בממונם, והחזיקו ידי עושי המלאכה חברים מקשיבים שלמים וכן
רבים, החכמים ה"ר אליה הלוי וה"ר דוד ׀ יחייא וה"ר דוד כהן וה"ר יוסף כהן שדי וכבוד
ר' יצחק קספוטא, תהי משכורתם שלימה מעם ה', ונשלמו על ידי האומנים האחים בעלי
הדפוס, כ"ר דוד וכ"ר שמואל ׀ נחמיאש יצ"ו בעיר ההוללה קושטנטנינה רבתי עם, אשר
היא תחת ממשלת אדוננו המלך שולטן ביאזיט ירום הודו ותנשא מלכותו. והיתה השלמתם
שנת קחם נא אלי ואברכ"ם לפרט קטן מהאלף הששי והתהלה לאל עזרנו ומגנונו הוא ויר"א.
לי דוד לאדוני כמ"ר יוסף ׀ יחייא ז"ל בהמצאי בקושטנטנינה רבתי ונמניתי לדבר
מצוה בחברת אנשים חכמים וידועים, להדפיס התלמוד הקצר מהר"ף עם פירוש הר"ן ברובו,
ובקצתו מגדולי שאר המפרשים, גם פסקי הרב המרדכי ז"ל, ויהי כהוציאם אותו החוצה וארא
אותו כי טוב הוא ובעובי היופי וההוד כפי היכולת האפשרי מסומר, ואשא משלי ואומר: (יתד
וג"ת (פעמים), יתד וב"ת, וכן השורה השניה):

אעורר שיר ואפתח פי בחידה	להודות אל בסוד יושר ועדה
אבל בחר ישורון ויהודה	דמותו צר בכל נוצר מנוסי

7 הר"ת ויהי רצון אמן.

והגדילים והרבה את צבאם
דרכיה מאד נעמו וכולה
בטוב טעמה רחבת יד כמו ים
נגידים כל דבריה אבל כל
יסודתה בהר תלמוד הכי הוא
ובו בושם לתבל מטעמה
סלולים כל נתיביו רק לחומרו
פניניו אמנם אלפאס לקטם
באר מים עמוקים הוא וסיפק
נאמו כדבר איש האלים
ידיעתו פליאה היא לעין כל
חמודותיו בהלכותיו לאין קץ
ימות עולם בלי יקום ולא קם
ידומו לו שאר כל החכמים
אמריו בררו איסור והיתר
זבול עלה במועד גם ברכות
לחבורו יתנו האנשים
ובפרט עם מאור נסים אשר שם
ועוד עם מרדכי כי מר דכי הוא
שלשה הם ולהם זיו קדושה
ואין צורך ליתר הספרים
ואולם בעבור זאת נתנו ראש
להדפיסם לשלחם בקצוות
הכי גלות ספרד רד ובינת
ונשרפו ספרים הקדושים
ונשארם מעטים הם ודלים
ולכן אין מבקש לה ודורש
והוציא צור בלי חפצם
יהולל כי עזרנו עדי כה
ושיבר מלתעות שעה וצוק עת
והן נשלם בקושטנטין גדולה
מיופה הוא בכל מיני סגולה
ועצמותו ואיכותו שלמים
ומי יאסוף בחפניו את שבחיו
ואם בלתו יפואר באלפים
צאו לקראת יקרו השרידים
שאו פניו ובואו לחדריו
בכל דפקו ובו חשקו ובדקו
שגו תמיד באהבתו הכי בו
ובזכותו יכונן האלים
ינהל לה יקב"ץ נדחים
ישימה עטרת חן לגוים
יצו חסדו ויגדיל דת ויאדיר

ובהם שם יקר דת החמודה
יפיפיה ונאה וחסודה
ומצותה באין קצבה ומדה
יסודתה בהררי תלמודה
מגלה רז סתריה וסודה
ובו לחם ובר ומזון וצידה
תכונת כל אנוש נעה ונדה
הכי חפש בנרו צור תעודה
משיחה בם עדי שאב ועדה
אשר מצא דבש צופים ורדה
ובגדו לבשו בלתי רעדה
ומי יוכל לספר כל כבודה
כמותו מעביר סיג וחלודה
מקוששים קש והוא קנה וקדה
ודין ממון ודין נשים ונדה
וכל נסתר הלא ארב וצדה
פאר והוד וישחו לו בקידה
לכל קושיא תשובתה בצדה
ואדן להלכה גם עמודה
משולשת בעודם באגודה
למי שם יד בשעשועם והדה
עדת שועים באהבת צור לכודה
ויקחו משכילים כל למודה
נבונים נסתרה הרבה ואבדה
ותורת אל מאד שחה וירדה
והיא מתנכרה אף גם יחידה
והנה היא שכולה גלמודה
הכי עצה לטובה אל סעדה
והסיר מהמור גם כל קפדה
וגם נתן לעושיו העמדה
שנת הרס"ט בסימן טוב וגדא
והדר לו ותפארת יעדה
והוא משל בים החוד ורדה
תעלת מהלליו מי מדדה
רבבות לו בקול רנה ותודה
אשר בם אל דבר האל חרדה
ושמר את פתחיו עם שקידה
כשוקקת מרפקת בדודה
תעשון את שדי בינה ודדה
עדתינו וסר פידה ואידה
וינחנה בלי אל זר לבדה
ויובל לה בלו והלך ומנדה
ונודה לו בסוד יושר ועדה".

- ח) השגות של הרמב"ן ז"ל שהשיג על הרמב"ם ז"ל במנין המצות (ר"ח תמוז ר"ע).
 ט) יוספון עם הקדמת ה"ר תם ן' יחייא (על פי טופס ה"ר יהודה ליאון ן' משקוני. ר"ע).
 י) משרא קטרין, עניני הקבלה מה"ר אברהם הלוי ב"ר אליעזר הספרדי (נגמר ו' ט"ו סיון ר"ע ע"י האומנים ה"ר דוד ן' נחמיאש וה"ר אשטרוק דטולון).
 י"א) סדר תפלות כמנהג רומניא, מסודר ע"י ה"ר אליהו ב"ר בנימין הלוי, ויצא לאור ע"י ה"ר אברהם ב"ר יום טוב ירושלמי, ערך ר"ע).
 י"ב) הלכות שחיטות ובדיקות בשפה הספרדית (ערך ר"ע).
 י"ג) הליכות עולם, על סדור המשנה והתלמוד לה"ר ישועה הלוי (נשלם ר"ח מנחם אב ר"ע).
 י"ד) שערי תשובה, לה"ר יונה גירונדי (א' אדר שני רע"א).
 ט"ו) הגדות התלמוד עם באור קצר, ובהתחלתו שיר ה"ר יוסף ביבאס¹ שהיה כנראה המגיה:

„בשם אל אשר לו נאה להודות	אחל לכתוב דברי הגדות
הברום אנשי המודות	חכמי התלמוד דורשי המודות
מהם פשטים מגידות	ומהם משלים וחידות
והמבין צפונות וסודות	ידע אשר הם מזהב ומפז כבודות".

- „ותשלם המלאכה מלאכת שמים, יפה צרופה מזוקקת שבעתים, ע"י המחוקקים ר' דוד ור' שמואל בני ן' נחמיאש המה העושים מלאכת הדפוס ועל ידם החזיקו אנשים אשר נשא לבם אותם להפריץ ולהרביץ תורה בישראל לזכות את הרבים, המה ר' שם טוב ב"ר משה ן' פאלקאר ז"ל ור' יצחק ב"ר שלמה גומי ז"ל ור' אשטרוק ב"ר יעקב דטולון ז"ל ור' יוסף ב"ר יצחק אצייג ז"ל ירצה אל פעלם וצדקתם תעמוד להם עד עולם. והיתה השלמת מלאכת הספר הזה בר"ח סיון שנת הראי"י את מראיך". „התלמידים, והתירים והסוחרים קנו רבים מהם ולא בדמים יקרים" (בהקדמה עין יעקב מהוצאה הראשונה).
 ט"ז) הערוך הקצר, באור המלים בתלמוד (בסופו כתוב: „ותשלם מלאכת שמים, יפה צרורה מזוקקת שבעתים, על ידי הבחור הנחמד ר' שמואל בכ"ר דוד ן' נחמיאש נ"ע אומן מלאכת הדפוס, ועל ידו החזיק החכם הרופא ה"ר יעקב ן' יקר יצ"ו שנתכנס בממונו לעשות הספר הזה, והיתה השלמתו... בירח תמוז רע"א").
 י"ז) שירי מוסר השכל לרבינו האי גאון (רע"א).
 י"ח) בית מדרש לה"ר יחיאל ב"ר יקותיאל (הוחלה העבודה ט"ז מנחם אב רע"א, „ותשלם כל המלאכה... על ידי הפועלים ר' שמואל ריקומין ור' אשטרוק דטולון העושים את מלאכת הקדש מלאכת הדפוס והם בעצמם נשא לבם ונדבה רוחם להפיץ ולהרביץ ספרים בישראל... ובממונם והונם נכנסו בעובי קורת המצוה הגדולה הזאת... והיתה השלמת הספר... בארבעה ימים לחדש תשרי שנת כי קולך ער"ב").
 י"ט) מדרש תהלים (פרק א'—ק"ה). „ותשלם המלאכה בעשרים וחמשה לחדש אדר שנת כי קולך ער"ב).
 כ) מדרש רבות שעל התורה (נשלם בתמיכת ה"ר יוסף גבאי וה"ר אברהם ירושלמי ה' ניסן רע"ב).
 כ"א) השרשים לה"ר דוד קמחי (שלש מחלקות על כל עמוד. נגמר ב' א' אדר רע"ג ע"י ה"ר שמואל ריקומין וה"ר אשטרוק דטולון „ולסמוך את ידיהם בהוצאות פיזור המלאכה

1 הוא היה כנראה ממוצא ספרדי. הריב"ש מזכיר בתשובותיו (סמן רצ"ז) אל „החכם רבי חיים ביבאס נר"ו בשאטיבה".

כי רבה, בא החכם ר' חנניה² ב"ר אליעזר השמעוני י"א³ וגם ר' אברהם דברושאה הפרובינצאל ונכנסו בהונם ובמונם"). על השער נדפס שיר מה"ר יוסף ביבאס הנ"ל, המגיה.

כ"ב) אבודרהם, פירוש התפלות לה"ר דוד אבודרהם (נגמר ד' ה' טבת רע"ד ע"י ה"ר אשטרוק דטולון).

כ"ג) צרור המור, באור על התורה לה"ר אברהם סבע (רע"ד. ע"י ה"ר אשטרוק דטולון).

כ"ד) עמודי גולה, קצור סמ"ג לה"ר יצחק מקורבייל (רע"ד. ע"י ה"ר יהודה ב"ר יוסף ששון).

כ"ה) מנורת המאור, לקוטי מוסר מה"ר יצחק אבוהב (ע"י ה"ר אשטרוק דטולון. ר"ב חס"ד לפ"ק).

כ"ו) פירוש על התורה לה"ר אברהם ו' עזרא (י' ניסן ר"ב חס"ד, ע"י הנ"ל).

כז) פרקי רבי אליעזר ("ותשלם כל המלאכה מלאכת שמים... על יד יהודה. בן כבוד ר' יוסף ששון נ"ע... השלמתו יום שלישי י"ג ימים לחדש אייר בפרשת ואכלתם לחמכם לשובע שנת ה' בר"ן יח"ד ליצירה").

כ"ח) מדרש משלי רבתי (רע"ד).

כ"ט) פירוש על התורה לה"ר יעקב ב"ר אשר (נגמר א' ט"ו תמוז רע"ד. ע"י ה"ר שמואל ו' נחמיאש).

ל) ספר הפרדס במליצת השיר והמוסר וההנהגה הטובה והישרה הנכונה לה"ר ידעיה הפניני הבדרשי (רע"ה).

ל"א) מכילתא, מדרש ספר שמות (רע"ה. ע"י צעיר המחוקקים ה"ר אשטרוק דטולון מפרובינציה).

ל"ב) קיצור פסקי הרא"ש, (נשלם ד' ו' אדר שנת "האלי"ם הרעה אותם". ע"י ה"ר יהודה ששון וה"ר שמואל ו' נחמיאש).

ל"ג) תולדות אדם, על חכמת היד מה"ר אליהו ב"ר משה גאלינה (בחדש ניסן הרע"ה בשושנים).

ל"ד) כד הקמה, שחבר רבינו בחיי הדיין ("והיתה השלמת הספר... ה' ח"י ימים לירח אייר שנת האלהים הרעה אותי).

"והנה אתם תומכי ידיהם להיות להם לעזר ולהועיל הנבון כ"ר אברהם אלקאצבי (צ"ל: אלקאביצ'י) והנבון כ"ר יהודה ששון ואני המדבר משה בן לאדוני ומורי כהמ"ר יוסף המון יצ"ו⁴, אל אלהים אמת יישירנו וידריכנו להדפיס ולהרביץ כל ספרי הדת והאמונה ומלאה הארץ דעה עד קץ במהרה בימינו".

ל"ה) זוהר הרקיע, שחבר הרב ר' שמעון ז"ל ב"ר צמח ז"ל דוראן, על האזהרות של ר"ש בן גבירול (י"א מנחם אב רע"ה. "ע"י המדפיס ה"ר יוסף בכ"ר עייד קאבצ'י... ותשלם... ע"י הנכבדים המשכילים כ"ר משה בכ"ר שמואל א"נ⁵ וכ"ר אליא בכ"ר יהודה לוקו יצ"ו").

2 השוה על אדותו עמנואל, גדולי שאלוניקי, עמ' נ"ט. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ח"ב עמ' 14.

3 ר"ת: יחיהו אלקים.

4 זקנו ה"ר משה המון היה רופא השולטן. בסוף ס' ברכת אברהם (ויניציאה שי"ב) כתוב: "והיתה השלמת הספר... ובבית החכם הכולל אביר הרופאים, רופא המלך, אדוני וקציני הנגיד כמה"ר משה המון אשר הביאני לחסות תחת כנפיו... בבית החכם הכולל אין גומרים עליו את ההלל, הנגיד על ישראל, ובכספו וזהבו בנה בית המקדש פה... ונותן הספקה ללומדים" (השוה גם ש"ש ברשימתו הבודלינית עמ' 2999, גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל חלק שביעי עמ' 28).

5 ר"ת: אבן נחמיאש.

- ל"ו) מעשה תורה, ברייתא (ו' י"ג אלול רע"ה, ע"י ה"ר שמואל ריקומין).
- ל"ז) הכריתות, לה"ר שמשון מקינון (כ"ג מרחשון רע"ו).
- ל"ח) ספרא, עם פירוש הראב"ד (ערך רע"ו).
- ל"ט) אבקת רובל, תוכחת מוסר מיוחס לרבינו מכיר (כסלו רע"ו).
- מ) תורה, (באותיות רש"י בלתי מנוקדות).
- מ"א) הלכות פסוקות מן הגאונים מאיסור והיתר על סדר מועד („ותשלם מלאכת שמים יפה צרופה מזוקקת שבעתים... ביום ר"ח אדר שנת חמשת אלפים ומאתים ושבעים וששה, הסופר המדפיס משה ב"ר שמואל פיסילינו").
- מ"ב) שו"ת הרשב"א, (א' ניסן רע"ו, ע"י הנ"ל וכ"ר יום טוב זיכרי ב"ר רפאל, ה"ר אברהם אלקביצי⁶ וה"ר יוסף בן סיד).
- מ"ג) תולדות אדם וחוה, פסקים לה"ר ירוחם ב"ר משלם מפרובינצא (ט"ו מנחם אב רע"ו. על ידי השותפים הר"א אלקביצי הנ"ל וה"ר יהודה ששון עם ה"ר משה המון).
- ה"ר שמואל הלוי ן' חכם יספר: „בתחלת בואי לארץ הזאת, — תוגרמה, — זה שלשים שנה, נתחלקו ספרי רבי ירוחם שנדפסו בימים ההם, ע"י החכם כהר"ר יהודה ן' בולט ז"ל, שהיה מחזר ודורש בבתי כנסיות ובבתי מדרשות מדי שבת בשבתו, ושוב נתחלקו קונטרס ראשון מספר תולדות יצחק ע"י מחברו כמה"ר יצחק קארו ז"ל⁸ ולא ראינו ולא שמענו פוצה פה ומצפצף נגד חלוק הספרים הנזכרים בכל ההמון הרב הזה.
- מ"ד) דברי הימים של משה רבינו, פטירת משה, פטירת אהרן, טוביה, אלדד הדני, משלי סנדבר, מעשה ירושלמי, חנוך, משלי אזופיטי, משלים של שלמה, ומשלי עפר ודינה (מרחשון רע"ו. ע"י ה"ר שמואל ן' נחמיאש).
- מ"ה) סדר עולם, מיוחס לרבי יוסי ב"ר חלפתא (ד' ג' כסלו רע"ז).
- מ"ו) מדרש משלי עם תשובות רבי סעדיה גאון (ח' אדר רע"ז).
- מ"ז) מגן דוד, להצדיק את הרד"ק נגד משיגיו לה"ר אלישע ב"ר אברהם (י"ג ניסן רע"ז).
- מ"ח) שו"ת הרא"ש, לה"ר אשר ב"ר יחיאל („נשלמו... שלשה ושלישים לעומר שנת עזר"ה).
- מ"ט) מנלת אסתר, עם פירוש ה"ר יצחק עראמה (ו' ח' אדר רע"ח ע"י הר"ש ן' נחמיאש ב"ר דוד).
- נ) אגרות ושאלות ותשובות להרמב"ם (רע"ח).
- נ"א) בן המלך והנזיר, לה"ר אברהם ב"ר חסדאי (ב' ניסן רע"ח).
- נ"ב) הגדה של פסח עם ציורים (רע"ח).
- נ"ג) תולדות יצחק, על התורה להר"י קארו (רע"ח. ע"י ה"ר שלמה ב"ר מזל טוב). בתחלת ספרו אומר המחבר:

לזכות רבים	ספרי חובר	הן לי עד	נאמן בשחק
גם לראותי	כי הבנים	הן כדק וכ	מר וכשחק
מתו בני	איך אזכר	עוד וזמן ה	בנים שחק
ואעש לי שם	אחרי מות	טוב מבנים	הוא לא נמחק
בפשט ודרש	על התורה	בו יזכירו	בי ממרחק
עיקר תולדו	תי הוא ספרי	על כן נקרא	תולדות יצחק.

נ"ד) תורת האדם להרמב"ן (כ"ה כסלו רע"ט. „ביום בו ליהודים היתה אורה". עם

6 על אדות בנו ה"ר יעקב השוה רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"א (הוצאה השניה) עמ' 171.

7 בכ"י אשר בספריה הלאומית שבירושלם ומועתק ע"י הר"ש אסף ב„עלים" עמ' 74.

8 השוה עליו פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (הוצאה השניה) עמ' 91.

חרוזים מאת המגיה ה"ר יוסף ב"ר יואל ן' ביבאס, וי"ל ע"ה ה"ר יוסף ישראל צרפתי דימילייאבי וה"ר משה חלימי ב"ר שלמה).

נ"ה) **המנהיג**, פסקי דינים לה"ר אברהם אבן הירחי (ג' ח' תמוז רע"ט. ע"י "כ"ר אליה בכ"ר שמריא עדו ז"ל אשר החזיק ידי עושי המלאכה בהוננו... יזכהו האל להדפיס ולהרכיץ תורה בישראל... צעיר במשכי שבט ועט ברזל ועופרת שלמה בן ה"ר מזל טוב זלה"ה).

נ"ו) **חבור יפה מהישועה**, מעשיות לרבינו נסים (רע"ט).

נ"ז) **שו"ת להרמב"ן רפ"ח סמנים מיוחסים לו והם באמת להרשב"א**, עם תקנות לרגמ"ה ולקוטי הפרד"ס לרש"י ורפואות הגויה ועוד (רע"ט).

נ"ח) **אלפא ביתא דבן סירא**, עם ב) מעשה דר' יהושע בן לוי. — ג) כ"ד דברים המעכבים את התשובה. — ד) אותות משיח. — ה) ימים שמתענין בהם. — ו) מדרש מגלת אסתר. — ז) מכתב לרס"ג. — ח) כתב פיטרונואן. — ט) אלדד הדני. — י) מעשה אברהם אבינו. — י"א) זרובבל. — י"ב) מדרש ויושע. — י"ג) ספר טוביה. — (עטר"ה. ע"י ה"ר חיים קסריני ב"ר שבת, וע"י המסדר ה"ר אשטרוק דטולון, "והסופר לא יזק חיים דיינודי").

נ"ט) **הליכות שבא לה"ר שלמה אלמולי** (כ"ד כסלו ר"פ).

ס) **כל בו**, פוסק קדמון (ר"ח טבת ר"פ, ע"י ה"ר יום טוב זיכרי בה"ר רפאל זיכרי נ"ע). ס"א) **לשון למודים**, דקדוק ש"ע לה"ר דוד ן' יחיא (י"א טבת ר"פ, "נחה שקטה ההסכמה בלב כמ"ר דוד וכמ"ר שמואל ן' נחמיאש").

ס"ב) **פירוש התורה לה"ר יוסף בכור שור** (ו' י"ב אדר ר"פ, ע"י ה"ר משה ב"ר מיימון מחבוב).

ס"ג) **תוספות על סמ"ג**, לה"ר אליהו מזרחי (ט"ו כסלו רפ"א, עם שיר מה"ר שלמה ב"ר מזל טוב).

ס"ד) **מדרש חמש מגלות** (ניסן, ורב חסד לפ"ק, ע"י ה"ר אשטרוק דטולון מפרובינציאה).

ס"ה) **דרך אמונה**, מחקרים לה"ר אברהם ביבאגו (נגמר בדפוס, מרחשון רפ"ב). ס"ו) **מדרש תנחומא**, ("עד הנה עזרנו השם, ותשלם מלאכת המדרש הנכבד הלו, היקר מזהב ומפז רב, בהשתדלות אשר החרה החזיק ידי עושי המלאכה הנכבד והמעולה כ"ר יוסף ן' שושן בעובי קורת ממונו ירצה כקרבן לפני קונו בחדש הראשון בכ"א בו שנת הרפ"ב ליצירה... נאום הצעיר במשכי שבט ועט ברזל ועופרת שלמה בן החכם ה"ר מזל טוב זלה"ה. משה בכ"ר מיימון מחבוב המסדר והמגיה זה המלאכה...").

ס"ז) **חמשה חומשי תורה**, עם תרגום אונקלוס (שהוא ג"כ עם נקודות וטעמים). פירש"י, הרמב"ן, הראב"ע (גם על חמש המגלות) ופירוש הרד"ק להפטרות (א' סיון רפ"ב, ע"י ה"ר שמואל ן' נחמיאש, והוגה ע"י ה"ר אברהם לבן פרידיס, ה"ר יוסף אלנקוה וה"ר משה חלימי, וי"ל בתמיכת כספו של הרב מ' אברהם ב"ר יוסף ן' יעיש)⁹.

ס"ח) **דרשות על התורה לה"ר יהושע ן' שועיב** ("והיתה השלמתה ביום ו' י"ב לחדש אדר הרפ"ב... צעיר במושכי שבט ועט ברזל ועופרת שלמה בן לאדוני החכם ה"ר מזל טוב זלה"ה. אני משה מחבוב המסדר זאת המלאכה").

ס"ט) **ביאור על פירוש הרמב"ן לה"ר יצחק אבוהב** (ה' ח' תמוז רפ"ה, ע"י האומן ה"ר מנחם דיין).

ע) **חלק הדקדוק**, ספר מכלול להרד"ק (רפ"ה).

מלבד הספרים הנרשמים מלמעלה, נדפסו פה גם הספרים האלה בדפוס נחמיאש שבקושט' בחסרון שנת ומקום ההדפסה: אגרת התוכחה, אותיות דר"ע, בחינת עולם, דיני דגרמי, דיני

9 נדפס ממנו פסק בשו"ת הר"י קארו על אה"ע מקור ט"ו.

טרפות, דרכי התלמוד, הנהגת הדבר, הישר מהר"ז היוני, מדרש ויסעו, המצות להרמב"ם, מרפא לשון, משפטי החרם, פירושים על רש"י, פירוש הכתובה, פסקי חלה, פתח דברי, פתרון חלומות. כולם נדפסו בתקופה הזאת.

II. ה"ר גרשם ובנו ה"ר אליעזר שונצינו

המדפיסים ה"ר גרשם ובנו ה"ר אליעזר שונצינו, שעזבו בשנת ר"ץ את העיר שאלוניקי והמונה, התיישבו אז באורטא־קייאו¹⁰, פרבר עיר הבירה קושטא, ועושו חושו מיד אחרי בואם הנה, להחל בעבודת הקדש, במצאם פה שורה של פועלים מומחים, שעשו להם שם במקצועם בשכר הימים, ומאז נסגרו דלתות בית הדפוס של משפחת נחמיאש, היו נאלצים לטמון ידיהם בצלחת, באין עבודה ומלאכה בעדם, ולכן היו שבעי רצון לשמוע, כי המדפיסים הנודעים לשם ולתהלה בכל אפסי הארץ, בני שונצינו, תקעו יתד במקום נאמן.

גם המדפיסים היו מצדם מרוצים מאד בשנותם את מקומם, יען ידעו מראש, למצוא פה בעיר מושבם החדשה, פועלים שהם בעלי נסיונות, שאפשר לסמוך עליהם ועל תמיכתם, בכל עניני העבודה הנוגעים למלאכת הדפוס.

ואלה שמות הפועלים אשר עשו מלאכתם פה: ה"ר אשטרוק דטולון (ר"ץ), ה"ר אברהם ב"ר משה (רצ"ו), ה"ר משה ב"ר מיימון מחבוב (ש"ב), וה"ר משה פרנס (ש"ו—ז). בתור מגיהים היו התורנים האלה עובדים את מלאכת הקדש: ה"ר אברהם ב"ר אפרים ן' שנגי (רצ"ב—ד), ה"ר שלמה ב"ר מזל טוב (רצ"ג—ש), ה"ר משה ב"ר ברוך אלמושנינו, ה"ר יחיאל ב"ר ראובן אשכנזי המחבר ס' עשר יריעות (ש"ש—ז), ה"ר שמואל הלוי ובנו ה"ר יוסף ן' חכם.

באמצע שנת רצ"ד נאסף הישיש ה"ר גרשם שונצינו אל עמיה, זקן ושבע ימים, ובנו ה"ר אליעזר קרא אז את בנו הנולד כשם אביו גרשם. בראשית שנת ש"ח הלך גם ה"ר אליעזר בדרך כל הארץ, ובית הדפוס על החמר הטיפוגרפי עבר לרשות ה"ר משה פרנס הנזכר. הספרים האלה הופיעו בדפוס האב ובנו ממשפחת שונצינו: יסוד מורא וסוד תורה להראב"ע (נגמר י"ב מרחשון ר"ץ, ע"י ה"ר אשטרוק דטולון ובמצות הרב מ' שלמה אלמולי), שפה ברורה להנ"ל (ניסן), לוחות בגודל פוליו, סדר תפלות כמנהג אשכנז (ר"ץ), שירי מוסר השכל לרה"ג, כלל קצר, אדרת אליהו, — ע"ה הר"א בשיצי נכד המחבר, — (רצ"א), הלכות שחיטה להרמב"ם, הלכות שו"ב להר"ש סיריליו, מאסף לכל המחנות, שער י"י החדש (רצ"ב), דרשות להר"ן, חסדי י"י (י"ב שבט), מכלול להרד"ק (בתבנית אוקטב, רצ"ג), המספר להראב"ע (רצ"ג—כ"ו אדר רצ"ד), מכלול הנ"ל בגודל פוליו (רצ"ב—רצ"ד), ובקצהו אומר המגיה הר"א ן' שנגי: „היום ידענו כי בתוכנו ה' אשר לא השבית לנו גואל נודע שמו בישראל החכם כ"ר גרשם שונצינו, תהא נפשו בצרור החיים צרורה, הוא החל במצוה ולא זכה לגומרה ויתמוך אחריו בנו הנחמד כ"ר אליעזר, אשר יגע בכל מאודו בגופו ובממונו להגיה הספר ולתקנו ולבררו וללבנו מרוב הטעויות הנמצאות בכל הנוסחאות ונעשה כל זה על ידי אנשי המלאכה יודעי ספר ומביני מדע, שלמים וכן רבים בטורח ועמל גדול לנקד הפסוקים ולבקש מקומותיהם בכל גביאים וכתובים וחמשה חמשים היום הזה, מזה בן מזה יזה, אמרי נועם להודיע לעם ה' טוב טעם הספר הזה, אני החתום בקצה היריעה, בנפש נכנעה מחלה נועה, זה לי ימים ישבתי משמים מרב הצרות צרורות חוברת סבוני גם סבבוני בימי עדנה של כל טובי הצרי"ם היושבים ראשונה במלכות הזמן מהומ"ן בזת"א חרבונ"ה, אף חכמתי לא עמדה לי, והודי פנה ערבה כל שמחתי, וגדלה אנחתי, ותעבור הרנה, ואף כי לימים ראשונים בהמון מלי ערכתי מערכה, לקראת מערכה, בממלכת המליצה, כי שם צוה את הברכה, ועל ערבים בתוכה תליתי כנורותי, כערבי

10 השה קרית ספר שנה עשירית עמ' 428.

במדבר ובר לקחי ושיחי, וככחי אז עתה כחי, לולי בעותי עתותם המה היו בעוכרי, נתנוני בעמק הבכא, שט בים המבוכה. וכל זה היה סבה מספקת לחשוך אותי מלדבר במקום גדולים חידות ומשלים, מה גם עתה כי יכתבון מלי ויוחקו בעט ברזל ועופרת האלדים, כי יצאתי ממחיצתי, כאשר אלצני ואמצני כ"ר אליעזר הנזכר והכריחתיני אהבתו להודיע צערו לרבים, באמרו אלי דבר אתה מריה דעובדא אשר ידעת הטורח העצום במה שהגהת קצת מאחרית הספר, ונודע לך הפזור הרב אשר עשיתי וגם בראותי יופי המלאכה ותקונה והצורך הגדול אשר אל בני עמנו אל הספר הזה, לא יכלתי להתאפק וצבא אמרותי על דל שפתי יצאו נצבים לחפציהם, דרושים היום בהר ה' יראה רגלי מבשר... והיום י"ה אנ"י לדוד"י ודוד"י ל"י תאמר לעדת ישראל ולשנות הע"ר ד"ך נכלם".

„מכלל יופי מכלול נקרא ביסוד דקדוק הוא ראש מורים, דמו אחריו הקשות אליו אך אל קרבים חצם מורם, מי כמוהו מורה צדק יזיל אמרותיו כמורים, בו מר עובר ללשון עבר אך אין חבר לאמור מורים, תורי לשון באו למדו חוקיו שמעו נא המורים, חופש דבר חפץ לנפש נכספה למעט דבש בוא כל אחוז בו הי"לך, כסף שלשים בו שקול אל תחדל אם דל ואם עשיר ואם מך הלך, נאם המדבר צעיר התלמידים אברהם בכמהר"ר אפרים ז"ל ו' שנגי"א¹.

ככלות הדפסת הספר מכלול בשנת רצ"ד, שב ה"ר אליעזר שונצינו משאלוניקי הנה, וביום י"ז אדר רצ"ה הכינו וערכו לדפוס את הספר מחברות עמנואל, „מוגה כפי היכלת וכל שיריו מנוקדים כפי הראוי על יד בקיאי המלאכה², והיתה התחלתו היום יום ג' י"ז לחדש אדר הרצ"ה... כי הנמצאים נפלו בהם קצת טעויות בעת הדפסתם מונעות הבנת המליצה וכמעט פנה הודה גם כי רב השירים לא יובנו, אם לא יקראו כראוי, וזה לא יתכן כי אם לבעל המלאכה יודע לשקול במאזני העיונים טורי הרננים, בקי בנקודה, לכן הסכים כ"ר אליעזר שונצינ לתתו ביד בקיאי המלאכה לנקד השירים בתכלית הדיוק, ולהגיהו כפי הכח והיכולת פעם ופעמים, ויאמר שנו וישנו, שלשו וישלשו ואחר שהחזיקו אצלו בדק אמר להדפיסו. ותהי השלמת זה הספר ביום ב' כ"ג לחדש אלול שנת הרצ"ה...“

אחרי כן נדפסו פה: כתר תורה (נשלם ב' ח' אדר"ר), עשר יריות, שער היסוד (רצ"ו), ספר המפואר נקרא ס' המוסר לה"ר יהודה כלץ („ביום ג' י"ז ימים לחדש חשוון שנת הרצ"ז... בהשתדלות נמרץ שהשתדל החכם כמה"ר משה כלץ להביאו מארץ מרחקים... ונשלמה... יום שני כ"ד ימים לחדש סיון“), תשובות לה"ר דוד ב"ר חיים הכהן מקורפו (נגמרות עם הגהות ומפתח מאת חתנו ה"ר דוד ב"ר שלמה ויטאל, ט' כסלו רצ"ח), נהר פישון לה"ר יצחק אבוהב (ע"ה בנו ה"ר יעקב אבוהב, והוגה ע"י שלמה בן מזל טוב, ב' שבט—ג' סיון רצ"ח), נוה שלום (רצ"ה—י"ג סיון רצ"ט, ע"ה ה"ר משה אלמושנינו הנ"ל), אמרי נועם (ה' טבת ש'), ארבעה טורים לרבינו יעקב ב"ר אשר עם מ"מ ע"י המדפיס (ו' י"ז אלול ש'), מוגה ע"י הר"ש בן מזל

1 גם המדפיס ה"ר גרשם הספיק עוד לדבר בראש הספר הזה, שהוא „נדפס עם הפסוקים מנוקדים והמורה מקום עם הפרשיות כסדר היאירי, גם הגהתי בלשון המחבר להיישירו אל מכונו מה שעוותו המעתיקים שקדמוני ובהרבה מקומות אשתמוטי אשתמיטו והניח לי מקום לקבל שכר על יגיע כפי... והוא יתברך יאצל מהוד יפעתו... וידריכני באמתו וילמדני כאשר מימי עלומי מחיל אל חיל הוליכני, יגעתי ומצאתי ספרים, היו סתומים והתומים מאז והוצאתים לעין השמש הזאת יזהירו כוהר הרקיע... זולתי עשרים ושלוש מסכתות הנהוגות בישיבות עם פי' רש"י והתוספות, והנה מדפיסי וויניציאה העתיקו מהדפוס שלי ובזולתם שמו מאשר מצאו, דחה דחוני לנפול וה' עד כה עזרני ואף כי ירט הזמן בוגד נגדי כל עוד רוחי בקרבי לא אחדל לתקן ספרים להקל הטורח למעיינים בהם ולהגיה חשכם כיד ה' הטובה עלי אף כי יומי רד מאד, ובאתי לארץ נכריה אלי נמשלתי כבהמות נדמו, ה' יתעלה יהיה עוזר לי ויכלכל את שיבתי ויזכור לי לטובה מה שכלכלתי לאנוסי ספרד ובפרט פורטוגאל, ובכל מאדי העירותי נפשי למען הצילם מיד שוטיהם ולהדריכם לחסות בצל שדי ותחת אברתו להתלונן כיום הזה“.

2 השוה לוח אחיאסף שנה רביעית בתחלתו במאמר הר"י ברנפלד.

טוב וה"ר יחיאל אשכנזי הנ"ל, ע"ה ה"ר אברהם בכמ"ר שמריא, הנכבד והשוע... ירצה ה' פעלו וחיתה נפשו בגללו... אשר נמצא בה כעת מורה מקום לכל הלכה ודין אנה פניהם מועדות". שחיתות ובדיקות לה"ר מרדכי די טיבולי (ד' כ"ד ניסן). אמאדיש די גאולה, לוח על טבלא לשנת ש"ב (ש"א), לשון למודים (ג' י"א ניסן בהגהת ה"ר שלמה אלמולי, ע"י המסדר הר"מ מחבוב), חמשה חומשי התורה עם הפטרות וחמש המגלות, וכדי להועיל... המשתדלים במלאכת הדקדוק הדפסנו קצת מכללי הדקדוק... חברים המדקדק משכיל ונבון ה"ר יהודה מאניאן. לוח לשנת ש"ג (ש"ב), מסעות של ר' בנימין, לוח לשנת ש"ד, מלחמת החכמה והעושר, מנחת יהודה, שבעה עינים (ש"ג), טעמי המצות (כ"ו טבת ע"י ה"ר יצחק שני), לוח לשנת ש"ה (ש"ד), ספר איוב עפ"י ה"ר יצחק כהן (ב' י"ז אדר), בקשות, שירים וזמירות ותשבחות (י"ז מנחם אב ש"ה), חמשה חומשי התורה ע"ת לארמית, פרסית וערבית (ש"ו על הוצאות ה"ר משה המון, עם שיר מהר"ש בן מזל טוב), תורה ע"ת אונקלוס, פירש"י, ותרגום ליונית, וספרדית (ש"ז, ע"ה ה"ר יוסף ב"ר יצחק כהן וה"ר אביגדור ב"ר אליעזר צרי"ט אשכנזי), תשובות לה"ר יצחק ב"ר ששת (ד' אייר ש"ו—שלהי אלול ש"ז ע"י המדפיסים הר"א שונצינו וה"ר משה פרנס, והאומן המיומן בשם ובגדר פרנס מסדר סדר אדר יקר האותיות, וע"י המגיהים ה"ר שמואל הלוי ן' חכים ובנו ה"ר יוסף וה"ר יחיאל אשכנזי). לפי הנראה הדפיס המגיה ה"ר שמואל הלוי ן' חכים את הספר האחרון על חשבוננו וכספו וחלק גליונות הדפוס אחרי הדפסתם בשבתות בבית הכנסת, למרות מחאתו של ה"ר יצחק ן' לב³. אז נאסף המדפיס ה"ר אליעזר שונצינו אל עמיו, ובהיות בנו יחידו, גרשם, עוד עול ימים, נמכר בית הדפוס וכליו לשותפו ה"ר משה פרנס, ובזאת תמה עבודת משפחת שונצינו בקושט'.

III. ה"ר משה ב"ר אליעזר פרנס

בראשית שנת ש"ח נכנסו מכבשי הדפוס, וכל החמר הטיפוגרפי שנשאר מעזבון ה"ר אליעזר שונצינו, לרשותו של שותפו ועוזרו ה"ר משה פרנס למקנת כספו⁴, ואף המגיהים ה"ר שמואל הלוי ן' חכם ובנו ה"ר יוסף⁵, העובדים לפניו אצל הר"א שונצינו, התחייבו להמשיך במלאכתם גם הם בדפוסו של המדפיס הר"מ פרנס, ובספר הראשון שעזב אז את מכבשי הדפוס, שו"ת הר"ג גירונדי (ש"ח), הוסיפו בתחלתו חרוזים אחדים, והמסדרים הם: ה"ר חיים ב"ר יעקב אשכנזי ה"ר יוסף אשכנזי וה"ר שלמה בה"ר פרץ.

מן הדפוס הזה הופיעו הספרים האלה: אגרת התשובה, מאמר על התשובה (ש"ח), מכלל יופי (ג' תשרי—ה' אלול ש"ט), — עם שירים מה"ר שלמה בן מזל טוב והרופא ה"ר אברהם ן' שנגי, — מפשר חלמין, חובות הלבבות עם תקון מדות הנפש (א' ט"ו תמוז ש"י, ע"י המו"ל ה"ר יצחק ב"ר חיים חזן), ופירוש מגלת רות לה"ר יצחק הכהן, וכמו כן תנ"ך נחמד (שי"א). בעת ההיא בא עירה קושט' המדפיס ה"ר שמואל ב"ר חיים העליץ מקראקא⁶, השב אל חיק היהדות, ויסר אל בית המדפיס הר"מ פרנס, שאספו אל ביתו וארוחתו נתנה לו על שלחנו, ויסדר את הוצאת התנ"ך הנזכרת ואחרי כן את הס' שערי דורא עם הוספות לה"ר יצחק אלחכים (שנגמר בדפוס כ"ד שבט שי"ג), ובהגמרו בדפוס את הס' זכרון תורת משה בשנת

3 השוה עלים עמ' 74 במאמרו של הר"ש אסף.

4 אחיו של הר"מ פרנס, בשמו ישעיה פרנס, שהיה לפניו — בשנות רפ"ט—רצ"א. — מגיה בדפוס בומברג בויניציאה, המיר דתו אחרי כן (פוגלשטיין—ריגר, דברי ימי ישראל ברומא ח"ב עמ' 95). — בשו"ת הר"י קולון (סמן פ"ג) נזכר ג"כ בן למשפחת פרנס בשמו אליהו, שהיה אחד פרנסי העדה בקושט'.

5 הר"י היה אחרי זה מדפיס בקושט', כמבואר הלאה, — והוציא ספרים שונים, ואחרי זה היה

מגיה בדפוס האחים יעבץ.

6 השוה על אדותיו תולדות הדפוס העברי בפולניה עמ' 1.

שי"ד נסגר המוסד, בלתי ספק בסבת מותו של הר"מ פרנס, כי מאז ולהלאה לא נשמע ממנו שמץ דבר, והחמר הטיפוגרפי נחלק לשני חצאים, האחד נפל בגורלו של הר"ר יוסף ו' חכם, והשני נכנס לרשותו של הר"ר שלמה יעבץ, יחדו עם המכונות ומכבשי הדפוס.

IV. האחים הר"ר שלמה והר"ר יוסף יעבץ הר"ר יוסף ו' חכם והר"ר שלמה אושקו

בזמן ובעונה אחת, בתחלת שנת ש"ך, אשר החל הר"ר שלמה יעבץ לערוך את הכבודה שרכש, ולהכשירו לעבוד בו את עבודת הקדש, ומדד את התכנית, החלו שני אנשים אחרים מצדם, לנסות כחם בהדפסת ספרים גם הם. הראשון הר"ר יוסף ו' חכם הנזכר, אשר החל בסדורם של הספרים, דרך אמונה, פסח לה' (ד' ח' כסלו משנת ש"ך), ובהדפסתם, ואחרי כן היה עסוק בעבודת הס' תולעת יעקב (שנגמר בדפוס ה' כ"ד אדר ש"ך), שהופיע על הוצאות הר"ר שרירא בה"ר יהודה כלפון, בתמיכת הר"ר אברהם ריינה¹, והשני הר"ר שלמה אושקו, בנו של המדפיס הר"ר אברהם אושקו מפיררה, הבא הנה מארץ איטליה בעת הזאת, ובחברתו בא גם המסדר הר"ר אברהם ב"ר שמואל הכהן מעיר סגוויני, ואף חמר טיפוגרפי מדפוס אביו שם הביא עמו הנה, ובשנת שכ"א הוציא את הס' שרש ישי, ובסופו אנו מוצאים שיר תהלה מה"ר שמואל שולם, שהגיהו בדפוס, וכמו כן שיר מה"ר אברהם ו' שנגי הנזכר, וס' אור עולם מה"ר יהודה נתן פרובינצאל, ובזאת תמה מלאכתם, ולא הוסיפו לעבוד עוד, בלתי ספק לא יכלו להחזיק מעמד בגלל האמצעים הכספיים הדרושים להנהלת המוסדים והיו חסרים להם, ואולם ידי הר"ר יעבץ, שהיה איש אמיד, היו על העליונה, בהיותו „איש רוח אלהים בו... לחשוב מחשבות לעשות כלים, וכלים מכלים שונים מידי העבודה למלאכה מלאכת הקדש“².

הר"ר יעבץ היה איש מלא המרץ, ובעל נסיונות של עשרים שנה במקצוע הדפוס. שנגש אל מוסדו עם מערכת של תכניות שונות המרחפות לפניו, וביחוד היתה בטוחה לו תמיכתה של הגברת גרסייה הנשיאה ומלא עזרתו של חתנה השר דון יוסף נשיא, וכמו כן מהר לאסוף אל מוסדו את האמן המיומן הר"ר שמואל העליץ מקראקא, והנה הוחלה המלאכה בהדפסת: תורה עם פירש"י, תולעת יעקב, לחם יהודה (כ"ז תמוז ש"ך), — ובראשו שיר מה"ר יוסף ו' חכם הנ"ל, — וזולת זה כבר החל ביום ד' ה' תשרי משנת ש"ך בסדור שו"ת הר"ר אליהו מזרחי, על פי כ"י שהמציא לידו הר"ר שלמה בה"ר מנחם קאבולי, שנגמרה המלאכה הזאת ביום ו' ט"ו סיון שכ"א, ובינתיים היו ידי מסדרו הר"ר שמואל העליץ מלאות עבודה, בסדורו של החלק הראשון מן תשובות הר"ר יוסף ו' לב שנגמר בעת ההיא, — ערך שכ"א, — ועל שער הספר האחרון, שהוא עטרת תפארת לעושי, „אמר המדפיס... בראותי כי נשרפו התלמודים, אמרתי אל לבי, עת לעשות לה' הפרו תורתו, אקומה נא ואבשרה אל בית המלך ואומרה להם, כי בחדש אלהים בטחתי והשם אלהים יעזור לי, כי אחרי השלמתי זה הספר... ב"ה אתחיל להדפיס התלמוד יגזור ה' בחיים בסיעתא דשמיא, ובסיוע מי שידבנו לבו לקרבה אל המלאכה מלאכת שמים“.

בשנת שכ"א המשיכו לסדר את „ספר שני... מהחכם השלם כמה"ר יוסף ו' לב נר"ו, צוה לנו להדפיס בהיותו בקושטנטינה בחברת מעיינים ותיקין יודעי דעת... בישיבת הגברת המעטירה עטרת היחס והחסידות והגדולה מרת גרסייה נשיאה... והצלחת חתנה השר הנעלה דון יוסף נשיא יזי"א. ותכל העבודה ביום ד' ט"ו שבט שכ"ב (וכבשה), והוגהה ע"י הר"ר שלמה בה"ר

1 השה קרית ספר שנה תשיעית עמ' 388.

2 לפי עדותו של הר"ר שלמה בה"ר מנחם קאבולי, בהקדמתו לשו"ת הר"א מזרחי. — האחים הר"ר וה"ר יוסף הם בני הר"ר יצחק בה"ר יוסף הדורש, וה"ר יצחק יעבץ המחבר ס' חסדי אבות ועוד הרבה ספרים הוא בנו של המדפיס הר"ר שלמה.

יצחק לבית הלוי, תלמיד ותיק של המחבר. וגם הס' האמונות והדעות נשלם בתקופה זו (א' אייר שכ"ב).

אחרי כן הופיעו: חבצלת השרון (כ"א אדר שני שכ"ג), יד אבשלום, היראה (מנקד), לקח טוב (שכ"ה), ראומה (ו' כ"א טבת שכ"ו), עם שיר ה"ר יוסף ו' חכם, אשר מלאכת הגהת הספרים היתה מוטלת בידיו החרוצות, יוחסין (ד' כ"ה סיון שכ"ו), — בהשתדלות הריפא ה"ר שמואל שולם הנזכר, — ישע אלהים, נר מצוה (ט"ו מנחם שכ"ז), — עם שיר מה"ר שמואל, — מפשר חלמין, נאמר תחית המתים (י"ג אדר שכ"ט), — ע"י השתדלות ה"ר שם טוב מיניר, — שלשה פירושים, חבוט הקבר (ש"ל, ע"י ה"ר יצחק עקריש), זבח תודה, דרך חיים (ה' ו' מרחשון של"ב).

בגלל המחלות השוררות אז בעיר שאלוניקי, והשרפות התכופות היה ה"ר יוסף יעבץ נאלץ לזנוח העיר הזאת, ויסגור דלתות בית דפוסו ויתקע אהלו בעיר קושט' ערך שנת רל"ב, והביא עמו הנה גם את החמר הטיפוגרפי שלו, והשתתף עם אחיו ה"ר שלמה, והמלאכה הוחלה ביתר שאת ויתר עז, ותהי ראשית עבודתם הדפסת חלק שלישי מן שו"ת הר"י ו' לב, שנגמרה בשנת של"ג, תחת השגחתו של ה"ר חנניה ו' יקר, תלמידו המובהק של המחבר, שהוסיף בקצהו חרוזים לכבוד מורו, ובראות המדפיסים שהנהו עושה מלאכתו כזקן ורגיל, שמו על שכמו משרת המגיה הראשי בדפוסם, והופיעו אז תמידים כסדרם: מסכת פסחים, מסרת תלמוד ירושלמי (ט"ו מנחם של"ג), אגרת מוסר (של"ג), מסכת ערובין ויומא (של"ד).

בתקופה זו עזב המדפיס ה"ר אליעזר בה"ר יצחק אשכנזי³ את העיר לובלין ופניו מועדות ללכת לארץ הצבי. בהיותו באם הדרך סר עירה קושט' והמדפיס ה"ר יוסף יעבץ חלה את פניו להשאר אצלו ולהיות עמו, בהחלו אז לסדר את סדור התפלות כמנהג רומניא בהוצאה שלישית, ע"י ה"ר דוד בה"ר אליהו קשתי וה"ר אליהו גלמדי⁴. ה"ר אליעזר נאות למבוקשו, ויסדר את סדור הנזכר עד תמו, ביום ה' מרחשון של"ד⁵, ואחרי כן סדר והדפיס: לקח טוב (של"ה), שיר השירים, קהלת ומשלי עם פירוש מקור ברוך (ט"ו בשבט — ה' ו' אייר של"ו) ובקצהו הנהו מודיע „שתולה דעתו בארץ הצבי אי"ה", ואמנם השתקע אז בעיר צפת. באמצע שנת של"ז נפרדו האחים יעבץ, וה"ר יוסף, אשר כל עניני הדפוס כבר היו

3 כבר הרחבתי לדבר על אדותן בתולדות הדפוס העברי בפולניה במקומות שונים. הר"א לקח עמו בעתו חלק הגון מן החמר הטיפוגרפי שלו בלובלין, ובמשך עת שבתו בקושט' (ב' ט"ו אייר של"ד—ה' ה' תמוז של"ה) שיתף ה"ר דוד קשתי אתו, ויוציאו שו"ת הגאונים, ע"י השתדלות ה"ר שלמה קאבולי והגהתו, אחרי תם ההדפסה מהר ארצה ישראלה, כי לה ערגה נפשו. השתקע בעיר צפת, במשך שנות של"ז—ל"ט, ואולם בשנת שמ"ו אנהנו מוצאים אותו עוד הפעם בעיר קושט' ואף בפעם הזאת הדפיס פה בהשתתפות מכרו בשכבר הימים הר"ד קשתי, ועל הוצאות ה"ר מאיר ו' שאנגי, את הס' לב חכם (ד' טבת שמ"ו), ואחרי זה שב עירה צפת.

4 הוא נזכר בתשובות תחת ישרים סמן קכ"ח.

5 אמת נכון הדבר, כי בעתו עשה לו המדפיס ה"ר יוסף יעבץ שם טוב, ואולם מהתנהגותו הפרטית בתור מדפיס, לא היה הר"ד קשתי שבע רצון, באמרו עם הספר, — בהקדמתו לסדור התפלות כמנהג רומניה, — „...בזבזתי כל נכסי, גועתי אבדתי, חדלו קרובי ומיודעי לבלתי עשות צדקה ואהבת חסד עמדי הדח ונאנח, ולסבה זאת כמעט שעברתי מהם, מהדפסת המחזורים ואצא חנם אין כסף, וכל זה גרם לי איש צר ואויב, צר לי מאד ורע לביתי ולממוני, הוא כילני, הוא הממני, הוא נשא את רדידי מעלי, הלא הוא יוסף הדורס, דרסני, שבר עצמותי, כל עצמותי תאמרנה מי כמוהו מורד, עושה מלאכת ה' רמיה, ומלאכת המחזור הקדוש הלזה... והוא עות התיבו הטוב... האריך לי אפו שתי שנים רצופים (כן) בתחבולותיו ותפוכות, כל היום חורש רע, החליף את משכורתי עשרת מונים, פעם ישנה הניר, ופעם ישנה הדיו, ופעמים ישנה את טעמו, ורובא דרובא ישנה הנוסח, ולא יקפיד להדפיס וחכיתי עם הי"ת או עם ה"א, ואין לך מחרף ומגדף יתר מזה" (בתחלת חלק שני שנדפס ע"י הר"א אשכנזי).

נחתכים על פיו בזמן האחרון ועל פי מצותו, נשאר בלבדו האדון בעל בית הדפוס, ומאז והלאה יצאו אצלו לאור: איוב ע"ת לפרסית (של"ו), תהלה לדוד (ב' ט"ו מרחשון של"ז, ע"ה ה"ר אהרן לבית ליאון), איומה כנדגלות, בן פורת יוסף (ד' ל' ניסן של"ז), אגרת אל תהי כאבותיך, מעשה בית דוד, השעשועים (ע"י ה"ר יצחק עקריש, של"ז) תחכמוני (ג' כ"ב סיון של"ח), בהשתדלות ה"ר עובדיה סבאך), מילי דאבות (ו' א' כסליו של"ט, עם שיר מה"ר אברהם ב"ר שלמה חיון), חזונים (ש"ם), כליל יופי (שמ"א), שער יהודה (ר"ח כסליו שמ"ב), מאמץ כח (ט"ו טבת), נופת צופים (ט"ז מנחם שמ"ב), חסדי אבות (א' מרחשון שמ"ג), המשנה (בלי פירוש) בגודל אוקטב.

בשנה ההיא, שמ"ג, נגש המדפיס אל עבודת רבת הערך, והכין את עצמו להוציא מהדורה חדשה מן התלמוד בבלי עם הוספת הגהות המהרש"ל, "למען הקים את סוכת התורה הנופלת ולמהדר ליה לתלמודא... ידו פרש צר על כל מחמדיה, שלח באש מקדשיה... ואת אשר היו אתנו פה מתמעטין והולכין אחרי כלותם גם מצד מקרי השרפות פעמים שלש אשר נשרפה לשרפה העיר הזאת קושטנטינא... והנה זה היום עשה ה'... ויער ה' את רוחי להחזיק במעוז הדפסת התלמוד הישן... ומדי שבת בשבתו נוציא לכם קונטרסים מן התלמוד, נחלק לו ברבים ביד כל אדם לקונה אותו... ויהיו נפרעים ממנו מעט... וימצא התלמוד אחרי כן שלם בידו⁶ בחשבון אשר יעלה כלו בסך חמשה ועשרים פרחים⁷."

בתור פועלים ומסדרים עשו בחורי חמד אלה את מלאכתם: ה"ר חיים מנוח וה"ר אברהם מגידו, ומשרת המגיה היתה מוטלת על שכמו של הרב מ' חננאל ב"ר ישראל ספורנו⁸, ולכסף מוצא "השתדל בהוננו ובממונו לעבודת קונו להחזיק התורה ולומדיה לזכות את הרבים הלא הוא האדון דון שלמה ק' יעיש ישמרהו אל ה' ברחמיו יזכהו להשלים כל התלמוד ולהסיר חרפת הגוים מעלינו וידעו כי בא לציון גואל" (כן נדפס על שערים שונים).

בכלל נדפסו פה מסכתות אלו בשנות שמ"ג—שמ"ה, ברכות עם המשנה סדר זרעים, שבת, ביצה, חגיגה, ר"ה, סוכה, תענית, מגלה, מועד, כתובות, ב"ק, ב"מ, וסנהדרין, או פסקה ההדפסה בגלל מותו של המדפיס ה"ר יוסף יעבץ, שנאסף אל עמיו ביום ב' י' תשרי (יום הכפורים) בשנת שמ"ה בעיר שאלוניקי⁹, ולא זכה לבצע אמרתו ולהדפיס את התלמוד עד תמו. בינתיים נדפסו גם: שלום אסתר (ערך שמ"ד), אגרת הטעמים, מאמרי מרדכי (ח"י טבת שמ"ה), כבוד אלהים (ד' א' מרחשון שמ"ו). הספר האחרון נשלם אחרי מות המדפיס ה"ר יוסף, ובלתי ספק תחת השגחת אחיו ה"ר שלמה, ובהגמרו נסגר הדפוס.

V. ה"ר שלמה ובנו ה"ר אברהם פראנקו.

ה"ר שלמה ובנו ה"ר אברהם פראנקו, מן האנוסים אשר בספרד¹, באו ארצה תוגרמה ערך שנת שצ"ו, ויאחזו בעיר קושטא, וכבר אחרי שנתים ימים יסדו בית דפוס עברי, וביום השני ו' אלול שצ"ט כבר הופיע פירוש התורה לרש"י. מקץ השנה הזאת נאסף ה"ר שלמה אל עמיו, ובנו ה"ר אברהם, וחתנו — של ה"ר שלמה, — ה"ר יעקב גבאי, ירשו את בית הדפוס וכל כליו, והחליטו להמשיך בעבודת הקדש ברוח אביהם המנוח, וידפיסו ראשונה שו"ת

6 כל אלה דברי המדפיס בהקדמתו למסכת ברכות.

7 כבר העירותי למעלה, כי רק בהדפסת מסכתות פסחים, עירובין ויומא השתתף הר"ש יעבץ.

ואולם כל המסכתות האחרות הדפיס ה"ר יוסף יעבץ בלבדו.

8 הוא נזכר בשו"ת באר עשק (ויניציאה תל"ד) סמן נ"ה, פני משה סמן צ"ב.

9 השהו בס' גדולי שאלוניקי לדורותם עמ' קנ"ט. מן תכן מצבתו נדע, שהוא מת עירי ולא

הניח אחריו בנים.

1 בני משפחת פראנקו באו מאנדלוזיה אשר בספרד, השהו שו"ת פני משה (סמן צ"ב).

של ה"ר יוסף די טראני (כסלו ת"א). אחרי כן הופיע מדרש רבה עם אור אמת (הוחלה המלאכה בשנת ת"ב ונשלמה י"ז אדר ת"ג עם שיר מאת המגיה ה"ר שלמה ן' מובחר), כן הדפיסו שניהם יחדו עוד ספרים אחרים כמו אהבת עולם (ת"ב"ג), עלית עיר קטנה (ת"ג), וה"ר יעקב גבאי נסוג אחרי זה אחור מההשתתפות.

בתור פועלים ומסדרים עשו פה עבודתם: ה"ר נסים וה"ר מנחם בני ה"ר דוד וילייסיד (ת"ג"ת"ד), ובזמן מאוחר נוספו אליהם הפליטים מן מדינת פולניה, שמצאו פה מקלט, והם: ה"ר יעקב בן הקדוש ה"ר אברהם אשכנזי, ה"ר כתריאל זלמן (ת"ח), ה"ר יעקב ב"ר נפתלי, ה"ר משה ב"ר אהרן (תי"ב) וה"ר יצחק ב"ר ישעיה יחיאל (תי"ד).
המגיהים היו: ה"ר אברהם ב"ר אליהו פירירא (ת"ב"ג), ה"ר יקותיאל זלמן ב"ר כתריאל מקראקא (ת"ח—תי"ד), ה"ר שלמה גבאי (תכ"ב—תל"ח) וה"ר אברהם ן' שושן (ת"ם—מ"ג).

המדפיס יספר: „לבי לבי זה כמה בחלי לי יהמה... על מה... בכל מדינה ומדינה, גוי וממלכה, שפלה או רמה, לכל אחת ואחת דפוס בפני עצמה, שמו אותותם אותות נאותות, חרותות בעט ברזל ועופרת, פתוחי חותם שמאירים ומתמימים את דבריהם, להוציא לאור כל תעלומה, והארץ הלזו גדולה לאלהים בחכמה ובמנין, וזו בנין אב לכל הארצות... ממנה קשת מלחמה. אינה חסרה ממנה דבר זה, וחרש לא ימצא מן הקצה אל הקצה, עושה מלאכת ההדפסה ופעולתו אשר עבד בה, יעשנה בדפוס ויקבענה חזור חזור, לקבעי קמא לולי ה' צבאות הותיר לנו שם ושארית, וברית שלומו לא סר מעם אבי ועטרת ראשי נ"ע, חרש וחכם וחושב אומן ומיומן בשלמות המלאכה הלזו עד תומה, אשר קשר כתרים לאותיות בעיר הזאת, וחצב וחקק וטהר וזקק מלאכת הדפוס, והוציא לאור עשרות ספרים הרבה באיך ובכמה, ואף כי אחרי מותו בצדקתו החזקתי... הן אמת אשר בקצת הספרים אשר הובאו אל הדפוס מאז עד עתה, באו בם אות או תיבה ושורה מטושטשת, עד שלא נכר רשומה, וזאת היתה נסבה למעוט האותיות ולחסרון החומר, אשר אין חליפות למו, וחלופי חלופיהן הנצרכים ליופי המלאכה התמימה, כי הרחיב ה' לנו רוחב לב שועי נדיבי רחבי ידים... ביראת ה' כמה"ר נסים... הם היו נסבה להחזיר העטרה ליושנה להדרה ולרוממה, תנוח נפשו של כה"ר מנחם אשר לעשות הגדיל והפריש והבדיל את הבדיל ואת העופרת לצוק בו את האותיות, בזאת אני בוטח בחסד עליון, כי מהיום הזה ומעלה, מעלה יתרה עשו באותיות, להיות מלאכתנו בתכלית השלמות ועבודתנו עבודה תמה"².

האמת נתנה להאמר, כי המדפיס ה"ר אברהם פראנקו עשה כמיטב יכלתו לשפור הדפסת הספרים היוצאים מתחת מכבש הדפוס שבביתו, ועל זה יעידו הספרים השונים שנדפסו אצלו, כמו: המון רבה, המשנה (מנוקדת ע"י ה"ר יוסף אלצייג, שנשלמה ג' כ' ז' כסלו ת"ד, על הוצאות הנדיבים האחים הפרנסים ה"ר מנחם, ה"ר יוסף³ וה"ר יצחק בני ה"ר דוד וילייסיד), אחרי הפסקה של שנים אחדות הופיע הס' יפה תאר (ת"ח, ע"ה ה"ר מנחם יפה ב"ר יצחק), לב שמח (תי"ב), מנחת יהודה (תי"ד), הוד מלכות (תט"ו), תהלות ותפלות (תי"ז), בית ישראל (תי"ח), מעולפת ספירים (ת"ך), בשנה הזאת פרצה שרפה נוראה בעיר והשמידה הרבה משכונות היהודיות, ובגלל זה לא יכלו להמשיך העבודה⁴, ואולם בתמיכתו של הנדיב ה"ר אברהם אבודינטי השלימו ביום ב' י"ג אלול תכ"ב, את הדפסת הס' שדה יהושע, ואחרי זה הוציאו: סליחות, תקון היום, תקון לילה (תכ"ו), נתיבות משפט (הוחלה המלאכה תכ"ח

2 דברי המדפיס בהקדמתו לספר לב שמח שהופיע אצלו.

3 הוא נזכר גם בהקדמת ס' תקוני הזהר (קושט' תע"ח). — על אדות בני משפחת הגבירים

וילייסיד השהו שו"ת שער יהושע סמן כ"ז. עמנואל, גדולי שאלוניקי סמן 160.

4 ספור התבערה הנוראה הזאת יתאר ה"ר יוסף סאמברי בספרו דברי יוסף, וראה רוזאניס, דברי

ימי ישראל בתוגרמה חלק רביעי עמ' 400.

ונגמרה ג' י"ג תשרי תכ"ט), פני משה (תכ"ט—תל"א), אזני יהושע (תל"ו), בית ישראל (תל"ז), בית אהרן (י"ז שבט תל"ח), מקור חיים (ערך ת"ם), זהב שיבה (תמ"ג, בהשתדלות ה"ר יוסף אלגאזי).

בזמן האחרון פעל פה בדפוס ה"ר אברהם ב"ר ידידיה, וחתנו של המדפיס ה"ר אברהם ב"ר מאיר רוזאניס היה המגיה בדפוס, וגם ה"ר שלמה ב"ר יעקב גבאי הנ"ל התעסק בעניני הדפוס.

VI. ה"ר אברהם רוזאניס.

החמר הטיפוגרפי של המדפיס ה"ר אברהם פראנקו עבר לרשות חתנו ה"ר אברהם ב"ר מאיר רוזאניס, והוא פתח עמו בית דפוס חדש, בהתקשרותו עם ה"ר רפאל טריויש, ה"ר יושע מזרחי וה"ר יוסף אלקלעי, ושלתם יסדוהו ויכוננוהו.

בתור פועלים ומסדרים ועוזרים עבדו ה"ר אברהם ב"ר דוד נחמן משאלוניקי, ה"ר יום טוב ב"ר משה קנפילייאש, ה"ר אברהם אלגאזי ב"ר שמעון, ה"ר חיים ב"ר אברהם יאחיא, ה"ר יעקב ב"ר אברהם ירושלמי, וה"ר חיים שלום ב"ר בנימין מעלי הכהן, — שעזר לפעמים גם בהגהת הספרים.

עבודת ההגה עשה הר"א רוזאניס בעצמו ויעזרו במלאכת הקדש ה"ר יהודה בן אחיו ה"ר שמואל, שנהיה אחרי כן לחתנו.

בשנת תע"א הוציאו את הס' חדושי ה"ר נסים ע"מ גטין, והשותפים נסוגו אחר מההשתתפות, יען בתקופה זו נפתח מוסדו של ה"ר יונה אשכנזי, איש מלא מרץ, כביר אונים ורב המעשה, והר"א רוזאניס הוציא לעתיד רק הספרים המעטים: עבודה תמה (ערך תע"ה), פני משה (תע"ט), הכוונות (ת"פ). הדפוס נסגר אז, כי המדפיס נוכח לדעת, כי בשום אופן אי אפשר לו להתחרות את ה"ר יונה אשכנזי.

VII. ה"ר יונה ב"ר יעקב אשכנזי ובניו ה"ר ראובן וה"ר נסים ובניהם.

לה"ר יונה ב"ר יעקב אשכנזי מזלאזיץ, אשר במחוז לבוב, יאתה תודה ותהלה, יען היה האיש שהחזיר, אחרי חלוף מאתים שנה, את תפארת הדפוס שבקושט' לקדמותה, ביסדו בשנת ת"ע בית דפוסו החדש.

...צירף מחשבותי למעשה להיות מדפיס, אשר מנעורי היה זה במחשבותי, אבל לא הייתי רואה תמונת דפוס, עד שפעם הזדמן ה' לפני שהלכתי לדפוס שלהם ומאז לא שקטתי ולא נחתתי, ויגעתי ומצאתי את שאהבה נפשי ומאז חקקתי אותיות אלו שנדפס הספר אמרי שפר, ובאמת אמרתי שיש בידי לעשות הרבה יותר טובות גדולות וקטנות. אבל כעת כלה פרוטה מן הכיס, וידעתי כי זה הדר"ך... אראה באחרית לעשות כהנה וכהנה" (בשער ס' עדות ביוסף). ה"ר יונה עשה אז יד אחת את ה"ר נפתלי הירץ ב"ר עזריאל מוילנה⁵ ושכם אחד כוננו את המוסד החדש, ולעזרתם עמדו המסדר ה"ר אברהם ב"ר יהודה ליב והפועלים ה"ר שלמה ב"ר מרדכי וה"ר יהושע פלק ב"ר שלמה זלמן. ואת משרת המגיה שמו על שכמו של ה"ר יעקב ן' פורנה^{5a}.

ראשית מלאכת השותפים היתה הדפסת ספר מגיד מראשית, הנגמר בדפוס ביום ד' ג' מנחם אב ת"ע. "המדפיסים חדשים מקרוב באו, זה הספר הוא ראשון על כל המעשים, ללמוד

5 ה"ר עזריאל הוא בנו של ה"ר משה מעשיל מוילנה, ובעתו היה מפורסם ונודע בשם ה"ר עזריאל מדקדק, ויחבר ס' מענה אליהו על סדר התפלות, אשר זכה להוצאות רבות. ראה בית עקד ספרים עמ' 682.

^{5a} בס' גדולי שאלוניקי (סמן 29) נזכר ה"ר יוסף ן' פורנה, שנפטר בשאלוניקי בשנת רפ"א.

וללמד מלאכת ההדפסה כי רבת היא לזכות את הרבים⁶, אולם האותיות לא ישרו בעיני ה"ר יונה, ולא הפיקו רצונו, ולכן יצק תחתיהן אותיות חדשות, "שזכיתי לחקוק פעם שנית אלו אותיות פורחות ממקור מים חיים, ואותיות ראשונות הנחתים, יען כי לא היו מיושרות כתקונם... במטותא מינייכו שאם יהיה איזה שגיאה תלי בדלא תניא, כי לא היה מגיה ועל דבר זה קצתי בחיים. ולפירושו משנה שלמה זה יש לי מגיה... שמו נכתב לחיים"⁷.

הספר השני שהדפיסו היה ס' מלחמת חובה בלוי' ס' רעשים ורעמים (ת"ע), ואחרי כן הופיע ס' כנסת הגדולה על יו"ד, — בחמש מאות טפסים, — וש"ת עדות ביהוסף (תע"א). ככלות הדפסת הספרים האלה נפרדו השותפים, ובעל בית הדפוס נשאר ה"ר יונה בלבדו. למרות הקישויים הכספיים התאושש המדפיס בשנת תע"ב, והדפיס את הס' שבט מוסר, אבל בגלל סבת לבת אש ששרפה לאפר רוב חלקי העיר, נאלץ היה להמלט אל פרבר העיר אורטה קייואי⁸, ושם המשיך לעבוד עד עבור זעם, ואחרי כן נעצר בעבודתו בסבת מחלה, ואחרי שובו לאיתנו שב העירה פנימה, והתאמץ במלאכתו וידפיס ס' בני משה (תע"ג), בני יעקב (תע"ד), גנת ורדים על אה"ע וח"מ, — הוחל תע"ה ובגמר תע"ו, — כנסת הגדולה על יו"ד. רעשים ורעמים (תע"ו), ותמידים כסדרן הדפיס ספרים חשובים בלי הרף⁹, ובשנת תפ"ח הרחיב חוג פעולתו גם על העיר אומיר, כמבואר בפרק זה, ורק בשנת ת"ק אחרי השלימו הדפסת סדור בית תפלה (על הוצאות ה"ר חיים גנדור), — נפסקה עבודתו, כי הויה יד ה' (בחדש אייר) בבית דפוסו, ואש יצאה ותאכל כל רכושו ונתרושש. "יצאתי ערום מן השרפה, לא מצאתי אמצעים לכוונן עוד הפעם בית דפוס, ולבלתי היות למשא על אחרים, בהיות שגם בני יצאו ערומים מן השרפה, והנה אף שאיזה גבירים נדיבי עם ועושי חסד תמכוני ביד נדיבה, מה' תהיה משכורתם... הרב הכולל חסד לאברהם (הוא הר"א רוזאניס) והוא הפקיד בידי סד הקדש שהיה בידו"¹⁰.

עוד בחיי אביהם ה"ר יונה, יסדו שני בניו ה"ר ראובן וה"ר נסים, את בית דפוסם בקושט', וממנו הופיעו ספרים רבים ובתוכם דינא דחיי (תק"ב), שו"ת ה"ר חיים בנבנשתי (תק"ג), ארעא דרבנן, חזון נחום, שמע יעקב (תק"ה), נחפה בכסף (תק"ח), חדושים (תק"ט), ראשון לציון (תק"י), חיי עולם (תק"י), חדושי הריטב"א על מס' יומא (תק"ד), אחרי כן נפרדו ה"ר ראובן הדפיס והוציא בלבדו בשנת תקט"ו הס' שמן למאור, ואחיו ה"ר נסים גם הוא הוציא הס' תיקון סופרים (תקט"ז) ואף מסכתות שונות, ואולם בשנת תקכ"ב השתתפו עוד הפעם, וידפיסו יחדו: מנורת המאור (תקכ"ב), מעם לונו, ב"ח (תקכ"ג—ד), קרית מלך רב (תקכ"ה), מעשה תורה (תקכ"ו), גט מקושר (תקכ"ז), חשק שלמה (תקכ"ח), ועוד הרבה ספרים, אז מת ה"ר נסים ועל כנו השתתף בנו ה"ר שמואל, ובשנת תקל"ל נאסף גם ה"ר ראובן אל עמיו, וירש חלקו בדפוס בנו ה"ר מנחם, ומשנת תקל"ג והלאה נסתם דבר כל חזון ממנו, והדפוס נשאר בידי ה"ר שמואל ב"ר נסים אשכנזי, שעבד פה עד שנת תקל"ח, ואחרי כן נפסקה המלאכה, והחמר הטיפוגרפי נכנס

6 דברי המדפיס בתחלת הס' מגיד מראשית.

7 דברי הר"י מעבר לשער הס' הנ"ל.

8 פה בפרבר העיר קושט' הדפיס את הס' בני חיי (בשנת תע"ב), ואחרי כן, בשנת תע"ט, את הס'

גט פשוט ותקוני הזהר.

בפרבר זה היה קיים בשנת תקס"ג דפוסו של עראב, וממנו הופיעו: זכר רב, מרפא לנפש (תקס"ד),

ועוד ספרים אחרים מן הקראים, הוסיף להדפיס ולהוציאם, ויעבוד אצלו המסדר ה"ר יצחק ב"ר אברהם עוזיאל.

9 בקרית ספר שנה י"ד וט"ו ימצא המתענין מאמר הסופר ומונה בפרוטרוט כל הספרים שהדפיסו

הר"י ובניו, וכמו כן פרטים רבים הנוגעים לקורות ימיהם, לכן קצרתי פה בדברי, ולא חפצתי לטחון קמח טחון.

10 בקצה הס' בן גוריון בשפת לאדינו שהופיע מתחת מכבשי דפוסו בשנת ת"ק.

לרשותו של המו"ס ה"ר חיים אליהו פארדו, שהדפיס לפניו על הוצאותיו ספרים שונים בדפוס בני ה"ר יונה, ומידו נכנס הכל לרשות בנו ה"ר רפאל, שהדפיס עמו בשנות תקס"א—ב בקושט' ספרי לאדינו שונים, וגם ס' הפרדס לרש"י, ומסכת ברכות (תקס"ב), ואין שום ספק שהדפיס עוד ספרים הנעלמים כעת מאתנו.

ואלה שמות האנשים העוסקים בדפוס הזה מיום הוסדו ועד הסגרו.

א) המסדרים: ה"ר אברהם ב"ר יהודה ליב אשכנזי (ת"ע—תקט"ז), ה"ר יוסף ב"ר שלמה זלמן פאלקון (ת"ע), ה"ר יעקב ב"ר חיים (תע"א), ה"ר כלב ב"ר יהודה מגיע (תפ"ו—תק"ג), ה"ר מרדכי ב"ר דוד בן-חנניא (תפ"ח—תק"ח), ה"ר אברהם ב"ר משה יתום (ת"ץ), ה"ר יהודה ליב ב"ר יעקב אשכנזי (ת"ץ—ת"ק), ה"ר חיים קאגיגי (תצ"ב), ה"ר יעקב ב"ר דוד שילה (תצ"ד) ה"ר נסים ב"ר יצחק אשכנזי (תצ"ה), ה"ר יעקב ב"ר שבתאי עניו (תצ"ה—ט), ה"ר אשר ב"כ אליעזר מפיזרו (תצ"ו—ז), ה"ר יוסף ב"ר יהודה מגיע (תצ"ו—תקט"ז), ה"ר משה ב"ר מרדכי אשכנזי (תקי"ג—ל"ה).

ב) המפורים: ה"ר משה ב"ר זרח אשכנזי (תפ"ו), ה"ר אברהם ב"ר מנשה (תצ"ב—ד), ה"ר אברהם ב"ר יהודה די פי"ס (תצ"ח), ה"ר יוסף ב"ר דוד (תצ"ח), ה"ר יצחק ב"ר אברהם ואלירו (תק"ב—ט"ו), וגם בתוך הפועלים היו אחדים גם מפורים.

ג) הפועלים: ה"ר יהושע פלק ב"ר שלמה זלמן מוישנוביץ (ת"ע—ע"א), ה"ר שלמה ב"ר מרדכי (ת"ע), ה"ר יצחק ב"ר אברהם אלפאנדארי (תע"א—ת"פ), ה"ר קופמן ב"ר אשר מק' לונדון (תע"א), ה"ר ישעיה ב"ר משה מק' סנטין (תע"א), ה"ר משה ב"ר יצחק פוליכרון (תע"ב—צ"ח), ה"ר יהודה ב"ר אפרים (תע"ב), ה"ר יהודה ב"ר יוסף הלוי (תע"ו), ה"ר קלונימוס קלמן ב"ר יהודה אשכנזי (תע"ט—פ), ה"ר אברהם ב"ר יהודה אלפאנדארי (תפ"ג—צ"א), ה"ר סעדי המכונה בכור אנגיל (תפ"ח), ה"ר אהרן ב"ר יצחק (ת"ץ), ה"ר יוסף מזרחי (תפ"ח—צ"ח), ה"ר אברהם ב"ר חזקיה מזרחי (תצ"ב), ה"ר יחיאל פישל ב"ר פנחס הלוי (תצ"ד—ט), ה"ר יחיאל מיכל ב"ר שמעון אשכנזי (תצ"ד), ה"ר דוד ב"ר חיים אשכנזי (תצ"ה), ה"ר משה ב"ר יעקב הכהן (תצ"ו), ה"ר משה ב"ר דוד פאסי (תצ"ו—תק"ג), ה"ר עובדיה ב"ר משה אלגאזי (תצ"ח), ה"ר יהודה ליב ב"ר חיים אשכנזי (ת"ק—ב), ה"ר מרדכי ב"ר מאיר אשכנזי מניקלשבורג (תק"ב—ג), ה"ר משה בן אברהם אבינו (תק"ג), ה"ר שלמה ב"ר יוסף לארידו (תק"ג), ה"ר משה ב"ר יעקב בן אברהם אבינו (תק"ד—ט"ו), ה"ר מרדכי ב"ר אברהם אשכנזי (תק"ו—ח), ה"ר דוד ב"ר מרדכי אשכנזי (תקי"א), ה"ר חיים ב"ר חיים (תקי"א—י"א), ה"ר פסח ב"ר גבריאל הלוי מניקלשבורג (תקי"א—כ"ח), ה"ר נפתלי ב"ר חיים אשכנזי (תקי"ד), ה"ר אברהם בן אברהם אבינו (תקט"ו), ה"ר בצלאל ב"ר יהודה ליב ליכטציהר (תקי"ז—ח), ה"ר יהודה ליב ב"ר זאב אשכנזי (תקי"ז), ה"ר משה ב"ר אהרן אריפול (תקל"ה).

ד) המגיהים: ה"ר יעקב ו' פורנה (ת"ע—ה), ה"ר ישעיה אשכנזי (תע"ט), ה"ר דוד ב"ר אהרן (תצ"ב—ז) וה"ר נסים יהודה ו' יקר (תקט"ו—ד).

*
*
*

זולת בתי הדפוס שהזכרנו למעלה, היו עומדים וקיימים בקושט' גם הדפוסים האלה.
א) ה"ר בנימין ב"ר משה רושי, שהיה לו סכסוך את ה"ר יונה על אדות הדפסת חומש ע"ת לספרדית¹¹ בשנת תצ"ה, ובדפוסו הופיעו ס' אדמת קדש (תק"ב) חדושי מסכת קדושין (תקי"א) ועוד. — ב) ה"ר יצחק קאשטרו ובניו, שעבדו משנת תקפ"ב והלאה, ומשנת תרכ"ב הדפיסו על אפירמא ה"ר משה די קאשטרו. — ג) ה"ר יעקב הלוי את ה"ר יוסף ענבי (תקצ"ז). — ד) ה"ר יצחק ג'אחון (תר"ו) אשר העביר את דפוסו עירה שאלוניקי. — ה) ה"ר אברהם ב"ר

11 השוה קרית ספר שנה י"ד עמ' 246.

משה יתום, שהדפיס פה בהשתתפות ה"ר יהודה ב"ר שמואל רוזאניס סדר תפלות הקראים (תצ"ג) ועוד ספרים עד שנת תצ"ז, ואחרי כן עבר מצרימה¹². — (ו) דפוס אלכאחיר (ת"ש).

ב. שאלוניקי (Saloniki)

I. ה"ר דון יהודה גדליה

שאלוניקי השוכנת על מבואות ים המוקדוני, ועל מפרציה, עיר רוכלת העמים ממדרגה הראשונה, כבר היתה לעיר ואם בישראל מאז ימי הבינים, ואחרי גרוש היהודים מארצות ספרד, היתה ל"עיר שרובה ישראל"¹. כמו אחותה הבכירה קושטא, נתמלאה אף היא מחורבנה של נפוצות יהודה מאיטליה, אספמיה-פורטוגליה, גרמניה וצרפת. שארית הפליטה מארצות ההן, שהיתה נוהרת אליה אז כשטף מים כבירים, מצאה בה מנוח לכף רגליה וקננה בתוכה. בראש המהגרים האלה, אנחנו מוצאים צועדים אנשים תורניים ורמי המעלה, אשר להם יתרון הכשר ודעת, וידגולו בראש אחיהם, להנחותם בדרכי נועם בתורה וגם בענפי המסחר וחרשת המעשה והכלכלה, ותרמו לא מעט מחלקם וחריצתם לשגשוגה של העיר הזאת, אשר במשך שנים מעטות, נהיתה לראשונה במדרגה בארצות תוגרמה².

אמת נכון הדבר, כי אקלים החוף ותעלותיו, וכמו כן אפיקי הנמל בכלליהם, הביאו העירה חליים רבים ונאמנים, גם תקפו תכופות שרפות לאין ספור בעיר, ותהיינה לתושביה לאבני נגף וצירי מכשול, בעשותן שמות נוראות בתוך העדות והקהלות הרבות והשונות. כמעט שנרפאו התושבים ממכה האחת, והנה הוה על הוה ושבר על שבר יחדו ידבקו. למרות כל זאת, הבינו תושביה, לגבור חילים על כל המכשולים העומדים לשטן להם על דרכם, ובחרף נפשם לחמו למען יוכלו להחזיק מעמד איתן, ולהתפתות מוסדיהם שהקימו, והעיר צעדה קדימה במדה שטרם צפוי לה מראש, והלכה הלך וגדל.

מלבד אפרתי העדות, היתה בין המהגרים שכבה מיוחדת, שורה מן אצילי הרוח מגולי ארצות ספרד, שהרימו על נס דגל התורה והתעודה, ובשורותיהם אנחנו מוצאים את ה"ר אפרים ובנו ה"ר יוסף קארו, ה"ר יעקב ובנו ה"ר לוי ׳ן חביב, ה"ר יהודה ב"ר אברהם בנבנשת³, ה"ר יוסף פאסי, ה"ר דון שמואל בה"ר מאיר בנבנשת⁴, ה"ר שלמה טאיטצק, ה"ר דוד מסיר ליאון, משפוח ׳ן יחייא ועראמה, וה"ר דון יהודה גדליה⁵. לזה האחרון נאווה תהלה, יען הוא היה

12 שם עמ' 247.

1 השוה פסקי הרשד"ם (ח"א סמן פ"ח).

2 עמנואל, בספרו שפרסם בשפה הצרפתית על המסחר וחרשת המעשה בשאלוניקי. — וראה בס'

גדולי שאלוניקי בתחלתו.

3 ה"ר יעקב ׳ן חביב אומר בהקדמתו לספרו עין יעקב: "...ולחזיק טובה לבעליה הנני בא להגיד, בפתיחתי זאת, כי זה לי ימים רבים חשבתי לעשות מלאכה זאת, ואחר עד עתה, לפי שלא היו בידי ספרי כל שיתא סדרי משנה ותלמוד עם כל הפירושים, והיה קרוב לנמנע אצלי לקבץ כל אותם הספרים, לולי השם יתברך שהיה לי, ויביאני אל המקום הזה שאלוניקי, ומצאתי רבוי הספרים האלה, כבאי אל בית החכם השלם ונעלה דון יהודה בן השר הנשא החסיד דון אברהם בן באן בנשת ז"ל, אשר בחצרי המלכים ובטירותם נתגדל והגדיל לעשות בבית המלך מלכו של עולם, והיו באוכלי שלחנו ימים רבים סופרים מובהקים כותבים בכתיבה נאה כל ספרי משנה ותלמוד פעמים רבות... פעם ופעמים. אמנם ספרי חדושי הרשב"א והריטב"א והר"ן וכיוצא בהם, מצאתים בבית הנעלה נכון וחכם דון שמואל בן באן בנשת קרובו, תופש אומנות אבותיו, ויהי ביתו בית מלא ספרים, בית ועד לחכמים ולתלמידים, לקרות לשנות ולעיין

איש היזמה שלקח עליו המעמסה, ליסד בית דפוס במולדת החדשה, להפצת באמצעותו את דברי התורה בין הפליטים אשר בשמם ידגולו, בהיותו בעל נסיונות כבירים על רקע זה. מלבד רצונו הטוב ונסיונותיו, הביא עמו ה"ר דון יהודה גדליה הנה, גם אוד מוצל מאש, חמר טיפוגרפי, מטמון יקר הערך ואוצר כל כלי חמדה מגנוזי הדפוס של ה"ר אליעזר טולידאנו באשכונה. אמנם בהיותו איש זקן ובא בימים, ערך את בנו ה"ר משה⁶ ובתו⁷, להיותם נכונים בכל זמן ועידן, לעשות עבודת הקדש, חנכם וירגלם בה וגם בהנהלת העסק בכללו ובכל ענפיו הכשירים.

ערך שנת רע"ב הניח היסוד למוסדו פה, באותיות הנזכרות, אשר אחיו הספרדיים כבר היו רגילים אליהן, ואחרי כן העשיר את החמר גם באותיות חדשות אחרות, אשר יצקן "המחוקק המפואר במלאכתו ה"ר יוסף די קראשטו"⁸, לפי רוח העת ובטוב טעם.

על אדות אישיותו של המדפיס החדש, אתקינו סהדותיה של ה"ר יעקב ן' חביב, — בהקדמתו לספרו עין יעקב, — "ומאת ה' היתה לי, כי הקרה השם ית' לפני היום במקום מושבי, — שאלוניקי, — אומן הגון וראוי, זקן ונשוא פנים איש אמונים, הלא הוא המעולה ונבון כהר"ר יהודה גדליה יצ"ו, כי ידעתיו בימים הראשונים, בעיר ליטבונא בבית החכם, המעולה ועניו, המאושר בעניניו, כהר"ר אליעזר טולידאנו ז"ל, שהיה זה כבן ואח אצלו, נצב על מלאכת הקדש הזאת, שהיתה נעשית בביתו, ואחרי בואו לעיר הזאת הוציא הוצאות רבות לעשות זאת המלאכה שלימה בחזקת היד ובניו ובני ביתו כלם תמימי דרך מתעסקים במלאכה הזאת".

מלבד ספרי תפלות ומחזורים שנדפסו בדפוסו, ונאבדו מתוך הקהל במשך הזמן⁹ נדע, שהופיעו אצלו הספרים האלה: תורה עם תרגום ופירש"י, והוצאה שניה בלי תרגום ופירש"י (רע"ג), מפשר חלמין (רע"ד), עין יעקב חלק ראשון (רע"ה)¹⁰, תהלים, משלי, איוב ודניאל עפירש"י (נשלמו ד' אלול רע"ה), מדרש תהלים (מזמור קי"ט עד הסוף) עפ"י הא"ב לה"ר

בהם, וכל היום מוציא הוצאות רבות בכתיבתם ובתקון והגהה הגונה, ושניהם כאחד טובים, להשאל לי כל ספר שהייתי צריך..."

לדאבוננו נאבדו הפנינים האלה שהצילו מתהום הנשיה, ויהיו שלל למאכולת האש בעיר.

4 השוה בהערה הקודמת. הנדיב הזה נזכר לשם ולתהלה בתור "גביר ונעלה, בכל מעלה, דון שמואל בנבנשת היקר מזהב ומפז רב" (שו"ת הרד"ך סוף בית ל"א).

5 השוה על אדותו ברשימת ש"ש הבודלינית עמ' 1326.

6 הוא היה אביו של ה"ר יהודה המחבר ס' מסורת תלמוד ירושלמי (קושט' של"ג). כמו כן נדפסו הגהותיו על המדרש רבה בתוך ס' אות אמת (שאלוניקי שכ"ה), ועליו נאמר, כי "כל ימיו עסק במלאכת שמים ללמוד וללמד ולהגיה ספריו" (בהקדמת ס' זהר חדש שאלוניקי שנו"ז, שנדפס על פי כ"י שנמצא ביד אביו ה"ר משה).

7 היא נזכרת בשו"ת ה"ר יוסף טאיטצק (חלק אבן העזר סמן קי"ב), וגם בשו"ת הרשד"ם (חאה"ע סמן קי"ב).

8 כן יכונה בסוף ס' עקדת יצחק מדפוס שאלוניקי.

9 ה"ר יוסף קארו, — בס' אבקת רוכל סמן כ"ז, — כתב שספרי התפלה והמחזורים הישנים שהופיעו בשאלוניקי, משובשים הם ומלאים שגיאות הדפוס.

10 בסוף סדר זרעים הנהו כותב: "ושמעתי בשם רבים אשר התחילו לקנות הקונדרסים הללו, כי רע בעיניהם, כאשר סלקתי מלכתוב על מאמרים מיוחדים דבר מה כפי קוצר דעתי, כאשר עשיתי בסדר זרעים... ונמשך מתוך תשוקתם שאינם רוצים לקנות הספר אם לא אלך בדרך אשר הלכתי... מכאן והלאה מפיל אני תחנתי לפני נדיבי עמים... להיות בעזורי... וכבר התחילו לפרוע קונדרסים, יחזיקו בדרכם הטובה. ועוד אני מדבר לפני כל... אשר לא שמעו ולא ראו שאלתי ובקשתי ולא התנדבו עדיין למצוה רבה הזאת, הם יקחו חלקם להחזיק ולהתנדב למלאכת עבודת הקדש הזאת ויאחו צדיק דרכו וטהר ידים יוסיף

מתתיהו היצהרי (רע"ו), איוב עפ"י מאיר איוב (נגמר א' ניסן רע"ז, זכור גולה), מסכת יומא (רע"ט) טור ארח חיים ספר איוב (ר"פ), תורה ע"ת אונקלוס, פירש"י והרמב"ן¹¹ נגמר א' כסלו), העקרים (נשלם ד' כסלו), ילקוט שמעוני על נו"כ (נגמר ב' י"ג תמוז בתמיכת ה"ר דון שלמה ן' יקר), שארית יוסף (ו' ח"י אלול), קול בוכים על איכה לה"ר יואל ן' שועיב (רפ"א), זה ינחמנו, תהלים ומשלי עפ"י קב ונקי, עקדת יצחק (נגמר י"ב אדר"ר רפ"ב, ג"כ בעזרתו של הר"ש ן' יקר הנ"ל)¹², עין יעקב ח"ב^{12א}, מסורת התלמוד (רפ"ג), דרשות התורה לה"ר שם טוב ב"ר ש"ט (רפ"ה), משמיע ישועה (א' סיון רפ"ו), דרשות הר"ש מולכו, ספר היראה (רפ"ט), תורה בלי נקודות (ר"ץ), וזולתם עוד הרבה ספרים אחרים, ובתוכם מסכתות התלמוד, הנעלמים מאתנו.

ראוי להזכיר, כי בעשרה באלול רפ"ט, תקנו הרבנים בשאלוניקי, „שלא יורשה לשום אחד מבנ"י להדפיס... בלתי רשות ששה תלמידי חכמים"¹³.

מלבד יוצאי חלציו של המדפיס המכובד והנעלה, עמדו גם האנשים האלה לימינו. בתור מגיהים: ה"ר יוסף מטטרונו, ה"ר יוסף ב"ר עמנואל הכהן, וה"ר יוסף ב"ר אברהם ן' אלנקוה. המסדרים ופועלים האומנים: ה"ר יוסף קאבצי (רע"ג"ד), ה"ר משה סוגג'ינו, ה"ר יוסף סיד ב"ר יצחק, ה"ר אליה ריקון, ה"ר אשטרוק דטולון, והדופס" ה"ר אליעזר דארלי. ה"ר חנניה¹⁴ בנו של ה"ר אליעזר השמעוני היה „המשתדל" והמפקח על כל עניני הדפוס הפנימים. המדפיס הישיש ה"ר דון יהודה גדליה נאסף, כנראה, אל עמיו בתקופה זו.

II ה"ר משה שונצינו

בפרק רימיני כבר הודעת, כי אחרי שהוצא ה"ר משה שונצינו ממסגר אסיר לחפשי, מקץ שנת רפ"ה, עזב בחפזון את ארץ איטליה ויאחזו בעיר שאלוניקי, שעמדה אז תחת חסות השולטן סוליימן.

אומץ... כי קצור קצרה ידי מפות, ואין בי כח וגם לא ביד החברים אשר בקשתי לזאת המלאכה לפרוע ריבוי ההוצאות הצריכות להשלמת כל הספר שיגיע יותר ממאתים ניירים" — למרות הקשויים, הדפיס המחבר 99 פטים גם על גויל נחמד.

11 נדפס על הוצאותיו של ה"ר אברהם עראמה, — אבי ה"ר דוד עראמה, המחבר פירוש על הרמב"ם, — בצרוף שיר ממנו, ובהשתתפותו של הרב מ' אברהם ב"ר יוסף ן' יעיש, ומקץ ס' בראשית נדפסו תוספות של רש"י, — כמו בהוצאת אישאר, — ובסוף ס' ויקרא, נדפסו תוספות של ספר בראשית. 12 השוה עמנואל, גדולי שאלוניקי, סמן 118.

12^א המחבר ה"ר ן' חביב נפטר במשך זמן הדפסת הספר, ובנו ה"ר לוי השלימו, ואלה דבריו: „בית יעקב שמעו נא דברי... שערי דמעה רשומה על פני... יום אשר נותרתי בלי עטרת ראשי וצפירת תפארת, יום עברה וקפדה, כי יעקב בחר לו יה, והפדה לא נפדה, קם עליו הזמן מסביב... וישת חשך סביבותיו... בפלפול הבנת דרך התלמוד גברה ידו, למד ולימד תורה הרבה... לזכות את הרבים... ארי שבחבורה, וגם ברעותו את הצאן, צאן קדשים, להביא במסורת הברית אנשים ונשים... כאשר הסכים הרב מורי אבי ז"ל לקבץ כל מדרשי רבותינו ז"ל... לא היתה כונתו כי אם לטרוח בקבוצם לבד... אמנם אחר כך רוח אחרת עמו... ובכל יום היה מחדש ויכתוב את הרשום בשני הסדרים הראשונים שכבר נדפסו... לכן אשתדל בהגהה כפי כחי וכפי טבע המלאכה מלאכת הדפוס, גם אשתדל להעתיק כל מה שנמצא מפירושי בעלי החדושין ז"ל בעיר הזאת, איש איש על מקומו... כי גם בזה לא מצאתי הספר שלם."

13 השוה מאמרו של הר"א דאנון בעתון הצרפתי רעווי, שנה מ"א עמ' 264.

14 הוא הביא פה, בשנת פא"ר, תחת מכבש הדפוס, על הוצאות אחיו ה"ר אשטרוק, את הספר שארית יוסף, מפני, „שבימים הקודמים צרות רבות סבבוהו וילך שבי, ובעת צרתו נשא חן בעיני השרים והסגנים, ומבין גנזיהם הוציא רוב העתקים הללו והשתדל להדפיסם לשם לעושה כל אשר הוציא מעבודות לחירות, גם לתת תהלה ליודעיו אשר... ושלחו לו פדיון" (בהקדמת הס' הנ"ל).

מיד אחרי בואו עירה שאלוניקי, וכבר הלך לפניו שמעו הטוב, וימצא עזר ותמיכה על ידי הרופא ה"ר שם טוב אבשרגא, ובחברתו החל בהדפסת ס' ילקוט שמעוני שעל התורה, שנגמר י"ב אלול רפ"ו, שגם ה"ר אליעזר מבית טודרוס, לקח חבל בהדפסתו, ואומר שם על השער: ¹.

„לא נעשה כזאת מלאכת אל
קומו בני עליון ואכלו מן
לכן נדיב בעם פתח ירך
מיום אשר סלח לקול ענות
בו תמצאו טעם ומעדנות
וקנה דבר תורה מעות קונות“.

אף המדפיס הר"מ שונצינו יספר על השער, כי „הרחיב ה' לי, אני משה שונצינו, הביאני המלך מלכו של עולם בחדרי שרים רבים ונכבדים נדיבי עמים, הוציאו ממסגר נפשי, מתוך עוני שמו עלי עין פקוחה, ויד אמונה פתוחה, והמלאכה בידי נכונה, והותר בהשלמת הספר הזה... שנת הרפ"ו ליצירה“.

כתום עבודת סדור הילקוט הוחלה ההדפסה מן המחזור נוסח ברצלונה מנהג קאטאלוניה, — עדה מרובה ונכבדה שבעיר, — „ותהי השלמתו ערב הצום הנכבד שנת עזרי מעם י"י פה העיר שאלוניקי, תחת ממשלת אדוננו המלך הגדול סולטן סולימאן י"ה, ע"י הצעיר משה לבית שונצינו, בבית השר הנעלה דון אברהם שניאור יצ"ו, לבקשת השרידים אשר מגרוש קאטאלוניה ובפרט החכם השלם מהר"ר אליעזר השמעוני, אשר אור תורתו זורח עליהם. כעת נודע לנו עוד רק הס' קברות הצדיקים שהופיע בבית דפוס זה, ביום כ"ו סיון רפ"ז, ולפי הנראה נאסף אז המדפיס אל עמיו.

III ה"ר גרשם שונצינו

למעלה כבר הודעת, כי המדפיס הישיש ה"ר גרשם שונצינו, נאלץ היה לעזוב את העיר רימיני, אשר בארץ הורתו איטליה, ערך שנת רפ"ו, מפני חמת המציק, וקבע מושבו בחברת בנו ה"ר אליעזר בעיר שאלוניקי. בשנת רפ"ז כבר הוציא פה את ס' השרשים להרד"ק, כי „בעת זקנתו רצה להנחיל לדורשי כתב אמת... בספר היקר... כולל בחלק הא' ממנו כל חלקי הדקדוק ואחריו חלק הענין יבאר כל מלה קשה שבמקרא, ואף כי מקדמת דנא נדפס ע"י זולתו, המעיינים בזה יכירו וידעו ההבדל בין ספרי קדש לחול וכי לא שמנו לריק כחנו בטורח הגהתו בפסוקים ובנקוד ובל' המחבר ולא בדינו מלבנו דבר, רק כאשר הורונו הטפסים הובאו מספרד, צרפת, אשכנז ומאיטליה, ובעין השכל אשר חננו הש"י, בררנו האוכל מן הפסולת, ובכל מקום שמצינו בכל הטופסים פסוק שלא נמצא במקרא, ציינו בגליון לא נמצא... ולחתום חזון כווננו בעצת ובמצות רכב ישראל... הגבר הוקם על רועה בארש שה פזורה ישראל, רופא אומן מתקרי מהר"ר שלמה קבאליירו ³ יצ"ו לחבר ולהצמיד אליו מחברת הברדשי ז"ל הנקרא חותם תכנית ואזי במקהלות שפתי התלמידים ישבחו... שלשה חבורים אלו יפקחו עיני עורים“.

ה"ר אליעזר מבית טודרוס הנ"ל, חבר חרוזים כתם ההדפסה, ונדפסו בסופו. אחרי כן הדפיס ה"ר גרשם פה את המחזור כמנהג אראגון, — בעד העדה אשר בעיר הזאת, —

1 הר"ר רבינוביץ העיר בס' מאמר על הדפסת התלמוד עמ' כ"ט בהערה, על הטפסים המשונים מן הוצאה זאת. — להוסיף יש, כי גם הנדיבים ה"ר שלמה, בנו של הרופא ה"ר שמואל קצליר, וה"ר דון אברהם שניאור, עזרו ותמכו בימין המדפיס בכספם וזהבם (השוה קרית ספר שנה שניה עמ' 60).

2 הוא היה רב הקהלה הקאטאלונית שבעיר ונפטר פה ביום ו' ה' אדר שני משנת ר"ץ (עמנואל, גדולי שאלוניקי עמ' נ"ה, ונזכר גם בשו"ת הר"א מזרחי סמן מ"ו), על אדות שני בניו כבר הטבנו דברים למעלה. — הר"ש רוזאניס בס' דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"א (מהוצאה השניה) עמ' 138 כתב בטעות שהוא היה בנו של מחבר הילקוט השמעוני.

3 הוא היה פרנס העדה הקאטאלונית בשאלוניקי, וימת שם ב' כ"ה סיון ר"ץ (השוה עמנואל, גדולי שאלוניקי עמ' ס', רוזאניס, שם עמ' 138).

שנשלם בשנת רפ"ט, ובהגמרם את המלאכה הזאת, עזבו את העיר, וילכו לגור לעיר הבירה קושטא, שם נאסף הר"ג אל עמיו בשנת רצ"ד, — כאמור למעלה בפרק קושטא, — ואולם בנו הר"ר אליעזר המשיך אומנתו, והדפיס פה בשנת רצ"ה טור יורה דעה, ואחרי כן קפץ ועבור רצוא ושוב, בר"ח אלול ש"ג, עירה שאלוניקי, ועבד בסדורו של הס' מאה שערים מה"ר יצחק שני, שנשלם בירח אדר משנת ש"ד, וככלות עבודתו זו, שב לקושטא, ובעיר הזאת נשאר עדי הלקחו למרומים.

IV. האחים הר"ר שלמה וה"ר יוסף יעבץ

האחים הר"ר שלמה וה"ר יוסף בניו של הר"ר יצחק, בנו של הדורש הר"ר יוסף יעבץ מארץ ספרד, אשר עשה לו שם עולם בחבוריו הנעלים, כוננו פה בשנת ש"ג בית דפוס חדש, בהיות אז העיר הגדולה הזאת, עיר ואם בישראל, נעדרת בית דפוס עברי, מאז עזב אותה ואת המונה הר"ר גרשם שונצינו.

המדפיסים העשירו אמנם בתקופה זאת, את שוק הספרים בחבורים מועילים, אולם עקב השרפות התכופות האיומות השוררות בעיר בלי הרף¹, לא נשאר מהם בלי תפונה, שריד ופליט, פרט לס' באר מים חיים שנדפס בשנת ש"ו. זולת זאת היו גם המגפות הפורצות בעיר ובסביבותיה מזמן לזמן, להמדפיסים לפוקה ולמכשול².

אחרי חלוף זמן מה התאוששו המדפיסים, והחלו בסדורו של מחזור מכל השנה לפי מנהג האשכנזים החיים אז בארץ תוגרמה, ויהי "המאסף כל הדינים והמנהגים השייכים לכל זמן וזמן מכל הספרים והחבורים וספרי המנהגים, חדשים גם ישנים, והמסדר יחד כל דברי התפלות והקרובות והיוצרות וזולתות וסליחות וקצת באור המלות, עם כל שאר דברים הבאים במחזור זה אני הוא הצעיר בנימין בן הרב המובהק כמה"ר יעקב הלוי אשכנזי זלה"ה, בן הרב האלוף כמה"ר שמעון הלוי זלה"ה בן הרב המופלא כמה"ר יעקב הלוי מתושבי עיר נורנבערק תנצב"ה"³.

במשך ימי הדפסת המחזור, השתרגו עלו על צוארי האחים המדפיסים המון צרות, כן בחמירת וגם ברוחנית, ואולם הם מצדם עשו מאמצים על-אנושיים, לגמור את שכבר החלו, וצלחה בידיהם להביאו לידי גמר טוב, בתמיכת כספו של הר"ר אליעזר בן הרופא הר"ר אליהו צרפתי, ובעזרת אביהם הישיש שהגיה עלי הדפוס בעינו הבוחנת, שנאסף אל עמיו בעת ההדפסה, ערך ש"י, לדאבון בניו ומוקירי תורתו, ובתחלת שנת ש"א הופיע המחזור הנ"ל בשלמותו. בשנת ש"א הופיע עוד: פירוש מגלת רות לה"ר יצחק ב"ר יוסף הכהן, ואחרי זמן מה העבירו כלי הדפוס וחמרו הטיפוגרפי עירה אדריאנופלי, יען גם העיר הזאת היתה אז מלאה מסלתה ומשמנה של שארית הפליטה מגלות ארצות ספרד, ובכל זאת לא יכלו המדפיסים להחזיק בה מעמד רק שנות מספר מעטות, ואחרי כן, ערך שנת ש"ט, העבירו את המוסד לעיר הבירה קושטא, ובתחלת שנת ש"ך נפרדו האחים. הר"ר שלמה הבכור נשאר פה על כנו, ואולם אחיו הצעיר הר"ר יוסף שב עירה שאלוניקי, שדה פעולתו מלפנים, ותהי בה ראשית

1 היא אכלה בעתה כחמשת אלפים בתים בשכונות העיר (עמנואל, גדולי שאלוניקי עמ' ס', עמק הבכא לה"ר יוסף הכהן — הוצאת קראקא, — עמ' 121).

2 רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"א עמ' 317.

3 שם, עמ' 241, יסופר, כי הר"ר בנימין הלוי, עת עלה על דעתו לאסוף את המחזור ולערכו כראוי, ובקרבו, ערך שנת רצ"ד, אל המלאכה, היה מצבו החמרי איתן, ואולם אחרי כן, — ד' תמוז רצ"ד, — אבד את בנו הר"ר מאיר, וכחתף שודדו ממנו גם בניו הנותרים, ובגלל מכאוביו על אבדן צאצאיו, לא ידע הנחם, וארכה ונמשכה המלאכה ערך ארבע-עשרה שנים (מהקדמתו למחזור).

מלאכתו: מסכת שבועות (ש"ך), חולין, בבא מציעא⁴, ואחרי כן מחזור לר"ה וי"כ עם באור המלים הזרות ע"י ה"ר חזקיה סלמה (ערך שכ"ב), פרקי משה (ר"ח ניסן), תפלה למשה (א' ניסן — א' אלול, ע"ה ה"ר שמואל בה"ר משה הלוי), בבא קמא (נשלמה ח"י אלול שכ"ג), והמדפיס התפלל, כי "ה' ברחמי יחינו ויזכנו להדפיס כל התלמוד ולעשות ספרים הרבה, גואלנו ה' צבאות, יצילנו משגיאות, ויראנו מתורתו נפלאות... עצמה ירבה לחוקקי ישראל, ובא לציון גואל, אמן וכן יעשה האל".⁵

כמו בתקופות הקודמות, שררו גם באותה התקופה, בעיר, חליים רעים רבים ונאמנים. שהניפו חרבותיהם על יונק ואיש שיבה בכלל ובפרט בשנת שכ"ד⁶, ובכל זאת עמדו המדפיס ועוזריו על משמרתם בבית הדפוס, ולא נפרעה המלאכה במאומה, בתקותם שלא תאונה להם כל רע, בעת שהם עסוקים בעבודתם מלאכת שמים, שהיא עץ חיים למחזיקים בה, ונדפס אז: תקון יששכר (שכ"ד, ע"י ה"ר שלמה ן ריי), ובחדש אלול שכ"ד הוחלה הדפסת הס' הנהגת החיים (שנגמרה בראשית שכ"ה), אות אמת (התחלתו י' טבת), מסכת שבועות (ט' אייר), לב אבות אייר—תמוז שכ"ה (ע"י ה"ר שמואל בה"ר פרחיה הכהן)⁷, פירוש ה"ר דוד עראמה על הרמב"ם, מחזור (שכ"ו), הגדרים (י"א סיון שכ"ז), — הוגה ע"י ה"ר יצחק בה"ר משה ן, ארוי המחבר ס' תנחומות אל, — מסכת עבודה זרה (הוחלה י"ז מנחם אב שכ"ז), מסכת פסחים, שארית יוסף (ט"ז שבט — כ"ז ניסן שכ"ח), — ע"ה ה"ר דניאל בה"ר פרחיה הכהן והגהותיו, — שלחן הפנים (ט"ו מנחם שכ"ח), שבט יהודה, ישעיה וירמיה ע"ת לספרדית (נשלמו ד' תשרי שכ"ט), נורא תהלות (הוחל י"ב כסליו), ישע אלהים (ב' ו' שבט), סדור תפלות ע"ת לשפת פרובינצאלית (ר"ח אדר), חקות הפסח (ז"ך אדר — י"ז אייר שכ"ט), פירוש תהלים לה"ר יוסף יעבץ, — אביו זקנו של המדפיס, — (א' אדר — ב' ניסן), תרי עשר, איוב ודניאל ע"ת לספרדית (של"א), ידי משה (ג' מרחשון), יחזקאל וספר משלי ע"ת לספרדית, תולדות יצחק (שניהם נגמרו של"ב, ע"י "המשתדלים במלאכה בגופם ובממונם, ה"ה השותפים ה"ר דוד ב"ר אברהם אזוביב זלה"ה וכ"ר יהושע ב"ר יוסף מווינטורה איש פורטו").

לרגלי המגפה⁸ היה המדפיס נאלץ לעזוב בעת הזאת את העיר שאלוניקי, שב עירה קושטא' עם חמרו הטיפוגרפי, ושיתף עוד הפעם את אחיו ה"ר שלמה.

4 על השער מן מסכת ברכות נדפס: „ועד עצם היום הזה הדפסנו שתי מסכתות, ועתה הסכמנו להדפיס מס' ב"מ, ואם אמת רוע התרועעה ההגהה במסכתות הקודמות, אין זה כי אם רוע כלי הדפוס ההפוכים כמו רגע, יחוגו וינעו והאותיות פורחות”.

5 השוה רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד עמ' ס"ה.

6 השוה עמנואל, גדולי שאלוניקי עמ' ח'.

7 ה"ר פרחיה בה"ר שמואל הכהן הוא ראש משפחת פרחיה בשאלוניקי (שם עמ' קי"ז), וימת שם בשנת ש"ח, ועל מצבת קבורתו יכונה בשם: „שר וקדוש מלך וכהן" (שם). אחד בניו ה"ר דניאל, אומר בהקדמתו לס' שארית יוסף הנ"ל: „בהיותי כבן ח"י שנה למדתי עם כהר"ר אדוני אבי זלה"ה מלאכת חכמת העבור עם כל לוחות כה"ר אברהם זכות ז"ל ובאורם, ופעם שנית עם החכם השלם החסיד כה"ר חזקיה ז"ל הי"ד, ובכל פעם ופעם הייתי לומדם מספרי לשוננו... ואפילו הלוחות היו מעשי כ"י החכם השלם הכולל האלהי כמהר"ר שמואל הכהן הרופא זקני זלה"ה, ואחרי שנשרפה העיר שאלוניקי, — בשנת ש"ה, — ונשרפו ספרי ונשאר מעט מהרבה, ובתוכם נאבדו לוחות אלו ממני, גם כי אחרי כן ראיתי אותם, וספר שאלות טבעיות, ביד אחד מחשובי תושבי העיר הזאת, ולא עלה בידי להביאם אל בית אמי ואל חדר הורתי, כי דחה אותי מיום אל יום ולא ראיתי עד הנה. וכמעט שעברתי מהם עד שמצאתי את שאהבה נפשי, החכם הנעלה ה"ר אהרן עפ"יא נר"ו, ואז בחרתי ללמדם פעם שלישית בחברתו, אף כי זאת הפעם למדתי אותם בלעגי שפה ובלשון אחרת... ואז העתקתי ביאור לוחות כה"ר אברהם זכות זה מכתובה נוצרית לעברית בלע"ז בלשון ספרדי מהעתקת כה"ר יוסף ויזינו”.

8 השוה עמנואל, גדולי שאלוניקי עמ' ט'.

V ה"ר דוד ב"ר אברהם אזוביב

מקץ שנת של"ח, כשוך חמת הדבר בשאלוניקי, הוקם על בית דפוס חדש ע"י ה"ר דוד אזוביב הנ"ל, עם החמר הטיפוגרפי שרכש מידי המדפיס הקודם ה"ר יוסף יעבץ, שהדפיס אצלו לפני ספרים שונים, כאמור בפרק הקודם, וביום ב' כ"ב אלול של"ח הוחלה העבודה בסדורו של הס' תנחומות אל והדפסתו, שנגמרה בירח סיון של"ט, ואחרי כן הופיע דברי שלום (ר"ח סיון ש"ם), והוגה ע"י ה"ר שלמה בה"ר שמואל ן' שושן וי"ל ע"ה ה"ר אלעזר בה"ר שבתי בלג"ד ז"ל, פסקים מהרשד"ם (ח"א, שמ"א) וח"ב (שמ"ב), דברי ריבות (א' אדר שני שמ"ב).

בשנה המאוחרת כמעט שבתה העבודה כולה, עקב הריגת נ"ד יהודים בעיר¹, זולת ספר קטנטן בשם בית תפלה שנדפס אז (שמ"ג), ואולם בשנה הבאה אור המדפיס חיליו ובהתאמתו יצאו לאור: תהלים ע"ת לספרדית (ר"ח טבת), פרדס רמונים (שמ"ד), קהלת יעקב (הוחלה הדפסתו ד' כ"ח תמוז שמ"ד — ד' כ"ח מרחשון שמ"ה), תרי"ע ע"ת לספרדית (שמ"ה), שו"ת ה"ר שלמה הכהן ח"א (נגמר ה' ח' ניסן שמ"ו), וס' יסוד התשובה, שהוחלה הדפסתו בשנת שמ"ג, ונשלם כולו ביום ד' תשרי שמ"ח, על ידי השותפים ה"ר אברהם ב"ר יצחק קרא מקאליש² וה"ר יקותיאל ב"ר אשר סופר מלבוב, המוכתרים בכתרים, אשר נפשם על זה הדפוס קושרים, למען עשות במסתרים, לקיומת עם רב להורות³. בימים ההם פרצה תבערה נוראה בעיר, וכמה בתי מדרשים, ואספות ספרים עתיקים חשובים נהיו לשרפת מאכולת אש. אחרי כן שרר בעיר דבר נורא, שהפיל בחרמשו אלפי חללים ובתוכם את הרב מ' אברהם די בוטון הנודע ע"י ספרו לחם רב. מאורעות אלה הם שגרמו לסגירת בית הדפוס.

VI האחים ה"ר אברהם וה"ר אברהם יוסף בת-שבע

האלוף והקצין ה"ר שבתי מתתיהו בת-שבע ורעיתו הגברת מ' פיוריטה³, הציעו, ערך שנת שנ"א, לפני שני בניהם ה"ר אברהם וה"ר אברהם יוסף, לכוונן בעיר מגורם בית דפוס ולהעשיר על ידו את שוק הספרים בחבורים מועילים בכלל, והיתה להם עזרתו של הגביר באחיו ה"ר משה די מדינה בטוחה, ביזמו לעשות מהדורה חדשה ומתוקנת ועם מלואים, מן פסקי אביו הרשד"ם בשלשה חלקים. אולם גם בפעם הזאת היתה המגפה, ששררה בשנות שנ"א—נ"ג, בעוכריהם, והפריעה אותם מהפיק זממם⁴, ובגלל זה עזב אז ה"ר אברהם בת-שבע את העיר, ופניו מועדות ארצה איטליה, ובעיר וירונה ערך בית דפוס כללי, ומחלקה עברית מיוחדת בתוכו, ופה אסף הר"א נסיונות במלא חפנים, בכל ענפי הדפוס ועבודתו, כמסופר בפרק זה.

בינתיים רכשו הוריו בעיר שאלוניקי חלק הגון מן החמר הטיפוגרפי של ה"ר יוסף יעבץ, וכמו כן עלה בידם לרכש מסגרת נחמדה שהיתה לפנים בדפוס ה"ר טוביה פואה בסביוניטה, וגם ה"ר משה די מדינה הזמין באיטליה, בויניציאה, אולי באמצעות הר"א בת שבע, — חמר טיפוגרפי מן היותר משובח ומצוין בעבורם, וכל "כלי הדפוס ואומנים טובים"⁵, לא חשך עמל, יגיעה והוצאות, כי אותה וגם כלתה נפשו להציב יד ושם לאביו.

1 השוה שו"ת מהרשד"ם ח"ג סמן קס"ה.

2 השוה על אדותו למעלה בפרק מנטובה.

3 היא היתה אלמנת הרופא ה"ר שלמה ב"ר מרדכי די מדינה.

4 עמנואל, שם עמ' ט'.

5 כן כתוב על השער מן שו"ת מהר"י קארו על אה"ע, וגם בהקדמת שו"ת הרשד"ם חלק או"ח

אחרי הגיעו הכלים השונים והחמר הטיפוגרפי מויניציאה הנה, ערכו הכל בביתו של ה"ר אברהם יוסף בת-שבע, ויאסף לביתו את הפועלים ה"ר סולימה ן צור, ה"ר בצלאל ב"ר מרדכי וה"ר קופארדו שבתי⁶, וביום ד' לירח כסליו משנת שנ"ד, הוחלה הדפסת מדרש רבה עם הגהות ה"ר יהודה גדליה הנזכר, — הלקוחות מתוך הספר אות אמת, — על הוצאות השותפים ה"ר משה די מדינה וה"ר אברהם ב"ר מאיר פאראצי, ונשלמה מקץ השנה, והגיהו ה"ר שלמה קלעי, — אביו של ה"ר ברוך קלעי המחבר ס' מקור ברוך, — וזולתו הופיעו עוד באותה השנה: מדרש חמש המגלות, שני חלקים הראשונים מן שו"ת הרשד"ם (כ"ד סיון), חלק השלישי מן שו"ת ה"ר שלמה הכהן (ג' כ"ו אלול),⁷ סדר זמנים (שנ"ד), וכמו כן הוחלה אז העבודה בסדור הס' עין יעקב שנשלמה הדפסתו בשנה המאוחרת, שנ"ה. אז שב הנה ה"ר אברהם בת-שבע מוירונה, ולקח הנהלת המוסד בידי החרוצות, ומאז ולהלאה נעשה הכל תחת השגחתו הנעלה.

ביום א' כ' טבת שנ"ה החלו לסדר המדרש רבה עם הפירוש מתנות כהונה, וכמו כן פעלו אז בהדפסת חלק השלישי מן שו"ת הרשד"ם, — שנגמר בכי טוב ח' כסליו שנ"ז, — מקץ שנת שנ"ה סדרו כבר את ס' התרומות שנשלם בדפוס ביום ו' י"ב תשרי שנ"ו, על הוצאות ה"ר משה די מדינה, ואחרי כן יצא לאור פירוש מגלת איכה לה"ר שמואל די וידאש (ח' תשרי — ד' ח' מרחשון, על הוצאות ה"ר אברהם ן עקרא ב"ר שלמה), שלחן ערוך ארח חיים (כסלו שנ"ו), מגדל דוד ע"מ גטין, זהר חדש (בחדש טבת ע"ה הר"מ די מדינה⁸, מקהיל קהלות (בחדש אייר), שארית יעקב (כ"ט תמוז) ושו"ת ה"ר יוסף קארו על ש"ע אה"ע (שנ"ז), הליכות עולם להר"י הלוי (שנ"ה, ע"ה הר"מ די מדינה), זמירות ישראל להר"י נגארה (שנ"ט), שארית יהודה (א' כסליו — ג' שבט), חשק שלמה (כסליו — ה' סיון ש"ס), שיר השירים (תרגום בלע"ז, ש"ס), משא מלך (ר"ח מרחשון), עצמות יוסף (ט"ו שבת — כ"ו סיון), נס' עין יעקב (שס"א).

בתקופה זו עלה הרעיון על לב המדפיסים להוציא לאור את תלמוד בבלי במהדורה חדשה, והציעו את תכניתם אשר זממו ומטרתם, לפני רבני העיר וחכמיה, שמצאה חן בעיניהם והפיקה רצונם, וימסרו אל ידיהם מכתבי המלצה. אגרות-המלצה אלו מסרו המדפיסים לאיש סודם ואמונם, אשר שם פעמיו אל תפוצות הגולה, ובאמרם עם הספר, כי „מלאכת ההדפסה מחבור גדול בענקים כזה מרובה ורחבה מאד, וצריך לכסף רב אשר לא יחשב, ע"כ תעלה עתירתנו לפני כל רואה ושומע לצאת לעזרת הגבורים בהתנדב עם בעזרתם, כי יביאו התלמוד גדול לידי מעשה עט ברזל ועופרת לזכות הרבים, וכל כסף אשר הונף ואשר הורם למצוה זו, וכל מרים תרומה להביא נדבה או הלואה, הכל יעלה ובא ליד מעלת החכם הענו החסיד כמ' יוסף פארדו יצ"ו, והוא אב במצוה פת ויניציאה... ועל השליח הנ"ל תביטו בעין יפה וחמלה, לתת לו בכל מקום ומקום צדה לדרך, שיוכל להתחזק וללכת לדרכו הלאה... כי רב הדרך גלילות איטליה ואשכנז אשר הוא סובב והולך...”⁹.

בלתי ספק עמדו מכשולים שונים בדרכם של המדפיסים, אשר הפריעו אותם להפיק זממם ומגמתם, ובינתים נאסף, מקץ שנת שס"א, אבי המדפיסים, ה"ר שבתי מתתיהו אל עמיו, ומאז והלאה הדפיסו מעט מזעיר, כמו ס' פתח עינים (שס"ב), ואחרי הפסקה של שלש שנים

הנהו אומר: „וגם זיכני ה' להדפיס גמרות ומסכתות” ולדאבונו נאבדו המסכתות האלו מתוך הקהל במשך הזמן, ולא נשאר מהן שריד או פליט.

6 השה אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, חלק ראשון עמ' קפ"ו בהערה.

7 את החלק השני מן התשובות ההן, הדפיסו בויניציאה בשנת שנ"ב, בדפוס זואן די גארא, „ע"י האחים מגזע בת-שבע יצ"ו.

8 והוגה ע"י ה"ר נפתלי ב"ר יוסף מצפת, וי"ל על הוצאות ה"ר יצחק הכהן.

9 השה כתבי הרב יא"מ (מכתב ק"ע), ועל אדות הר"י פארדו ראה שם בהערה 4 למכתב פ"א.

הופיע הס' תורת אמת (י"ד שבט — שס"ד — ג' ר"ח אייר שס"ה), בדק הבית (ה' כ"ג טבת שס"ה). ובוזה נסתיימה עבודתם והדפוס נסגר.

VII האחים ה"ר שלמה שמעון וה"ר משה

בשנת שע"א בערך, נוסד הדפוס של האחים ה"ר שלמה שמעון וה"ר משה בשאלוניקי. לדאבוננו נעלמו רוב הספרים ומסכתות הש"ס שהוציאו, כי יד העת הויה בהם¹⁰, ואולי נזכה שיתגלו עוד, במשך הזמן.

כעת נודעים רק הספרים המעטים האלה שיצאו מתחת מכבשי הדפוס הזה: לוח על טבלא לשנת שע"ב¹¹, בני שמואל (י"ד סיון שע"ג — במצות האחים ה"ר יהודה וה"ר שמעיא¹² בניו של המנוח ה"ר משה די מדינה הנ"ל —), ישיר משה (ו' ז' שבט שע"ד, על הוצאות ה"ר יהודה די מדינה הנ"ל), משפט צדק ת"א (ב' י"ב שבט שע"ה), משפט צדק ח"ב (שע"ו), עין יעקב (ש"פ), לקוטי מנחם (ג' ב' מנחם אב שפ"א). מסכת בבא קמא (ב' מר"ה מרחשון שפ"ב, והיא הוצאה הרביעית מדפוס זה)¹³.

לרגלי האש, שאכלה בשנת ש"פ איזה אלפים, מן הבתים שבשכונת היהודים בשאלוניקי, לא יוכל בית הדפוס להחזיק מעמד¹⁴.

VIII ה"ר אברהם גר צדק

כשלשים שנה חלפו עברו, מאז סוגר הדפוס העברי האחרון, ונחה שקטה העבודה כולה, אבל חסרונה היה מורגש מאד בעיר ואם בישראל כשאלוניקי, על כל צעד ושעל, ובכל שדרות הקהלה בכללה, ובפרט בין לומדי התורה ומשחריה, נהיה מוסד דפוס חדש לדבר חיוני, ולכן באה הדחיפה לכוננו, מן חוג האנשים החפצים להגדיל תורה ולהאדירה, והם הסבו והניעו את ה"ר אברהם גר צדק לפתוח הדפוס בשנת תי"א. ראשית מלאכתו היתה הדפסת שו"ת ה"ר חיים שבתי (בחדש אדר), תחנות לערב ר"ה וערב י"כ בית הקברות (תי"א), ואחרי כן המשיך להדפיס ולהוציא חסן ישועות (ג' ו' שבט), צוק העתים, שו"ת ה"ר שלמה הלוי (תי"ב), שי למורא (ר"ח אדר שני תי"ג), מסכת בבא מציעא (כנראה תי"ד) ועל השער נדפס: „עלינו לשבח בקול תודה לחכמים השלמים, פרנסי תלמוד תורה יע"א, אשר אזרו חיל ויצאו לעזרת ה', בתת הכסף המתוקן על ידי עושה המלאכה, מלאכת שמים, כדי להדפיס המסכתא הזאת לזכות את הרבים... ובעזר וסיוע מהרבנים המאירים לארץ ולדרים ולפי הנהוג בעיר שאלוניקי"¹⁵.

10 „נדפסה לפני פננים פעמים ושלש ולרוב תועלתם כלם כאחד נמכרו". כדברים האלה הדפיסו על השער מן מס' ב"ק (קרית ספר שנה הראשונה עמ' 295 הערה 4).

11 את הלוח הזה אנה מקרה טוב לידי לפני יובל שנים, ומכרתיו אז לידי הד"ר יוסף חזנוביץ ז"ל, — והנהו בספריה הלאומית בירושלים. — בקצהו נדפסו חרוזים בר"ת יהודה, שחברם כנראה הר"י די מדינה, בנו של ה"ר משה די מדינה.

12 שני בניו של הר"מ די מדינה החרו החזיקו באומנת אביהם, והוציאו הרבה ספרים על הוצאותיהם, וה"ר דוד קונפורטו יספר על אדותם בס' קורא הדורות: „החכם השלם שר וגביר כמה"ר יהודה די מדינה... שהרגו גוי ערל פתאם בפתח ביתו, מחמת קנאה ושנאה, והיהודים תפשוהו מיד ולקחו נקמתו ממנו ותלוהו". ואז היה אחיו ה"ר שמעיה אנוס לעזוב את העיר, כפי שהודיע בהקדמתו לס' בן שמואל (מנטובה שפ"ב). השוה רחזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"ג עמ' 303 והלאה, עמנואל, גדולי שאלוניקי, עמ' קצ"ה.

13 קרית ספר שנה ראשונה עמ' 295 בהערה 4.

14 השוה שם, עמ' ט'. גם בשנת שצ"ב (כ"ב כסלו) „המטיר ה' את מטר ארץ שאלוניקי אבק ועפר... כל היום ההוא וכל הלילה" (הר"י סמברי בס' דברי יוסף).

15 מאמר על הדפסת התלמוד עמ' רכ"ו.

אחרי זה הופיעו: דורש משפט, מורה צדק, וס' תאוה לעינים (ר"ח סיון תט"ו) ואז פסקה העבודה בגלל מות המדפיס, והספר האחרון כבר נשלם אחרי מותו.

IX. ה"ר אברהם גבאי, דפוס חברת תלמוד תורה; והבאים אחריהם

ה"ר אברהם ב"ר ידידיה גבאי המכונה כף נחת, למד אמנות הדפוס לכל ענפיו בבית אביו, בעל בית הדפוס שבעיר ליוורנו מקום מולדתו, ומשם העביר את החמר הטיפוגרפי עירה אומיר, ואחרי כן העבירו, ערך שנת תמ"ד, הנה. פה הדפיס ספרי תפלות ולמוד, אשר רובם נאבדו מתוך הקהל, ונודע לנו רק ס' רננת מזמור (תמ"ז). עקב דברי-הריבות בשערי העיר שאלוניקי, בין בני העדה אשר החרו החזיקו אחרי המאמינים בשבתי צבי, ובין יריביהם, ובגלל תפוצת המלחמה שפרצה בשנת תמ"ח, שבתה העבודה כולה בדפוס¹, והמדפיס לא החזיק מעמד נגד הפרעות האלו.

בשנת תנ"ד עבר הדפוס לרשות חברת תלמוד תורה שבעיר, ועמד תחת השגחת הממונים והפרנסיים ה"ר אברהם ב"ר דוד נחמן וה"ר יוס טוב ב"ר משה קאנפילייאש, ובמשך שנת תנ"ד עבדו בסדורו של המחזור כמנהג קאטאלוניה, שנגמר בדפוס ערב ראש השנה תנ"ה „במצות פרנסי ומנהיגי הזמן”².

אחרי הפסקה הוחלה עוד הפעם המלאכה „ונדפס עתה מחדש באותיות חדשות, נעשו לדרישת ובקשת והשתדלות מפרנסי ומנהיגי הזמן של תלמוד תורה”³, מסכת ברכות, ביצה (תס"ה) בבא מציעא (תס"ו), כתובות (תס"ז), אז נאסף המדפיס ה"ר אברהם גבאי אל עמיו, ואחרי מותו עברה הנהלת מוסדו לידי ה"ר אברהם נחמן, ומאז והלאה נעשה הכל תחת השגחתו. כבר בשנת תס"ט הופיע הס' לקט יוסף ועוד ספרים אחרים, ויהיו המסדרים והפועלים: ה"ר שמואל ב"ר משה שיגילמאס, ה"ר יעקב ב"ר עוזיאל שלמה וה"ר סעדיה אנגיל, ומשרת המגיה היתה מוטלת על שכמו של ה"ר מנחם קריספין.

ה"ר אברהם נחמן הפסיק אחרי כן את עבודתו בדפוס השאלוניקאי, ובשנת תע"א אנו מוצאים אותו והנה הוא שיתף את חברים שונים שבעיר קושטא, והדפיסו יחדו חדושי ה"ר נסים גירונדי ע"מ גטין, ואולם בשנה המאוחרת שב על כנו לשאלוניקי, פה הרחיב והגדיל עשה בעבודת הדפוס, בהשתתפו את מכירו הרי"ט קאנפילייאש הנ"ל, וצלחה בידיהם להדפיס ספרים גדולי הכמות, כמו: תורת חיים (תע"ג-ה'), פני שלמה (י' מרחשון תע"ו) — י' תמוז תע"ז), חדושי ה"ר ברוך אנגיל ותשובותיו (תע"ז), כרם שלמה (מ' לספירה), סדר תחנות (תע"ט), בית שלמה (ת"פ).

המגיהים היו אז: ה"ר יו"ט ב"ר מיכאל הכהן (תע"ה-ז), ה"ר שלמה אמארייליו (תע"ט) וה"ר מנחם קריספין; הפועלים: ה"ר דוד ב"ר אליהו בן דוד, ה"ר משה ב"ר יצחק קאלאהורה וה"ר שמואל ב"ר משה שיגילמאס, המסדרים: ה"ר אברהם ב"ר יצחק שלום וה"ר יהושע ב"ר דוד צורי. המפזר האותיות: ה"ר משה ב"ר שמואל פאלקון.

מאמצע שנת ת"פ והלאה, נכנס עמהם בתור שלישי בברית גם ה"ר משה פאלקון הנ"ל, ויבחרו את ה"ר חנניה ב"ר יעקב שאול למגיה הספרים, והופיעו אחרי כן: בית שלמה, בני יוסף, עדות ביעקב (ת"פ), משכנות יעקב (תפ"א), תורת חסד (בחדש תשרי תפ"ב), נאמן שמואל (סיון תפ"ג). בתקופה זאת נוספו על המסדרים: ה"ר סעדיה המכונה בכור ב"ר שמואל אנגיל וגם אחד השותפים ה"ר משה פאלקון, והפועלים: ה"ר דוד ב"ר אליהו בר-דוד וה"ר שמואל ב"ר משה. אחרי זמן מה נפרדו השותפים וה"ר אברהם נחמן בלבד הוציא והדפיס ספרים שונים.

1 השוה עמנואל, גדולי שאלוניקי עמ' י"א.

2 בשער מחזור קאטאלוניה שנדפס בתקופה זו.

3 בשער ס' פני שלמה (שאלוניקי תע"ז).

כמו: מעיל שמואל (תפ"ה), גדולת משה (תפ"ז), זבחי שלמים (תפ"ח), חדושי הרשב"א על שבועות (תפ"ט), ובשנת ת"ץ הדפיס גם ה"ר יו"ט קאנפיליאש בלבד את חלק הרביעי מן שו"ת ה"ר שלמה הכהן.

בשנת תצ"ב עמדה חבורה חדשה אשר חבריה היו: ה"ר יו"ט קאנפיליאש, ה"ר משה פאלקון וה"ר סעדיה אנגיל הנזכרים למעלה, וידפיסו את הס' משפטים ישרים (נגמר בחדש אלול תצ"ב), שהגיהו ה"ר מיכאל הכהן הנ"ל, באר יצחק (תצ"ה), טירת כסף (תצ"ו), ובשנת תצ"ז נסוג הרי"ט קאנפיליאש אחור מההשתתפות, ושני המדפיסים הנשארים הוציאו יחדו את הספר יוסף עליכם (תצ"ז).

הדפוס של חברת תלמוד תורה עבר בשנת תצ"ט לרשות המחוקק והמדפיס ה"ר בצלאל הלוי אשכנזי, ובשנה הראשונה לעבודתו הופיעו אצלו הס' לחם הפנים, גדולת משה וזהרי חמה, ועד שנת תקי"ד הדפיס המון ספרים, וכולם "בחצרות בית תלמוד תורה", ובאותה השנה עזב את ארץ החיים. ויעבדו בביתו המסדרים ה"ר אברהם ב"ר משה רוזאניס⁴, ה"ר יחיאל מיכל ב"ר יעקב כ"ץ אשכנזי, והפועלים היו ה"ר יוסף קאנפיליאש, ה"ר אברהם ב"ר משה בנבנישתי בן רובי, ה"ר משה ב"ר גבריאל הלוי אשכנזי וה"ר משה פאלקון. מלאכת ההגה נעשתה על ידי יוסף בן רובי, ה"ר אברהם נחמן וה"ר יצחק המכונה בכור הירירה.

אחרי מות המדפיס ה"ר בצלאל הלוי, עבר דפוסו לרשות שני בניו ה"ר יהודה וה"ר שמואל, האחים יתמי" והם המשיכו המלאכה והעבודה וינהגו אותה עד שנת תקכ"ד, ובמשך עשרת שנות אלו עבד בדפוסם בתור מסדר ה"ר אברהם רוזאניס הנ"ל, המפורסם היו ה"ר יצחק בן דוד וה"ר רפאל רוזאניס. הפועלים ה"ר שמואל צבי הירש אשכנזי, ה"ר ישראל מורדוך, וה"ר אנגיל הלוי קארו, ה"ר אברהם בן רובי, ה"ר רפאל פראנקו, ה"ר יוסף ן יקר, וה"ר יעקב קאנפיליאש, ומלאכת הגהת הספרים נעשתה בידי ה"ר יוסף שמואל ב"ר שמואל יוסף מודיליאנו וה"ר יצחק ב"ר אברהם שאריאנו.

האחים המדפיסים ה"ר יהודה וה"ר שמואל מכרו בשנת תקכ"ו את בית דפוסם עם הכלים אשר בתוכו לה"ר שבתי נחמה ושני בניו ה"ר חיים נחמה וה"ר חיים אברהם נחמה, ויעבדו בביתם המחוקק ה"ר סעדיה ב"ר יהודה הלוי, והמדפיס ה"ר חיים אברהם נחמה הגיה בעצמו את הספרים. הפועלים היו בתחלה ה"ר יוסף עזרתי, ה"ר יעקב יקותיאל, ה"ר יהודה סוחו וה"ר בנימין צהל (תקכ"ו). משנת תקכ"ח והלאה התחדשו הדפסת מסכתות התלמוד: "להיות כי מעלת הפרנסים של ת"ת הגדול... חשקה נפשם וגמרו בדעתם להדפיס מסכת... לצורך התלמידים שבת"ת... ומפני כי כן דרך התלמידים להוליך בידם הגמרא... ולפעמים שוכחים אותם בבית רבם ולוקחים אחרים ועי"ז בקרב שנים באים לאיבוד ע"כ רצו מעלת הפרנסים נר"ו שנדפיס בראש כל דף אותיות ת"ת ואנחנו המדפיסים עשינו רצונם ואנחנו [הדפסנו] בקצת דפים של הגמ' בראש הדפים אותיות ת"ת למען תהיה למוזכרת"⁵.

משנת תקכ"ח והלאה נהל הרח"א נחמה את מפעלו בסיועת חברו ה"ר סעדיה ב"ר יהודה הלוי, ואלה שמות הפועלים העובדים בבית הדפוס. ה"ר אליהו בכור ן שאנגי, ה"ר אברהם גאחון, ה"ר ברוך טורים, ה"ר ברוך עזרתי, ה"ר מיכאל ערוך וה"ר בצלאל יהודה הלוי, אחיו של המחוקק ה"ר סעדיה. לפי הנראה נסגר הדפוס מסבות חומריות.

X השותפים ה"ר רפאל יהודה קלעי וה"ר מרדכי נחמן

בשנת תקי"ד, בשנה האחרונה לחיי ה"ר בצלאל הלוי עלי אדמות, אנחנו מוצאים את השותפים המדפיסים פה, ה"ר רפאל יהודה ב"ר ליאון קלעי וה"ר מרדכי נחמן, שהנם עובדים

4 אין להחליפו עם ה"ר אברהם ב"ר מאיר רוזאניס הנזכר למעלה.

5 השה קרית ספר שנה ראשונה עמ' 302.

גם הם "בחצרות בית תלמוד תורה", ומדפיסים ספרים רבים עד שנת תקמ"א, ובאותה השנה שבתה המלאכה בסבת מות המדפיס ה"ר רפאל יהודה קלעי.

בדפוס זה עבדו הפועלים העוסקים ה"ר יעקב ב"ר משה הלוי (תקט"ו), ה"ר דוד ב"ר וידאל נחמן (תקי"ז), ה"ר פנחס ב"ר יוחנן קלעי (תקי"ח-מ"א), ה"ר משה פאלקון (תקי"ח-ד), ה"ר יעקב ב"ר אברהם יקותיאל (תק"ך-כ"ט), ה"ר אלעזר ברכה (תקכ"ט), ה"ר דוד ב"ר ישראל שלמה ישראל-יגה, ה"ר יאודה אנגיל יעקב הלוי (תקל"ח). המגיהים היו, ה"ר שמואל סורנגה, ה"ר שמואל מרדכי וה"ר יוסף ן יעיש.

בשנת תקמ"ד השתתף ה"ר מרדכי נחמן את ה"ר חיים ליאון קלעי, בנו של שותפו המנוח, ויחדו עבדו עד שנת תקמ"ח, וידפיסו המון ספרים, ובביתם עשו הפועלים האלה את המלאכה. המסדרים: ה"ר פנחס קלעי, ה"ר דוד ישראל-יגה (תקמ"ד), ה"ר אברהם פסח וה"ר אברהם גאחון (תקמ"ח). הפועלים: ה"ר שלמה שאלתיאל (תקמ"ד), וה"ר בצלאל ב"ר יהודה הלוי אשכנזי (תקמ"ח).

ערך שנת תקמ"ט שיתף ה"ר מרדכי נחמן את מסדרו ה"ר דוד ישראל-יגה, ועד שנת תקס"ו עבדו יחדו בהתאמצות יתרה, למרות גילו של "הישיש ה"ר מרדכי נחמן", והוציאו ספרים רבים, ובתוכם אחדים שנדפסו בתקופה זאת, שנזכר עליהם רק שמו של הר"מ נחמן בתור מדפיס, ועל הפועלים הנזכרים הוסיפו עוד: המסדרים ה"ר פנחס קלעי, ה"ר ברוך סוחו (תקנ"ה), ה"ר בנימין צהל, ה"ר אליהו ן שאנגי, ה"ר יוסף עזרתי, ה"ר אברהם ג'אחון (תקנ"ט), ה"ר שמואל המכונה בכור פארדו, ה"ר שלמה הלוי (תקס"ה), ה"ר אברהם פסח וה"ר יצחק ישראל-יגה (תקס"ה). הפועלים היו ה"ר רפאל ן עזוליי, ה"ר סעדיה הלוי אשכנזי (תקנ"ה), ה"ר ברוך טורים, ה"ר מיכאל ערוך, ה"ר יהודה סוחו (תקנ"ט) וה"ר יצחק מירקאדו ייני (תקס"ה). המפזרים, ה"ר שלמה הלוי ן שמואל הררי המכונה בכור (תקנ"ה) וה"ר בצלאל הלוי (תקנ"ט). המגיהים היו ה"ר יעקב חי ן חסון וה"ר משה אלנבה.

XI ה"ר סעדיה וה"ר בצלאל בני ה"ר יהודה הלוי אשכנזי

ה"ר יהודה הלוי אחד, "יתמי" ה"ר בצלאל הלוי אשכנזי, זכה לשני בנים, שם האחד ה"ר סעדיה ושם השני ה"ר בצלאל.

א) הבכור ה"ר סעדיה, מי שהיה בחייו הפרטיים אחד פרנסי הקהלה, יסד בשנת תקנ"ז בית דפוס, באותיות זקנו ה"ר בצלאל הלוי אשכנזי, המובאות הנה מקושטא' וערך הכל בביתו של הגביר באחיו, ה"ר שבתי נחמה, אשר בו עבד גם בנו ה"ר חיים אברהם נחמה, ושכם אחד הדפיסו והעשירו את הספרות התלמודית, ובשנות תקס"ב-תק"ע שיתף עמם גם ה"ר יוסף ב"ר יצחק מולכו.

ואלה העובדים בדפוס הזה: המסדרים, ה"ר בנימין צהל, ה"ר אליהו ן שאנגי, ה"ר יוסף עזרתי, ה"ר יצחק מירקאדו ייני וה"ר אברהם ג'אחון (תקס"ב-פ"א), ה"ר משה ואחיו ה"ר חנוך פיפאנו (תקפ"א). הפועלים הם: ה"ר אברהם פסח וה"ר בצלאל הלוי, אחי המדפיס ה"ר סעדיה (תקס"ב), המפזר האותיות ה"ר ניילי בון הלוי, והמגיה היה ה"ר אליהו ב"ר יוסף חזן.

המדפיס ה"ר סעדיה נאסף אל עמיו בשנת תקפ"א, ודפוסו נסגר.

ב) ה"ר בצלאל הלוי אחי המדפיס המנוח, אף הוא פתח לעצמו בית דפוס בשנת תקע"ח, ואת בנו הנולד לו ערך תקפ"ב קרא בשם סעדיה, להקים שם לאחיו.

בדפוס ה"ר בצלאל הלוי עבדו: ה"ר ברוך סוחו, ה"ר אברהם ג'אחון וה"ר אברהם פאסי (המסדרים), ה"ר שבתי לאלוף (הפועל), ה"ר יצחק ג'אחון (המפזר), והמגיה היה ה"ר יעקב ב"ר משה חזן, ניין ונכד לה"ר אליהו האתמרי. העבודה בבית דפוס זה לא האריכה, כי המדפיס הר"ב לוקח גם הוא למרומים בשנת תקפ"ה, ואולם איש פלאי המשיך את המלאכה תחת

אפירמא: „יתמי ה"ר בצלאל הלוי", עד ערך סוף המאה החמשית, והעושים המלאכה היו: ה"ר משה פיפאנו המסדר, ה"ר משה אנגיל המפור, ועוד אחדים מן הפועלים הנזכרים למעלה. ויהי כי גדל ה"ר סעדיה בנו של המנוח ה"ר בצלאל הלוי, ויעש גם הוא אומנת אביו ובני משפחתו, בדפוסו שהקים על כנו בשנת תר"ב¹ על שמו, והדפיס בו ערך שלשים שנה ספרים רבים, עד ערך תרכ"ה, והמגיה ה"ר משה יעקב ן' גבאי (תר"ב), וערך תרכ"ב, ה"ר יצחק מולכו.

XII ה"ר יוסף וה"ר שאול בניו של ה"ר יצחק מולכו

ה"ר יוסף מולכו הנזכר, שנסוג אחר מההשתתפות בדפוס ה"ר סעדיה ב"ר יהודה הלוי, בשנת תק"ע, יסד בשנה הזאת דפוס לעצמו ובו עבדו ה"ר ברוך סוחו, ה"ר יצחק ישראלגה וה"ר בצלאל הלוי (המסדרים), ה"ר שלמה הלוי, וה"ר דוד פנחס (הפועלים), וה"ר בנימין מאלסאנו (המפור), ויוציאו המון ספרים גדולים הכמות במשך שנים רבות, ועוד בתחלה המאה השביעית אנחנו מוצאים את ה"ר שאול ב"ר יצחק מולכו, אחי המדפיס הנ"ל, והנהו מוציא בשנת תר"א מסכת ברכות עם פירש"י לתועלת הלומדים בתלמוד תורה והשיבות², ובדף מיוחד המצורף אליה נדפס:

„גזירה דאורייתא, קדמ"ה אל אר"ש, כי זה שנים רבות שנדפס' מס' ברכות לתשוקת תנב"ר, כדי שימצאו ביד התנוקות ללמוד בה, ומאז ועד עתה ספו תמו ואינן בנמצא רק אחד מעיר, ותנוקות שב"ר ה"י התאו תאוה לקרוא לדת"ן, אי לזאת רוח ה' נוססה לשני צנתרות הזהב תרי גיס"י דהנר"א ה"ה הגבירים הרמים רודפי צדק, מחזיקי כל בדק, כמוה"ר אליהו הכהן וכמה"ר אברהם בכ"ר שבתי הי"ו וחבריו, ונדבה רוחם כדי לזכות את הרבים, ונתנו לכסף מוצא ולחזור למען דפו"ס את ישראל מס' ברכות הנז', לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל, ויגדיל תורה ויאדיר, בכל עיר ועיר וכפרים ועיירות אשר שם בני ישראל... לאחזוקי טיבותא הללו בעלי מצות ראויין לברכה... ודא גזירה... כל אשר יכנה בשם ישראל, כי לא יוכל ולא יורשה לקנות או למכור או לעשות חליפין במס' ברכות הנז'... ולכן החיוב מוטל לפרנסי ולממוני ת"ת והמלמד מתשב"ר די בכל אתר ואתר, לעמוד משמר מול משמר, כי אחרי שגמר התינוק ללמד בה, שיקחה מידו וליתנה ביד תינוק אחר בלא כסף ובלא מחיר, ובכך ע"ז הדרך חוזר חלילה... שלהי חדש טבת התר"א ליצירה פה שאלוניקי. שאול בכמהר"ר יצחק מולכו זלה"ה. זולת הדפוסים שרשמתי מלמעלה, היו קימים עוד בשאלוניקי הדפוסים האלה: א) של ה"ר שלמה מולכו המדפיס הס' חסד לאברהם בשנת תקע"ד. ב) דפוס ה"ר חיים זאב אשכנזי בשנות ת"ר—תר"ך, ואצלו עבד המגיה ה"ר משה יעקב ן' גבאי. ג) דפוס ה"ר יצחק בכור אמאראגי, שסדר הספרים באותיות וינה עד תרי"ג, העוסקים במלאכת הקדש ה"ר שבתי אלאלוף, ה"ר יצחק ג' אחון, הפועל ה"ר מיכאל אליסף והמשתדל ה"ר אליהו משה זאדארנה. ד) ה"ר אליהו פראגי (ת"ר). ה) יצחק גאחון אשר העביר הנה את דפוסו מעיר קושט', ויעסוק במלאכה בשנות תר"ח—י"ג, ובבית דפוסו כהן ה"ר אליהו משה זאדארנה הנ"ל בתור משתדל. ו) דפוס החדש של גמילות חסדים (תרכ"ז—תרנ"ט). דפוס חברת עץ חיים (תרל"ז—נ"ח). ח) דפוס אסטרונומיה (תש"א).

רשימה מפורטת מן הספרים הרבים שהופיעו בשאלוניקי, בדפוסים השונים ובשנות המאות האחרונות, ימצא המתענין ברבעון הביבליוגרפי קרית ספר שנה א' ג' ו' מהר"י ריבקינד, שנה ז' מהר"א יערי, וגם במאמרו של הר"א דוקר, שנה ז' וח'.

1 הס' אור החמה היה ראשית מלאכתו, „ומחמת קורות הזמן נאבדו כמה דפים" (כ"כ על שער הספר שנדפס בשנת תר"ב).

2 השוה בעתון הביבליוגרפי שנה שמינית עמ' 57.

ג. פאס (Fez)

בעיר פאס אשר במדינת מארוקו בצפון אפריקה, היושבת על חוף הים, שהיתה שנים רבות גם בירת המדינה, האחזו היהודים מימות קדם, ואנחנו מוצאים בתוכם בימי הבינים, אנשים רמי המעלה ואדירי התורה והמסרה, כמו ה"ר יצחק אלפסי, בעל ההלכות, ועוד אחרים שהאצילו משאר רוחם על אחיהם שבגולה, ויהיו להם לנס ולמופת, בהורותם למו איזה דרך עליהם ללכת, לשמור את משמרת הקדש, ואת המעשה אשר יעשון.

ברבות הימים והשנים, השתרגו עלו על צואריהם, בעטים של שכניהם הערבים, צרות ותלאות לאין ספור, ובגלליהם ירד מצבם התרבותי-הספרותי פלאים, עד כי אזלת ידם ואפס עצור ועזוב במסרת האבות והספרות התלמודית, יען טרם מצאו ידיהם בבית המדרש.

בצאת בני ישראל, במחצית המאה השלישית מן האלף הנכחי, מארצות אספמיה פורטוגליה, במצות המלכות הרשעות וכנסית הקטולית, ויבקשו למצוא מנוח לכף רגלם, התישבו רבים מן הפליטים ההם בעיר הזאת, בתקותם למצוא פה מקלט לנפשם העיפה ואפשרות לכלכלת ביתם.

על אף המכשולים השונים שעמדו לשטן להם על דרכם¹, זכו רבים מן הפליטים להתישב פה ולקבוע יתד במקום נאמן, ואלה שהביאו עמם מארצות מולדתם נכס ספרותי-תלמודי, הפיחו בין שדרות אחיהם התושבים הותיקים, רוח חיים חדשה, ולאט לאט השפיעו עליהם והלהבו לבותם אל למודי התורה והתעודה, עד כי באה העת המוכשרת ליסודת בית דפוס עברי, למען החזיר על ידי אמצעותו עטרת תפארת התורה ליושנה.

התעודה הזאת העמיסו על שכמם ה"ר שמואל ב"ר יצחק המכונה נדיבות ובנו ה"ר יצחק, לפי הנראה אספו האנשים האלה את נסיונותיהם לפנים בעיר אשבונה, בדפוסו של ה"ר אליעזר טולידאנו, שלקחו להם את עבודותיו, למופת, ויחקקו בשנת רע"ו אותיות מרובעות ורש"י, בתאורן — האופי של הדפוסים בארצות מוצאן, ולמרות התאמצותם אי אפשר להשוות פרי עבודתם לדפוסים ההם, אבל כונתם היתה רצויה, וידפיסו:

(א) **אזהרות**, לה"ר יצחק ב"ר ראובן, בתבנית קטנטנה².

(ב) **אבודרהם**, פירוש התפלות לה"ר דוד ב"ר יוסף אבודרהם (באותיות רש"י ותחלת המאמרים באותיות מרובעות גדולות, בגודל פוליו, שתי מחלקות על העמוד). נדפס אות באות כמו הוצאת אשבונה הראשונה, ורק בקולופון שזה לשונו, אנחנו מוצאים שנויים מעטים:

„נברך שם כבוד נורא תהלות	שהוא סבה להתחיל כל תחלות
והוא קדמון ואין קץ לו ותכלה	והוא ראשון והוא נורא עלילות
והוא עוזר לכל עושה רצונו	והוא סומך ומקים כל נפלות
עזרנו ברוב עזר להשלים	בחפצנו פירוש סדר תפלות
אשר חיבר גדול דעה והשכל	אבודרהם בכנוי אב למעלות
בחיבור זה יפרש הדברים	כפי סדרם בעניינם סלולות
עשוי בדפוס כמו צלם אלי"ם	בהגהות ישרות גם מעולות
אשר נשלם ביום חרבה הטוב	גדול כח ליישר הפעולות
והחדש לישראל לטובה	שמו כסלו שנעשו בו פליאות
שנת עזרה בשוב הה"א אלפים	ליום המציא האל כל העולמות

1 השוה שבט יהודה (סמן ג"ג-ג"ה), לקוטים שונים לה"ר א קפסלי עמ' 75, נר המערב להרי"מ טולידאנו, ובמאסף מזרח ומערב שנה ד' עמ' 259 ועמ' 383.

2 ה"ר משה ב"ר שמואל מניר, מי שהדפיס בויניציאה בשנת ש"ג את האזהרות, שנשאר רק טופס יחידי ממנו בבית המדרש העליון לרבנים בברלין, אומר, כי „נדפסו בפאס המהוללה זה כמה שנים“.

לשם ואם לכל ראשי קהלות
וכל טובות בתוכה הם כלולות
שמו שמואל בכנוי נדיבות
בצרור חיים אל אל גורא עלילות
שמו יצחק בנו אבי אמונות
אשר אין קץ למספרם בגילות
להודות אל ובלבבם מסלות
וגם תמיד יקבל רוב גמולות
במו זכו בראשית הגאולות
במו ספר וגם בכתב מגלות
לברך שם כבוד גורא תהלות".

במתא פאס בתוכה יש קהלה
חכמים בה וגם ראשי ישיבות
על יד נכבד וגם ירא אליהם
בנו יצחק תהא נפשו צרורה
ועל ידי אנוש משכיל ונבון
ותאותם להרבות בספרים
ללמדם לכל חפץ לקראם
ישלם אל שכר טובם ויושרם
ובימיהם אזי נזכה גאולה
ואז נשיר בשיר חדש בבית אל
יגדל במ ויחיש קץ לגלות

ג) מסכת עירובין, עם פירש"י (באותיות רש"י ותחלת המשנה והגמרא באותיות מרובעות גדולות, בתבנית פוליו), "נשלמה המלאכה יום ראשון עשרה ימים לכסלו שנת הרפ"ב לפרט".

ד) מסכת ראש השנה, כמו מסכת עירובין.

ה) מסכת קדושין, כמו הנ"ל.

ו) הלכות ר' אלפסי

ז) הלכות שחיטה.

ח) טור השן משפט.

בלתי ספק הופיעו פה עוד ספרים אחרים.

בהקדמת המדפיס יסופר³, כי לא יוכלו להשיג נירו לדפוס, יען ממשלת ספרד הרשעה, אסרה למכור להם הניר.

אחרי הפסקה של ארבע מאות ויובל שנים, הקימו פה השותפים ה"ר מסעוד שרביט וה"ר עמרם חזאן בית דפוס, והנם עובדים מאז שנת תר"ץ עד היום בקנה-מדה צנוע.

ד. אדריןאפולי (Adrianopol)

האחים ה"ר שלמה וה"ר יוסף יעבץ, המדפיסים שבעיר שאלוניקי, העבירו בשנת שי"ד, שנת הדבר, את בית דפוסם עירה אדריןאפולי, וידפיסו בעיר הזאת את הספר שבט יהודה לה"ר שלמה ן וירגא, ובהגמרו הביאו תחת מכבשי דפוסם את הספר שארית יוסף לה"ר יוסף ן וירגא, שנשלם בדפוס א' אלול שי"ד, ובהקדמתו אומר המחבר: "הקבוץ הקטן הזה קבצתיו בשנת מכת הדבר, והמדפיסים ואני העני מבוהלים ורדופים היינו כל היום ורצוא ושוב על עסקי קבורה, לכן קצרתני כמה כללים שהיה בלבי לכתוב, גם ידעתי ימצאו טעיות לרוב הרעדה והבהלה." הוצאות הדפוס לספר הזה נתן ה"ר אברהם ב"ר אברהם.

בירח שבט משנת שט"ו, הוחלה עבודת הדפוס במלאכת הס' פירוש מסכת אבות מאת זקנם של המדפיסים, המפורסם בשמו ה"ר יוסף יעבץ הדורש, שנגמרה בחדש אדר שני בזאת השנה, על הוצאות האחים ה"ר אפרים וה"ר אלקנה הכהן.

אחרי כן חדלו האחים המדפיסים לעבוד בעיר הזאת ונפרדו. ה"ר שלמה יסד בית דפוסו בעיר הבירה קושטא וה"ר יוסף אוה למושב לו את העיר שאלוניקי כמבואר בפרק זה.

3 לספר אבודרהם, לפי עדות הר"א דיינארד בס' עתיקות יהודה עמ' 11.

ה. מצרים (Cairo)

ה"ר גרשם בן זקוניו של המדפיס ה"ר אליעזר שונצינו, הנולד בקושטא' אחרי מות זקנו בשנת רצ"ד, ונקרא בשם זקנו המדפיס הנודע לשם ולתהלה בכל ארצות התבל. אביו ה"ר אליעזר חנך את בנו זה, בהיותו עוד עול ימים, לעבוד מלאכת הקדש, בדפוסו הוא, ואחרי מותו, פעל בדפוסו של ה"ר משה פרנס, שהמשיך המלאכה בדפוס ה"ר אליעזר, הנשאר אחרי מותו כצאן בלא רועה, וימלא את מקום ה"ר אחרייו. ה"ר גרשם הצעיר, פנה עורף לעיר הבירה קושטא', ומסבה בלתי נודעה עזבה והשתקע בעיר מצרים. פה התמסר להמשיך ולעבוד את מלאכתו, ובאחד עשר לחדש טבת שי"ז, הדפיס והוציא ס' רפואות התלמוד, וכמו כן יצא באותה השנה (י"ט שבט) מתחת מכבשי דפוסו ס' פתרון חלומות לרב האי גאון. שני הספרים האלה נתגלו בגניזה שבקהיר, ואולי הוסיף להדפיס שם עוד ספרים, אבל מחוסר קשר ומגע עם ארצות אחרות, נשארו הספרים בארץ תוצרתם, וארבע מאות שנה טרם נודע קיומם בתבל, עד שנתגלתה הגניזה. כבר הודעתני, בפרק קושטא', כי ה"ר אברהם ב"ר משה יתום, עזב את העיר הבירה, ויצא לגור למצרים. הוא למד את מלאכת הדפוס אצל ה"ר יונה ב"ר יעקב ובביתו עבד, וכנראה נקרא הנה, על ידי הגביר ה"ר אברהם צדיק, בשנת תצ"ט, ויערוך את הדפוס וכל כליו, בעזרת אחיו ה"ר יעקב, ובשנה המאוחרת, ת"ק, הדפיסו את הס' חק לישראל כולה, בשני כרכים, ויתמכו אותם המסדרים ה"ר שלמה שחאתה ב"ר שמואל גזאל, וה"ר אהרן ב"ר יצחק נחמיאש, והפועלים ה"ר ישראל ב"ר יעקב וה"ר גרשון ב"ר שלמה.

ו. צפת (Safed)

המדפיס הנודע ה"ר אליעזר ב"ר יצחק אשכנזי מפראג, מי שהיה אחרי כן מדפיס בעיר לובלין¹, ובדרך נסיעתו לארץ הקדושה, התמהמה שנים אחדות בקושטא', ובה הדפיס ספרים אחדים, ובספר האחרון מעבודתו, מקור ברוך, שגמרו ו' אייר של"ו, הנהו אומר בסופו: „היושב בצער גדול השם ירחם עליו בזכות אבותיו, וכאשר זכר אלקים את בריתו אשר כרת עמנו בחורב העיר ה' את לב אליעזר המדפיס לשכון כבוד בארצנו"², והוא בא בשנת ה' היה עוזר לי (של"ז) עירה צפת כונן והעמיד את דפוסו וכליו בביתו של ה"ר אברהם ב"ר יצחק אשכנזי. ביום ו' א' סיון של"ז הוחלה המלאכה בסדור ס' לקח טוב על מגלת אסתר, מה"ר יו"ט צהלון, שנשלם בדפוס ביום ד' ז' תשרי של"ח. אחרי שנגמרה הדפסת הספר הזה החל, ביום ג' כ"ה מרחשון לסדר את הס' קהלת יעקב על מגלת קהלת מה"ר משה גלאנטי שנגמר בדפוס ביום ד' י' אלול של"ח, ואל השער השתמש המדפיס במסגרת שהביאה עמו מלובלין, ואשר אחנו מוצאים אותה גם על הס' פחד יצחק שהדפיס שם. ביום ד' ר"ח מרחשון של"ט סדר המדפיס את הספר שר שלום על שיר השירים מה"ר שמואל אריפול, שנגמרה הדפסתו כ"ג ניסן של"ט (עם מבוא מה"ר אלישע גאליקו ושיר מה"ר משה ן' מכיר), ולפי הנראה, הדפיס ה"ר אליעזר בימים ההם, שו"ת מהר"י וייל, שנודע ממנו

1 השוה תולדות הדפוס העברי בפולניה עמ' 50.

2 בהקדמת ס' לקח טוב הנ"ל.

טופס יחידי שהיה לפניו בספרית הר"א מרצבכר ועבר לרשות הספרייה העירונית שבפפא"מ¹. בשנת שמ"ו אנחנו מוצאים את המדפיס, והנה הוא התמהמה שנה תמימה בקושטא, ובמשך אותה השנה הנהו סדר לדפוס את הס' לב חכם, ואולם באותה השנה שב לצפת והדפיס, ביום ד' אדר שני, את הס' זמירות ישראל להר"י נגארה, אחרי כן גם הבריתא דרבי אליעזר (י' אייר שמ"ז).

לפי הנראה, ערך המדפיס הר"א אליעזר את שני בני הר"א אברהם אשכנזי, את הר"א יצחק והר"א יעקב לדעת מסתרי העבודה, והם עזרו ותמכו בידיו, ובתקופה זו מת הר"א אליעזר, וכל החמר הטיפוגרפי נפל בגורלם לירשה, אך הם לא המשיכו בעבודת הקדש. אחרי הפסקה של מאתים וחמשים שנים, בא הנה המדפיס הר"א ישראל ב"ק מברדיטשוב, והקים את דפוסו פה בשנת תקצ"ב. הוא הדפיס רק ספרים אחדים עד שנת תקצ"ד², ובעת ההיא החריבו בית הדפוס שעשה הרב החשוב המושלם מוהר"ר ישראל ב"ק בגליל העליון צפת, והשחיתו כל הספרים שמצאו אצלו... גם את ר' ישראל הכו מאד מאד³, ולכן העביר אז את דפוסו וכליו עירה ירושלם⁴.

בשנות תרכ"ג—ו' נפתח פה בית דפוסו של הר"א דובער ב"ר שמואל קרא מעיר סקולא, וגם מוסדו היה קים רק זמן קצר, ויעבוד בתמיכת שני עוזריו הר"א אליעזר נטע ב"ר יצחק סופר והר"א מרדכי ב"ר שמואל⁵, ובשנת תרל"ו נתחדשה מלאכת הדפוס ע"י שלשת השותפים הר"א משה בובריק, הר"א מנחם וייזברג והר"א אברהם צבי שפיגלמן, והדפיסו ספרים אחדים והרא"צ נשאר המדפיס בלבדו עד תרמ"ה, ובשנת תרע"ג נפתח דפוס בשם „הגליל“ שיסדוהו הר"א ברוך ברזל, הר"א זאב פערל והר"א יודל מיזברג ורק ספרים מעטים הופיעו מתחת מכבשי דפוסם⁶.

ז. בילוידיר (Belvedere)

הנשיאה מ' ריינה, אלמנתו של השר דון יוסף נשיא, צותה לכונן, בשנת שנ"ב, אחרי מות בעלה, בארמונה אשר בבילוידיר, בית דפוס לספרים עבריים, ותשם את תפקיד המנהל על שכמו של הר"א יוסף ב"ר יצחק אשקלוני, ותחת פקודתו הופיעו הספרים האלה: גל של אגוזים (שנ"ב), יפק רצון, קשת נחושה (שנ"ג), תורת חסד, תורת משה אלשיך ע"ס בראשית (שנ"ד). אז פסקה ההדפסה עד שנת שנ"ז, ואחרי חלוף זמן מה העבירו את הדפוס לקורו גי'שמי.

1 בס' הדפוס העברי בארצות המזרח ח"א (עמ' 14) החליט יערי, „שאינ שום דמיון בין אותיותיו לאותיות הספרים שנדפסו בצפת“. לוא נשפוט לפי „מומחיותו“ שהראה לנו יערי בתגליתו, שפרסם בקרית ספר שנה כ"ב (עמ' 223 והלאה), על רקע זה, כי אז נבוא לידי ההכרה, שאין לסמוך עליו כלל בנוגע לנושא זה.

2 השוה יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח הנ"ל עמ' 20 והלאה.

3 הרמ"מ מקאמניץ בס' קורות העתים.

4 השוה יערי, הדפוס העברי הנ"ל עמ' 15, ויש לתקן, שהחל לעבוד בשנת תקצ"ט ולא תר"א (קרית ספר שנה שביעית עמ' 310).

5 יערי הדפוס העברי הנ"ל עמ' 16.

6 ש.ס.

ח. קורו ג'שמי (Kurutscheschme)

כאמור בפרק הקודם, העבירו את הדפוס מבילודיר אל קורו ג'שמי, הקרובה לקושטא, ועוד הפעם הוחלה העבודה, תחת הנהלתו של ה"ר יוסף אשקלוני, ומן הספרים שהופיעו פה נודעים לנו: מסכת פסחים, אגרת שמואל, תוצאות חיים (שנ"ז), טעם למוסף תכנת שבת, מושעות אל, מנחת שבת (שנ"ח), פצעי אוהב, שו"ת מהר"י ק' לב ח"ד, ומסכת כתובות (שנ"ט). על שערי הספרים כתוב: "נדפס בבית ובאותיות הגברת המעטירה עטרת היחס והמעלה מ' ריינה מב"ת אלמנת הדוכס שר וגדול בישראל דון יוסף הנשיא זלה"ה פה בכפר קורו ג'שמי הסמוך לקושטאנדינא העיר הגדולה אשר היא תחת ממשלת המלך הגדול והאדיר שולטן מחמד יר"ה על ידי הצעיר יוסף בן לא"א יצחק אשקלוני נ"ע".

בקצה מסכת כתובות נדפס: "אמר המדפיס... למען היום אשר החילותי להחזיק במעוז הדפוס להיותי ממצדיקי הרבים וסיעה נפשי בגללו, נכספה וגם כלתה רוחי ונשמתי אל הטוב שהכל יכספוהו, להדפיס קצת מסכתות הנהוגות להגות בהן התלמידים. התחלתי להדפיס המסכתא הזאת, לזכות בה מבין עם התלמיד, בחשבי כי תאסוף כקן די מאת נדיבי עמים מדי שבת בשבתו היוצא הדפוס כפעם בפעם והיו נכונים¹, כי הלא מצער המה למלאכה לקנות נייר ויתרם מהדברים הצריכין, למען חפץ ה' בידינו יצלח עד תומה. ובצפייתי צפיתי תכלינה עיני אל יד הנותנים, אשר על כן היו ידי כבדים, כי אין כסף והמלאכה היתה נמבזה ונמאס ואני יגע ורפה ידים, יגעת בקראי כי אין לכסף מוצא, עד כי אלדי אבי פחד יצחק היה לי וממכון שבתו השגיח, לתת בלב איש שוע רחב ידים נדיב לב ריכא בר ריכא בנן של קדושים, הנעלה כבוד הרב רבי יצחק אשכנזי, נטריה רחמנא ופרקיה, למלא את ידי במעות לקנות נייר להשלים המלאכה... ובהניח לי ה' והיתה הרוחה... אוסיף עוד ידי להדפיס הרבינו אשר והרש"ל... ואהיה ממצדיקי הרבים".

ט. דמשק (Damascus)

המדפיס ה"ר אברהם בנו של ה"ר שבתי מתתיהו בת שבע², הביא אתו הנה, לדמשק, ערך שנת שס"ג, את החמר הטיפוגרפי אשר ירש מן דפוס אביו שבשאלוניקי, בהחליטו "לשכון כבוד בארצינו להביא פה דמשק הדפוס, הנה הוא תפוח זהב וכסף".

הוא קרא אליו הנה את האחים ה"ר יצחק³ וה"ר יעקב, בני המדפיס ה"ר אברהם אשכנזי מצפת, שלמדו מכבר מלאכת חקיקת האותיות, יציקתן וסדורן, וכל הנוגע לעבודה זו, בביתו של המדפיס הותיק ה"ר אליעזר ב"ר יצחק אשכנזי הנ"ל, ואחרי עשותם ההכנות הדרושות, החלו בשלהי חדש אלול משנת שס"ה, לסדר את הספר כסף נבחר שעל התורה, מן הרב הדמשקאי ה"ר יאשיהו פינטו, אשר "הוגה על ידי הבחור הנחמד ונבון ה"ר יוסף בן הנבון והנעלה נעים זמירות ה"ר אברהם אלקרס נר"ו, וחלק הראשון שעל בראשית עד ויקרא, נשלם בדפוס ביום א' ב' לירח ניסן שנת שס"ו, ובסופו אומר המחבר: "אמר הצעיר והקטן יאשיהו, יודע כל שער עמי מעוט חלבי ודמי, ואת כל התלאה אשר מצאתני, בגופי ובמוני כחי ואוני

1 השוה למעלה בפרק קושטא.

2 ראה בפרק שאלוניקי.

3 הוא עבד בשכר הימים בדפוס שבעיר לובלין, ויסדר שם, ביום א' כ' שבט שנ"ז, את הס' הבחנר.

בהדפסת קרית ספר... יגעתי באנחתי להוציא כלי למעשהו, הולך עם הישר וכל בו לא חסר... ולא שוה לי, כי אותיות הדפוס לא עלו כהוגן וכשורה, אשר על כן משכתי עצמי, ואחור נסוגותי מהדפסת שני הספרים הנשארים (במדבר ודברים) עד אשר יחנן ה', ומצאתי און לי לשלוח הספר כולו כאחד, אל העיר המהוללה ויניציאה המעטירה... קול תחנה לפני כל הוגה בספר כי לא למראה עיניו יוכיח מהכתב והמכתב ואל יסתכל בקנקן אלא במה שיש בו... המחבר שמר מוצא שפתיו והדפיסו כלו בוניציאה בשנת שפ"א.

י. אזמיר (Smyrna)

ה"ר אברהם ב"ר ידידיה גבאי המכונה כף נחת⁴, הנולד בעיר ליוורנו, אשר במדינת איטליה, וילמוד פה בעיר מולדתו, בבית דפוס אביו, את מלאכת הדפוס והסדור, וירש ממנו אחרי כן את החמר הטיפוגרפי, שהעבירו עירה אזמיר, ויסד עמו בית דפוסו בשנת ת"ח. בשנה הראשונה להתיסדות מוסדו החדש, הוציא מסכת כתובות לצורך התלמידים הלומדים בישיבות העיר הזאת, והופיעה על ידי בנו ה"ר משה גבאי. אחרי כן נדפסו: מקור ברוך (א' תמוז), ראש יוסף ב"ה, שמע שלמה (ת"ט), כנסת הגדולה חו"מ, לחם רב (סיון ת"ך), הליכות אלי, קילורות לעין (תכ"ג), מעולפת ספירים (תכ"ה) ועוד.

המגיהים את הספרים שבדפוס היו: ה"ר שלמה ב"ר משה ן' עזרא, ה"ר משה קורמילי, ואחרי כן ה"ר שמואל באלאנסי, אבי המסדר ה"ר שלמה, העומד אז בתחלת למודו של מלאכת הדפוס, ויעבוד יחדו את ה"ר שמעון רודיטי.

באשמת הסכוכים ודברי הריבות בשערי העיר אזמיר, אשר שררו אז בגלל משיח השקר שבתי צבי, אשר רבים מסיעתו היו גרים פה, נאלץ היה המדפיס להפסיק עבודתו עד שנת ת"ל, אז שככה הסערה לדממה בין הכתות, והיתה האפשרות לחדש המלאכה בבית הדפוס ולהמשיכה, ויוציא: שיורי כנסת הגדולה על או"ח, דובב שפתי ישנים (תל"א), בני אהרן (תל"ד), גופי הלכות, עין יוסף (י"ז סיון), קרבן מנחה (תל"ה), ישמח משה (ת"ס), ובתקופה זו העביר את דפוסו עירה שאלוניקי, שהיתה אז המרכז הכללי להדפסת הספרים.

בשנת תפ"ח השתתף המדפיס הקושטאי, ה"ר יונה ב"ר יעקב אשכנזי, את הרב הנודע ה"ר דוד ב"ר חיים חזן מאזמיר, המחבר ס' חוזה דוד, וידפיסו יחדו: ישרש יעקב (תפ"ח), מקראי קודש, עץ החיים (תפ"ט), מר דרוך, עין יהוסף (ת"ץ), כנסת הגדולה, מעיל צדקה (תצ"א), חמדת ימים, יוסף לקח (תצ"ב), זרע אברהם (תצ"ג, הו"ל ע"י ה"ר משה פאלקון וחתנו ה"ר יצחק ארדיט), כנסת הגדולה חו"מ, צמח צדיק, שבות יעקב (תצ"ד), יד אהרן (תצ"ה), בתי כהונה, מדרש תלפיות (תצ"ו), גולל אור, חיים וחסד, עבודת ישראל (תצ"ז), אוצר נחמד, חמד אלהים, חנן אלהים, נאדר בקודש (תצ"ח), יפה קול (תצ"ט).

בימים ההם עזב המדפיס הרב מ' דוד חזן את העיר אזמיר ופניו מועדות ארצה ישראל, דרך העיר וינה.מנהגם שכל עובר ושב צריך להיות בידו פאשה פורטו ובידי היה אחד אמתי ורשע א', הוליק אל השררה ב', א' שלי וא' מאיש אחר ששמו דוד, ואין שמות האבות שוים, והעלילו עלי ונתנו אותי כמרגל את הארץ, ושמו אותי במשמר בחג הפסח, ולהיותי חולה, גבירי ופרנסי העיר שלחו לרופא, וגזר הרופא שיוציאו אותי משם

4 ראה למעלה בפרק ליוורנו וגם בפרק שאלוניקי. — כעת נודע לנו, כי הר"א הביא עמו הנה מליוורנו אותיות לאטיניות, והדפיס עמהן פה ספרים אחדים מה"ר מנשה בן ישראל בתרגום ספרדית ככתבם (השוה במאמרו של הר"ב רות, קרית ספר שנה כ"ח, עמ' 392).

אל בית החולים שיש להם ליאודים... וציוו לרופא שיתעסק ברפואתי... והייתי שם מפסח עד העצרת... ובתוך זמן זה חברתי פירוש זה על פרקי אבות, וביום שברכתי על המוגמר בא אלי פטורין מן השררה" (בשער הספר דוד במצודה).

ואלה שמות המסדרים, הפועלים והמפורים העובדים בבית הדפוס, אשר רובם באו מקושטא' הנה. א) המסדרים: ה"ר יהודה טיבואה, ה"ר יאודה חזן (תפ"ח—תצ"ה), ה"ר יו"ט קאנפילייאש (תפ"ט), ה"ר משה גיפורט (ת"ץ—צ"ט), ה"ר יאודה ב"ר יעקב אשכנזי (תצ"ד), ה"ר דוד גאנין, וה"ר שמואל ן ריי (תצ"ו—ז). ב) הפועלים: ה"ר יחיאל פישל ב"ר פנחס לוי (תפ"ח—צ"ה), ה"ר שלמה ב"ר אהרן עזר, ה"ר משה אזוביל (תצ"א—ה), ה"ר יאודה ב"ר חנניה קאשטוריאנו (תצ"א), ה"ר בנימין חנוכה (תצ"ג—ד), ה"ר ראובן ב"ר מרדכי גומפרכט (תצ"ג—ז), ה"ר משה צייאדון (תצ"ו—ח), ה"ר חיים ב"ר יוסף אשכנזי (תצ"ח—ט), ה"ר יהודה ב"ר אליעזר אשכנזי (תצ"ח—ט). ג) המפורים: ה"ר משה ב"ר יצחק טאראנטו (תפ"ח—צ"ד), ה"ר נסים גאנין (תצ"ו—ז), ה"ר מאיר אלגארנטי (תצ"ח), ה"ר ישעיה יוסף רוזיליי (תצ"ח—ט).

בשנת תקט"ו פתח ה"ר יהודה חזן¹, בנו של המדפיס ה"ר דוד הנ"ל, בית דפוס חדש, ויעזרוהו המסדרים ה"ר יעקב טיבואה, הר"מ גיפורט וה"ר שלמה אזובי, הפועל היה ה"ר משה ב"ר יאודה לוי אשכנזי, והמפור ה"ר יצחק חזן, אחי המדפיס, ה"ר יהודה שנפטר בשנת ת"ל.

הדפוס הזה היה קיים ועומד על תלו עד שנת תקכ"ז, וממנו הופיעו מכסת ספרים שונים, ובשנת תקכ"ז נכנס החמר הטיפוגרפי וכל כליו לרשות הקצין ה"ר ישועה הכהן טנוגי בתונס.

בשנת תקט"ז הקים ה"ר יעקב ב"ר שמואל באלאנטי בית דפוס חדש, ובשנה הראשונה לקיומו הוציא המדפיס החדש ס' זקן שמואל, יד אהרן, ואחרי כן, עד תקכ"ז ספרים רבים ושונים, ובמוסדו עבדו המסדרים: ה"ר יצחק מוריננו, הר"מ גיפורט, ה"ר שמואל ן ריי וה"ר אברהם משה. הפועלים: ה"ר משה כהן, ה"ר משה בר"י לוי אשכנזי ואחיו ה"ר שמואל, וה"ר יצחק ב"ר מרדכי כץ אשכנזי. והמפורים: ה"ר משה קארילו, ה"ר אברהם בוננומו, ה"ר יעקב ניניו וה"ר יעקב יעבץ².

בעת ובעונה אחת נפתח פה גם הדפוס של אוסטא מארגוש, ואף הוא הוציא ספרים שונים, כמו: מאורעות עולם (תקט"ז), יקר תפארת (תקי"ז), נאות יעקב תקכ"ז). המסדר הראשי היה בדפוס זה, ה"ר ברכיה הכהן.

בתחלת המאה השביעית היו קימים ועומדים הדפוסים האלה: א) של ה"ר שמואל חכים³ העובד תחת השגחת המגיה ה"ר חיים אברהם הלוי בשנות תר"ד—תר"א. אז נכנס לרשות בנו ה"ר יצחק, אשר השתתף אחרי כן את ה"ר חיים יצחק שאול. — ב) ה"ר יעקב ואחיו, בניו של הרב מ' יהודה שמואל אשכנזי, העבירו הנה את דפוסם, ערך שנת תרי"ב, מעיר ליוורנו. — ג) ה"ר בן ציון בנימין ב"ר יהושע משה רודיטי, העובד בתחלה בלבדו, ואחרי כן השתתף את חבריו, ויעבדו במשך שנות תרי"ז—ל"ז. — ד) בשנת תרכ"ג נפתח הדפוס של ה"ר יצחק שמואל, ב"ר יאודה, די שיגורה עם חבריו, ואחרי זמן מה שיתף עמהם גם אחיו של מיסד הדפוס, ה"ר אהרן יאושע די שיגורה, ושכם אחד עבדו עד שנת תרל"ד. בזמן הזה נסוג ה"ר יצחק שמואל אחור מהשתתפותו, וחבריו הנשארים המשיכו במלאכתם עד ערך שנת תרמ"ח. — ה) בית הדפוס של ה"ר חיים אברהם די שיגורה משנת תר"ם והלאה. —

1 הר"י חזן נפטר זקן ושבע ימים אל עמיו באזמיר, טוב סיון תק"ל (עניני שבתי צבי עמ' 143, ושם כתוב בטעות תק"י).

2 לפי הנראה היה בן משפחתו של ה"ר ברזילי יעבץ המחבר ס' לשון למודים.

3 הוא נפטר באזמיר כ"א טבת תרי"ב (שם עמ' 149).

ו) דפוס ה"ר אברהם פונטריומולי וחברו ה"ר יעקב פולי, העשירו את הספרות התלמודית בהוציאם, משנת תרמ"א והלאה, המון ספרים מועילים.

יא. תוניס (Tunis)

ה"ר ישועה הכהן טנוגי, גביר באחיו ובעל בעמיו בעיר תונס, שהיתה בעתו תחת חסות וממשלת המלך אלבאשה עלי באי, רכש בשנת תקכ"ז, מן דפוסו של ה"ר יהודה חזן בעיר אזמיר, חמר טיפוגרפי שהעבירו הנה, ולמען הקים יד ושם להרב מ' יצחק לומברוזו המנוח, הדפיס בשנה המאוחרת, תקכ"ח, את כתביו הכוללים חדושים שונים, בעריכתו של בנו ה"ר אברהם לומברוזו וה"ר משה הכהן ובהגהתו והשגחתו של ה"ר דויד בה"ר מנחם בלעייש. ההדפסה לא הפיקה זממת בעלה ורצונו, בגלל טשטוש האותיות, ולכן חדל מעבוד עוד. אחרי הפסקה של מאה שנה, ערך שנת תרכ"ח, נפתח פה בית דפוס חדש של ה"ר מרדכי וזאן ושותפו מר כאסתר, ויעבדו יחדו עד שנת תרנ"ה, ומאז והלאה השתתף ה"ר מרדכי וזאן את בנו ה"ר ציון, והאדון כאסתר שיתף גם הוא את בניו במוסדו, ויערוך בביתו גם מחלקה מיוחדת לממכר הספרים הנשענת לבית הדפוס, משני מוסדים אלה הופיעו רק ספרים קטנים הכמות, וגם ספרי תפלות ולמוד בעד הנוער. בשנת תרנ"ה הקים פה המדפיס החרוץ ה"ר יעקב בה"ר אליהו גיג מאלגיר, סניף למוסדו, וגם הוא העשיר את שוק הספרים בספרים שמושיים, עד ערך תרפ"ח. בזמן האחרון, בשנת ת"ש, עבדו בתונס דפוסם של ה"ר רחמים בן מגוץ ודאד ואחרי כן הדפוס של מר אוצאן.

יב. והראן (Uran)

ה"ר נסים, בנו של ה"ר אליהו קרסינטי, כונן פה את דפוסו בשנת תרט"ו והדפיס: עשרת הדברים, שבחי אלהים (תרט"ז), ובלתי ספק, עוד ספרים אחרים הנעלמים כעת מאתנו. בשנת תרל"ח הופיעו עוד האזהרות, על ידי „המסדר הפועל הבחור אליהו בכה"ר מרדכי קרסינטי יצ"ו"¹. בשנות תר"מ, תרמ"ב ותרמ"ה, יצאו לאור מהדורות חדשות מן הספר שבחי אלהים, ועוד בשנת תרנ"ב נדפס פה ס' חזות קשה.

יג. אלג'יר (Alger)

האחים ה"ר חיים וה"ר יעקב הכהן שולאל, יסדו באלג'יר בשנת תרי"ב בית דפוס, הנשען אל בית מסחר לספרים שמושיים, וידפיסו: סדר תפלה לימים הנוראים, אדרא זוטא, ידי דוד, סדר הבדלה (תרי"ג), דת יהודית, הגדה של פסח (תרט"ו), וכהנה. ערך שנת תרמ"ה היה קים פה דפוסו של ה"ר שלום בקאחי, שגם הוא עבד בממדים

1 השוה ואכשטיין, מנחת שלמה, חלק שני סמן 235.

נמוכים, והוציא אך ורק ספרים הקטנים בכמותם, ואולם משנת תרמ"ח והלאה, הפיח רוח חיים באופני מכוונות הדפוס, כאשר לקח איש המדע ה"ר יעקב בה"ר אליהו גיג לידי את הנהלתם, כי מאז ולהלאה עמד המוסד על רמה גבוהה, והעשיר את שוק הספרים בחבורים שמושיים, שנתקבלו מן המון העם בידים פתוחות, ועוד יובל שנים אחרי פתיחתו עודנו עמד על תלו. ומלבד זה, העמיד בעיר תונס, בשנת תרנ"ה סניף למוסדו, כאשר הודעתי למעלה.

יד. ג'רבה (Djarba)

האי ג'רבה נמצא הרחק כמטוחי קשת, מן החוף הדרומי של תוניסיה, ועליו נמצאה עדה יהודית, המיחסת זמן הוסדה לתקופת חורבן בית ראשון, ונהוגים בה מנהגים קדומים, הבלתי נודעים בקהלות הגולה האחרות. כמו כן היו קימים בה הרבה אנשים תורניים וישיבות, אשר בראשן היו עומדים אדירי התורה, שנטלו על שכמם הדאגה בעד הפצת התורה. גם הרמב"ם גר בתוכה איזה זמן, כאמור בספרי דברי הימים.

ברבות הימים, נעשתה ג'רבה לאכסניא של תורה, ותהי בתוכה ממלכת כהנים. רבניה ומוריה העמיסו על שכמם את האחריות, לדאוג בעד למוד התורה בכל סביבותיה, מרחוק ומקרוב, ולהשיב עטרת תפארתה ליושנה.

לתכלית זאת הניעו את התורני ה"ר דוד עידאן, להקים בתוכם בית דפוס על תלו, ואמנם הוא נענה למשאלתם ובקשתם בלב ונפש חפצה, ויסדו ויכונו בשנת תרס"ד בשם: „דפוס ציוני“. דפוס נאה ומשובח, בתכלית היופי והשלמות, באותיות מזהירות ומאירות, כהדפסת ליוורנו ממש, הן באותיות רש"י, הן באותיות מרובעות מכל מין ומין, עם נקודות וטעמים. עוד נמצא בבית דפוס ניר לבן עב וחזק, אשר לא נמצא בדפוסים אחרים. גם נמצא בבית דפוסנו אותיות צרפתיות וערביות להדפיס כל דבר על הצד היותר טוב. תקותנו חזקה, כי מחברי הספרים יפנו אלינו... יפיקו רצון רב, הן מצד ההדפסה והן מצד המחיר, והן מצד ההגהה.

ותהי ראשית המלאכה, הדפסת הס' דברי שלום, עשרת הדברות מפורשות בשפה הערבית, ע"י ה"ר שלום השמעוני, ויהיו העושים במלאכת הקדש: ה"ר עלוש עידאן, ה"ר שלום חדאד, ה"ר רחמים סופר, ה"ר יעקב ביתאן, ה"ר ציון פרץ וה"ר ציון עטון. הם סדרו הדפיסו ופעלו כמיטב יכלתם ואפשריותם.

מכבשי הדפוס עבדו פה יומם ולילה בלי הרף, וברבות הימים העשירו את כל ענפי הספרות התלמודית עושר רב, ואחרי חלוף שנים אחדות, שיתף המדפיס את ה"ר יעקב חדאד, ושניהם הגדילו מוסדם, והשתרעו אותו אף על ממכר הספרים, ומסחרם הלך מחיל אל חיל, ובזמן מאוחר נתקבלו לתוך חברתם עוד שותפים, ויעבדו תחת אפירמא: „ד. עידאן ושותפו“, וגם להם שחקה השעה, וערך שנת תר"ע, היתה מחלקת הדפוס עומדת „תחת השגחת המדפיס ה"ר יוסף ו' נתנאל הלוי“, והמשתדל היה ה"ר משה בה"ר שלום הכהן, שהנהלת המוסד היתה בידי החרוצות ולימינו עזרו הפועלים והמסדרים ה"ר בנימין כהן יהונתן, וה"ר עלוש עידאן, ושם החברה נשתנה: עידאן כהן וצבאן חדאד, ומספר הספרים גדל מיום ליום. תחת הנהלת המשתדל ה"ר חיים חורי.

נעים למצא בס' מעיל יעקב, דיני מדפיסי ספרים והמשתדלים, פרי עטו של המנהל ה"ר משה בה"ר שלום הכהן.

בשנת תרפ"א עבר הדפוס הנ"ל לידי ה"ר כמוס חדאד, ואחרי תרפ"ז נכנס הדפוס לידי ה"ר דוד עידן וה"ר יעקב חדאד, ויהיו בביתם הפועלים ה"ר יעקב בה"ר מרידך בשירי וה"ר פראגי בה"ר חואתי זבולון, וה"ר רחמים בה"ר מגוץ חדאד.

בשנת תרצ"ו היה ה"ר בועז בה"ר דאני חדאד בעל בית הדפוס, ומשנת תרצ"ח והלאה הנהו עובד עם שותפים שנפרדו במהרה, ואנחנו מוצאים אותו לעתיד והנהו עובד בלבד בשנות תש"א—י"א, בלי השתתפות או עזרת זולתו, ואולם משנת תש"י והלאה עובדים: עידן כהן וצבאן חדאד עוד הפעם.

מלבד המדפיסים הנזכרים, אנחנו מוצאים פה גם המדפיסים האלה: א) דפוס אור תורה (תש"ג). — ב) חברת זהר הרקיע (ת"ש). — ג) מקיקץ דוד סעדון (תרצ"ג—תש"ט). — ד) שבת אחים (תדפ"ג). — ה) משגב לדרך (תרפ"ה). — ו) חיים כהן (תש"א). — ז) ה"ר חדאד (תש"ז).

טו. מרראכיס (Marokko)

בשנת תרע"ג כונן ה"ר אפרים לכסלאני בעיר מרראכיס בית דפוס, למען הוציא ספרי תפלות ולמודים ובתוכם ס' שיר ידידות. המוסד היה עומד תחת הנהלת ה"ר חיים עטאר. בשנת תרפ"א השתתפו אליו ה"ר דוד יפלא, ה"ר חיים ש. אפרייאט וה"ר דוד אלקיים, וכולם לקחו חבל במלאכה, ונטלו עליהם „לסדר ולהגיה את ספר... שיר ידידות והוא קובץ כמה שירים ופיוטים הנהוגים בגלילותינו מימות קדמונינו ז"ל, ונדפס פעם אחת¹ בשם רני ושמחיי בסדר ובמשטר טוב ונכון, וב"ה עלה בידינו והדפסנו אותו בשותפות שלשתנו, לענין שכאשר ימכרו הספרים ה', ויורם מהם הוצאות הדפוס וההעתקה והכריכה, ויהיה הנותר שהוא הריוח מתחלק בינינו לשלשה חלקים שוים, וכל אחד ממנו יטול שלישי הריוח, חלק כחלק, וקבלנו על עצמנו אנחנו דוד יפלא וחיים אפרייאט, כל אחד יחלק חלקו לצדקה דווקא, ולא יקח לצורך עצמו מן הריוח ה' צוע' אבל דוד אלקאיים ה' יקח לו חלקו ה', להיות לעזר להוצאות הדפוס על ספרו שירת דודים שהוא עתיד להוציאו לאור בעזה"י.

גם קבלנו ע"ע, שלא יוכל שום אחד ממנו לתת ולחלק מן הספרים ה' במתנת חנם אין כסף, כ"א עשרים ספרים או פחות, דהיינו כל אחד ממנו יטול אך עשרים ספרים דוקא, אז יוכל לחלק אותם במתנות, אבל יותר מזה לא יוכל, גם לא יוכל שום אחד ממנו, לתת צדקה מן האמצע וכ"ש מחלק חברו."

הדפוס הזה הוא גרוע ורע, ומראהו משחת מאד. למטה מכל בקרת.

* * *

גם בערים האלה עומדים וקימים בתי דפוס. א) טריפולי: דפוס של ה"ר אברהם תשובה (תרפ"ח). — ב) מכנס: מוסד ה"ר צאייג (תר"ץ—תש"ח). — ג) כאזהבלאנקה: ה"ר מסעוד אסריקי (ת"ש—ח). — ד) של ה"ר ראזון (תרצ"ט—תש"ח). — ה) האחים חאדידא (ת"ש—ח). — ה"ר יוסף לוגאסי (ת"ש—ח). — ה"ר משה עמאר (תש"ד). — ד) סוסה (הקרובה לעיר תונס) דפוסו של נגאר. — ה) קונסטנטינה: דפוס עטאלי (ת"ש והלאה).

1 בוינה בשנת תרע"ג. השוה בית עקד ספרים שלי את ש' מספר 373.

מפתחות

(א) שמות וכנויים

אליסף, מיכאל, 142.
 אליעזר ב"ר שמואל, 31, 40.
 " ליפמן ב"ר שמואל, 86.
 " נטע ב"ר יצחק, 146.
 אלישע ב"ר אברהם, 118.
 אלכחיר (דפוס), 130.
 אלמולי, שלמה, 27, 119—119.
 אלמושינו, משה בר"ב, 21—120.
 אלנבה, משה, 141.
 אלנקוה, יוסף בר"א, 110, 119, 132.
 אלפאנדרי, אברהם, 129.
 " יצחק בר"א, 129.
 אלפונסו, בן מלך ארגון, 105.
 אלפלס, משה, 73.
 אלצייג, יוסף, 126.
 אלקאבץ, יהושע, 91.
 " משה, 91, 93.
 " שלמה ב"ר משה, 92—91.
 אלקביצי, אברהם, 111, 118.
 אלקיים, דוד, 152.
 אלקלעי, יוסף, 127.
 אלקרס, יוסף בר"א, 147.
 אמאראני, בכור יצחק, 142.
 אמאריליו, שלמה, 139.
 אנבונט, אברם, 15.
 אנגיל, משה, 142.
 " שמואל, 139.
 אסטרומוסה (דפוס), 142.
 אסריקי, מסעוד, 152.
 אפאלא, אלל, 22.
 " גיאוזפפע, 22.
 אפרייאט, חיים, ש, 152.
 אפרים ב"ר דוד, 19.
 " " יצחק, 18.
 אצייג, יוסף ב"ר יצחק, 111, 116.
 ארובאס, יעקב, 87.
 ן ארוי, משה, 135.
 אריאנו, גבריאל לואיס, 99.
 אריה ב"ר שלמה חיים, 29.

אברהם, חיים מפאנו, 28.
 אברשגא, שם-טוב, 133.
 אדוניהו, השוה יעקב בן חיים.
 אדילקינד, קורניליו, 60, 62, 66, 67.
 69, 77, 79.
 אהרן ב"ר יצחק, 129.
 אוטולינגי, אליעזר מנחם, 87.
 " יוסף, 83—82.
 אומבירטי, ייאואני, 75.
 אונגרפלד, משה, 64.
 אוצאן (מדפיס), 150.
 אורטונא, אברהם חי, 85—84.
 אושקי, אברהם, 28—27, 123.
 אושקי, שלמה, 27, 123.
 אזובי, יוסף, 38.
 אזובי, שלמה, 149.
 אזוביב, דוד בר"א, 36—135.
 אזוביל, משה, 149.
 אזולאי, חיים יוסף דוד, 72.
 האורחי, אברהם ידידיה, 16.
 אייזנשטט, משה אלעזר, 9.
 איסרלין, ישראל, 83.
 איסרליש, משה, 69.
 אירקולי, דוכס מפיררה, 28.
 אלאוף, שבת, 42—141.
 אלאנתאנסי, השוה בן אלאנתאנסי.
 אלגאזי, אברהם בר"ש, 127.
 אלגאזי, יוסף, 127.
 אלגאזי, עובדיה בר"מ, 129.
 אלגאזי, שמואל, 69.
 אלגארנטי, מאיר, 149.
 אלואלאנסי, אברהם, 71.
 אלחנן ב"ר בנימין, 9.
 אלטאראס, דוד, 71, 72, 75.
 אלחכים, יצחק בר"ש, 27, 122.
 אלטון, חיים בר"מ, 62, 64.
 אליאנו, ויטוריו, 14, 71, 82—81.
 אליהו ב"ר בנימין הלוי, 110, 112.
 אליהו ב"ר יצחק, 66.

א

אבודינטי, אברהם, 126.
 אבודרהם, דוד ב"ר יוסף, 101, 117,
 143.
 אבוהב, אבטליון, 22.
 " אברהם ב"ר שמואל, 71.
 " יוסף, 84.
 " יעקב, 75, 84, 121.
 " יצחק, 117, 119, 121.
 " שמואל, 84.
 אבולאפיא, מאיר הלוי, 88.
 " דוד שמואל, 22.
 אביגדור הלוי הקצב, 12.
 אביזאלגו, אברהם ראובן, 74.
 אבן יואש הלורקי, יוסף, 46.
 " הירחי, אברהם, 119.
 " סיני, אבו עלי אלחסון, 46.
 " פיסו, יוסף, 42, 49.
 " תבון, יהודה בר"ש, 44.
 אברנאל, יצחק, 27, 41, 81, 97,
 111.
 אברהם ב"ר אברהם, 144.
 " בן אברהם אבינו, 129.
 " ב"ר אהרן, 14.
 " " דוד, 17, 45, 118.
 " " חיים מן הצבועים, 17.
 26, 28, 29, 31, 38.
 " " חסדאי, 118.
 " " ידידיה, 127.
 " " יהודה ליב, 127.
 " " יהושע מסיצי, 75.
 " " מנשה, 129.
 " " משה, 120.
 " " משולם, 18.
 " " נפתלי צבי, 85.
 " " שבת, 142.
 " " שמריא, 122.
 " פסח, 141.
 " מקשטיל, 57.

בוננומו, אברהם, 149.
 בוניפאציו, מרקיו, 76.
 בונפוי, יו"ט, 41.
 " שלמה, 31, 34, 41, 44, 47.
 בוסטו, גרשון בר"א, 85.
 בחור, אליהו הלוי, 12-18, 54.
 61-66, 72, 81.
 בחיי ב"ר אשר, 17.
 " " יוסף, 44, 117.
 " " נתן, 46, 107.
 ביאנקי, אנטוניאו, 84.
 ביבאגו, אברהם, 119.
 ביבאס, חיים, 116.
 " יוסף, 110, 116.
 ביבי, משה ב"ר יוסף, 18.
 בייזט, שולטן, 111.
 בילוויניא, טרבוט, 58.
 בילפורטי, שלמה, 87.
 ביניונטו, עמנואל ב"ר יקותיאל
 8-17.
 ביתאן, יעקב, 151.
 בכור, סעדיה אנגיל, 129, 139-40.
 " - הירידה, יצחק, 140.
 " שלמה הלוי, 141.
 " - שור, יוסף, 119.
 בלאדאו, אנטוניאו, 13.
 בלגי"ד, אלעזר, 136.
 בלמש, אברהם די, 63.
 בלעייש, דוד בר"מ, 150.
 בן אלאנתאנסי, אליעזר, 97-100.
 " " ברוך, 97.
 " " יצחק, 97.
 " אמוזג, אליהו, 87.
 " באן בנשת, אברהם, 130.
 " " " יהודה, 130.
 " " " שמואל, 130.
 " גרטון, אברהם, 25, 91-92.
 " דוד, אברהם, 49, 97.
 " " " דוד ב"ר אליהו, 139.
 " " יצחק ב"ר יהודה, 41, 49.
 97, 140.
 " חביב, משה ב"ר שם טוב, 27.
 41-49.
 " חנניא, מרדכי ב"ר דוד, 129.

אשכנזי, מרדכי ב"ר אברהם, 129.
 " " " מאיר, 129.
 " משה ב"ר זרח, 129.
 " ב"ר יאודה לוי, 149.
 " יונה, 86.
 " בר"י לוי, 149.
 " ב"ר מרדכי, 129.
 " נסים ב"ר יונה, 128.
 " יצחק, 129.
 " נפתלי ב"ר אהרן, 71.
 " " " חיים, 129.
 " קלונימוס ב"ר יהודה, 129.
 " ראובן ב"ר יונה, 28-127.
 " שלמה ב"ר משה דוד, 72.
 " שמואל בר"י לוי, 149.
 " " " ב"ר נסים, 128.
 " צבי, 140.
 ן אשכרה, אברהם, 53.
 " שמואל, 27.
 אשקלוני, יוסף ב"ר יצחק, 47-146.
 אשר ב"ר אליעזר, 129.
 " " יחיאל, 52, 118.
 " " שלמה, 14.
 האתמרי, אליהו, 141.
ב
 באסולה, משה, 17.
 באזיליאה, אביעד שר שלום, 20.
 " אברהם ירידיה, 20.
 " משה שמעון, 85.
 " רפאל חיים, 21.
 באזלא, מרדכי בר"ר, 31, 38.
 " משה, 58.
 באלאנסי, יעקב ב"ר שמואל, 149.
 " שלמה, 148.
 " שמואל, 148.
 באסן, ישראל בנימין, 20.
 " שמואל, 18.
 באססבי, אלעזר, 88.
 בורשי, אברהם, 38.
 בואינו, דוד ב"ר רפאל, 71, 75.
 " " שלמה ב"ר יעקב, 82.
 בובריק, משה, 146.
 ן בולט, יהודה, 118.
 בומברג, דניאל, 66-57, 75.

ארייאגי, שלמה חיים, 22.
 אריפול, משה בר"א, 129.
 " שמואל, 145.
 ארקיואלטי, אלחנן, 73.
 " שמואל בר"א, 73.
 אשטלינה, השוה כונת.
 אשטרוק, טודרוס, 6.
 אשכנזי, אברהם בר"א, 146.
 " " בר"ל, 129.
 " " בר"י, 145.
 " אליעזר ב"ר יצחק, 45, 82.
 124, 145.
 " בנימין ב"ר יעקב הלוי, 134.
 " בצלאל בר"י הלוי, 1-140.
 " דוד ב"ר חיים, 129.
 " " " מרדכי, 129.
 " חיים " יוסף, 149.
 " " " יעקב, 122.
 " " " יצחק הלוי, 41, 43.
 " " " זאב, 142.
 " יהודה ב"ר אליעזר, 149.
 " " " יעקב, 149.
 " " " ליב ב"ר זאב, 129.
 " " " " חיים, 129.
 " " " בר"י, 129.
 " " " שמואל, 149.
 " יונה ב"ר יעקב, 127, 145.
 148.
 " יוסף ב"ר חיים, 79, 122.
 " יחיאל ב"ר ראובן, 120, 122.
 " " מיכל בר"י, 140.
 " " " בר"ש, 129.
 " יעקב ב"ר אברהם, 126, 146.
 " " " אהרן, 71.
 " " " אליעזר, 146.
 " " " יהודה שמואל,
 87, 149.
 " יצחק " אברהם, 147.
 " " " אליעזר, 47-146.
 " " " מרדכי כ"ץ, 149.
 " ישעיה, 129.
 " ישראל ב"ר יחיאל, 13, 42.
 48, 54, 55.
 " מנחם ב"ר ראובן, 128.

גיפרוט, משה, 149.
 גירונדי, יונה, 116.
 " משה ב"ר נחמן, 10, 14, 44.
 118, 102, 55, 52, 45.
 " נסים, 13.
 גלאנטי, משה, 145.
 גליטי, שלמה, 57.
 גלמידי, אליהו, 124.
 גנדור, חיים, 128.
 גר-צדק, אברהם, 138.
 גריפו, יואן, 73.
 גרסייה הנשיאה, 123.
 גרשון, יצחק בר"מ, 70, 73.
 " ב"ר שלמה, 145.
 ד
 דאורטא, אלפונסו, 106.
 דארלי, אליעזר, 132.
 דבורה א"ר משולם קווי, 4-23, 45.
 דברושאה, אברהם, 111, 117.
 דוד ב"ר אהרן, 129.
 דומינקו, בונא, 75.
 דוני, דילי, 84.
 דוראן, צמת בר"ש, 99.
 " שמעון בר"צ, 117.
 דורטאש, אברהם, 5-104.
 " שמואל, 5-103.
 דטולון, אשטרוק, 110, 20-116, 132.
 די בוטון, אברהם, 136.
 " בולוניה, פרנציסקו, 54, 31.
 " בורגוס, אינגו, 95.
 " גארא, יואן, 66, 72.
 " וידאש, שמואל, 137.
 " זאניטי, דניאל, 74.
 " " יואן, 74.
 " " כריסטופלו, 74.
 " " מטיאו, 69, 74.
 " " פרנציסקו, 14.
 " זארא, מאיר, 75.
 " לוסינה, יואן, 95-96.
 " מדינה, יהודה, 138.
 " " משה, 38-136, 20.
 " " שלמה בר"מ, 136.
 " " שמואל, 20.
 " " שמעיא, 138, 20.

בת-שבע, אברהם בר"ש, 84, 136, 147.
 " אברהם יוסף, 7-136.
 " שבתי מתתיהו, 136, 138, 147.
 ג
 גאגין, נסים, 149.
 גאון, משה דוד, 27, 79.
 גאחון, אברהם, 41-140.
 " אברהם פסח, 141.
 " יצחק, 129, 42-141.
 גאלינה, אליהו ב"ר משה, 117.
 גאליקו, אלישע, 145.
 גאליקי, עמנואל ב"ר גבריאל, 18.
 גאנין, דוד, 149.
 גאנשה, שמואל, 76.
 גאקון, יוסף, 101.
 " יצחק, 101.
 " שמואל, 101.
 גבאי, אברהם, 86, 139, 148.
 " וילריאלי יוסף, 88.
 " ידידיה, 71, 73, 86, 148.
 " יוסף, 111, 116.
 " יעקב, 125, 127.
 " משה, 148.
 " משה יעקב, 142.
 " שלמה ב"ר יעקב, 27-126.
 גדיליי, אברהם גדליה, 86.
 גדליה, יהודה, 131.
 " יהודה ליאון, 3-102, 131, 137.
 " משה, 131.
 גוזיאני, אליסנורו, 75.
 גוטנברג, יוהן, 9.
 גומי, יצחק בר"ש, 111, 116.
 גומפרכט, ראובן בר"מ, 149.
 גומץ, יעקב ב"ר יצחק, 85.
 גונזאגה, ויספיויאן, 76.
 גונזאגא, דוכוס, 19.
 גונצנהוור, יוסף, 47-40.
 " עזריאל, 41, 46, 47.
 גוסטב אדולף מנסאו, 9.
 גזאל, שמואל, 145.
 גיאורגי, קארלו, 86.
 גיג, יעקב ב"ר אליהו, 1-150.
 גינצבורג, דוד, 15.

בן ישראל, מנשה, 148.
 " מוסה, חיים, 96.
 " " משה, 96.
 " " שמואל, 96.
 בן סיד, יוסף, 111, 118.
 " עזרא, אברהם ב"ר מאיר, 43.
 " קטורזי, יהודה, 49.
 " " יוסף, 42, 49.
 " רובי, אברהם, 140.
 בנבנישת-בן רובי, אברהם, 140.
 בנבנשת, יהודה, 130.
 " שמואל, 131.
 בנימין ב"ר אלחנן, 9-12.
 " " יהודה מרומא, 54.
 " " יוסף מרניינו, 4-13.
 בענעדטיטו, מ. 21.
 בצלאל ב"ר מרדכי, 137.
 ב"ק, יעקב ב"ר גרשון, 84.
 " ישראל, 146.
 בקאחי, שלום, 150.
 בראגאדין, אלואיוזי, 69, 71.
 " ויצניצו, 71.
 " יואן, 70.
 " לורניצו, 71.
 " פיעטרו, 1-70.
 ברואין, אנטוניאו, 83.
 ברוינשוויג, אברהם, 80.
 " אליעזר בר"א, 80.
 ברוך, ברוך ב"ר יוסף, 86.
 " יהושע בעז, 8, 68-77.
 " יעקב, 75.
 " שמואל, 75.
 " שמעון ב"ר אברהם, 68.
 ברזילו, פראנץ, 66.
 ברזל, ברוך, 146.
 ברטולוקי, 14.
 בריאל, יהודה ב"ר אליעזר, 20.
 ברכה, אלעזר, 141.
 ברנדינו, דא פלאטע, 24.
 ברנשטיין, שמעון, 20.
 ברעש, יהודה ב"ר משה נפתלי, 82.
 בשאן, יהודה בר"ש, 85.
 בשיצי, אליהו, 120.
 בשירי, יעקב ב"ר מרידך, 151.

חדאד, כמוס, 151.
 " צבאן, 151-52.
 " רחמים, 150.
 " שלום, 151.
 חולזון, דניאל, 9.
 חורי, חיים, 151.
 חואן, עמרם, 144.
 חזן, אליהו ב"ר יוסף, 141.
 " דוד ב"ר חיים, 148-49.
 " יהודה ב"ר דוד, 149-50.
 " יעקב ב"ר משה, 141.
 " יצחק, 73, 149.
 חוק, ברוך, עוזיאל, 14, 65, 70.
 חוקיהו מפאנו, 70.
 חיון, אברהם ב"ר שלמה, 125.
 חיות, צבי פרץ, 31.
 חייא, מאיר ב"ר דוד, 60, 81.
 חיים ב"ר חיים, 129.
 חכים, שמואל, 149.
 ח' חכם, יוסף, 31-122, 120.
 " שמואל, 31-122, 120, 118.
 ח' חלאז, יהודה, 107.
 " ראובן, 107.
 " שם טוב, 107.
 חלימי, משה בר"ש, 11-110.
 חלפן, אליהו מנחם, 65.
 " נתנאל, 76.
 חנוכה, בנימין, 149.
 חנניה ב"ר אליעזר, 12, 11.
 ח' חסון, יעקב חי, 141.
 החסיד, יהודה ב"ר שמואל, 29.
 ט
 טאיטצק, יוסף, 131.
 " שלמה, 131.
 טאראנטו, משה בר"י, 149.
 טוביאנה, יעקב, 87.
 " משה יהושע, 87.
 טודרוס, אליעזר, 133.
 טולידאנו, אליעזר, 53, 100, 143, 131, 110, 102-03.
 טוריס, ברוך, 41-140.
 טיבואה, יהודה, 149.
 " יעקב, 149.
 טייב, אברהם, 87.

וואן, מרדכי, 150.
 " ציון, 150.
 וידלאגו, דומינגו, 71.
 ויזינו, יוסף, 106.
 ויטאל, דוד ב"ר שלמה, 121.
 ויידברג, מנחם, 146.
 וייצירי, פרנציסקו, 74.
 וילייסיד, יצחק, 126.
 " מנחם, 126.
 " נסים, 126.
 וינדראמינא, ייאואני, 74.
 " אנדרעא, 74.
 וינטורה, יוסף בזל, 85.
 וינטורין, יוסף ב"ר דוד, 75.
 " משה ב"ר יוסף, 71.
 וינר, שמואל, 13, 1-30.
 ו' וירגא, יוסף, 144.
 " שלמה, 144.
 וניקיל, יהודה ליאון, 41, 47.
 ז
 זאדארנה, אליהו משה, 142.
 זבולון, פראגי, 151.
 זייטץ, י. ב. (מדפיס), 90.
 זיכרי, יום טוב, 110, 118-19.
 זכות, אברהם, 106, 135.
 " משה, 75.
 זלמאטי, זרחיה, 99.
 " שלמה, 99-100.
 זנה, ישעיה, 79.
 זפרוני, ישראל, 19, 73.
 " משה אלישמע, 19.
 ח
 חאגיו, יעקב, 84.
 " שמואל בר"י, 74.
 חאדידא, אחים, 152.
 חביב, אהרן מפזרו, 76.
 " יעקב, 70, 78, 102, 82-130.
 " לוי, 130, 132.
 " מאיר מנחם, 79.
 חביליו, שמעון, 74.
 חבר-טוב, אברהם, 20, 70, 4-73, 86.
 " " יעקב, 20.
 חדאד, בועז, 151.
 " יעקב, 151.

די מונביל, פידרו, 92.
 " מיכלי, פיטר אדאם, 15.
 " סיבילטה, אנדריס, 95.
 " " יואן, 95.
 " סן מרטין, פרנציסקו, 95.
 " פאס, יצחק, 86, 88.
 די פארי, גיאואני, 60, 67.
 " פולינו, חננאל, 82.
 " פיס, אברהם בר"י, 129.
 " קורדובה, אלונסו פירננדיץ, 97.
 " " " " 99, 102, 105, 107.
 " קראשטו, יוסף, 131.
 " רוסי, גיא, 27, 28, 30.
 " רוסי, פרנציסקו, 84.
 " שיגורה, אהרן יהושע, 149.
 " " חיים אברהם, 149.
 " " יצחק שמואל, 149.
 דיאוסדאדנו, ראמונד, 106.
 דיאס-גאנסו, 95.
 " " לוי, פידרו, 95.
 דיין, מנחם, 110, 119.
 דיינודי, חיים, 119.
 ח' דייסוס, שמואל, 73.
 דיל מורו, חנניה, 37.
 דיקנטורי, יהושע, 82.
 דלאטאש, יצחק, 18.
 דמאיר, ראובן, 76.
 דנויט, בן-ציון, 45.
 דראקוני, כריסטופורו, 82.
 ה
 האברמן, אברהם מאיר, 30.
 הגרי, יוסף ב"ר אברהם, 13.
 הויזן, משה דוד, 71.
 היילפרין, מאיר ב"ר משה, 18, 82.
 הירש, פישל, 96.
 " שלמה צבי, 12.
 הלל הסופר, 93.
 המון, משה, 111, 18-117.
 העליץ, שמואל ב"ר חיים, 23-122.
 הערלישהיים, יצחק, 73.
 ו
 ואיס, דוד חי, 87.
 ואכשטיין, דב, 56, 150.
 ואלירו, יצחק ב"ר אברהם, 129.

יקותיאל ב"ר יהושע, 12.	ן' יחיאל, דוד ב"ר גדליה, 53.	טילי, אפרים, 20.
" זלמן ב"ר כתריאל, 126.	" דוד ב"ר יוסף, 24, 94.	" מרדכי, 20.
ן' יקר, אברהם ברי"ח, 72	119, 112, 110, 102-04	" שמשון, 20.
" חנניה, 124.	" דוד ב"ר שלמה, 53.	טירני, שמואל בר"י, 75.
" יוסף, 140.	" יוסף ב"ר דוד, 29-30, 53.	טנוגי, ישועה הכהן, 149.
" יעקב, 68, 111, 116.	" יעיש, 53.	טריויש, יוחנן, 30, 65, 79.
" נסים יהודה, 129.	" מאיר ב"ר יוסף, 102, 53.	" יצחק, בר"ג, 73.
" שלמה, 111, 132.	" שלמה ב"ר דוד, 53.	" נפתלי, 54.
ירא, יצחק, 20.	" שלמה ב"ר יהודה, 53.	" רפאל יוסף, 79, 127.
ירוחם ב"ר משלם, 118.	יינטילי, משלם ב"ר משה, 20.	טריינלה ב"ר זוסמן, 23.
ירושלמי, אברהם, 64, 111, 116.	יעבץ, ברזילי, 149.	טריקן, שלמה בר"ש, 14.
" יעקב בר"א, 127.	" יוסף, 144, 136, 134, 123-25.	"
" שלמה יצחק, 78.	" יעקב, 149.	יאחי, חיים בר"א, 127.
ישעיה ב"ר משה, 129.	" יצחק, 123.	יהודה ב"ר אפרים, 129.
" " שמואל רפאל, 11, 12.	" שלמה, 144, 134, 123-25.	" ב"ר נתן מקראקא, 82.
ישראל ב"ר אליקים געץ, 71.	יעיש, אברהם, 11-110.	" נתן, 55.
" " יעקב, 145.	" יוסף, 141.	" ב"ר שמואל רפאל, 11-12.
" " מנחם, 17.	" שלמה, 125.	יהודה שמואל מפרוגיא, 19-20.
" קורניליו, השוה אדלקינד.	יעקב ב"ר אביגדור הקצב, 12, 76.	יהונתן בנימין כהן, 151.
ישראלגה, דוד, 141.	" אברהם יקותיאל, 141.	יהושע ב"ר יהודה שמואל, 19-21.
" יצחק, 141.	" אליעזר, 93.	" " יקותיאל, 11-12.
יתום, אברהם ב"ר משה, 129, 145.	" אשר, 16, 23-24, 27, 92.	" " מיכאל מסיצי, 20.
כ	97, 111, 117, 121.	" פלק ב"ר שלמה זלמן, 129, 127.
כאסטרו (מדפיס), 150.	" דוד, מרקריאה, 83.	יוהן מקולוניה, 16.
כהן, חיים, 152.	" בן חיים, 63-61.	יוזביל יעקב ב"ר משה, 74.
" עידן, 52-151.	" ב"ר חיים, 129.	יוליו השני, אפיפור, 55.
" משה, 149.	יעקב ב"ר נפתלי, 126.	יו"ט ב"ר אביגדור הקצב, 12.
" שלמה חיים ברי"ר, 45.	" נפתלי הכהן, 17, 18, 76.	יוסי ב"ר חלפתא, 118.
הכהן, אברהם ב"ר ברוך, 61.	80	יוסף נשיא, 123, 47-146.
" " משה, 30.	" עוזיאל שלמה, 139.	" בן אברהם אכיננו, 129.
" " שמואל, 123.	" ישראל, 53.	" ב"ר אברהם, 86.
" אהרן מלונגיל, 96.	" לוי מטרשקון, 15.	" אלחנן, 11-12.
" אלקנה, 144.	יערי, א. 21, 22, 89, 146.	" בן גוריון, 15.
" אפרים, 144.	יפה, מנחם ב"ר יצחק, 126.	" ב"ר דוד, 129.
" ברכיה, 149.	יפלה, דוד, 152.	" " יהודה, 74.
" דוד, 110, 112, 121.	היצהרי, מתתיהו, 132.	" " יהודה שמואל, 19-20.
" חנניה, אלחנן חי, 89.	יצחק ב"ר אביגדור הקצב, 12.	" " יצחק, 66.
" יו"ט ב"ר מיכאל, 139.	" אברהם עוזיאל, 128.	יושטיניאן, ברנרדו, 69.
" יוסף " יעקב, 72-71.	" אהרן מחוקק, 74.	" מרקו אנטוניו, 60, 66, 68.
" " יצחק, 122.	" ישעיה יחיאל, 126.	יחיא בן חמו מפאנו, 73.
" " עמנואל, 94, 110.	" ששת, 122.	יחיאל ב"ר יקותיאל, 116.
112, 132.	" מקורבייל, 117.	" " שלמה מוירונה, 29.
יעקב ב"ר יוסף, 72-71.	יקובו מצוקייו, 12.	ן' יחיאל, גדליה ב"ר שלמה, 53.
יצחק, 122, 132.	יקותיאל ב"ר אשר סופר, 136.	

מודיליאנו, יוסף שמואל, 140.
 מודינא, דוד, 7—76.
 יהודה אריה, 71, 74, 84.
 מווקו, פרנציסקו, 88.
 מוטוט, שמואל, 70.
 מויה, משה, 71.
 מולינארי, יוסף, 75.
 מולכו, יוסף בר"י, 42—141.
 יצחק, 142.
 שאול, בר"י, 142.
 שלמה, 132, 142.
 שמואל, 87, 89.
 מונטרו, חוקיה, 28.
 מורדוך, ישראל, 140.
 מורטארה, מרכי, 13, 20, 22.
 מורינז, יצחק, 149.
 מזרחי, אברהם בר"ח, 129.
 אליהו, 119, 111.
 יוסף, 129.
 יושיע, 127.
 מחבוב, משה בר"ר מימון, 110.
 119—22.
 מחמד, שולטאן, 147.
 מטטרון, יוסף, 132.
 מיברג, יודל, 146.
 מינהארד, 85.
 מיכאל בר"ר שבתאי, 14.
 מילדולה, אברהם, 86.
 דוד בר"א, 88.
 ישעיה, 24.
 משה, 86—87.
 רפאל, 86.
 מילול, דוד חיים, 86.
 משה חי, 86.
 מינר, שם טוב, 124.
 מינק, יהודה, 23.
 משה, 22—23.
 מינצא, אשר בר"ר פרץ, 41, 46.
 מיסטרי, מאיר, 85.
 מירקאדווייני, יצחק, 141.
 מכיר, 118.
 מן מכיר, משה, 145.
 מן האדומים, בנימין שאול, 27.
 מנחם, 18.

הלוי, עזריאל יצחק, 21.
 פסח בר"ר גבריאל, 129.
 שלמה, 112, 122—123, 141.
 שמואל בר"ר חוקיה, 41, 47.
 משה, 135.
 מן הלויים, יצחק בר"ר יעקב, 74.
 לומברוזו, אברהם, 150.
 יצחק, 150.
 לופיס, דוד, 86.
 לוצאטו, שלמה בר"ר אברהם, 73.
 לוקו, אליהו בר"ר יהודה, 110.
 לוריא, יצחק בר"ר משה, 72.
 לורידנו, ליאונרדו, דוכס, 61.
 ליאון, אהרן, 125.
 עשירי, אפיפיור, 57, 60.
 ליכטציהר, בצלאל, 129.
 לינדנארה, מאיר, 21.
 ליפשיץ, גדליה בר"ש, 71.
 יעקב, 107.
 לנדו, אברהם, 46—47.
 יעקב ברוך בר"י, 41, 45.
 מ
 מאיטליה, אליעזר שלמה, 19—22.
 יחיאל, 20.
 רפאל יצחק חיים, 22—20.
 מאיר בן הרא"ש, 72.
 בר"ר אפרים, 19—17.
 זכריה, 71, 75.
 המאירי, מנחם, 105.
 מאלסאנו, בנימין, 142.
 מאניאן, יהודה, 122.
 מאנצוני, גיאקומו, 30.
 מאצה, דוד בר"ר אהרן, 19.
 מאראנו, מומר, 59.
 מארגוש, אוסטא, 149.
 מארדוצי, כריסטוף, 83.
 מארון, חנניה בר"מ, 19.
 עובדיה, 20.
 מארכס, אלכסנדר, 10, 31.
 מגידו, אברהם, 125.
 מגיע, יוסף בר"ר יהודה, 129.
 מן כלב, יהודה, 129.
 מהחזנים, יחכ"ם, 20.
 מן מובחר, שלמה, 126.

הכהן, מיכאל, 140.
 משה בר"ר זכריה, 65.
 יעקב, 129.
 שלום, 151.
 שאול, 97—100.
 שמואל בר"ר משה, 86, 87.
 כהנא, אברהם, 51.
 כונת, אברהם, 6—15, 26, 27.
 אשטלינה, 15, 45.
 שלמה, 16.
 כל בו, דניאל, 85.
 כלפון, יוסף, 102.
 שרירא בר"ר יהודה, 123.
 כלץ, יהודה, 121.
 משה, 121.
 כריסטופלו, אמברוויני, 71.
 כריסטיני, שלמה, 55.
 כרמולי, אליקים, 102.
 כתריאל זלמן, 126.
 ל
 לאטאש, יצחק בר"ר עמנואל, 4—13.
 לאטיף, שמואל, 17, 31, 38, 41, 45.
 לאטיש, יצחק בר"ר יהושע, 85.
 לארדו, שלמה בר"ר יוסף, 129.
 לב, יוסף, 123.
 יצחק, 122.
 לוגאסי, יוסף, 152.
 לוי בר"ר גרשם, 10, 16, 26, 43.
 יוסף בר"ר ב"צ חיים, 85.
 הלוי, אברהם בר"ר אליעזר, 42, 49.
 בצלאל יהודה, 140.
 חיים אברהם, 149.
 יהודה בר"ר יוסף, 129.
 אריה משה משלם, 20.
 יחיאל פישל בר"פ, 129, 149.
 יעקב, 72, 129, 141.
 יצחק, 71—72, 149.
 ישועה, 116.
 מהלאל בר"מ, 20.
 משה בר"ר גבריאל, 140.
 מתתיהו בר"ר יהודה שמואל, 22.
 ניילי בון, 141.
 סעדיה בר"ר יהודה, 140, 142.

סלמה, חזקיהו, 135.
 סלע, משלם בר"י, 19.
 סן פידרו, 95.
 סנגויני, שמשון בר"מ, 85.
 סעודה ב"ר חליפא, 71.
 סעדון, אליעזר רפאל, 86, 89.
 " דניאל, 87.
 " יהודה יוסף חיים, 87.
 " יוסף חיים, 87.
 סעדון, מיקקז דוד, 152.
 " נחמן, 87.
 " שלמה יהושע, 87.
 " שמואל, 87.
 סעדיה גאון, 118.
 ספורנו, חננאל, 125.
 " עובדיה, 29.
 ן' סרוק, חיים, 73.
 ע
 עדו, אליה ב"ר שמריה, 111, 119.
 עובדיה ב"ר זכריה, 69.
 " משה, 9-11.
 עזוליו, רפאל, 141.
 עזר, שלמה ב"ר אהרן, 149.
 ן' עזרא, אברהם ב"ר מאיר, 43.
 " שלמה ב"ר משה, 148.
 " מנחם ב"ר שמואל עזר, 71.
 עזריאל ב"ר משה מעשיל, 127.
 עזרתי, ברוך, 140.
 " יוסף, 41-140.
 עטאלי (דפוס), 152.
 עטאר, חיים, 152.
 עטון, ציון, 151.
 עטיאש, יום טוב, 27.
 " משה, 86.
 עידן, דוד, 151.
 " עלוש, 151.
 עמאר, משה, 152.
 עמנואל בר"ש מרומא, 43, 50.
 עמרם, 15.
 ענבי, יוסף, 129.
 עניו, יהודה ב"ר שבת, 14.
 " יעקב ב"ר שבתאי, 129.
 ן' עקרא, אברהם, 137.
 עקריש, יצחק, 25-124.

נורצי, שמואל, 19.
 נחמה, חיים, 41-140.
 " אברהם, 41-140.
 " שבת, 41-140.
 נחמיאש, אהרן ב"ר יצחק, 145.
 " דוד, 19-110.
 " משה, 110.
 " שמואל, 19-110.
 נחמן, אברהם ב"ר דוד, 127, 139.
 " דוד ב"ר וידאל, 141.
 " מרדכי, 140.
 ניניו, יעקב, 149.
 ניסי, יוסף, 28.
 ניסליערי, מיכל, 28.
 ניצה, יהושע בר"ש, 72.
 " שלמה, 71.
 נפתלי ב"ר יוסף, 137.
 " יעקב מגוזאלו, 74.
 " הירץ ב"ר עזריאל, 127.
 " צבי ב"ר יעקב, 85.
 נריה חיים מרדכי, 28.
 נתן מסלו, 26.
 " ב"ר יחיאל, 10.
 נתנאל ב"ר לוי, 45.
 ן' יוסף הלוי, 151.
 ס
 ן' סאהולא, יצחק ב"ר שלמה, 50.
 סאנטיני, אנטון, 86.
 סאקטו, פרנציסקו, 84.
 סאראוול, יעקב, 72.
 סבאך, עובדיה, 125.
 סבע, אברהם, 94, 117.
 סוגנינו, משה, 132.
 סוחו, ברוך, 42-141.
 " יהודה, 41-140.
 סופינו, אליעזר, 72.
 סופר, רחמים, 151.
 סורנאגה, שמואל, 141.
 סיד, יוסף ב"ר יצחק, 132.
 סימונסן, דוד, 10.
 סיניקולונה, ברוך שמואל, 87.
 סיריליו, שלמה, 120.
 סלם, יעקב, 72.
 " יצחק בר"י, 18, 19, 73.

מן האדומים, עזריה, 18, 19, 27.
 מנוח, חיים, 125.
 מנחם ב"ר אברהם ממודינא, 29.
 " יעקב מאיסטרי, 2-71.
 מנחם מלוולטה, 76.
 מנחם מנדל מקאמניץ, 146.
 מנטינו, שמואל ב"ר יעקב, 65.
 מניר, משה ב"ר שמואל, 143.
 מנשה ב"ר אלחנן, 9-10.
 מסיר ליאון, דוד בר"י, 45, 131.
 " יהודה בר"י, 15, 45.
 מסעוד, ישראל ב"ר יהושע, 87.
 מעוצצי, פיעטרו, 87.
 מעלי, חיים שלום בר"ב, 127.
 מרדכי ב"ר שמואל, 146.
 מרטינלי, ייאואני, 74.
 מריאה, פרנציסקו, 55.
 מרצבכר, אברהם, 146.
 משה בן אברהם אבינו, 129.
 " ב"ר אהרן, 126.
 " אליעזר, 71.
 " אליעזר רפאל, 11-12.
 " יעקב, 129.
 " יצחק, 41, 47.
 " מימוני, 11, 18, 19, 39, 49.
 " משלם קוזי, 23.
 " מקוצי, 11, 38.
 " משפירא, 30.
 משולם קויפמן ב"ר שמעיה, 68, 70.
 משלם קוזי, 4-22, 67.
 " קוזי, לוי, 71.
 ן' משקוני, יהודה ליאון, 116.
 נ
 נגאר (דפוס), 152.
 נגארה, ישראל, 137, 146.
 נדיבות, יצחק בר"ש, 143.
 " שמואל בר"י, 143.
 נוניס, ביאתריסה, 95.
 " שלמה, 95.
 " ואיס, יעקב, 87-86.
 נוניש די מיאוא, אברהם, 72.
 נורצי, יצחק, 19.
 " שלמה, 19.

פרובינצאלו, אברהם בר"ד, 18.
 " דוד, 70.
 " משה, 17, 19, 79.
 פרזוניני, קומין, 69, 74.
 פרזינצל, יעקב בר"ד דוד, 45.
 פרחיה, דניאל, 135.
 " שמואל, 135.
 פרטנוזיס, פליקס, 60.
 פרידיס, אברהם לבן, 110, 119.
 פרידלנדר, מרדכי צבי, 13.
 פרנוורט, אליהו בר"ד יוסף, 85.
 פרנס, אליהו, 122.
 " ישעיה, 63, 122.
 " משה, 120, 122.
 פרץ, יאימי, 99.
 " יהודה בר"ד יוסף, 71.
 " משה " יוסף, 71.
 " ציון, 151.
 " שמואל בר"ד אברהם, 107.
 פשקוואטו, לוריצו, 83.
צ
 צאיג (דפוס), 152.
 צבי בר"ד יוסף כ"ץ, 88.
 צדיק, אברהם, 145.
 " יעקב, 145.
 צהל, בנימין, 41-140.
 צהלון, יום טוב, 145.
 צונץ, יו"ט ליפמן, 17, 19, 42, 49, 63.
 " צור, יצחק ליאון, 14.
 " סולימה, 137.
 צורי, יהושע בר"ד דוד, 139.
 ציון, משה, 85.
 ציידון, משה, 149.
 צלח, אברהם בר"ד שבת, 74.
 צרי"ט, אביגדור בר"ד, 122.
 צרפתי, אברהם בר"ד יצחק, 14.
 " אליעזר בר"ד אליהו, 134.
 " יוסף ישראל, 111.
 " מרדכי בר"ד ראובן, 31.
 " ראובן בר"ד רפאל, 79.
 " שמואל בר"ד יוסף, 14.
ק
 קאבולי, שלמה בר"ד, 123.
 קאבצי, יוסף, 132.

פולי, יעקב, 150.
 פוליכרון, משה בר"ד יצחק, 129.
 פונטרימולי, אברהם, 150.
 פורטו, אברהם בר"ד יחיאל, 84.
 " יהושע בר"ד יוסף, 135.
 " מנחם הכהן, 70.
 פורטירו, דוד, 53, 55, 101.
 " שמואל, 101.
 " פורנה, יוסף, 127.
 " יעקב, 127, 129.
 פיהם, יצחק, 81.
 " שמואל בר"ד, 4-73, 81, 83.
 פיאוס החמשי, אפיפיר, 28.
 פייאצה, ידידיה חי, 87.
 " משה אהרן, 87.
 " עמנואל, 87.
 פילוני (מדפיס), 28.
 פיליפוני, פילוטריסטי, 18.
 " פרנציסקו, 18.
 " קלידאנו, 18.
 פינטו, יאשיהו, 147.
 פינצי, ישראל, 14.
 " מרדכי, 15, 87.
 פינקרלי, משלם זלמן, 71.
 פיסיליגו, משה בר"ד, 110, 118.
 פיפאנו, חנוך, 141.
 פיפירנו, אברהם ברוך, 87.
 פיציגטון, דוד, 8, 31, 37-4, 63.
 פירירא, אברהם בר"ד אליהו, 126.
 פישו, יצחק, 99.
 פישקארול, אברהם ברי"מ, 85.
 " בר"ק, 67.
 פלורין, פאפאטורי, 54.
 פנחס, דוד, 142.
 פניני, ידעיה, 15, 17, 27, 38, 117.
 פערל, זאב, 146.
 פראדאטטא, לוריטו, 71.
 פראנקו, אברהם, 125, 127.
 " שלמה, 125.
 " רפאל, 140.
 פראנשיס, יעקב, 20.
 " עמנואל, 20.
 פרדיננד הראשון, 2-41, 49.
 פרובינצאל, יהודה נחן, 123.

עראמה, אברהם, 132.
 " דוד, 132, 135.
 " יצחק, 118.
 ערב (מדפיס באורטה-קיואי) 128.
 ערוך, מיכאל, 141.
פ
 פאגוט דמונטיקיו, 12.
 פאול השלישי, אפיפיר, 13.
 פאולי, יואני, 71-72.
 פאלאגני, יעקב רפאל, 87.
 " יצחק בר"ד משה, 87.
 פאלורני, גיאואני וינצינצו, 86.
 פאלקאר, שם טוב, 111, 116.
 פאלקון, יוסף בר"ד ש"ז, 129.
 " משה בר"ד, 41-139.
 פאנו, יוסף ברא"ח, 20.
 " יעקב בר"ד יואב אליהו, 8-27.
 " עזרא בר"ד יצחק, 18.
 פאנטיכי, גיאואני פאולו, 86.
 פאנטיני, רוקו, 88.
 פאסי, אברהם, 141.
 " יוסף, 131.
 " משה בר"ד דוד, 129.
 פאציפיקו, יצחק בר"ד, 72.
 פאצצוני, אלברטו, 21.
 פאקץ, אברהם, 41, 47.
 " יעקב, 41, 47.
 פאראצי, אברהם בר"ד מאיר, 137.
 פארדו, חיים אליהו, 129.
 " יוסף, 137.
 " רפאל, 129.
 פארינצו, אשר, 70, 73.
 " מאיר בר"ד יעקב, 69-70.
 " גרשון " משה, 73.
 פואה, אליעזר בר"ד, 77.
 " גד בר"ד, 72, 76, 88-89.
 " הושעיה בר"ד יוסף, 79.
 " טוביה בר"ד, 60, 76, 79, 136.
 " יעקב בר"ד, 65.
 " יצחק, 72.
 " מרדכי בר"ד, 77.
 " שמואל, 72.
 פולאקו, בנימין בר"ד, 21, 72.
 " מנחם בר"ד, 71.

רושי, בנימין ב"ר משה, 129.
 ן' ריי, שלמה, 135.
 " שמואל, 149.
 רינה, אברהם, 123.
 " נשיאה, 7-146.
 ריציני אנטון, 75.
 ריקאנטי, מנחם, 29.
 ריקו, אליה, 132.
 ריקומין, שמואל, 110, 116, 118.
 ריקי, י, 86.
 ריקיטיבוראטין, זלקמן, 75.
 רפא, כ"ץ, יחיאל, 67-68.
 " " יקותיאל, 23.
 " " מנחם, 23.
 " " משלם קווי, 23.
 ש
 שאול, חיים יצחק, 149.
 " חנניה ב"ר יעקב, 139.
 ן' שאלתיאל משה, 107.
 שאלתיאל, שלמה, 141.
 ן' שאנגי, אליהו בכור, 41-140.
 שאריאנו, יצחק בר"א, 140.
 שבתי ב"ר מרדכי, 13.
 " קופארדו, 137.
 שולאל, חיים הכהן, 150.
 " יעקב הכהן, 150.
 שולם, שמואל, 24-123.
 שונצינו, אליעזר, 120, 133, 145.
 " גרשם, 40-29, 50-52, 93.
 145, 133, 120
 " יהושע שלמה, 30, 34, 41.
 47-49
 " ישראל נחן, 30, 38, 57.
 " משה, 32-30, 54, 33-132.
 " שלמה ב"ר משה, 40.
 ן' שועיב, יהושע, 119.
 " יואל, 132.
 ן' שושן, אברהם, 126.
 " יוסף, 111, 119.
 " משה, 79-77.
 " נסים, 73.
 " שלמה בר"ש, 136.
 שחאתה, שלמה, 145.
 שחור, חיים, 68.

קורמיליו, משה, 148.
 קושטא, ישראל, 87.
 קזיס, משה ב"ר שמואל, 19.
 " שמואל ב"ר משה, 18.
 קלונימוס ב"ר דוד, 63.
 " קלונימוס, 44.
 קלעי, חיים ליאון, 141.
 " פנחס, 141.
 " רפאל יהודה, 41-140.
 " שלמה, 137.
 קמחי, דוד, 11, 28, 34, 35, 42, 45, 54, 57, 93-4, 116, 118.
 " משה, 13, 38.
 קסריני, חיים בר"ש, 119.
 " יוסף, 111.
 קפסלי, אליהו, 13.
 קצליר, שלמה בר"ש, 133.
 קרא, אברהם ב"ר יצחק, 19, 136.
 " דב ב"ר שמואל, 146.
 " יוסף, 42.
 קרוויטה, יוסף, 29.
 קרוטי, 14.
 קרוילארי, גאספי, 83.
 " גיאוליו, 83.
 קריספין, מנחם, 139.
 קרסינטי, אליהו בר"מ, 150.
 קשתי, דוד ב"ר אליהו, 124.
 ך
 ראוינה, יוסף, 20.
 ראזון (דפוס), 152.
 רבינוביץ, ר"נ, 33, 8-77.
 רובייס, בנימין שאול, 27.
 רודיטי, בן ציון בנימין, 149.
 " שמעון, 148.
 רוזאניס, אברהם בר"מ, 8-127.
 " אברהם ב"ר משה, 140.
 " יהודה בר"ש, 130.
 " רפאל, 140.
 " שלמה, 31, 110, 118.
 רוזיליו, ישעיה יוסף, 149.
 רומאנין, שלמה, 82.
 רופינלי, וינטורין, 8-17.
 " גיאקומו, 9-18.
 " טומש, 19.

קאגיגי, חיים, 129.
 קאטאלאנו, יעקב, 14.
 קאלאהורא, משה בר"י, 139.
 קאלאוני, גיואני, 71.
 קאלימאני, שמחה בר"א, 72, 75.
 קאמירינו, נח, 20.
 קאנפיליאש, יו"ט, 127, 139-40, 149.
 " יוסף, 140.
 " יעקב, 140.
 קאסטל-פראנקו, יעקב חיים, 21.
 קאספוטה יצחק, 12-111.
 קאפיסטראנו, יואן, 30.
 קאצינלנבוגין, מאיר, 69.
 " שמואל יהודה, 69-70.
 קאראבאלייו, יעקב בר"י, 88.
 קארו, אפרים, 130.
 " יוסף, 50, 70, 79, 119, 130.
 " יצחק, 118.
 קארחו, אנגיל הלוי, 140.
 קארטאליער, פראנק, 75.
 קארילו, משה, 149.
 קארלו מלך סיציליה, 56.
 קאשטוריאנו, יהודה בר"ה, 149.
 קאשטילו, אברהם יצחק, 86.
 קאשטרו, יצחק, 129.
 " משה, 129.
 קבאלי, זורוי, 73, 83.
 קבליירו, שלמה, 133.
 קוהוט, אלכסנדר, 10.
 קוויירינו, קאלרו, 69.
 קויפמן, דוד, 17.
 קולודרו, שמואל, 105.
 קולון, יוסף, 23, 61, 65.
 קולורני, ישראל חי, 20.
 קולפא, יהודה ליב, 65, 67-68.
 קונטי, ויצינצו, 79-81.
 קונליאנו, רפאל בר"ש, 72.
 קונציו, אברהם בר"י, 85.
 " גרשון בר"י, 85.
 " יוסף ב"ר גרשון, 85.
 קופמן ב"ר אשר, 129.
 קוצר, יקותיאל ב"ר יצחק, 22.

שני, יצחק, 122, 134.
 שניאור, אברהם, 133.
 שפאניר, אברהם, 60.
 שפורציו, גליאציו, 55.
 " יואן, 55.
 " קושטנציו, 55.
 שפיגלמן, אברהם צבי, 146.
 שפירא, נתן, 69.
 שרביט, מסעוד, 144.
 ששון יהודה, 110-11, 117-18.
 ת
 תלמי, רפאל ב"ר עמנואל, 29.
 תמך, אברהם, 79.
 תשובה, אברהם, 152.

שלמה ב"ר מרדכי, 127, 129.
 " משלם קווי, 23.
 " פרץ, 122.
 " שלמה, 11-12.
 " מפונטירמולי, 80.
 שם טוב ב"ר אברהם, 63.
 שמואל ב"ר אבי שמואל, 41-42.
 " משה, 30, 139.
 שמעוני, חנניה, 111, 117, 132.
 " שלום, 151.
 שמעון מקינון, 118.
 ן שנגי. אברהם ב"ר אפרים 3-122.
 " מאיר, 124.
 " השוה ן שאנגי.

שטיינשניידר, משה, 13, 20, 42, 46.
 שטרסבורג, גבריאלי, 31-33.
 " יוסף חיים, 29, 58.
 שיגילמאס, שמואל, 139.
 שילה, יעקב ב"ר דוד, 129.
 שלום ב"ר אברהם, 18.
 " אברהם ב"ר יצחק, 139.
 שליט יוסף, 17-18, 76-77, 79.
 שלמה בן אדרת, 11.
 " ב"ר יהודה, 11.
 " יצחק מאשבונה, 13.
 " יצחקי, השוה פירש"י
 עה"ת.
 " מזל טוב, 110, 118-22.

(ב) ספרים

ארבע ראשים, 85.
 " תעניות, 88.
 ארוזי לבנון, 73.
 ארחות חיים, 52, 88, 96.
 ארעא דרבנן, 128.
 אשכול הכופר, 94.
 אשמורת הבקר, 19.
 אשרי הגוי, 20.
 באור התורה לר"ב, 46, 48-51, 65.
 67, 73, 83, 107.
 באור הרנה"ו, 90.
 " ספורנו, 73.
 " זה יצא, 18.
 באורים, 61, 74.
 באר לחי, 88.
 " מים חיים, 134.
 " עשק, 125.
 בבא בוך, 56.
 בגדי קדש, 22, 88.
 בדיקות, 18-19.
 בדק הבית, 74, 138.
 הבחור, 13, 17.
 בחינת העולם, 15, 17, 27, 34, 119.
 " הקבלה, 90.
 ביאור עפ"י הרמב"ן, 119.
 בינה לעתים, 74.
 בית אהרן, 127.

אור לוסטרו, 20.
 " עולם, 27, 123.
 " עינים, 81.
 " עמים, 29.
 " תורה, 21.
 אורח מישור, 84.
 אות אמת, 131, 135, 137.
 אותיות דר"ע, 119.
 אזהרות, 143, 150.
 איומה כנדגלות, 125.
 אזני יהושע, 127.
 אילן, 18.
 אילת השחר, 19, 21.
 איסור והיתר, 27.
 אלוד הדני, 15, 119.
 אלה דברי חברת, 22.
 " הדברים, 17-22.
 אם למסורת, 21.
 אמאדיש די גאולה, 122.
 האמונות, 27.
 " והדעות, 124.
 אמונת חכמים, 21.
 אמרי נועם, 82, 121.
 אמת ליעקב, 12.
 " מארץ תצמח, 90.
 אפריון שלמה, 74.
 אקדמות, 88.

א"ב דבן סירא, 67, 119.
 אבודרהם, 103, 117, 143.
 אביר יעקב, 89.
 אבן בחן, 44, 81.
 אבני הגליונים, 14.
 אבקת רוכל, 59, 73, 118, 131.
 אגדת שמואל, 147.
 האגור, 41, 45, 58.
 אגרות הרמב"ם, 8-67, 118.
 אגרת אל תהי, 125.
 " בעלי חיים, 17.
 " הטעמים, 125.
 " מוסר, 83, 124.
 " מספרת, 20, 84.
 " הקדש, 4-13.
 " התוכחה, 119.
 " התשובה, 122.
 אדמת קדש, 129.
 אדרא זוטא, 150.
 אדרת אליהו, 120.
 אהבת עולם, 126.
 אהל מועד, 68.
 אוצר נחמד, 20, 61, 93, 148.
 " נרדפי לשון, 84.
 אור השכל, 73.
 " החיים, 27.
 " יי, 27.

הליכות אלי, 148.
 " עולם, 19, 67, 74, 80, 104.
 " 116, 137.
 " שבא, 119.
 " הלילי, 93.
 הלכות פסוקות, 118.
 " רב אלפס, 61, 69, 78, 83, 96.
 " 112, 144.
 " שחיטה, 120, 149.
 " שו"ב, 27, 104, 116, 120.
 המון רבה, 126.
 הן קול חדש, 21.
 הנהגת הדבר, 120.
 " החיים, 135.
 העתק פירארה, 27.
 הצעה על אדות הגט, 10.
 הצעת המעשה, 21.
 השגות, 116.
 לוי העמודים, 87.
 ושמתיך בנקרת איסור, 22.
 זאת חקת התורה, 75.
 זבח פסח, 68, 81, 83, 111.
 זה ינחמנו, 132.
 זהב שיבה, 127.
 הזהר, 17, 18, 82.
 זהר חדש, 131, 137.
 " הרקיע, 117.
 זכות אבות, 89.
 זכר רב, 128.
 הזכרון, 27, 31.
 זכרון חרבן הבית, 82.
 " תורת משה, 122.
 זמיר עריצים, 22.
 זמירות ישראל, 137, 146.
 זקן אהרן, 75, 111.
 זרע אברהם, 21, 148.
 " אמת, 89.
 " יצחק, 150.
 " שמשון, 21.
 אבוט הקבר, 124.
 חבור ישה, 27, 84, 119.
 חבל בני יהודה, 20, 74.
 חבצלת השרון, 124.
 חבקבוק, 55, 56.

דברי אסתר, 85.
 " חכמים, 45.
 דברי הימים לבני יחיאל, 102.
 " הימים למלכי צרפת, 69.
 " 6-77.
 דברי הימים של מרע"ה, 118.
 " ריבות, 136.
 " שלום, 151.
 " שמואל הקטן, 18.
 דברים שבקדושה, 19-20.
 דובב שפתי ישנים, 148.
 דוד במצודה, 148.
 דיואן, 20.
 דינא דחיי, 128.
 דיני ברכת השחר, 85.
 " דגרמי, 119.
 " טרפות, 119.
 דעת קדושים, 20.
 דקדוק, 14.
 " לשון הקדש, 89.
 דקדוקי רש"י, 83.
 דקדוקים, 65.
 דרך אמונה, 14, 83, 119, 123.
 " ארץ, 84.
 " חיים, 124.
 " ישר, 74.
 " ישרה, 19.
 דרכי לשון הקדש, 38.
 " הנקוד והנגינות, 64.
 " השו"ב, 89.
 " התלמוד, 74, 120.
 דרשות הר"ג, 120.
 " ר"ש מולכו, 132.
 " התורה, 83, 119.
 דת יהודית, 150.
 דגדה ש"פ, 12, 17, 18, 20, 37, 73.
 " 81, 85, 89, 118.
 " זבח פסח, 83.
 " נמוקי יוסף, 18.
 הגדות התלמוד, 116.
 הדרת זקנים, 86.
 ההרכבה, 12.
 הואיל משה, 74, 84, 90.
 הוד מלכות, 126.

בית הבחירה, 99.
 " יהודה, 74.
 " ישראל, 7, 85, 126-7.
 " הלוי, 71.
 " מדות, 116.
 " תפלה, 89, 128, 136.
 במות בעל, 89.
 בן גוריון, 128.
 " המלך והנזיר, 17, 118.
 " פורת יוסף, 125.
 " שמואל, 19.
 בני אהרן, 148.
 " חיי, 128.
 " יעקב, 128.
 " משה, 128.
 בנימין זאב, 42, 60, 65.
 בעל הטורים, 67.
 בקשה, 20.
 בקשה חדשה, 86.
 בקשות, 20, 122.
 " ותפלות, 21.
 בקשת הממין, 38.
 ברית אברהם, 86.
 בריתא דר' אליעזר, 146.
 ברכות והודאות, 88.
 " מהר"ם, 83.
 ברכי יוסף, 83.
 ברכת אברהם, 64, 70, 110, 117.
 בתי כהונה, 148.
 גדולי שאלוניקי, 62.
 " תרומה, 74.
 הגדרים, 135.
 גולל אור, 148.
 גופי הלכות, 148.
 גור אריה, 20.
 גורן נכון, 83.
 גט מקושר, 128.
 " פשוט, 128.
 גל אבנים, 90.
 " של אגוזים, 146.
 גלות יהודה, 83.
 גנת ורדים, 128.
 דבר בעתו, 27, 69, 86.
 " שמואל, 71, 73, 85.

כתבי ריא"ם, 17.
 כתר שם טוב, 74.
 " תורה, 121.
 לאדוני האדונים, 22.
 לאלהי מעוזים, 22.
 לב אבות, 135.
 " חכם, 124, 146.
 " שמח, 126.
 לוח, 22, 52, 122, 138.
 " הבנינים, 13.
 " היומי, 21, 85.
 לוחות, 15, 120.
 " התכונה, 107.
 לוית חן, 17.
 לחם אבירים, 74.
 " יהודה, 70, 78, 123.
 " משנה, 74.
 " רב, 136, 148.
 ליל שמורים, 21.
 למנצח על שושן, 88.
 לקוטי מסכתות, 89.
 " המעשים, 85.
 " שכחה ופאה, 27.
 לקוטים שונים, 143.
 לקח טוב, 82, 124, 145.
 לשון למודים, 21, 112, 119, 122, 149.
 מלאה ברכות, 27, 47, 52.
 " שערים, 134.
 מאור עינים, 19, 27, 74.
 מאורעות עולם, 149.
 מאיר איוב, 83, 132.
 " נתיב השוה קונקורדנציה.
 " עיני חכמים, 71.
 מאמץ כה, 125.
 מאמר האחדות, 27.
 " השכל, 81.
 " הדפסת התלמוד, 33, 58-59, 64, 77.
 " על התשובה, 122.
 " תחית המתים, 124.
 מאמרי מרדכי, 125.
 מאסף לכל המחנות, 120.
 מבוא אל אותיות, 54.
 " הלמוד, 88.

ידי דוד, 150.
 יהודי המזרח, 27.
 יוחסין, 93, 124.
 יוסיפון, 15, 67, 116.
 יוסף בסדר, 89.
 " לקח, 148.
 יחוס הצדיקים, 18.
 יכין ובעז, 99.
 ילקוט יש"ר, 90.
 ילקוט שמעוני, 70, 86, 111, 133.
 ימין משה, 19.
 יסוד אמונה, 27.
 " מורא, 120.
 יער אבשלום, 84.
 יפה מראה, 73.
 " קול, 148.
 " תאר, 74, 126.
 יפק רצון, 146.
 היצירה, 18.
 יקר תפארת, 149.
 היראה, 104, 124, 132.
 ישיר משה, 19.
 ישמח משה, 148.
 ישע אלהים, 124, 135.
 הישר, 120.
 ישרש יעקב, 148.
 כבוד אלהים, 27, 125.
 כד הקמח, 117.
 כה תברכו, 86.
 הכוזר, 53, 69.
 הכוונות, 127.
 כוס תנחומין, 71.
 כי נער ישראל, 87.
 כל בו, 46, 59, 73, 119.
 " מלאכת ההגיון, 83.
 כליל יופי, 125.
 כללי הדקדוק, 1-20, 71.
 כנור נעים, 84.
 כנסת הגדולה, 128, 148.
 כסאות לבית דוד, 85.
 כסף נבחר, 147.
 כף נחת, 86.
 כפתר ופרח, 69.
 הכריתות, 81, 84-5, 118.

חג הזכרון, 88.
 חדושי ב"ב להרמב"ן, 63.
 " הריטב"א ליומא, 128.
 " הר"נ, 83, 127.
 " ברכות לרשב"א, 63.
 " מסי קדושין, 129.
 חדושים, 128.
 חובות הלבבות, 18, 44, 122.
 חווה דוד, 148.
 חזון, 45.
 " נחום, 128.
 חזונים, 125.
 חזות קשה, 77, 150.
 חזקוני, 82.
 חיי עולם, 128.
 החינוך, 63.
 חלק הדקדוק, 119.
 " לשבעה, 85.
 חמד אלהים, 148.
 חמדת ימים, 148.
 חנוך לנער, 88.
 חנן אלהים, 148.
 חסד לאברהם, 22.
 חסדי אבות, 123, 125.
 " יי, 120.
 חק לישראל, 145.
 חקות הפסח, 135.
 חשק שלמה, 128.
 טוב טעם, 65.
 טור או"ח, 16, 82, 97, 104, 106-7, 132.
 " יו"ד, 17, 27, 73, 97.
 " אה"ע, 72, 77.
 " חו"מ, 73, 144.
 טורים, 4-23, 53, 57, 83, 93-4, 111, 121.
 טל ילדות, 84.
 טליח קטן, 75.
 טעם למוסף, 147.
 טעמי המצות, 122.
 יאיר נתיב, 78.
 יד אבשלום, 124.
 " אהרן, 148.
 " שערים, 14.

מקיץ רדומים, 20.
 מקנה אברם, 63.
 מקראי קודש, 148.
 מקרי דרדקי, 43.
 מר דרור, 148.
 מראה חיים, 85.
 מרכבת המשנה, 76.
 נרפא לנפש, 18, 88, 128.
 " לשון, 120.
 משא גי חזיון, 83.
 משל הקדמוני, 50, 53, 69.
 משלי חכמים, 19.
 " חמשים תלמידים, 38.
 " שועלים, 17.
 משמיע ישועה, 132.
 משמרת החדש, 21.
 " הקדש, 89.
 המשנה, 9-18, 21, 69, 74, 80, 83, 85, 126.
 המשנה עפ"י הרמב"ם, 42, 49.
 " אבות עפ"י הרמב"ם, 18, 33.
 " ע"ת איטלקית, 19, 75.
 " " " ספרדית, 71.
 משנה תורה, 11, 39, 63, 69, 70, 96, 112, 107-8.
 " (המדע), 9-18, 22.
 משפטי חברת, 22.
 " החרם, 120.
 " שמואל, 74.
 משרא קטריין, 42, 101, 116.
 מתת אלהים, 89.
 נאדר בקודש, 148.
 נאות יעקב, 149.
 נהר פישון, 121.
 נוה שלום, 121.
 נופת צופים, 125.
 נורא תהלות, 135.
 נזיר שמשון, 89.
 נחלה ליהושע, 64.
 נחלת אבות, 8-67, 83, 87, 111.
 " יעקב, 83.
 נחפה בכסף, 128.
 נפוצות יהודה, 70.
 נפת צופים, 15, 16.

מלחמת החכמה, 122.
 מליצה למשכיל, 59.
 מליצת עפר ודינה, 14, 27.
 מנהגים ר"א קלונר, 83.
 המנהיג, 119.
 מנורת המאור, 18, 65, 67, 117, 128.
 מנות הלוי, 101.
 מנחה בלולה, 84.
 מנחת יהודה, 122, 126.
 " שבת, 147.
 " שי, 147.
 " שלמה, 56, 64, 108, 150.
 מסורת הברית, 19.
 " המסורת, 61, 65.
 " החלמוד, 132.
 " תלמוד ירושלמי, 124, 131.
 מסילת ישרים, 22.
 מסעות ר"ב, 27, 122.
 המספר, 120.
 מסרות, 73.
 מעבר יבק, 19.
 מעגל טוב, 85, 72.
 מעולפת ספירים, 126, 148.
 מעיל צדקה, 2-21, 88, 148.
 " יעקב, 151.
 מעלות המדות, 81.
 מעם לועז, 128.
 מעמדות, 72, 74, 84-5, 88.
 מענה אליהו, 127.
 " הלשון, 89.
 מערכת האלהות, 17, 27.
 מעשה בית דוד, 125.
 " רקם, 89.
 " תורה, 118, 128.
 המפואר, 121.
 מפרש חטאים, 20.
 מפשר חלמין, 122, 124, 131.
 המצות, 120.
 מצות גדול, 11, 38, 61.
 המצנפת, 18.
 מצרף השכל, 89.
 מקום בינה, 85.
 מקור ברוך, 124, 137, 145.
 " חיים, 18, 127.

מבחר הפנינים, 33, 82.
 מגיד מראשית, 8-127.
 מגלת אנטיוכוס, 94.
 " אסתר, 118.
 " סתרים, 56, 70.
 " תענית, 17.
 מגן דוד, 118.
 " חיים, 20.
 " הרב, 14.
 המדפיסים בני שונצינו, 30.
 מדרש ויסעו, 120.
 " ח"מ, 56, 119.
 " משלי, 8-117.
 " רבה, 68, 116, 126, 136-7.
 " תהלים, 116, 131.
 " תלפיות, 148.
 " תנחומא, 18, 84, 119.
 מהלך, 13, 18, 19, 38, 54, 56, 57.
 מהרי"ל, 79, 82.
 המוסר, 18.
 מורה נבוכים, 11, 77, 107.
 מושעות אל, 147.
 מזמור שיר, 85.
 " ידירות, 20.
 המחברות, 50, 121.
 מחזור איטליה, 57.
 " ארגון, 133.
 " אר"צ, 65.
 " אשכנז, 74, 79, 82, 134.
 " ספרד, 61, 101, 105.
 " קאטאלוניה, 133, 139.
 " רומא, 8-17, 21-20, 29, 30, 73, 85, 71, 63, 56-7.
 מחיר יין, 82.
 מחקרים ביבליוגרפים, 42.
 מילי דאבות, 125.
 מים עמוקים, 111.
 מכילתא, 111.
 מכלול, 1-30, 56, 93, 119-20.
 מכלל יופי, 122.
 מלא חפנים, 97.
 מלות ההגיון, 82.
 מלחמות השם, 83.
 מלחמת חובה, 128.

פי מוזהי עפרש"י, 64.
 " על הרמב"ם, 135.
 " נ"א לרד"ק, 94.
 " התורה אבן עזרא, 43, 117.
 " בכור שור, 119.
 " בעל הטורים, 65, 117.
 " לרלב"ג, 16.
 " רמב"ן, 40, 45, 55, 68.
 " ריקנטי, 63, 68.
 " רש"י, 10, 20, 29, 37.
 " 58, 61, 65, 68, 74, 79.
 " 91, 92, 97, 125.
 " תחנת תא שמע, 21.
 " פירושים על רש"י, 20.
 " פני יצחק, 21.
 " משה, 125, 127.
 " פסח לה, 123.
 " פסק, 14.
 " על תענית, 19.
 " ההרם, 13, 20, 30, 42, 54, 55.
 " 60, 63, 73.
 " פסקי הלכות, 29.
 " חלה, 120.
 " הרשד"ם, 130, 136.
 " פסקים ר"י איסרלין, 61.
 " פצעי אוהב, 147.
 " הפרדס, 117, 129.
 " פרדס רמונים, 136.
 " פרי עץ הדר, 88.
 " פרקי אליהו, 56.
 " ר' אליעזר, 67, 80, 117.
 " משה, 135.
 " שירה, 20.
 " פתח דברי, 46, 54, 120.
 " פתרון חלומות, 27, 120, 145.
 " צדה לדרך, 27, 80.
 " צוף דבש, 88.
 " הצופה לחכמת ישראל, 25.
 " צורת המקדש, 56, 85.
 " ציוני, 82.
 " צמח צדיק, 148.
 " צפנת פענח, 79.
 " צרור המור, 63, 73, 117.
 " צרי היגון, 81.

סמנים לקאנון, 30.
 ספור המעשים, 21.
 עבודה תמה, 127.
 עבודת הלוי, 112.
 " הקדש, 73.
 עברונות, 83.
 עזות ביהוסף, 8-127.
 עזרה בצרות, 88.
 עטרת זקנים, 79.
 עין יוסף, 148.
 " יעקב, 8-67, 73, 102, 130-2, 137.
 " ישראל, 5-84.
 עלית קיר קטנה, 126.
 עמוד די רש"י, 89.
 עמודי גולה, 81, 117.
 עמק הבכא, 24, 78, 94, 105.
 עמר נקא, 89.
 עניני שבתי צבי, 149.
 עסיס רמונים, 19.
 עץ החיים, 148.
 " שתול, 71.
 עקות יצחק, 70, 111, 132.
 עקרי דינים, 88.
 העקרים, 30, 5-36, 53, 57-6, 67.
 " 71, 132.
 הערוך, 10, 55, 64, 70, 116.
 " הקצר, 116.
 עשר יריעות, 1-120.
 עשרת הדברים, 150.
 עת הזמיר, 21.
 פאריז אונ' וויענא, 84.
 הפדות והפורקן, 17.
 פוקח עבריים, 88.
 פחד יצחק, 87, 89, 145.
 פי' אבות, 144.
 " איוב, 26, 43, 66.
 " דניאל, 10.
 " חמש מגלות, 83.
 " הכתובה, 120.
 " הכתובים, 29.
 " מאמר, 85.
 " מגלת אסתר, 73.
 " " רות, 18, 134.

נפתלי אלהים, 27.
 נר מצוה, 124.
 נתיב חכמה, 15.
 נתיבות משפט, 126.
 סאה סלת, 18.
 סודר מבורכה, 20, 74.
 סור ברכות, 21, 85.
 " הגיטו, 19.
 " דאליהו, 22.
 " הבדלה, 22.
 " ההערכה, 21-22.
 " הושענות, 21-2, 27.
 " התרת נדרים, 22, 85, 88.
 " והנהגה, 21.
 " הוידוי, 2-21.
 " חברת מזל, 22.
 " ליל הו"ר, 22.
 " מועדי ה', 89.
 " מנחת ערב, 21.
 " משפטי חברת, 20.
 " נכון, 20.
 " עבודה רבא, 21.
 " עולם, 68, 118.
 " " זוטא, 17.
 " ערב ר"ח, 20.
 " הפראגמטיקה, 2-21.
 " פרשיות, 22.
 " צדוק הדין, 88.
 " קינות, 21.
 " קרבן תודה, 19.
 " ק"ש, 22, 85, 89.
 " שמחת חתני, 22.
 " תחנון, 20.
 " תחנונים, 20, 21, 37, 53, 85.
 " תענית צבור, 21.
 " סוד ה', 21.
 " ישרים, 85.
 " סידורילו, 37.
 " סיני, 72.
 " סליחה יפה, 21.
 " סליחת, 23, 52, 54, 88, 126.
 " לערב ר"ה, 20.
 " סמני וקצורי המרוכי, 83.
 " השמנה בנינים, 78.

שיר יהודית, 85.	רב מרדכי, 83.	קאנון הגדול, 30, 46.
שירה זומרה, 21.	רוח חן, 66, 82.	קב ונקי, 104, 152.
שירי מוסר, 52, 116, 120.	הרוקח, 53, 81.	הקבלה, 17.
שירים, 22, 84.	רנה ותפלה, 88.	קהלת יעקב, 145.
" זומירות, 110, 122.	רני ושמחי, 152.	קול אומרים הודו, 21.
שכיות החמדה, 22.	רעשים ורעמים, 128.	" בוכים, 132.
שלום אסתר, 73, 125.	רפואות הגויה, 27.	" מוסר, 21.
שלחן ערוך, 20, 73, 75, 137.	" התלמוד, 145.	" מצהלות, 22.
" הפנים, 133.	רצוף אהבה, 85.	" עגב, 87.
" של ארבע, 17.	שאלות ר"ש הכהן, 100.	" רנה וישוע, 89.
שלטי הגבורים, 19, 27.	שו"ת ר"א מזרחי, 123, 133.	" שמחה, 20, 22.
השלם, 93.	" הרא"ש, 118.	" ששון, 21.
שלשה פירושים, 124.	" הגאונים, 19, 124.	קונקורדנציה, 63, 70.
שלשלת הקבלה, 58.	" הרדב"ז, 86.	קורות ישראל, 12.
שמוש תהלים, 77.	" הר"ד הכהן, 121.	" העתים, 146.
שמחת יהודה, 89.	" ר"ח בנבנשתי, 128.	קילורות לעין, 148.
" מצוה, 98.	" ר"י קארו, 21, 136.	קינה, 22, 27.
שמן למאור, 128.	" קולון, 23, 61, 81.	הקינות, 20.
שמע יעקב, 128.	" מהרי"ל, 81.	קינות איכה, 83.
" שלמה, 148.	" מהר"י וייל, 145.	קינת סופרים, 21.
שנים עשר דרשות, 70.	" ריב"ש, 12, 49, 83, 95, 97.	קמחא דאבישונא, 21, 30.
שער הגמול, 27, 44.	116.	קערת כסף, 38.
" יהודה, 125.	" ר"מ מפאדובה, 14.	קצור אב"ן רש"ד, 83.
" יהושע, 126.	" ר"מ רוטנבורג, 81.	" חו"ה, 53.
" י"י החדש, 120.	" ר"מ איסרליש, 69.	" מעבר יבק, 22.
" היסוד, 121.	" אלאשקר, 78.	" המרדכי, 81.
" השמים, 69.	" מבי"ט, 76, 92.	" פסקי הרא"ש, 117.
שערי אורה, 83.	" רמב"ן, 61, 119.	קרנן מנחה, 148.
" דורא, 27, 69, 122.	" ר"נ גירונדי, 13, 81, 112.	קרובות, 22.
" דמעה, 71, 73.	" רשב"א, 30, 86, 118.	קריאי מועד, 89.
" צדק, 83.	" רשב"ש, 99.	קריית מלך רב, 128.
" ציון, 89.	שאריית יוסף, 19, 106, 132, 135.	" ספר, 14, 21, 22, 42, 46, 50.
" התלמוד, 89.	144.	54, 55, 60, 72, 73.
" תשובה, 53, 67, 116.	שבות יעקב, 148.	קשר גודל, 89.
הטעשועים, 125.	שבחי אלהים, 150.	קשת נחושה, 146.
שפה ברורה, 120.	שבט יהודה, 78, 105, 135, 143/4.	ראומה, 124.
שר שלום, 145.	" מוסר, 128.	ראש אמנה, 68, 81, 111.
שרש ישי, 101, 123.	שבילי אמונה, 83.	" דוד, 21.
השרשים, 11, 17, 45, 48, 63, 64.	שבעה עינים, 122.	" יוסף, 148.
116, 97.	שדה יהושע, 126.	ראשון לציון, 128.
שתי קינות, 20.	שחיטות ובדיקות, 12.	ראשי הבכאים, 21.
תהלה לדוד, 125.	שי למורים, 84.	ראשית דעת, 70.
תהלות ותפלות, 126.	שיח יצחק, 86.	" לקח, 89.
תודה וקול זמרה, 21/2.	שיר ידידות, 22, 152.	" מעשה הדפוס, 9/10.

תפלות מנהג אשכנז, 64, 80.
 " וולגאר, 18.
 תפלת יחיד, 37.
 " ישרים, 21, 88.
 " הרעש, 20.
 תקון חצות, 1-20, 89.
 " היום, 126.
 " יששכר, 135.
 " ליל הו"ר, 20, 22.
 " " שבועות, 75.
 " לילה, 126.
 " לשובבים, 21.
 " מדות הנפש, 20, 122.
 " עולם, 85.
 " שובבים, 20, 22.
 " השלחן, 89.
 תקוני בקשות, 19.
 " הזהר, 17, 126, 128.
 " שבת, 89.
 התקונים בביהכ"נ, 20.
 תקנות, 88.
 התרומה, 63.
 תשבי, 66.
 תשב"ץ, 82.
 תשובות הר"י ל' לב, 4-123, 147.
 " הרשב"א, 1-10, 49.
 השוה שו"ת.

תחמוני, 125.
 תיקון סופרים, 128.
 תלמוד בבלי, 2/61, 64, 77, 125, 137.
 " ירושלמי, 63.
 תמונות תחנות, 61.
 תמר דבורה, 19.
 תמת ישרים, 64, 111, 124.
 תנחומות אל, 6-135.
 תניא, 17, 82.
 תפארת ישראל, 74.
 תפוחי זהב, 19.
 תפלה, 20-22.
 " להסיר מחלה, 88.
 " לכל יום, 17.
 " למשה, 135.
 תפלות ע"ת פרובינצילית, 135.
 " 20, 29, 47, 51, 53, 73-4.
 " 85, 88.
 " לטיני, 30.
 תפלות המנחה, 71.
 " מנהג איטליה, 19, 52, 76, 86.
 " 89.
 " מנהג ספרד, 75, 89, 96.
 " 9-108, 120.
 " מנהג רומא, 79, 85.
 " " רומניה, 64, 111, 116.
 " 124.
 " מנהג הקראים, 64.

תוכו רצוף אהבה.
 תולדות אדם, 81, 86, 117.
 " " וחוה, 70, 118.
 " גדולי ישראל, 90.
 " הדפוס, 18, 83, 118, 135.
 " חכמי ירושלים, 64.
 " יצחק, 18, 83, 118, 135.
 תולעת יעקב, 123.
 תוספות על סמ"ג, 119.
 תנ"ך, 21, 38, 47, 50/1, 55, 60/5, 73, 96, 122.
 תורה, 11, 14, 19, 27, 29, 47/50.
 51, 55, 60, 68, 79, 82/3, 96.
 9/98, 103, 111, 119, 122/3, 131.
 נ"ר, 34, 55, 98, 105.
 נ"א, 35, 55, 104.
 כתובים, 42, 20/2, 43, 48, 104.
 122, 125.
 תהלים, 14, 19, 18, 21, 28, 48.
 1/50, 74, 79, 85, 82.
 איוב ע"ת פרסית, 125.
 תועליות הרלב"ג, 83.
 תורת האדם, 118.
 " הבית הקצר, 82.
 " חסד, 145.
 " משה אלשיך, 146.
 " העשור, 21.
 התחיה והפדות, 17.

ג) הערים

גוזאלו, 17.
 גוריצייה, 90.
 גראנאדה, 95, 105.
 ג'רבה, 151.
 ואדי אלח'גארה, 26, 91.
 והראן, 150.
 וינה, 13, 148.
 ויניציאה, 16, 19-20, 50, 54, 57, 59.
 וירונה, 93.
 ז'ניברה, 30, 54.
 טולוזא, 150.
 טולידו, 95, 102.
 טריאסטי, 90.

אסטי, 85.
 אראגוניה, 49.
 ארם צובא, 92.
 אשבוּנא, 41, 43, 53, 60, 102, 131.
 אשביליה, 92, 94.
 ב'ולוניה, 21, 23, 27-8, 30, 58.
 בורגוס, 96.
 ביליודיר, 146.
 בלנסיה, 99, 106.
 ברדיטשוב, 15, 146.
 ברישה, 50.
 ברלין, 23.
 ברק, 52.

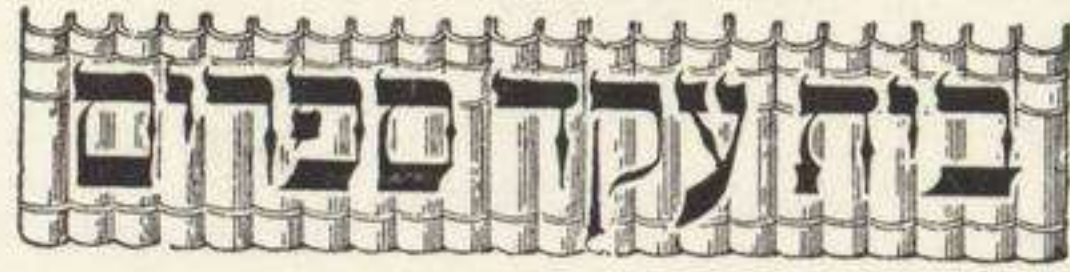
אָדרינאפולי, 92, 134, 144.
 אויגשבורג, 23.
 אוקספורד, 9.
 אורבינו, 55.
 אורגס, 95.
 אורטאש, 4-103.
 אורטונא, 7-56.
 אושקה, 105.
 אומיר, 87, 148, 150.
 אישאר, 8, 49, 97.
 אלגיר, 150.
 אנטורפן, 60, 65.
 אנקונא, 101.

קורופלי, 18.
 קושטא' 27, 30-110.
 קיירי, 85.
 קלעת איוב, 49, 92, 7-96.
 קמברי, 30, 54.
 קראקא, 23, 82.
 קרימונה, 30, 52, 81.
 רודוס 8-107.
 רויגו, 18.
 רומא, 14-9, 41, 43, 48, 55, 96.
 ריגיו (קלבריה), 25, 91.
 ריוא די טרינטו, 82.
 רימיני, 30, 35, 8, 56.
 שאטיבה, 99, 116.
 שאלוניקי, 19, 31, 84, 92, 104, 130,
 134.
 שונצינו, 17, 40-30.
 שוריאה, 36.
 חונס, 51-149.
 תל-אביב, 20.
 תלמסן, 99.

נסאו, 9.
 סאמורה, 7-96.
 סביוניטה, 17, 18, 76.
 סוסה (תוניסיה), 152.
 סיציליה, 45, 47.
 פאדובה, 17, 20, 23, 58.
 פאנו, 28, 30, 50, 52.
 פאס, 143.
 פארא, 52, 101.
 פאריס, 18.
 פיזרו, 13, 28, 5, 56, 57.
 פיבי די שקו, 3-22, 45.
 פיררה, 17, 8-26, 53.
 פראג, 19, 23.
 פירינצי, 93.
 פרנקפורט מאין, 68.
 צפת, 124.
 קאזאלי מיורי, 35.
 קאליש, 19, 136.
 קארלסרוא, 28.
 קולוניה, 16.
 קונסטנטינה, 152.
 קורו גישמי, 147.

טרין (מונפיראטו) 76.
 טריענט, 23, 25.
 טריפולי, 152.
 טרשקון, 15.
 ירושלים, 45.
 כאזהבלאנקה, 152.
 לבוב, 136.
 ליורנו, 86, 148.
 ליריאה, 104, 106.
 לירידה, 105.
 מאדריד, 96.
 מאיורקה, 99.
 מגנצה, 19.
 מודינא, 18.
 מונטלבאן, 95.
 מורסיא, 99.
 מילאנו, 30.
 מיץ, 45.
 מכנס, 152.
 מנטובה, 15-20, 27.
 מצרים, 130.
 מראכיס, 152.
 נאפולי, 17, 40, 43-45, 47, 48, 97.

מספרי המחבר הקודמים יש עוד להשיג:

לקסיקון ביבליוגרפי

לידיעת הספרות העברית בכלל ושמות הספרים העברים וביהודית-
אשכנזית בפרט, וכן אלה באיטלקית, טטרית, יונית, לאדינו-ספרדית,
לטינית-רומית, ערבית, פרסית, צרפתית-פרובינציאלית ושומרנית
שנדפסו באותיות עבריות החל משנת ר"ל בערך עד ימינו אלה
(תש"י). שמות מחבריהם, תכנם, שמות הערים אשר בהן נדפסו,
שנת הדפסתם ומספר עמודיהם.

עם מפתח המחברים בסדר אלף-בית, ומפתח הספרים לפי המקצועות
והסוגים השונים.

הוצאה שניה מושלמת ומתוקנת
בארבעה חלקים מכורכים יפה.

תולדות הדפוס העברי בפולניה

מראשית הוסדו בשנת רצ"ד והתפתחותו עד זמננו.
דברי ימי מיסדיו ובניו, קורות עזריהם והמדפיסים הבאים אחריהם.
עם רשימת הספרים הנדפסים על ידיהם.
פרקים לדברי ימי ישראל בפולניה.
הוצאה שניה מושלמת ומתוקנת.

להשיג בכל בתי מסחר-הספרים ומיד המוציא לאור
מ. א. בר-יודא / רחוב שיינקין 49 / תל-אביב.

פירושי התורה לרבינו

הרב ר' משה בר נחמן זלה"ה גירונדי

בשם הא' הגדול הגבו' והנורא אתחיל לכתוב פירושי התורה כאימה ביראה ברתת
 כויע כמורא מתפלל ומתורה כלב נרבה ונפש שבורה שואל סליחה מבקש מחילה וכפרה
 כחירה ככריכה בהשיתחוויה עד שיתפקקו כל חליות ששדרה ונפשי יודעת מאר ידיעה
 כרורה שאין ביצת הנמלה כנגד הגלגל העליון צעירה כאשר חכמתי קטנה ודעתי קצרה
 כנגד סתרי התורה הצפונים בכיתה הטמונים בחררה כי כל יקר וכל פלא כל סוד עמוק
 וכל חכמה מפוארה כמוס עמה חתום כאוצרה ברמו בדבור בכתיבה ובאמירה כאשר
 אמ הנביא המפואר בלבוש מלכות והעטרה משיח אהי יעקב ונעים זמירה לכל תכלה ראיתי
 קץ רחבה מצותך מאר ונאמר פלאות ערותך על כן נצרתם נפשי אבל מה אעשה ונפשי
 חשקה כתורה והיה כלבי כאש אוכלת כוערה בכליותי עצורה לצאת בעקבי הראשונים
 אריות שבחכורה גאוני הרורות בעלי גבורה להכנס עמהם בעופי הקורה לכתוב כחם
 פשטים בכחוכים ובמרדשים במצות ואגרה ערוכה בכל ועמורה ואשים למאור סני נרות
 חמנודה הטהורה פירושי רב' שלמה עטרת צני וצפירת תפארה מוכתר בנימוסי מקרא
 במשנה והגמרא לו משפט חכמורה ברכריו אהגה באהבתם אשגה ועמחם יחיה לנו משא
 ומתן דרישה וחקירה בפשטיו ומרדשיו וכל אגרה כצורה אשר בפירושו זכורה ועם ר'
 אברהם כן עזרא תהיה לנו תוכחת מגולה ואהבה מסותרת והא אשר ממנו לברו אירא יצילני
 מיום עכרה יחשכני משגיאות ומכל חטא ועברה וידריכני בדרך ישרה יפתח לנו שערי אורה
 יזכנו ליום הכשורח כרכתיב מה נאוו על ההרים רגלי מכשר משמיע שלום מבשר טוב
 משמיע ישועה אומ' לציון מלך אהיך צרופה אמרתך מאר ועכרך אהבה צרקתך צרק לעולם
 ותורתך אמת צרק ערותך לעולם הבינני ואחיה

א. פירוש התורה לה"ר משה בר נחמן גירונדי: רומא ערך רל"ג.

שיש לו ביד אחרים רחוי הקדש רביתו נקרא
 זבדשותו כל שלא נפרח וחשיב שכעשו שכתוב
 בתקוני הקהל רחקדש פטור מן חמס זה פטור ואם
 כתוב בתקון שיחד לו מקום מיוחד אם זה אמר
 כך בינו לבין עצמו ולא ייחד לו מקום אינו פטור
 מן חמס

רמב עזר
 חשיב דער אחר נאמן
 באיסורין אפי' בשל עצמו
 בטעם המוכר בירושלמי שאם לא כן אין לך אדם

שלט הקדש הלוקח על אזהרתו תגע אזהרה לאוכל רב' שיש בו נטילת נשמה רומיאה דביאת המקדש ור' יוחנן אמר תני ברולא אתיא טומאתו ממטמא מקדש מה להלן ענש והוהיר אף כאן ענש זה והוהיר אתיא טומאתו ממטמא מקדש וכמטמא מקדש כתיב אזהרה ולא יטמא את מחניהם אבל אינו יכול למצוא אזהרה ממקדש שנאמר כפר אמר איש איש מזרע אהרן והוא צרוע א' ובקדשים לא יאכל עד אשר יטהר שהרי אתו מקרא דודשו במסכת מכות ובפ' הערל בתרומה אזהרה שמעט עונש מניין דכתיב בפרשת אמר כל אשר יקרב מכל זרעכם אל הקדשים אשר יקדישו בני ישראל לה וטומאתו עליו ונ

ב. תשובות שאלות ה"ר שלמה בן אדרת: רומא ערך רל"ד.

ג. ספר מצות גדול לה"ר משה מקוצי: רומא ערך רל"ו.

UNIVERSIDAD NACIONAL DE LA PLATA

INSTITUTO DE INVESTIGACIONES CIENTÍFICAS

El presente trabajo tiene como objetivo principal analizar el impacto de las políticas económicas implementadas en el país durante el período comprendido entre 1980 y 1985. Se abordarán aspectos como el crecimiento económico, la inflación, el desempleo y el nivel de vida de la población. Se utilizarán datos estadísticos y se aplicarán métodos de análisis cuantitativo para evaluar los efectos de dichas políticas. El estudio se divide en tres partes: primero, se describen las condiciones económicas iniciales; segundo, se detallan las medidas adoptadas por el gobierno; y tercero, se discuten los resultados obtenidos y se ofrecen recomendaciones para futuras acciones.

El autor agradece a los señores [nombres] por su colaboración y apoyo durante el desarrollo de esta investigación.

Este documento es una reproducción de un trabajo de investigación original. El contenido no debe ser utilizado sin el consentimiento expreso del autor o del organismo responsable de su custodia. Se permite la consulta y el uso académico de la información contenida en este texto, siempre que se cite la fuente correspondiente.

הלכות בכורים ושאר מתנות כהונה שבגבולין

שנים עשר פרקים

הלכות שמטה ויוכל

שלשה עשר פרקים

פריש וער כש

בדיק רחמנא רסייען

ותכל מלאכת עבודת הקדש חשבעה ספרים הראשונים על
ידי המחוקקי שלמה בר יהודה ועובדיה בר משה ה' יוכינו
להתחיל ולהשלים החצי האחר וספרו אחר לחיים ולשלום.

ד. משנה התורה לה"ר משה בר מימוני: רומא ערך ר"ם.

והי סמן

מגיד לוי: ויאמר יוסף אל-פרעה חלום פרעה אחר הוא את-
אשר האלהים עשה הנגיד לפרעה: שבע פרת הטבת שבע
שנים הנה ושבע השבלים הטבת שבע שנים הנה חלום אחר
הוא: ושבע הפרות הרקות והרעות העלת אחריהן שבע
שנים הנה ושבע השבלים הרקות שרפות הקדים יהיו שבע
שני רעב: הוא הקבר אשר דברתי אל-פרעה אשר האלהים
עשה הראה את-פרעה: הנה שבע שנים באות שבע גדול

שבע תורתא מכתא שבע
שניא אינן ושבע שכליא
מכתא שבע שניא אינן
חלימא חד הוא: ושבע
תורתא חסיכתא ובישתא
דסליקא בתריהן שבע
שניא אינן ושבע שובליא
לקיטא דשקיפן קידום יהוין
שבע שני כפנא: הוא
פיתנמא רמלילית עם

זת שלם כל המלאכה התהלה אליו יתעלה: ונכתב ונחתם על יד ר' יצחק
בר אהרן ראישטי זר משה בן מהרר אליעזר רפאל על ידי מרכיבי התיבות
והשטות והעמודים ר' ישעיה זר יהודה בר שמואל רפאל הרופא זר בנימין זר
יוסף אחיו בני מר אלחנן מבע אחיו זר חנניה בר אליעזר זר שלמה בר שלמה
ואני יהושע בר יקותיאל עמרתו עליהם להוציא האמת לאמתו ישתבח בעל
הרצון אשר לא תושג אמתתו

ה. תורה עם תרגום: רומא ערך רמ"ב.

נכנסים תורה	סרטי ב'ארה	וט' חיתה חזרה	לכלע חברהם
אשר צמד לש	אר שדה ועאל	אשר נתן כאל	בלב חברהם
אב בדת חטקתי	בלבחותה חמדת	דרטתי וחקרת	כיד חברהם
אך הטאח הזמן	בקטתי מעטה חמן	בעור אשר נתן	להים לחברהם
צמקום למידתי	קפרים כתבתי	והנם הטלמתי	לזרע חברהם
בחמנשתם חול	חטתה מנהר חול	הלחי וחול	יהי כן לחברהם
רחה קרא וחל	קטים קפרי לחל	כי מה סבם נגל	לח מנד חברהם
הלא מנד חברה	אטה החטק חרה	זעם גם עברה	הבית על חברהם
צעור ישלח יח	מחזה אל תראו	בחותם יבחו	מנד חברהם
לחד סתרהטון	יקו לב ועשתון	אח כן גרעון	בן יחק חברהם
ברע המדינה	דעל יוח מותבא	עסוף קלבריאח	טס נר חברהם
לנדרה ה' אטם	ומחתים וה' וטלטים	כ בצדר סוף חדטים	לחטטון חברהם

ו. פירוש התורה לה"ר שלמה ב"ר יצחקי: ריגיו די קאלבריה רל"ה.

יהי שם ית' מבורר כתב אדם הקויניז

גסמאת אינה שותח היו מחצה על מחצה חרי זו שות
 עד כאן כל שאינה שותח מפני עירי חטומאח אסורה
 לעולם ותצא בלא בהוב' כתב כח שאין מוציאין עין
 עד טומאח עד שיראה כמבחול בשפופרת ור'ח
 כתב שאין צריך רק שיראו אותו וביקים
 זה עם זה ונוהגין כדרך טנאפים ובן
 היא מסקנת אבי ארוני ז'ל אשה
 שקינא לה בעלה ונסתרח
 ומת אינח נוסלת ב
 בחובה כל שאס
 שאכורח
 לבעל משום קינוי אסורה לבעל לסיכר האירנא
 שאסורה לעולם אחרי קנוי וסתיר אסורה גם לבעל
 ואם נשא
 תצא ואם אין
 עירי טוכיאה אלא ע
 עירי ביעור פיר' לבעלה
 בסימן עשר כתב ית' שישראל
 שנשתמרה ונשאית לגוי ושוכח חזרה
 בחטובה ונחגייר חגוי עמה וגרשה בעלח שמותרת

לגוי שנתגייר עמה וכו' כתב אבי ארזני הר'אש' ז'ל רח
 דחראי אסורה לבעל מותרת לגוי כת הר'מב'ם טעות
 חכמים היא על בני ישראל לקנות נשוחיהו שנאמ'
 וקינא את אשתו וכל המקנא לאשתו נכנסה
 בו רוח טהרה ולא יקנא לה לא מתור ש
 שחוק ולא מתור שיחח ולא מתור
 קלות ראש ולא מתור מויבח
 ולא לחטיל עליה אימח
 ואם קינא לה מתור
 אחר מאילו חר
 חרבים

חרי זו קינוי ואין ראוי לקפוץ ולקנות כפני עדים
 תחילה אלא בינו לבינה כנקיות ודרך טהרה ואוהר'
 כיו' לר'
 להרריכה בדרך
 ישרח ולחסי' חמבש
 המכשול וכל שאינו מקפ'
 על אשתו וכניו ומזחיר ופוקר
 דרביהן המיד ער שיוע שהו שלמים
 מכל חסא נקרא חוטא שנאמ' ופקות גור ולא תחטא

פה בשלם טור שלישי

אשריני ומח טובח חל קי
 סור נשים הוחק חר קי
 מח' קווי חרב ב קי
 וחנה יום עמדי על פר קי
 ויתהלך למירום שח קי
 אז אמרתי אחגור ש קי
 אזי בניו מלאו כם קי
 כאשר זנו חזק בר קי
 לחזות גועם מאור צר קי

שבת לא מרים ראשי

על מה נפל גורל חל שי
 בהיותי הטור השלי שי
 דוא התחיל בי חרים רא שי
 אותי עיב וינט שי
 לקח אותי אחי קרר שי
 גם בגרי אלמנות אלב שי
 גר כוח ספדי כל אבו שי
 בו יוכו לצאת לחפ שי
 עם בניין קריית מסד שי

חזק סליק

ז. ארבעה טורים לה"ר יעקב ב"ר אשר: פייבי די שקו רל"ה.

1994
1995
1996
1997
1998

1994 1995 1996 1997 1998

1994
 1995
 1996
 1997
 1998

1994
 1995
 1996
 1997
 1998

1994

1995

1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995

1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995
1994	1995

1994

1995

1994

אמר בעל ספר נתיב חכמה וחסד ממונה
 נציגאספר החקירה בימי נעורתי
 בעלותי בסולם החכמה חכמת התכונה בחלק
 הפיוני חסר היא חכמת עם הטיס וכינתו לעיני
 העמים ומיכזה לחשב בה כמומר חכמים ול
 והסגתי ידיעת כבת אריכות הימים והלילות וק
 וקצודס מספר מראה האופנים ומאגרת הכחור
 ומטאר הספרים הקודמים להם ראיתי לתקן
 לוחות לדעת מהם ארך כל יום ויום מימו השנה
 וקצורו כי זה דבר נריכה מאר אכל המבינים
 כל שכן אכל ההמון ובעלי המלאכות חסר הם
 כוננו מפני ידיהם לשעות טיים לבך אל הלוחו
 הכתיבים לפנינו במה שאחר ובכל לוח ולוח יכ
 ימים שעות ודקים וחרשו עליו מחרשי חמה
 ומתחיל מיום ראשון מקלינה מרינו וחוזרין
 חלילה לעולם ודע שיהשעה ששים דקים
 בכל דק סמנה ששר חלקים נמיכא שהשעה
 ילף וטימטס חלקים וכוה תדע ארך כל
 יום שיתריכה וקצורו בכל עת שיתריכה וכמית
 יאריך היום בזמן האריכות ובמה יתקצר בזמן
 הקצור וילו הן הלוחות

ח. לוחות מה"ר מרדכי פינצי: מנטובה ערך רל"ג.

במחור מטה סודנו מרביהם וספר מחד זה ספר התעלה ת
 מיזב לט' בער ריעז ואחר זה הטיב הטכ ומחית מיזב סר
 מראשיתו ומורך ימיכ נתן לך ובניכ ובני בניס ער
 מרבעה דורות הגה זה הוא מטה שגדמה לנו
 בביאור זה הספר ובטח שלום חסר פ
 ממנו סכומתיו הסוללות ונחשוב
 שלא כפל מהחלקיות גם כן, חוס היה הוא מעט ובלתי מבולבל
 הכונה הבוללת
 ותכל מלאכת הקרש על יד מברהס יזימ בכר חיי ולהה מפיומרני
 ספר מהיד רפסם והשלמת היה יסוד לחדש סיון חלו אלף ה
 השישי ובחך הנמקן ליעקב כח ולמך מתיכ עסמה ורבה
 לכל תחלה חמיתיקן

כבודך

נורה לחסן יה סוד ישתענה
 תקיף אריר ונחמו למוטענת
 נעצמו נתן לאברהם עבדו נורה
 מסיד מכסחל להטלים נשני כל שמירה
 ספק בגללו יסא סדרך מאפליה
 ס מור ברלינו מיה מלר אבד התשייה והפיל סופיע
 מהצור אשר להטלימו וכני
 חוזר וחוזר להגות בו יסרתיני ויטני
 ויקוק חקידת הספר וכימורה
 קרם בסלמנו בתשעה ומדבשים לספירה

ט. פירוש הרלב"ג על איוב: פירארה רל"ז.

הרעות הארכתי לך עליהם אבל מה שדס'הה חסכת טאהיה גק. סוף על זה אוכתך ואשרה לעינך
כי זה גדולה טברעות : בינו נא זאת שכתו אלה פן אטרות ואין מציל :

בינו נא זאת התוכחה וטובו מטעמיכם הרעים אתם טטכמתם האל ככה פן אטרות ואין מציל
כי לא אריך אפי עור כי בא יום המטפט : זבח תורה יבברני ושם ררך אראנו
ביטע אלהים : זבח תורה טי טעטה זכח עם תורה כלומר עם התורות מעטיו
הרעים וטוב מהם הוא יכברכני טהוא חרד לטנותי
גטס ררך וכל טכן מי טיטיס ררכו כלומר טיתקן ררכו ולבו לטוב ולא יטרך לזבח אראנו ביטע אל
אלהים לפי טכומן היטועה יהיה יום המטפט והטובים טיע אז יראו יטועה אלהים ויהיו בטוב כל יטי ט
פולס ובאומרו ביטע אלהים אחר טאמר אראנו כאילו אמר ביטעי וכן ואל טטה אמר עלה אל יי וב
מפרט ושם ררך טין כתוב לטון טוסא מי טע אורמתיו כלומר טמטער אורמתיו טיהיו ביטע וב
ובמטפט עם בני ארס אראנו ביטע אלהים :

י. תהלים עם פירוש הרד"ק: בולוניא רל"ז.

בראשית ברא

אמר ר' יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אי מהרש הזה לכס טהיא מצוה ראשונה טכטטווי יטרה ומה טעם כהח בבראשית
טטוס כח טעטטיו הגיר לעמו לתת להם נחלת גויס טאס יאמר" יומות העולם ליטדי' לכטי אתם טכבטתם ארץ טבעה גויס הסאומרין
להם כל הארץ של הקבה היא והוא בראה ונתנה לאשר יטד בעיניו ברצונו נהנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לכו . בראשית ברא
וגט אין המקרא הזה אומר לא רדטני כמו טדרטוהו רבותי בטביל התורה טנקרמה ראשית רדכו ובטביל יטדי' טנקראו ראשית
הבואתו ער הנה מרדט רבותי ואס באת לחרטו ככטטו כן פרטוהו בראשית בריאת טמים וארץ והארץ היתה תהו ובהו ומטך ויאמר
הקבה יהי אור ולא במ המקרא להורות סדר הבריאה לומר טאלו קרמו טאס במ להורות כן היה לו לכתוב בראשונה ברא מההטטים

בקדמין ברא

יה טטיא ויה ארעא : וארעא
הות צריא ודיקניא ומטוכא פ
על אפי תהוטא נרומא מן קר
קרב יי טכטבא על אפי טיימ
: ומטר יי יהי כהורא והוה כ
כהורא : ומזא יי יהי כהורא מדי
טב ומפרט יי כין כהורא ובין
מטוכא : וקרא יי לכהורא יס
יטמא ולמטוכא קרא ליליא ו
והוה רמט והוה זכר יומא מר

בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ : והארץ
היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום ורוח אלהים
מרחפת על פני המים : ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור :
וירא אלהים את האור כי טוב ויברל אלהים בין האור
ובין החשך : ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה
ויהי ערב ויהי בקר יום אחד :

יא. תורה עם פירוש רש"י: בולוניא רמ"ב.

זה ספר מבחר הפנינים

במליצת חכמי הקדמוני ומשלי פלוסופוסים הראשונים ומוכרם
ומצותם ודבריהם וחידותם בכל ענין שאדם צריך אליו בחכמה
וביראה ובמוסר ובדרך ארץ מסודר לשערים בכל ענינים
פירוש

זה ספר מבחר הפנינים במליצת החכמים הקדמונים וכו' פי זה ספר
מבחר נקרא מבחר הפנינים לפי שבו מבחר החכמה שנ יקרה היא
מפנינים: במליצת כלות מונח ונחנכ הוא זה הספר במליצות חכמים ה
הקדמונים שהבינו ופירשו דברי משלי על חכמה שמטלו הם הפלוסופים

יב. מבחר הפנינים לה"ר ידעיה הפניני: שונצינו רמ"ד.

וביום

הששי נרים שבעה אלים שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר תמימים
וביום השביעי נרים שבעה אלים שנים כבשים בני שנה ארבעה: ע
עשר תמימים וכגחחם ונסכיהם וגומר

חוטלים תכלת מוסף ונהגו להוציא כל הספרי תורות מהארון עד שאמרו כל הוועענות: ומקיסס סכנה פ
פעמיס עס לולכ וערכה כידס ואומ

למעןך	אלדי האלקים	הושענא	למעןך	אחני הארזנים	הושענא
למעןך	אלקים חיים	הושענא	למעןך	צור עולמים	הושענא
למעןך	אלדי עליונים	הושענא	למעןך	אלדי תחתונים	הושענא

יג. מחזור לכל השנה מנהג רומא: שונצינו—קזאלי מיורי רמ"ו.

INFORMACIÓN GENERAL

Este documento tiene como objetivo proporcionar información general sobre el programa de estudios de la licenciatura en Educación Primaria, así como sobre los requisitos de ingreso y el plan de estudios.

El programa de estudios de la licenciatura en Educación Primaria tiene una duración de cuatro años académicos. El plan de estudios está estructurado en cuatro semestres, con asignaturas de formación general y específica.

Los requisitos de ingreso para el programa de estudios de la licenciatura en Educación Primaria son:

- Haber concluido el bachillerato o su equivalente.
- Haber obtenido una calificación mínima de 10 en el examen de ingreso.
- Haber cumplido con los requisitos de salud y antecedentes penales.

El programa de estudios de la licenciatura en Educación Primaria incluye asignaturas de formación general y específica. Las asignaturas de formación general incluyen Matemáticas, Lengua y Literatura, Historia, Geografía, Filosofía y Psicología. Las asignaturas de formación específica incluyen Didáctica de la Lengua y Literatura, Didáctica de las Matemáticas, Didáctica de las Ciencias Sociales, Didáctica de las Ciencias Naturales, Didáctica de la Educación Artística y Didáctica de la Educación Física.

El programa de estudios de la licenciatura en Educación Primaria incluye prácticas profesionales obligatorias.

מלכים

מקיס מלכי ס: ומטפיל נסיכים: מאיר חשכים: ומורה נבוכים:
אל קנא לבדו: וזרה לעבת: דוד בחסדו: בספר מלכים:

דוד זקן בא בימים וכסהו בבגדים ולא יחס לו
:ויאמרו לו עבדיו יבקשו לאדני המלך נערה ב
בתולה ועמדה לפני המלך ותהי לו סכנת ושכ
ושכבה בחיקך וחס לאדני המלך: ויבקשו נע
נערה יפה בכל גבול ישראל ויסצאו את אבישג

דוד זקן בן סבעים שנה היה טהרי בן
שלשים היה במלכו וארבעים שנה
מלך: בא בימים בימי הזקנה חלש וכפל למטה ואף על
פי שלא היה אלא בן סבעים שנה מפני המלחמות אשר
כלחם תטש כחו וקפצה עליו הזקנה והזקן כל זמן שהולך

יד. נביאים הראשונים עם פירוש הרד"ק: שונצינו רמ"ו.

אמר המהקן פתח תשר ודברי חפץ אשר בשונצינו: בהיות ארבע נביאים ראשונים אלה: יכנסע
ספטים: שמנאל: מלכים: דבקים ומתשכים אחד תורת משה רבינו ע"ה וכמענה תורה לה למה
שכס בספור אמת המעך ענין אמתנו מאז שי נביאי היתבר עם שנס בס לימוד באר חלה גדול ממצות התורה
התקראת תורה טבעל פה ס' הם טקבלנה ממש רבינו ע"ה ובית דינו ועל דם נמסרם תכביא לכבוא עד עזרא
ועד אנשי כנסת הגדולה: ולזה אחד לימוד תורת משה רבינו ע"ה הם אלה הנביאים הכרחיים וכפרט לנערים
ומהצורה שללמוד הם וזולתם אנו צריכים: ולזה נראה לנו לחקק עם המשרט המופלג הזה רבינו דוד קמחי ז"ל ראש
המחקקים אב המשרטים: ואולם בהיות לא יבון עזרת המעיד כי אם על הנעלם בהיות ענין הספר הזה מוחשגס
חוכן ומתסכל כנקלה לא נעיד בדברינו אלה על היותו מדיק: עם שלא כעצור בדברינו אלה מלהשתמש באמת וב
ובתמים לאשר באולי לא יהיה להם פנאי לעיין בו השיעור המספיק להבנת זה שאולם הוגם ודייק על ידי דעמי ספר
ומביני מדע ולא כעשר שימצא בו שנייה או טעות וכפרט הן כפומה הן כמלות אכן מה שאפשר שימצא בו מהשגיאה
הוא התחלפות אות באות כגון ה"א בחית בית כבף וכיזא בזה אשר לפעמים להיות כוונת המדייק ודעתו טרודה
בדיוק הכוונה והמלות העבירה עיט מלהפניה בסרטי האותיות האלה הכוונות הדומות בצורה וכיזא בהם: וכך
לפעמים רכיג את אחת במלה ואף גם אלה לא ימצאו כי רק על המעט להיות כעטה עטן הספר הזה בהשגחה יתירה
למען יסלם ענינו בטלם טכפמים כפי האפשר במלאכה הזאת ואשר כווננו בשמות הקידש בטם יוד האינו הא שמתבנ
תחת הא ראשונה דלת וקוף אחת האלגס אלקת כוונתנו היתה לכבוד ולתפארת לטם ה' בעבור היות לפעמים קצת
מהם נדחים ואובדים אין סם צורך כלל וממה טאין ספק סכלינו "אא טלא ימצא בכיזא
בהם מאשר נכתבו בקולמוס טוכי הדייק טאלה: כי אולם עם היות היו אכלינו העתקות רבות מדייקת וטובות ואשר
גלמד כס ימים ושנים ועי' מבינים עם כל זה לא נמלטו גם הם מחטעיות והשגיאות: כי אולם מציאות ספר בלי
שנייה או טעות הוא כפלא: ואולם היתה השלמתה בטבת המפת אלפים ומאתים וטעה וארבעים לבריאת עולם כוונס
טטס לחדש מרחשון פה שונצינו כמדינת: לומברדיאה אשר היא תחת ממלכת הארון האביר דוכוס מילאנו ויהיו הית
ויאמרה: כיוך כותן לועף כח ולאין אונים עצמה ידבה: יתרוחם טמו על על כרכה ותהילה:

טו. נביאים הראשונים עם פירוש הרד"ק: שונצינו רמ"ו.

ברוך אשר עזרני
עם הספר שהנחני
משני אות הציקוני
אל האמת השיבוני
בעין קורא על עוני
ועליו אל יאשימני
אם ימצא חטא יוכיחני

צורת עורה התוס תורה
כי הנהתי מסברא
זה ליהודים אורה
בספרים אשר בגמרא
נאתהיה נפשי וקרה
הנגלה אמצא כפרה
בנסתר ועשה חקירה

שמך ראש לשי אל ינוא
ציור חדש שמחני
בטוב שכלוכי הראני
בהתחלה מנעוני
וריעתם לא כרצוני
והותקנו אז בלשוני
האחרון אחרוני
כי בה צורי הושיבני
שנת אל הר יעלני
כנאום אל ארזוני
שלמה בן אלקאבץ הלוי

ותוכחתו ליל עזרה
והמכתב הוא בצורה
פירודי ואד אלחנארה
שלמה כתיבה ברה
הפועלים כי קצרה
ערקם עליהם דבורה
על כן היה לתפארה
פה העיר ואד אלחנארה
בשש באלול על עשרה
ולכל ישראל במהרה
זה שמי והן תוי

טז. פירוש התורה לה"ר שלמה ב"ר יצחקי: ואדי אלחגארה רל"ו.

תכתב מנה וסוד דה ירעות אהלי נתיבני כל מכבדי עולי
שגבה מאו זרוע מעולי עד אנא יחס אויבי עלי
על עצתם לדע כל ימיהם פוצים לעמך איה אלהיהם
צפר וערב מדכים נאצותיהם דאשימם אלהים יפח
במעצותיהם במעצותיהם קרבם תעכור דחפם דג'עם
בשכור שלמך לטובה זכור ברוגז רחם תזכור
תזכור תומת שלשת כל הליך בניהם מלט מבדחך
דראה אל עבדך פעלך נשבעה בטוב ביתך קרוש חכך
אל מלך

מצירי עיר יצרי
ומה אעשה ליום צורי יבא הפקדתי

דכי פשעי וקרי בביתבו יראני
על זאת סמך בשך חיל וידה יאחצני
אומר בשמך אלי בבקרי בהיכלך
שמע קול תחנוני בשערי אליך
טובה בהבלי תכל ותועה אחר יצרי
איכבה דתקמי ותרצה פני צורי
מזבח אין וטובל בדם יבש קציר
ישפוך דמי לב ותכל יקי ושכים דבדח
ויאמר מ'מע טובל נבל כרוב חילך

יז. סדר התחנונים, מנהג רומא: שונצינו רמ"ז.

ויהי

אחרי שנת משה עמד ידוה ויאמר יהוה אל יהושע בן נון משדת משה
לאמר : משה עבדי מת ועתה קום עטח את הירדן הזה אתה וכל העם
הזה אל הארץ אשר אנכי נתן להם לבני ישראל : כל מקום אשר תדרוך
כף רגלכם בו לכם נתתיו כאשר דברתי אל משה : מדמדבר והלבנון
הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ החמים ועד הים הגדול מכאן
השמש יהיה גבולכם לא יתצב איש לפניך כל ימי חיך כאשר הייתי עם
משה אהיה עמך לא ארפך ולא אעזבך : חוק ואמץ כי אתה תנחיל את
העם הזה אל הארץ אשר נשבעתי לאבותם לתת להם : רק חוק ואמץ
באר לשמור לעשות ככל התורה אשר צוה משה עבדי אל תסד ממנו
ימין ושמאל למען תשכיל בכל אשר תלך : לא ימש ספר התורה הזה
מפיך ודגית בו יומם הילה למען תשמור לעשות ככל הפתח בו כי אז
תצליח את דרכך ואז תשכיל : הלא צויתך חוק ואמץ אל תערוץ ואל
תחת כי עמך יהוה אלהיך בכל אשר תלך : ויצו יהושע
את שוטרי העם לאמר : עבדו בקרב המחנה וצו את העם לאמר דביט
לכם צרה כי בעוד שלשת ימים אתם עוברים את הירדן לבא לרשת את

הכל

שוחטין כתרוב בהלכות ארץ ישראל דנסיס לא יטחטו מפני שדעתן קלות ואין נראה
 דאפילו במוקדשין שוחטו לכתחילה כדאמרין פירן כל הספוליס כל הספוליס
 שוחטו דיעבד ארץ לכתחילה לא ודמיה וטחט מלמד סהאזטה כשהיא נו וטחט סח הדיו דחפילו
 לכתחילה לא מטוס דכפי למיתני טחט במוקדשין דלכתחילה לא תנת נתי טחטו ולא קרא מטוס

הכל שוחטין

ושחיטתן כסדה חרץ ס
מרטש טוטה וקטן טבא
עלקלו את שחיטתן וכולן
טטחטו ואורי רואי און
טחטון כסדה גם
הכל שוחטין לכתחילה

כל הכא דמיתא הכל
 סליא מיתני בטחטתא
 קמיתא דערבין ומפתא
 הכל לאתני מאי ויהל
 שוחטין דמיתני סליצ כה
 דמיתני בנח למד לאתני
 טחט כחולין למק לאתני
 כותי יא מטחט : וכולן
 בנחיתא מטש מאי וכולן

דכפי למיתני כט דמיתא
 לא ברש חלא דחד מט
 דנסיס טחטות לכתחילה
 אטלו במוקדשין ויהא ד
 דלא קתני הכל טחטו יחד
 אטני ויחה נטוס כדקתני
 כתמניה חתס דאשרד
 למיתני כרפיש ברש ת
 תמניה חכוס הכל הפרש
 כולה כחמיה כלשק זכר
 אכל אבא אר חח כאש
 חחר מכאס ובסחן כל
 הפסולי גבי קדשי אצטרי

למיתני נסיס מטוס דכטאד עכחח נסיס פס לת אפילו כחמת . שמה יקלקלו כו כנתיא
 דייק מדקתני טחט יקלקלו ולא קתני טחט קלקלו סמט מינה אר מוסרין להס חולין לכתחילה ופי
 בקא אפילו אחרים חרץ ס ארץ וקא לפי דהא מסיפא טענין לה וכולן טחטו ויחדים חרץ ס ארץ
 כו דמטחט דיעבד חוקא וליכא למיתני דיעבד נקט מטוס טחט במוקדשין יא ארץ מותרין אכל
 חרץ טחט וקטן אפילו לכתחילה טחטון באחרים ודאן ארץ דהא רבא דהא דייק טחט קלקלו לא
 קתני ולרבא לא קאי וכולן טחטו אלא אחרים טחטו וקטן כדאמרין בגמרא ומד דבר לקמן רבה אכל
 רבא לא דייק כח יקלקלו לקלקלו כי הכי דלא חרץ כהא דלא קתני ואס טחטו ורת חפרה דאין
 מוסרין להס חולין לכתחילה לטחט אפילו כדי להסלק לבלבס דילמא אתי למחל טחטו להכטד
 שחיטתן מתקן סידא סמוסרין לחן כדפטיין לקמן שחיטתן מביאי רלתא אתי למיתני טחטו
 מעלייתא סיא וניחא הטחט דכאן אחרים ודאן ארץ עסקין כתיבא . הנה

אב

שלמה בן דוד מלך ישראל: לדעת חכמה ומוסר
 כל המרמס כולם הסכימו כי זאת הפרסה הראסו
 הראסונה פהיא סבעה פסוקים הם כולם פתיחה ל
 להבין אמרו בינה:
 לספר סזה ונפסוק הראסון פהוא מפלי סלמה בן דוד מלך ישראל הזכיר סס הספר ס

כ. משלי עם פירוש ה"ד עמנואל מרומא: נאפולי רמ"ז.

פרק ראשון

ד' שלא דתן עליה לבנה: טו' שלא תאכל מסת מהן
 טו' שלא תאפה מנה: טז' שיאכלו הבנהי סחי מסת
 טז' שיביא אדם כל נדרי ונדבותו ברמל שפנע בו ראשן
 טז' שלא יאחר נדרי ונדבותו וסאר דברים שהיא חייב בהן:
 כפ' להקריב כל הקרבנות בבית הבחדה:
 כא' להביא קדש חוצה לארץ לבית הבחדה:
 כב' שלא לשחוט קרבנות חוץ לעדה:
 כג' שלא להקריב קרבן חוץ לעדה:

הלכות תמידין ומספין

יש בכללן תשע עשרה מצות
 שמנה עשר מצות עשה ואחת
 מצות לא תעשה
 א' להקריב שני כבשים בכל יום עולות:
 ב' להדליק אש על המזבח בכל יום:

עשה לעשר
 ביח להש
 מוכן להיות
 מקריבין בו
 והקרבנות
 וחגיגין א
 אלז שלש

פעמים בשנה שנאמר ועשר ל' כקדש
 בתודה מטבן שעשה משה רבינו והיה לפי שעה שנאמר כי לא
 באתם עד עתה וטמר כיון שנכנסו לארץ העמידו רבטכן כגלגל
 ארבע עשרה שנה שכבשו ושחלקו ומשם באו לשילה ובנו שם

כא. משנה התורה לה"ר משה ב"ר מימוני: שונצינו ר"ן.

Faint, illegible text, possibly a title or header, located below the stamp.

Vertical column of faint, illegible text on the left side of the page.

Two faint, illegible words or phrases positioned horizontally in the middle of the page.

Vertical column of faint, illegible text on the right side of the page.

Bottom-left section of faint, illegible text.

Bottom-right section of faint, illegible text.

א ת ה ה

בן תימא אומר הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים פרט ארבעה דברים בעבודת הבורא ית' והתחיל בעז כנמר לפי שהוא כלל גדול בעבודת הבורא ית' לפי שפעמים אדם חפץ לעשות מצוה ונמנע לעשותה מפני בני אדם שמלעיגין עליו ועל כן הזהיר שתעיו פניך כננוד המלעיגי ועל תמנע מלעשות המצוה וכן אמר רבן יוחנן בן זנאי לתלמידיו יהי רצון שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם וכן אמר לענין הכושה שפעמים אדם מתבייש מפני אדם יותר ממה שיתבייש מפני הבורא ית' על כן הזהיר שתעיו מצחך כנגד המלעיגים ולא תבוש וכן אמר דוד ע"ה וארכרה בעדותך נגד מלכים ולא אבוש אף כי היה נרדף ובורח בין האומות היה מחזיק בתורתו ולומר אף כי היו מלעיגים עליו ואמר קל כנשר כנגד ראות העין ודומה אותו לגשר כי כאשר הנשר טש באויר כך הוא ראות העין לומר שתעצם עיניך מראות ברע כי הוא תחילת העבירה שהעין רואה והלב חומר וכלי המעשה נומרין ואמר גבור כארי הלב כי הגבורה בעבודת הבורא ית' היא כלב שתחזק לכך בעבודתו ואמר רץ כצבי כנגד הרגלים שרגליך לטוב ירוצו וכן דוד המלך ע"ה היה מתפלל על שלשתם אלא ששנה הסדר אמר הדריבני בנתיב מצותיך על הרגליך ואמר אחר כך הט לבי ואמר אח"כ העבר עיני מראת דע והוכי' בלכ השיח ובעין העברה כי הלב הוא ברשותו להטותו בדרך הטובה או לרעה אף אחר שראה מעשה השוא על כן התפלל שיעזרינו להטותו לדרך הטוב אבל ראות השוא אינו ברשותו כי איפשר שיפגע בו פתאום לכן ויראנו התפלל שיעביר עיניו מראות שוא ולא יזמינהו לפגוע כלל לכן צריך האדם לתהגבר כארי לעמו' כבקר לעבודת כדאו ואף אם ישאינו יצרו בחורף לאמר איך תעמוד בבקר כי הקור גדול או ישיאנו בקיץ לאמר

א ב

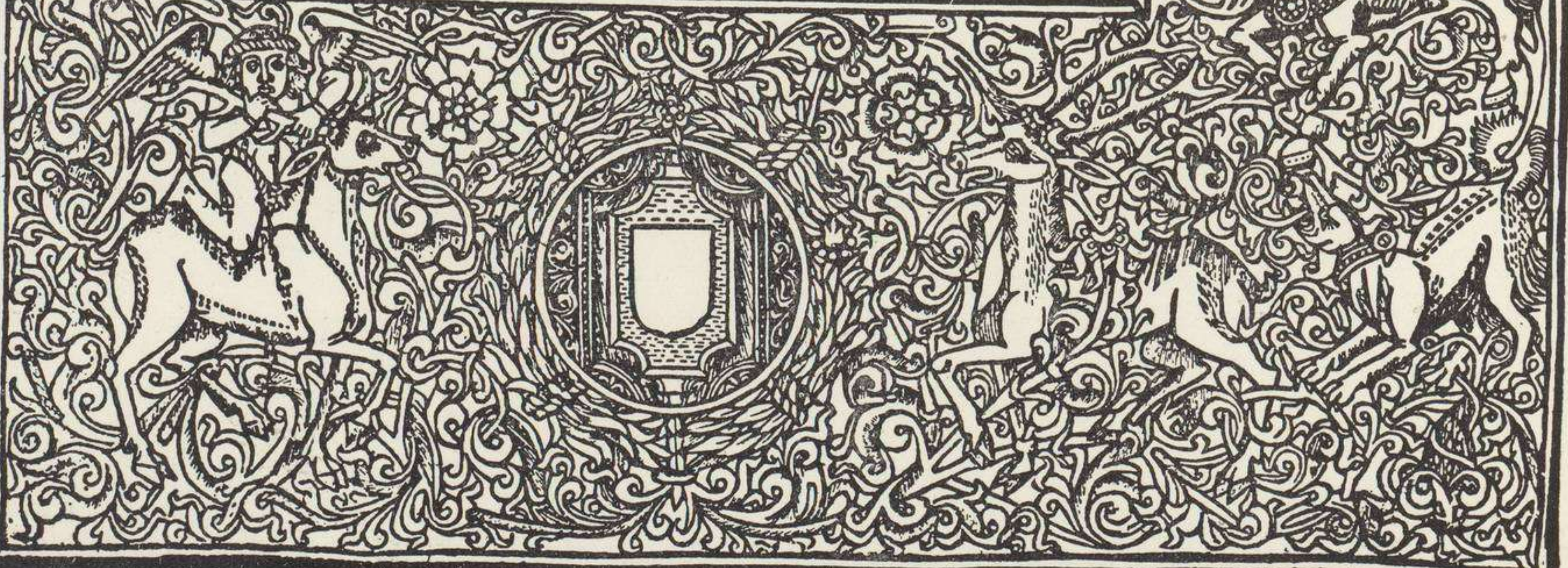
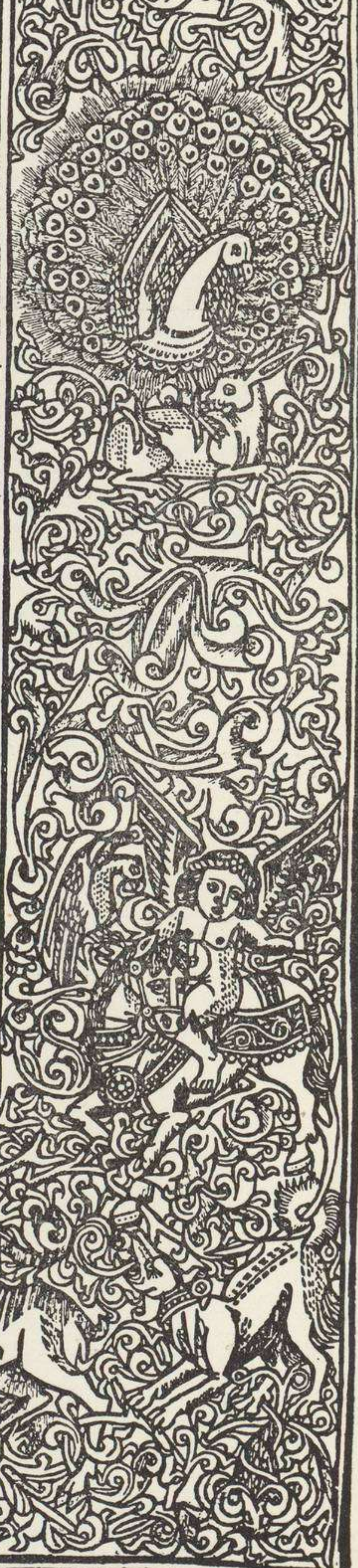

כב. טור ארח לה"ר יעקב ב"ר אשר: שונצינו ערך ר"ן.

כפר בראשית

דע כי תורתנו הקדושה נקשרת עם החכמה העליונה וכל החכמות מן נכלול בה וכפני זה נקראת תמימה והי משיבת נפש לשרטה והמצות שנתנו לו סדר סני הם תריג שנאמר תורה צוה לנו משה מצות כמגין תורה סבלנו ממשה וסתו דברות שמענו והבננו מפי הגבורה והגה הם תריג דברי ידוע כי כל המצות מן אלויות ושקלות סמאני החכמה כנזיות על אוני הדעת מיוסרות על עכודי התבונה ואין לך כל מצוה שלא יהיה נכלול בה מין אחד ממני החכמה תריג מצות הללו תריג כלים הם כי פרטי המצוה אין להם סוף ותכלית והדעת נחתה קם כי מין שרמעות אריות וכלן מורה על חיוב מציאת אלוהו ועל ידיעתו מצד דרכו ופעולתו כשה שאין תכלית בוטנ לו מצד ידיעת פעולתו כך אין תכלית לפרטי המצות ולה סין המדך ודע

כד. מסכת ביצה: שונצינו רמ"ד.

משה בר' נחמן
זלה גירונדי זכ"ל

פירוש התורה לרב רבינו

בסם האל הגדול והמרחב אתחיל לכתוב חרושים
בפירוש התורה • באימה ביראה ברמת כזיע במורא • מתפלל ומתודה כלב
נדבא ונפם סבורה • סואל סליחה מכקם מחילה וכפר • בקידה כבריכה בהסתחוויה
עד סיתפקקו כל חליות שבשרה • ונפטי יודעת מאד ידיעה ברורה • סאין בינת
הנמלה כנגד הגלגל העליון צעירה • כאש חכמת קטנה ודעת קצרה • כנגד סתרי
תורה • הצפונים בביתה הטמונים חזרה • כי כל יקר וכל פלא כל סוד עמוק וכל
חכמה מטאורה • כמוס עמה חתג באוצרה • דמז בדבור כגתיב וכאמירה • כאש
אמר הנביא המפואר בלבס מלכות והעטרה • משיח אלרי יעקב ונביה הזמירה •
לכל תכלה ראיתי קץ רוזנה מצותך מאד ונאח פלאות עדותך על כן נברתס נפטי
אבל מה אעשה ונפטי חסקה בתורה • נהיא כלבי כאש אוכלת בערה • ככלימתי
עבודה לבאת בעקבי הראשונים אריות שבחכור • גאוני חרונן בעלי גבורה • להכנס
עמס בעובי הקורה • לכתוב בהס פטמים בכתובים ומדרשס במצות ואגרה
ערוכה בגל וסמורה • ואשי למחור פני נרות המנורה הטורה • פירושי רבי סלמ
עטרת כבי וצפירת תפארה • מוכתר כנימוסי במקרא במסנה ובגמרא • לו מספט
הכבורה • בדבריו אהגה באהבתס אסגה ועמחס יהיה לנו מסח ומתן רריסרה
וחקירה • בפסטיו ומדרסיו וכל חגיה בצורה • אשר בפירוטיו זכורה • ועס רא' כן
עזרא תהיה לנו הוכחת מגולה ואחבת מסנתרה • והאל אשר ממנו לבדו אירא •
יבילנו מיוס עברה • יחסכני מטגיאיות ומכל חטא ועבירה • נידריכני בדרך יסרה
ויפתח לנו סעדי אורה • ויזכר ליוס הבטורה כדכתי' מה באונו על ההרי רגלי מבשר
מטמיע שלוס מבשר טוב מטמיע יסועה אומר לביון מלך אלריך כקופח חמרתך
מאד ועכרך אחבת כדקתך כדק לעולם ותורתך אמת כדק עדיהתך לעולם הכינני
ואחיה

DECLARACION DE LA UNICEF

La Unicef, el Fondo de las Naciones Unidas para la Infancia, es una organización intergubernamental que trabaja para mejorar la vida de los niños y niñas en todo el mundo. Nuestra misión es asegurar que todos los niños y niñas tengan una infancia saludable, segura y feliz. Para lograr esto, trabajamos en colaboración con los gobiernos, las comunidades y las familias para promover el desarrollo infantil temprano, garantizar el acceso a servicios básicos como la educación y la atención médica, y proteger a los niños y niñas de la violencia y el abuso. Nuestra labor se centra en los países en desarrollo, donde las necesidades de los niños y niñas son más urgentes. Trabajamos para reducir la pobreza, mejorar el acceso a la educación y la atención médica, y promover la igualdad de género. Nuestra labor se centra en los niños y niñas, pero también trabajamos para mejorar la vida de las familias y las comunidades que los rodean. Nuestra labor se centra en el presente, pero también trabajamos para asegurar un futuro mejor para todos los niños y niñas del mundo.

דברי

אנור בן יקה אל התלמיד החשוב
כטר עוריה אברהם בן כמל דוד
עובדיה הרופא זצל סבית לאון
מעיר טרויקיקו חשקה
נמשו חסקנפלא להתדבק בחכ
בחכמים כל היום יחרוש יודוש
יפרוש כנפיו להסתופף כצל הח
החככה למען יחדמה כמעשיו
בדעותיו בעשתנותיו אל השל

כו. אגור לה"ר יעקב לאנדא: נאפולי ערך ר"ן.

שֹׁפֵר הַלְלוּהוּ בְּכָל וְכָנֹד : הַלְלוּהוּ בְּתֵרֹם וּמְחֹל
הַלְלוּהוּ בְּמִנִּים וְעֵבֶב : הַלְלוּהוּ בְּצִלְצְלֵי שִׁמְעַ
הַלְלוּהוּ וּבְצִלְצְלֵי תְרוּעָה : כָּל הַנְּשִׁמָּה תְהַלֵּל יְיָ
הַלְלֵרִיָּה

נשלמה המלאכה הנעימת פה ואפולי יום ראשון
כט לחדש כסליו שנת לוליי"י שהיה לנו יאמרנא
ושראל כפרשת
לשום לבם שארית בארע
ולהחיות לכם
לפליטה גדולה

כו. משלי איוב ותהלים: נאפולי רנ"א.

סר א' אופן א'

כן ' ואינם ממי שראוי להתוכח עמהם בכמהו יולא יביא
הויכוח הזה להם או למי שיחלוק עמהם תועלת כרפואה
ואמנם ידיעת האמת בזה הגה הוא מבנה שיאות בשרשי
מלאכה אהרת "
הפרק השני
כן הלכוד הרא
הראשון בנושאי
הרפואה "
לפי שהרפואה תעייץ בגוף האדם כצד טיהרה בריא ויסוד
מהבריאות הדיעה ככל דבר לא תגיע ולא תשום כשיש
לו סבות אם לא באמצעות סבותיו ' הגה ראוי ש

הפרק הראשון
מן הלמוד הראשון
האופן הראשון
מן הספר הראש
אומר
הראשון כנוד הרפואה "
שחרפואה היא חכמה יודעו ממנה עינינו נוף
האדם מצד שיהיה בריא ויסוד מהבריאות כדי שתשמור
הבריאות עומדת ותשתדל להחזירה כשחסרה "
ולאומר
שיאמר שחרפואה נחלקת אל עין
ומעשה ואתם כבר שמתם אותה כלה עין

כח. הקאנון לאבן סיני: נאפולי רנ"א.

בואה אני הכיתה ותננח ותעמוד לנורלך כי איט חמודות אתה וכינה לך ואטכ עם הער חדט ימי'
יהי ימי' ימים נעימים ערינו לנו טירים ומליצות אשר לא נעסו כן בכל הארצות וטאות וטרה '
ותחי לנו ריכה וחרוס (תאגדה ' אשר לא היתה כמוה למוס סור אפרים מעל יאדה
כשלמה המחברת הראשונה: תהלה לאל שוכן מעונת

המחברת השנייה להלל היפה ולגנות הכעורה

אמר עמנואל

המחבר ' הנה בא הואלתי לדבר ' כאשר התענו
אותי אלדים מעמת אכיי ונחכי הזמן בית סטר

כט. המחברות לה"ר עמנואל מרומי: ברישה רנ"א.

אשרי

האיש אשרי לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד וכמשכ לצים לא ישב כי אם כתורת יהוד חפצו וכתורתו יהנה יומם ולילה ויהיה כעץ שתתל על פלגים אשר פרו יתן בעתו ועליו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח לא כן הרשעים כי אם כמזל אשר תודפנו רחוק על כן לא יקמו רשעים במשפט חטאים בעדת צדיקים כי יודע דוח דרך צדיקים ודרך רשעים תאבד למה רגשו גוים ולמים יתגרו ויקו יתצבל מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על דוח ועל משיחו ננתקה את מוסדותימו ונשליכה ממנו עבתימו וישב בשמים ישחק ארבי ילעג למו אזדבר אלימו באפו ובחרונו יבהלמו ואני נסכתי מלכי על ציון דוד קדשי ו אספרה אל חק יהוד אמר אלי בני אתה אני היום ילדתך ושאל ממני ואתנה

גוים נחלתך ואחזתך אפי א ארץ תרועס בשבט ברזל ככלי יוצר תנפצם ועתה מלכים השכילו הוסדו שפטי ארץ עברו את יהוד ביראה ונלו ב ברעדה נשקבר פן יאנף ותאבדו דרך בני יבער כמעט אפו אשרי כל חוסי בו מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו יהוד מה רבו צרי רבים קמס עלי רבים אמרים לנפשי אין ישועתה לז באלדים סלה ואתה יהוד מן בעדי כ כבודי ומרים ראשי קולי אל יהוד אקרא ויענני מדר קדשו ס סלה אני שכבתי ואישנה ה הקיצתי כי יהוד יסמכני לא אירא כריבבות עם אשר סביב שתי עלי קומה יהוד הושיעני אלדי בידבית את כל איבי לחי שני רשעים שברתי ליהוד ה הישועה על עמך ברכתך סלה למנצח בנינות מזמור לדוד בקראי ענני אלדי צדקי בצר ה הרחבת לי חנני ושמע תפילתי בני איש עד מה כבודי לכלמה ש

ל. תורה נביאים וכתובים: ברישה רנ"ד.

צַהַר הַנְּשִׁקֶפָה כְּמוֹ שֶׁחַר שֶׁחַר מוֹצִיא מִזְרוֹת לְאוֹר תּוֹצִיא גִּידוֹת

מִהֵר יִשׁוּעוֹת וְצִדוֹת כִּי נִשְׁבְּחוּ הַצְּרוֹת הַצְּרוֹת חֲטָא הַיִּטְנוֹ הַרְבֵּה בּוֹשֵׁל וּמַעֲטוֹ קַח טוֹב שִׁפְתֵינוּ אֲשֶׁר נוֹאֲנוּ וְאֲשֶׁר חֲטָאנוּ

היום ויום ה' שמנה ימים לחדש תשרי שנת נר לאף הששי השלמנו בעה הסליחו על חסדו ביר ה' הטובה עלינו התאמצנו בהנהגתם ובגירסתו אמתות והמלאכה היא תפאר עושיה לפני ה' ואנשים צדעי דת ותורה וחתת השלמתם פה ברק אשר במדעת כרישג' על צעיר המיוקקים גרשם בהרד' בשהול הגקרא בלא כענצלן שונצין ישרו כן יעוררו הבחמלתו להתחל מסבת סנהדרין ולהשלימה עם שאר ספרי קדש וזכות לומדיה יעמוד לנו ולכל ישראל ישמע שמועה טובת כביאת גואל ובנין אריא אמן

לא. סדר סליחות מנהג אשכנז: ברק רנ"ז.

מדיה טיפה או חס הנכיה הנמר לקר סמקטח אז ודאי קנאה ולא חזי הקר כהווי' היו
אסמכבין לזי כחי חס אוכר ולן העכר חמלם אכז אצי דתמס נים והכח (אנזים ואפ' חב'
דקבא נמי נזים דמק קנה נמר הטופה זמר חכרי סויה כדי סמקטנה חח' כין סהקנה
אישון הול כד וכד ארעתיא דכש (חקפ נמר וחקפ כדאחרינן נב ספ כפ חרס שחירוזה

לב. טור חשן המשפט לה"ר יעקב ב"ר אשר: ואדי אלחגארה רמ"א.

אל ענה החמה לני העזה פכ ככד והחוטא קורח חודו יסן לפי זיק, מחשבותיו רעם
בקר הח נזטר כלומר שיהם להוטים לעזה כנקר רוע שחטנו כללה וכן אמר החזקניג ענפ'
מאככותס'הור הנקרי ים ויה כי יש לא ידסי כלס יחמו כתרס חכו חר הוח היא גלופה
לעמן שומר ויחלע חת אומייהם כי הן: חוכלר ארעבן כי קיס כמע לאס הופס חוכלס

אמר רוד כן יוסף כן קמחי הספרדי וטל ייזה הספר מצאנוהו מסודר בסדרן של נביאים
אחר ספר ישעיהו וכן כתבתי פירושו אחר ספר ישעיהו ואעפ"י שאינן מסודרין כן
כדברי רחל שאמח סדרן של נביאים יהושע אופטיס שמוא מלכים ירמיה יחזקאל ישעיהו שנים עשר

והארץ לכן המחלצות וחסף

ינמשו הבוק הטבעות הגלועים

לג. פירוש הרד"ק על נביאים הראשונים: ואדי אלחגארה רמ"ב.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Second block of faint, illegible text in the middle of the page.

Third block of faint, illegible text below the middle of the page.

Fourth block of faint, illegible text, appearing as a single line.

Fifth block of faint, illegible text, appearing as a single line.

Sixth block of faint, illegible text near the bottom of the page.

בקעת ירחו עיר התמרים ער
צער: ויאמר יהוה אליו זאת
הארץ אשר נשבעתי לאברהם
ליתחק ולועקב לאמר לזרעך
אתנה הר איתך בעיניך ושמה
לא תעבר: וימת שם משה
עבר יהוה בארץ מוא בעל פי
והוה: ויקבר אתו בני בארץ
מואב מול בית פעור ולא ידע
איש את קברתו עד היום הזה:

וישמעו אליו בני ישראל ויעשו
כאשר צוה יהוה את משה: ולא
קם נביא עוד בישראל כמשה
אשר ידעו יהוה פנים אל פנים:
לכל האמת והמופתים אשר
שלח יהוה לעשות בארץ
מצרים לפרעה ולכל עבדיו
ולכל ארצו: ולכל היר החזקה
ולכל המורא הגדול אשר
עשה משה לעיני כל ישראל:

הונה בהללו

חזן

לד. חמשה חומשי התורה: עם ההפטרות: ואדי אלחגארה ערך רמ"ד.

הולך על גחון זה נחש בד לרבות שרשול קטן הולך על ארבע זה ע
עקב כל לרבות חפושית והרומה לחפושית מרבה רגלים זה נרל. ע
ער כל לרבות את הרומה לדומה י"ר יוסי אומר שני קשקשים ומנפיד
אחד י"חניאד יוסי בן רוד מסקנת אומר לויתן דנ כהיר הוא שנא נאווה
אפקי מנינם ונו נאווה אפקי מנינים י"אילו הקשקשים תהתיו הדודי
הרסאילו סופירים שפורם בהן י"י

ערך

והדרך

עלך

הדרך

לה. מסכת חולין: מונטלבאן—טולידו ערך רל"ז.

Faint, illegible text in the upper left quadrant, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text in the upper right quadrant, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text centered horizontally in the middle of the page.

Faint, illegible text centered horizontally in the middle of the page.

Faint, illegible text centered horizontally in the middle of the page.

Faint, illegible text in the lower middle section of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Faint, illegible text in the lower left quadrant.

Faint, illegible text in the lower left quadrant.

Faint, illegible text in the lower left quadrant.

Faint, illegible text in the lower left quadrant.

Faint, illegible text centered horizontally in the lower section of the page.

פרשת והיה עקב תשמעון פרשת יצו את אהרן

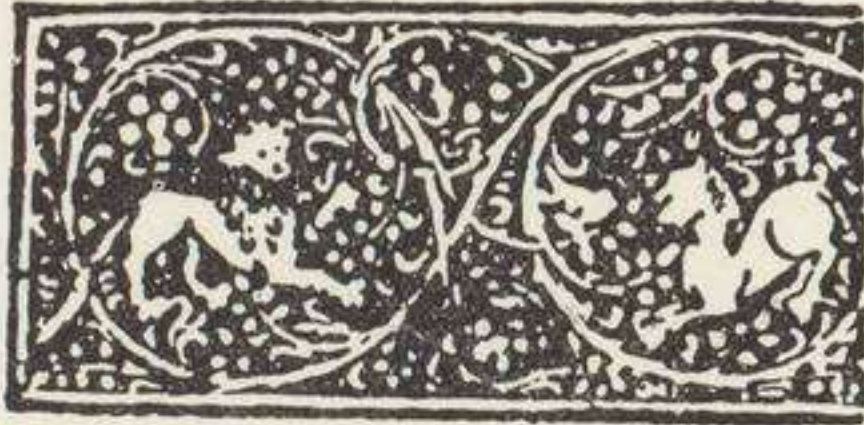
פרשת ואלה המשפטים פרשת ויהי מקץ

למען יגדיל תורה בעמו
בלי שרמוט בקו ישר בתומו
ואל עלה עליו קולמוס מקומו
בנו סוטה ביד צייר זממו
עטנאל יחוימשרח לשממו
עליחם יפרוש סופת שלומו
שלישיו ראש לפיאור דפ שלמח

בעוו נורא ואיום תם ונשלים
הלא נכהב באין אצבע פרובע
עלי דיו טיר שלא כדרך
למשחול יברך אל שטואל
ולסכך אשר סוד וחבר
לכל עושו מלאכה ברת אל
פראש תגס חפלות אל עשחם

חס ונשלם של כורא עולם סקרל קדוש קתל סאמרה יצו שנת ששין ישמחה יצא פת חורח נקול וטרה

לו. פירוש התורה לה"ר שלמה ב"ר יצחקי: סאמורה רמ"ז.

סכום פסוקי דספר בראשית אלף
 וחמש כאוח ושלשים וארבעה :
 וסכום אד לך וחציו ועל הרבך
 חחיה : וסדריו שטס עשר :
 ופרשיותיו ארבעים ושלשה וסמן
 סג

אז מעד ממנות את האסח וכן הוא אז
 חעסז לע שר כנגדו טנ נקלע לאדם
 מענה נכנס לטת ונמלך באסת .
 ומק אומר קן נעסה ל שר ונמנחת
 מטק נעשית על ידה לא זכה אומרת
 לא ונעסה לע כנגדו ונמנח הכסד על
 מק : אמר רב מאי דכתיב בני נבל
 אנטסס זו אשה רעה : ויקרא לבס
 זוסף חמר לע אתה גרמת לשארד
 כאן עלך ראוי אתה שתעלטי אס—
 כל לא נ כעמים למוכו יעקב אביס
 דרך ארזסטל קמנחש דבר מחברו
 אס אמר לע עד שלסה כעמי ועסאו
 מוטכ : ואס לאו אסנח ט : חכד
 ואמת : אס נאמר חסד למק נאמר

אלה שמות בני ישראל
 חבאים מצרימה את
 יעקב איש וביתו באו
 ראובן שמעון לוי
 ויהודה ויששכר וזבולן ובנימן דן
 ונפתלי גר ואשכנז ויהי כל נפש יעאי
 ירך יעקב שבעים נפש ויוסף היה
 במצרים וימת יוסף וכל אחיו וכל
 חרור ההוא ובני ישראל פרו וישרעו
 וירבו ויעצמו בממד מאד ותמלא

ואלין שסחן בני ישראל רעלו
 לסצריכ עם יעקב נבר אגש
 ביתיה עלו :
 ראובן שמעון לוי ויהודה :
 יששכר וזבולן ובנימן :
 דן ונפתלי גר ואשר :
 והוא כל נפשתא נפקי עכא
 דיעקב טבעון נפשן ווסף
 דהוה במצרים :
 ומית יוסף וכל אחוהו וכל ררא
 ההוא : וכפ ישראל
 נפישו ואיתלרו וסניאו ותקיסו
 דחדא לחדא ואיתמלאח

חמת : אמר לע אס אתה עשה עמי חסד לאחר מיתה . הכל אומרים עלך מק שטסק עמו בחיו באמת עסק ואס
 לאו חל אומרים לא עשה עמו חסד : אלא תקברט : בגית כרותה לאדם סכלן מיתס ויש אקס חייס מיתס : לא
 וסכבת עם אבותי : אמר לע מוכח אכ שיש שתקברט במגרים אכ קולך עם אסת לא סתגרוס לעלמל : אמר

לז. תורה עם פירוש רש"י : אישאר רמ"ח.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several columns and appears to be a formal document or report.

או העזרי אין בגרער יהי מחזיק לב ילד לבר
יסער והוא דופק שערי חמלתך כי

וחזור לסליחו רחמנ' עד עורתנו ונחמתנו
כס שכהוב לעילה וקדיש חתקבל

תפלת מנחה

לכנעה על הנחת אשרי ובא לציון וסעיא החק
סה' וקורק בו כהן ולוי וישראל ומפטיר בפרשת
ערו' עד טוף הפרשה וההפטרע יונה וכש יצא
שלה עבוד ספר תורה יאס' אל אר' אפי ואני'
כע בת : הל'יס הכפורים בו זכרד חמפטיר על
ההפטרע ומסים בחתימה מקדש ישראל ויום
הכפורים ואס הוא שבת יוכו' שבת ויום הכפור
בתח סה ומחזיר ספר תורה למקומו ואמר קר'
ער לעילא ומתפללין העבוד תפלה בלה : כמו
שהיא כתובה למע'יה חזרת תפלת מנחה
לחן אכות ונפורת ער מח' המת'

סדר קדושה ובכנ

נקדישך מלך : בני עליון בכהי שחקים
יאיעו ומי טהור כנהי מאורות יעיצו להקדיש
יה תמיהי לבושיר ימריעו ואת אלהי ישראל
יעריעו : בני עליון איומי קומה וגוף סהר
אליהם הזוד לשמי טבו וספיר מהר טבולי
אשולא מי אנמיסולא נהר ומה תער וך

לח. מחזור ליום הכפורים: אישאר ערך ר"ן.

לעשות בארץ מצרים לפרעה ולכל
עבדיו ולכל ארצו ולכל היר החוקק
ולכל המרא הנדול אשר עשה משה

עיר התמרים עד צמר: ואמר יהוה
אלץ ואת תארץ אשר נשבעתי
לאברהם ליצחק וליעקב לאמרה

למען כל ישראל :

נשלם בכח כפארא בתשעה ימים לסודש תמו בשנת

אמרו צדיק בשבוב במאמר חגטא וסעלח'רון שמואל זאקניש

לט. תורה עם פירוש רש"י: פארא רמ"ז

והולך וכשתתבע להי' דו"א ירה
על התחתונה שיאמר לה קודם
גירושיו מכרתי לא שכיח ולא
חשו ליה רבנן " ע"ש ע"ה נתינה
הילכ ומן נתיבת הגט לא מחניא
מידירכיאתי למיטרף לקוחות

בלילה פסולין חוץ מגיטנינשים גם איתם מפני מה חקנו
חכמים זמן בגיטין ר' יוחנן אומ' משום כח אהותוריש לקיש
אומר משום פירות וריש לקיש מט' לא אמר כר' יוחנן אמ' לך
זנות לא שכיחא ור' יוחנן מט' לא אמ' כריש לקיש קסבר יש

מ. מסכת גטין עם פירוש רש"י: פארא רנ"ב.

במדבר סיני

בעבור שהפסיק במצות השמט והיונל שהיו נהר
סיני חזר ואמ' כחן שהיה הדבר הזה באהל מועד
ככל הדברות אשר הוציא מתחלת ספר ויקרא וכן
יהיו כלם מראשון וזו באהל מועד פ' מעט שקוקס
המשכין ויקרא אין י"א מאהל מועד לא נדבר לו אז
משם ומועד כחן במדבר סיני לחומר שלא נסע
משם עד שנמש פ' המט' משע' היה בערבו מואב
ומדבר באהל מעד... כל יוצא נבא בצר' מניד
שאין יוצא לצב' פחות מקצ' עשרים שאו את ראש
צב' ישראל כמו שאומ' לקוסטיב' ארזים רישיק דדין
לרש' יואפ' שהיה הטע' בזה בעבור שאינם חזק
למלחמה בפחד מעשרים וכמו שאמרו בן עשרי
לרדוף. אבל יתק' שיהיה פ' כל יוצא נבא כל היוצאי
לחקה' בעדה פ' הנערים לא יקהלו בתוך קצ' פ'
כל אסיפת' עם הקרא' נבא וכן לצב' נבא בעט'

במדבר סיני

חזר שכח' תערת הקרבנות בספר השלשי הקדמי
שתה למד' בספר הזה המצות שנכסו בעפ' אהל
מועד וכבר הזכיר על סומ' מקדש וקדשיו לזכר
ועתה יג' את הקצ' כחיות במדבר כח' קצ' קצ'
קר סיני נהי' קצ' שס' ושה וקצ' קצ' וימת
כח' ח' שס' סקול יסקל ושה ולא יבאו לראות

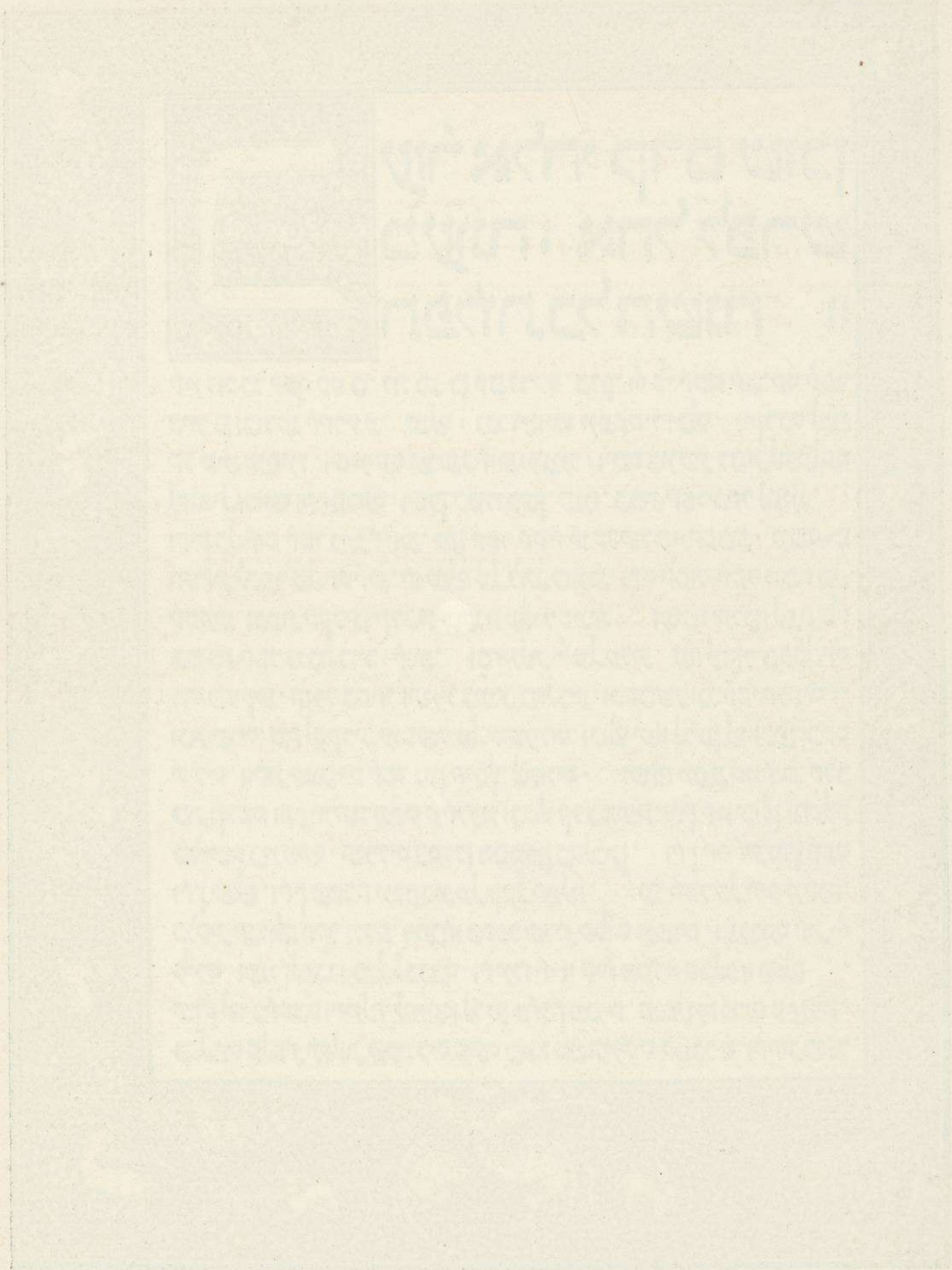
מא. פירוש התורה לה"ר משה ב"ר נחמן גירונדי: אשבונה רמ"ט.

עזר אלהי קדם שוכן מעונה: אחל לפרש תפלות כל השנה ::

איך דוד ב' יוסף סט בר דוד נע בן אבדורהם ברוך ה' לוי אבם אברהם אשר
 בחר בו ובודע אחריו עד שלם: כנר מטעמו מעשה ידיו כלם ויקרנם לבני
 חר סיני קנחמד וישמיטם תורת באות מעמד ויעם במצות רבות לתעלתם
 להגדיל זכותם ותפארתם וישכן כבודו בתוך עמו בבת אשר בחר לשמו
 וקיי כל איש אשר נמצא את עין אשר חטא או הקדור במחשבתו מביט
 חטאת לפר על חטאת או עלה על רוע כוונתו ואם אשם אשם מביט על
 אשמתו ובעת הקרים קרבנו מתודה עלו רשעתו ועתים יתרחק לתפ ליו
 בגדבא אשר נדבה רוחו אותה ובחמלת ה' על עדתו עה לקריב בכל יום
 ויום כחוקתו תמיד בשחר ותמיד בערב כהלכתו ובשבתות ובראשי חדשים
 ובמועדים עה לקריב מוספים על התמידים וכולם יעלו לרצן להתכפר בהם
 ידיים וזאת העבודה אשר נתן המלך להודים ועתה מפת חטאינו חרב
 בת קדשנו ותפ ארתנו וגלגל מארצנו ובטל קרבנותינו ואין אנו יכולין לעלות
 עלותינו כמדתם תמידים כסדרן ומוספן כהלתן ואין חטאת ואין אשם
 ואין עלה ואין עבודה מכפרת על קבל העלה עד אשר כל איש מאנשי
 כנסת הגדול חקר ודרש וימצאו בספר תורת האלם מפרש ועברתם את ה'
 לים וטעו ולעבדו בכל לבכם ואמרו אי זו היא עבודה שבלב וזתפל
 תקו לנו באהבה וחמלה להיותנו לרצן בארץ עמינו שנאלמה מרים שפתנו
 בכל יום שלשת תפלות מסודרים שתים כנגד שנת תמידים הנזכרים ואחת כנגד

מב. אבודרהם לה"ר דוד ב"ר יוסף אבודרהם; אשבונא ר"ן.

הכרזה

ולכל היד החזקה · שקבל את התורה בלוחות צדו : ולכל המורא הנזול · נסים וגסרות שנמדבר הנזול וקפי רח
לשני כל ישראל · ששאו לבט לשכר את הלוחות למעטקם שנאמר ואשרם למעטכם והסכימה דעת הקדוש ברוך
הוא לשעת שנאמר אשר שבת יישר כחך ששבת : סלק ספרי ואלה קדנריס
בדרך כוק לענה כח ולשין חונס עצמה ירנה

לכל האתת והמופתים אשר שלחו
יהוה לעשות בארץ מצרים לפרעה
ולכל עבדיו ולכל ארצו : ולכל היד
החזקה ולכל המורא הנדול אשר
עשה משה לעיני כל ישראל :
חזק

לכל אתיא ומופתיא דשלחיה
יהוה למעבד בארעא דמצרים
לפרעה ולכל עבדוהי ולכל
ארעיהו ולכל ידא תקיפתא
ולכל חונא דעבד משה
לעיני כל ישראל
חזק

מג. תורה עם פירוש רש"י : אשבונא רנ"א.

TÍTULO

[Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

[Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

מחזור ליום הכפורים

ערב יום הכפורים טובל אדם כנהר בשעה שכותב קודם המעשה ולא
 וכרך על הטבילה ואחר כך ואמר מנחה קודם סעודה המפסקת
 ואמר יהי ברכות ובשואמר המכרך את עמו וישראל בשלום ואמר
 אלהינו ואלהי אבותינו תבוא לפניך תפלתנו כמו שכתב בתפלת
 ליל יום הכפורים ואמר כן ועשה סעודתו ואחר הסעודה יבוא
 לבית הכנסת ואומר **בקשה** **מזעזעך כל תאוותינו**
ואסלא געלגה על שפתנו רצונך אשאלה
דגע ואטע ומו יתן ותבוא שאלתו ואפקיד את שאר רוחי בדרך

מד. מחזור ליום הכפורים: לייריאה ערך רנ"ב.

שופטים

ודעת נבדק נספר קאומים
 ומודים תחזוק ומנרך שמים

תש אל קרח לבן קמני עורק
 לב ענדך תתנוך ואת ידיו תסמיק

<p>רלבג</p> <p>ספר שחקרי מות יקושע שאלו ניג יסאל נתי. כל נאורים ותעמים מני מנקשנו יעלם עמלם למלם</p>	<p>והוה בתל דמיר יהושע ושאלו בג ישראל במימדא דית למימר מן יסק לנא לות כנענאי בקדמיתא לאנחא קרבא ביתי ואמר מן יהודה יסק הא מסרית ית יתבי</p>	<p>רדק</p> <p>ויקי אחרי מותנו מני יעלם לנ אר סכעע לכטש אית קארץ אשר נשארם לקנש כלני אר קמקומות שקמלנו</p> <p>ויחי אחרי מות יהושע וישאלו בני ישראל ביהוה לאמר מי יעלה לנו אל הכנעני בתחלה לחלחם בזויאמר יהוה יהודה יעלה</p>
--	--	--

מה. נביאים הראשונים עם תרגום. פי' הרד"ק והרלב"ג: לייריאה רנ"ד.

MEMORANDUM

MEMORANDUM FOR THE RECORD
SUBJECT: [Illegible]

[Illegible text block]

[Illegible text block]

א יהודה בן תימא אומר

הי עו
כנמר

וקל כנשר ורץ כנמל ונשר כפרי לעשות רצון אבך שנשמים פרטל
 דברים בעטרת הסרא יתבדרך והתחיל בעו כנמר לפי שקוץ כלל גדול
 בעטרת הסרא יתבדרך לפי שפעמים שאדם חפץ לעשות מעשה ונמנע
 מלעשותה מפני כח אדם שמועצתם עליו ולכן הזמירך שתשז פתך
 כנגד המועצתם ואל תמונע מלעשות המעשה וכן אמר רבן יוחנן בן זכאי
 להלמידיו יהי רצון שתקרא מורא שמים עלבם כמורא בשר ודם וכן קרא
 לעצמן חמשה שפעמים שהאדם מתבייש מפני האדם יותר ממה שיתבייש
 מפני הסרא יתבדרך ולכן הזמירך שתשז מצנך כנגד המועצתם ושלח
 תשט וכן אמר רוד ע"ה ולא ברה בעדותך נגד מלכס ולא חסס אהב
 היה כרדף וסרא מן האומות תמיד היה מקזיק בתורתו ולמד אהס קו
 מלעצמם עליו ואמר קל כנשר כנגד ראות השן ודמה אותה לגשר
 כאשר הנשר טס באויר כן קרא ראות השן ודל שתעצם עמך מראות
 ברע"ה היא תחלת העברה שהשן רואה וקלב קומד וכל המעשה
 עמרים ואמר נשר כפרי כנגד הלכס הגסרה בעטרת הסרא היא
 בלב ואמר שתחזק לך בעטרתך ואמר רץ כנמל כנגד הרגלים שירות
 רגלך לטוב וכן רוד ע"ה התפלל על שלשתן לא שיינה הסדר אמקדריכס
 בעת צמיתך על הרגלים ואמר כך אמר הטל על עדותך ואמר
 אהב העבר עני מראות שאן ומזכר בלב קסייה ובעשן העברה קלב
 קרא ברשות להסות לדרך הטובה און לרעה אהב אהב אהב מעשה

ויעבדו מאהבה רב ידוע וברור שאין אהבת הקכה נקשרת בלבו של אדם עד שישגח
בה תמיד כדאי ויעזוב כל מה שבעולם חוץ ממנה כמו שצוה ואמר בכל לבבך ובכל נפשך
אלא ברעה שידעו על פי הרעה ועל פי האהבה אם מעט מעט ואם תרבה חרבה לפי צריך
האדם ליחד עצמו לחבין ולחשמיל בחכמות ובתבונות המודיעין לו את קונו כפי כח שיש באדם
להבין ולהשיג כמו שביארנו בהלכות יסוד התורה נשלם ספר ראשון בעזרת שדי
ומצין פרקיו ששה וארבעים וזח מצנים הלכות יסודי התורה עשרה פרקים הלכות דעות
שבעה פרקים הלכות תלמוד תורה שבעה פרקים הלכות עבודה זרה יב פרקים הלכות
תשובה עשרה פרקים כריך דחמנא דסייען

בעט ברזל ועופרת חצבוני
בלא דיו ולא כנח כננוני
אלי גלגל ובנחושת כבשוני
משה ן שאלתיאל הן אני

ראו מדע כרוכ דעה חכינוני
בלא קלמוס ולפרקדן נתנוני
הן כיוון ולא מחשב דריצוני
שאלו מי זה ואי זה פעלני

מז. משנה התורה לה"ר משה ב"ר מימוני: בלנסיה ערך רמ"ב.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

תיעו כנמר וקל כנושר ורץ כצבונת כבור א
 כאח לעשות רצון אביך שבשמים פרט א
 ארבעה רבנים מנבדת הבורא יתכרך • א
 והתחול בעו כנומר • לפי שהוא כלל גדול א
 בנבדת הבורא לפי שפעמים שאדם חפץ
 לעשות המצוה ונמנע מלעשותה מפני בני
 האדם שמלעתיים עליו יעל כן הזהיר שתעיו
 פניך כנומר המלעתיים ואל תמנע מלעשות
 המצוה • וכן אמר רבן יוחנן בן זכאי א
 לתלמידיו • יהוה רצון שתהא מורא שמים א
 עליכם כמורא בשרודם • וכן הוא לענין א
 חבושה • שפעמים שאדם מתבויש מפני
 האדם יותר ממה שמתבויש מפני הבורא א
 יתכרך • ועל כן הזהיר שתעיו מצדך כנומר א
 חמלעותם ולא תבוש • וכן אמר רוד עליו
 השלום ואדברה בעדותיך עד מלכיס ולא
 אבוש • אף כי חיה נודף ובורח בין האומות

מח. טור ארח חיים לה"ר יעקב ב"ר אשר: דפוס בלתי נודע.

ועתה אחל לפרש משפטן ^{הלמת} כל מצוה ומצוה
 וכל הדינין הנכללין עמה מעניינה על סדרן
 ההלכות בעזרת שדי ברוך הוא

אורם סימני ספרי ה' של ז' ו' ס' כ' מ' ל'
 פ' מ' ד' א' ח' כ' ל' ו' נ' ש' ק' ר' ע' פ' צ' ק' כ'
 ק' ר' ע' פ' צ' ק' כ'

מט. משנה התורה לה"ר משה ב"ר מימוני: דפוס בלתי נודע.

מפתח הציורים

- א. פירוש התורה לה"ר משה ב"ר נחמן גירונדי: רומא ערך רל"ג.
- ב. תשובות שאלות ה"ר שלמה בן אדרת: רומא ערך רל"ד.
- ג. ספר מצות גדול לה"ר משה מקוצי: רומא ערך רל"ו.
- ד. משנה התורה לה"ר משה ב"ר מימוני: רומא ערך ר"מ.
- ה. תורה עם תרגום: רומא ערך רמ"ב.
- ו. פירוש התורה לה"ר שלמה ב"ר יצחקי: ריגיו די קלאבריה רל"ה.
- ז. ארבעה טורים לה"ר יעקב ב"ר אשר: פייבי די שקו רל"ה.
- ח. לוחות מה"ר מרדכי פינצי: מנטובה ערך רל"ג.
- ט. פירוש הרלב"ג על איוב: פירארה רל"ז.
- י. תהלים עם פירוש הרד"ק: בולוניא רל"ז.
- יא. תורה עם פירוש רש"י: בולוניא רמ"ב.
- יב. מבחר הפנינים לה"ר ידעיה הפניני: שונצינו רמ"ד.
- יג. מחזור לכל השנה מנהג רומא: שונצינו—קזאלי מיורי רמ"ו.
- יד. נביאים ראשונים עם פירוש הרד"ק: שונצינו רמ"ו.
- טו. נביאים ראשונים עם פירוש הרד"ק: שונצינו רמ"ו.
- טז. פירוש התורה לה"ר שלמה ב"ר יצחקי: ואדי אלחגארה רל"ו.
- יז. סדר התחנונים, מנהג רומא: שונצינו רמ"ז.
- יח. תורה נביאים וכתובים: שונצינו רמ"ח.
- יט. מסכת חולין: שונצינו רמ"ט.
- כ. משלי עם פירוש ה"ר עמנואל מרומא: נאפולי רמ"ז.
- כא. משנה התורה לה"ר משה ב"ר מימוני: שונצינו ר"ן.
- כב. טור ארח חיים לה"ר יעקב ב"ר אשר: שונצינו ערך ר"ן.
- כג. באור על התורה לה"ר בחיי ב"ר נחן: נאפולי רנ"ב.
- כד. מסכת ביצה: שונצינו רמ"ד.
- כה. פירוש התורה לה"ר משה ב"ר נחמן גירונדי: נאפולי ר"ן.
- כו. אגור לה"ר יעקב לאנדא: נאפולי ערך ר"ן.
- כז. משלי איוב ותהלים: נאפולי רנ"א.
- כח. הקאנון לאבן סיני: נאפולי רנ"א.
- כט. המחברות לה"ר עמנואל מרומא: ברישא רנ"א.
- ל. תורה נביאים וכתובים: ברישה רנ"ד.
- לא. סדר סליחות מנהג אשכנז: ברק רנ"ז.

- לב. טור חשן המשפט לה"ר יעקב ב"ר אשר: ואדי אלחגארה רמ"ב.
לג. פירוש הרד"ק על נביאים ראשונים: ואדי אלחגארה רמ"ב.
לד. חמשה חומשי תורה עם ההפטרות: ואדי אלחגארה ערך רמ"ד.
לה. מסכת חולין: מונטלבאן—טולידו ערך רל"ז.
לו. פירוש התורה לה"ר שלמה ב"ר יצחקי: סאמורה רמ"ז.
לז. תורה עם פירוש רש"י: אישאר רמ"ח.
לח. מחזור ליום הכפורים: אישאר ערך ר"ן.
לט. תורה עם פירוש רש"י: פארא רמ"ז.
מ. מסכת גטין עם פירוש רש"י: פארא רנ"ב.
מא. פירוש התורה לה"ר משה ב"ר נחמן גירונדי: אשבונה רמ"ט.
מב. אבודרהם לה"ר דוד ב"ר יוסף אבודרהם: אשבונא ר"ן.
מג. תורה עם פירוש רש"י: אשבונא רנ"א.
מד. מחזור ליום הכפורים: לייריאה ערך רנ"ב.
מה. נביאים ראשונים עם תרגום פי' הרד"ק והרלב"ג: לייריאה רנ"ד.
מו. טור ארח חיים לה"ר יעקב ב"ר אשר: לייריאה רנ"ה.
מז. משנה התורה לה"ר משה ב"ר מימוני: בלנסיה ערך רמ"ב.
מת. טור ארח חיים לה"ר יעקב ב"ר אשר: דפוס בלתי נודע.
מט. משנה התורה לה"ר משה ב"ר מימוני: דפוס בלתי נודע.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

